ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Asuman GÖKHAN

Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Nimet YILDIRIM

ERZURUM-2004

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nın Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'nda jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman/ Jüri

Doç. Dr. Nimet YILDIRIM

Jüri

Doç. Dr. Abdüsselam BİLGEN

Jüri

Doç.Dr. Turgut KARABEY

Jüri

Doç. Dr. Hasan ÇİFTÇİ

Jüri

Doç. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir

Prof. Dr. Vahdettin BAŞCI
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET

DOKTORA TEZİ

Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili

Asuman GÖKHAN

Danışman: Doç. Dr. Nimet YILDIRIM
2004 Sayfa: 433 + X

Jüri.: Doç. Dr. Nimet YILDIRIM

Doç. Dr. Abdüsselam BİLGEN Doç. Dr. Turgut KARABEY

Doç. Dr. Hasan ÇİFTÇİ Doç. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

On altıncı yüzyıl başlarında Şâh İsmail tarafından kurulan, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Batı İran'ı kapsayan, daha sonra da Horasan'a doğru gelişen Safevî Devleti, bu adı Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safîyyuddîn-i Erdebîlî'nin (ö. 735/1335) isminden almıştır. Safevî ailesi resmî soy kütüklerine göre, soylarının on iki imamdan yedincisi olan Mûsa Kâzım'a sonra da İmam Ali b. Ebû Tâlib'e ve nihayet Peygamber'e kadar çıktığını söyleyerek Arap olduklarını bildirirler. Safevîler dönemi, İran tarihinde iyi ve kötü yönleriyle daha sonraki devreleri tamamıyla etkisi altında bırakan önemli bir devredir.

Eskiçağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hânedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 906/1501 yılında Şâh İsmail tarafından kurulmuş olan Safevîler'le birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuştuğu söylenebilir. Bu süreçteki en temel faktör, Safevîler'in on iki imam sevgisini esas alan aşırı Şiîliği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına empoze etmesinde yatmaktadır. Safevîler, İranlılar'ın millî bağımsızlıklarının esasını Şiîlik temelleri üzerine kurdu ve yükselttiler.

Bu dönemde yetişen Fasîhî-yi Herevî, Herât'ta erken yaşlarda şairliğe başladı ve kısa sürede ün kazanarak Herât ve Horasan'ın üst düzey yöneticileri ile yakınlaştı. Şiirlerinde onları övdü. Fasîhî Horasan bölgesinde Hüseyin Han Şâmlû (ö.1027/1618) ve Hasan Han Şâmlû'nun (ö.1052/1642) egemenlik sınırları içerisinde yaşamıştır. Herât'ta Hasan Han Şâmlû'nun saygı duyduğu kişilerden biri olmuş ve Horasan'ın ileri gelenleri arasına girmiştir.

Fasîhî'nin şiiri akıcı, güçlü ve daha çok Horasan söz ustalarının şiir tarzındadır. İnce mazmûnlarda boğulma, onları açıklamada lafzı feda etme onun dizelerinde görülmez. O, seçtiği her mana ve nükteyi akıcı ve anlaşılır bir sadelikle işlemiş, karmaşık ve kapalı terkipler kullanmaksızın düşüncelerini dizelerine aktarmıştır.

"*Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili*" adlı bu çalışmamızda Safevîler Dönemi'nin tarihî, siyasî ve edebî durumunu I. bölümde; şairin hayatı ve edebi kişiliğini II. bölümde ele aldık. III. bölümde ise; Fasîhî-yi Herevî'nin divanını tahlil etmeye çalıştık. Çalışmamızın son bölümünü içeren IV. bölümde de eserin tenkitli metnini verdik.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

Fasīhī-yi Haravī, His Life, the Text of His *Dīvān* with its Comparisons and Analysis

Asuman GÖKHAN

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Nimet YILDIRIM
2004 PAGE: 433 + X

Jury.: Assoc. Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

Assoc. Prof. Dr. Abdüsselam BİLGEN Assoc. Prof. Dr. Turgut KARABEY
Assoc. Prof. Dr. Dr. Hasan ÇİFTÇİ Assoc. Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

Safawī State which was founded by Shah İsmail in the 16th century and covered Eastern Anatolia, Azerbaijan and Western Iran has taken its name from the founder of Safawī sect, Sheikh Safiyuddin Ardabilī (BC. 735/1335). According to the official family tree, Safawī race states that they are Arabs and their race goes to the seventh Imam, Musa Kazım, among 12 Imams and then to Ali b. Ebu Talib and finally to the Prophet. The period of Safawīs is an important one in the Iranian history which affected the following eras with its good and bad sides.

The geography of Iran which was a part of great Empires or a divided place in the hands of small dynasties throughout ancient ages has reached a separate political identity with Safawīs for the very first time in the history of Islam. The main factor in this process is the adoption of the excessive Shiah beliefs by Safawīs, which are based on the love of the Twelve Imams, as their state policy and to impose this to the geography of Iran. Safawīs based the national freedom of Iran on the Shiism principles and raised them.

Fasīhī-yi Haravī, who grew up in this period started writing poems at his early ages in Herat and became well known in a short time and had a close relationship with the people occupying high positions in Herat and Horasan. He praised them in his poems.

Fasīhī lived in Hüseyin Han Şamlu's area and the border of Hasan Han Şamlu's sovereignty in Horasan. He became one of the people for whom Hasan Han Şamlu has respect and a distinguished person in Horasan.

Fasīhī's poems are fluent, strong and mostly in the form of poems written by the masters of word from Horasan. To be drowned in the ironic contents and to relinguish some words in explaining the content are not seen in his lines. He used every chosen sense and humor fluently and clearly and transfered his thoughts to his lines without using complex and closed compositions.

In our study named "Fasīhī-yi Haravī", His Life, the Text of His Divan with its Comparisons and Analysis', the historical, political and literal situations in the period of Safawīs are presented in the first chapter and his life and literal personality are given in the second chapter. In the third chapter, we tried to analyse *Fasīhī-yi Haravī's Dīvān.* In the fourth chapter containing the final section of our work we give the text with its comparisons.

TRANSKRİPSİYON

Bu çalışmada *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Transkripsiyon Sistemi uygulanmış, özellikle aşağıda belirtilen hususlara uyulmuştur:

1- Sesliler: Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde uzun sesliler aşağıdaki şekillerde gösterilmiştir:

آ ، ـَا : â   ـِی : î   ـُو : û

2- Sessizler: Sadece "ء" ve "ع" harfleri geçtikleri kelimelerde aşağıda belirtilen işaretlerle gösterilmiştir:

ء : '   ع : '

3- Harf-i tarifli kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. (*Mecma'u'l-fusahâ, Ahsenu't-tevârîh*)

4- Arapça eser adlarında eserin ilk kelimesinin baş harfi ile, eser adı içinde geçen özel isimlerin baş harfleri büyük, diğer harfler küçük olarak yazılmıştır. *Mecma'ul-fusahâ*' gibi.

5- Şahıs adları, coğrafî isimler, kitap, dergi ve makale adları yanında din, mezhep, tarikat adları ile ırk, dil, lehçe adları, tarihî olaylar, kurum ve yapı adları, idarî birlikler özel isim kabul edilmiştir.

6- "Ebû", kendisinden sonraki kelimeye bitiştirilmemişse "û" ile (Hekîm Ebû Tâlib-i Tebrîzî), bitiştirilmiş ise "u" ile yazılmıştır (Ebu'l Fazl-i Dekenî).

7- Türkçe kitap, dergi, makale adlarındaki kelimelerin ilk harfi büyük yazılmıştır (*Türk Ansiklopedisi*). Arapça kurala göre düzenlenen kitap isimlerinde yalnız ilk kelime büyük harfle başlatılmıştır (*Kâmûsu'l-a'lâm*). Farsça kurala göre yazılan kitap isimlerinde ise her kelime büyük harfle başlatılmıştır (*Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*).

8- Tarihler, hicrî/milâdî şeklinde yazılmıştır (906/1500).

KISALTMALAR

a.g.e.	: *adı geçen eser*
b.	: bin
bk.	: bakınız
d.	: doğum
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
ed.	: editör
İ.A.	: *İslâm Ansiklopedisi* (Milli Eğitim Bakanlığı)
KM	: Konya Mevlana Müzesi
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
S	: Süleymaniye Kütüphanesi
s.	: sayfa
sa.	: sayı
salt.	: saltanatı
trc.	: tercüme
tsz.	: tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vdğr	: ve diğerleri
→	: yayını devam ediyor

ÖNSÖZ

Safevîler dönemi, İran tarihinde daha sonraki dönemleri de büyük ölçüde etkisi altında bırakan önemli bir devredir. Bu dönem, her ne kadar siyasî ilerlemeler, medenî gelişmeler, ekonomi ve sanat alanlarındaki gözle görülür genişlemelere ortam hazırlaması açısından İran tarihinde önemli devrelerden sayılsa da, bilim ve edebiyat bakımından o kadar da parlak değildir. Fars Edebiyatı, Safevîler döneminde bazı özel alanlarda ilerleme kaydetmekle birlikte genel olarak gerilemeye yüz tutmuştur.

İran asıllı olan Safevî padişahları, Sâsânîler'den gelen İran'ı bir uçtan bir uca tek bir yönetim altında alarak idare etmeği başardılar. İran'ı bütünüyle diğer devletlerin tamamından seçkin, ayrıcalıklı ve İranlıları da diğer bağımsız milletlerin karşısında görüş birliğine sahip bir halk haline getirdiler.

Safevîler zamanında Fars edebiyatı hâmilerini daha çok Hindistan saraylarında bulmak mümkündür. Özellikle Zahîruddîn Bâbür'ün (salt. 932-936/1526-1530) Hindistan'a saldırıp Hint Gurganîler Devleti'ni kurduğu 932/1526'dan itibaren yıllarca İran'ın dışında İranlı bir devlet, İran devlet adamlarının eliyle İranlıların geleneklerini ayakta tutmak için gerekli ortam ve şartları hazırladı. Bir taraftan da İran içerisinde Safevî padişahlarının desteği ve Kızılbaşların eliyle Türk kültür ve dilini yaymak için uygun bir çevre oluştu. Çağatay ve Azerbaycan Türkçesi'yle diğer lehçelerde ortaya konulan ürünlerle Türk edebiyatı yaygınlaştı.

Bu dönemde, saraylar ve hükümdarların görkemliliklerinin göstergesi sayılan kaside türü şiirler değerini yitirdi. Hükümdarlar, şairlerden sultanları öven kasideler yerine Ehl-i Beyt'e ağıt yazmalarını istediler. Kasideleri itibar görmeyen şairler, Horasan ve Irak üsluplarını terk ederek Hz. Ali ve on iki imamla ilgili kasideler ve özellikle Kerbelâ Olayı'nı konu alan mersiyeler kaleme aldılar. Gazel ise eğlence meclislerinin vazgeçilmez bir unsuru haline geldi. Aynı dönemde Şiîlik devletin resmî mezhebi olduğu için edebiyat da daha çok Şiîliği yayma yolunda atılan adımlarla gelişme gösterdi. O zamana kadar Arapça yazılmakta olan dinî eserler artık Farsça yazıl-

maya başlandı. Moğollar ve Timurlular döneminin ağır ve ağdalı üslubu sürdürülürken bir yandan da şiire yeni bir özellik kazandıran, ince duygular ve hayallerle süslü "Sebk-i Hindî" gelişti. Devrin belki de en önemli özelliklerinden biri, Fars edebiyatının İran dışında ve özellikle de Hindistan'da daha çok sultan sarayları olmak üzere tutunacağı uygun bir ortam bulmasından sonra yaygınlaşması, ilerleyen zamanla İran dışında da Farsça yazan çok sayıda edip ve şairin yetişmesidir.

Bu dönem şairlerinden olan Mîrzâ Fasîhuddîn Fasîhî-yi Ensârî-yi Herevî, XI./XVII. yüzyılın önde gelen Fars şairleri arasında yer alır. Fasîhî-yi Herevî, özellikle kaside ve gazel türlerinde yaşadığı dönemlerin birinci dereceden söz ustalarından kabul edilir ve daha çok Horasan söz ustalarının şiir tarzını izleyerek eserini kaleme almıştır. Şair, Hindistan'ın zengin, görkemli, ihtişamlı saraylarını Horasan beylerbeyinin sarayından üstün gördüğünden Hindistan'a gitmek için birkaç kez girişimde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Fakat *Divan*ını Hindistan'a göndermeyi başarmıştır. "Horasan'ın Melikuşşuarası" olarak adlandırılan Fasîhî, şiirde özellikle kaside ve gazelde güçlü bir kaleme sahipti. Zamanının çoğunu iyi insanlarla sohbetle ve sevilen dostlarla bir arada geçiren, etrafına aşk ve sevdayla bakan, bir an muhabbetten uzak kalmayan, sözleri çoğunlukla coşturucu ve şiirleri gönül rahatlatan bir kişiliğe sahip olan Fasîhî, ifadelerin açıklığı ve sözün sağlamlığı bakımından tam bir olgunluğa sahipti.

Dört bölüme ayırdığımız çalışmamızın I. Bölümünde, Safevîler Dönemi'nin tarihî, siyasî ve edebî durumu hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştık. II. bölümde şairin hayatı ve edebî kişiliği üzerinde durduk. III. bölümde ise, *Fasîhî-yi Herevî'nin Divanını* tahlil etmeye çalıştık. Bu bölümde eser içerisinde yer alan özel isimleri, *Divanda* geçen terimleri, Farsça ve Arapça terkipleri tesbit ettikten sonra kısa bilgilerle tanıtmaya ve açıklamaya çalıştık. Ayrıca yine *Divanda* yer alan *Kur'an* ayetlerine telmihleri belirleyerek ilgili birlikte ayet meallerini verdik. Çalışmanın daha sonraki bölümünde vezin-kafiye indeksi, Çalışmamızın son bölümü olan IV. bölümde de, *Divanın* tenkitli metni yer almaktadır.

Bu çalışmamızı imkanlar ölçüsünde bilimsel esaslara göre yapmaya gayret ettik. Buna rağmen çalışmamızın hata ve noksanları elbette olacaktır. Bu konuda her türlü eleştiri ve önerilerin bundan sonra yapacağımız çalışmalar için bize yol gösterici olacağı kanısındayız.

Bu çalışmaya başladığım günden itibaren gerek kaynak temin etmemde gerekse çalışmalarımın ilmi metotlara uygun olmasında bana yardım eden, her zaman beni güler yüzle karşılayıp yoğun çalışmaları arasında değerli vakitlerinden bana da ayıran saygıdeğer hocam sayın Doç. Dr. Nimet YILDIRIM'a, bu çalışmanın, hazırlanması ve okunup değerlendirilmesi aşamalarında yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY'a, Doç. Dr. Hasan ÇİFTÇİ'ye, Yrd. Doç. Dr. Ahad EMİRÇUPANİ'ye ve bölümümüzün bütün elemanlarına teşekkür etmeyi bir vazife addediyorum.

Erzurum 2004 Asuman GÖKHAN

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ
SAFEVÎLER DÖNEMİNDE İRAN
(907-1149/1501-1736)

1.1. Tarihî ve Siyasî Durum

On altıncı yüzyıl başlarında Şâh İsmail tarafından kurulan, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Batı İran'ı kapsayan, daha sonra da Horasan'a doğru gelişen Safevî Devleti, bu adı Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safîyyuddîn-i Erdebilî'nin (ö. 735/1335) isminden almıştır. Safevî ailesi resmî soy kütüklerine göre, soylarının on iki imamdan yedincisi olan Mûsa Kâzım (ö. 183/799)'a sonra da İmam Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661)'e ve nihayet Peygamber'e kadar çıktığını söyleyerek Arap olduklarını bildirirler.[1]

III./IX. yüzyılın ortalarından sonra İran'da Saffârîler, Sâmânîler ve Deylemîler gibi bir dizi yönetimler zinciri ortaya çıktı. Bu birkaç hanedan her ne kadar belli ölçülerde bağımsızlıklara ulaştılarsa da yine de tam bağımsız olamadılar ve hilafet idaresinin emrinde yönetimlerini sürdürdüler. Kendilerinin halifeler tarafından görevlendirildiklerini ve onların yardımcısı olduklarını kabulleniyorlardı. Bunların ardından memleketin tamamını hakimiyetleri altına alan bir takım padişahlar yönetime geldi ve bir dereceye kadar bağımsız da oldular. Söz konusu emirler, çoğunlukla Türk ve Tatar asıllıydılar.[2]

Bu arada İslâm'dan sonra Safevîler'e kadar İran asıllı emir ve melikler hiçbir zaman Sâsânîler dönemi İran coğrafyasının tamamını kendi hakimiyetleri altına alamadılar. İran'ın tamamını ele geçirenler İran asıllı değildi. Hiçbir zaman da İranlılar'ın tamamı millî birliğin temel gereği olan görüş birliğine sahip değillerdi. Fakat Safevî padişahları İran asıllı idiler. Sâsânîler'den gelen İran'ı bir uçtan bir uca tek bir yönetim altı-

---

[1] Karaca, Behset, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 409.

[2] Humâyî, Celâluddîn, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran 1375 hş., s. 282.

na alarak idare etmeği başardılar. İran'ı bütünüyle diğer devletlerin tamamından seçkin, ayrıcalıklı ve İranlılar'ı da diğer bağımsız milletlerin karşısında görüş birliğine sahip bir halk haline getirdiler. İranlı yönetim erki, Türk ve Arap milletleri karşısında bağımsızlık bayrağını çekti ve memleket, merkezî hükümetin gücü ve nüfuzu bakımından Sâsânî dönemi İran'ına benzedi. İranlılar İslâmiyet'in ülkelerine girişinden beri Şiîliğe ve Ali taraftarlığına eğilimliydiler. Deylemîler döneminde (932-1056/1523-1646) her ne kadar Şiîlik güçlü bir taraftar kitlesi bulduysa da hiçbir zaman İranlılar hilafet devleti ve Osmanlı İmparatorluğunun etkin gücü karşısında Şiî mezhebinin bağımsızlığını tam olarak açığa çıkaramadılar. Safevîler, İranlılar'ın millî bağımsızlıklarının esasını Şiîlik temelleri üzerine kurdu ve yükselttiler. İran'ı yabancı sultanların etkisi altından tamamen çıkardılar. Safevîler'in en büyük hizmetlerinden biri de İran millî kimliğini IX./XV. yüzyıldan sonra yeniden canlandırmalarıydı. Bu gün İran'ın sahip olduğu bağımsızlık önemli ölçüde Safevîler'in bu büyük hizmeti sonucudur.[3]

Safevîler dönemi, İran tarihinde iyi ve kötü yönleriyle daha sonraki devreleri tamamıyla etkisi altında bırakan önemli bir devredir. Bu ve meşrutiyet devrimine kadar izleyen dönem, iniş ve çıkışlarıyla iyi ve kötü yönlerinin iç içe bulunduğu bir zıtlıklar yumağı olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu hanedanın egemenliği süresince Şâh İsmail (salt. 907-931/1501-1524)), Şâh Abbâs-i Safevî (salt. 996-1038/1588-1628) ve Nâdir Şâh-i Afşâr (salt. 1148-1736/1160-1747) gibi şahsiyetlerin askerî ve siyasî alanlardaki başarıları, savaşçılıkları ve zaferlerinin yanı sıra bulundukları makamlara lâyık olmayan sorumsuz kişilerin hükümdarlıkları, bozguncuların etkisi, dar görüşlü tutucu kesimlerin liderlikleri de söz konusuydu.[4]

O dönemde millî birliğin oluşmasıyla ve Arapların baskısı sonucu kaybolmuş olan İran'ın bütünlüğü ve merkeziyetçiliği yeniden canlandı. Ancak aynı zamanda Kızılbaşlar'ın güçlerini bilinçsizce kullanmaları, sığ bilgili ve şekilci bilginlerin hakimiyetleriyle İran'da düşünce ve edebiyat alanındaki gerilemenin yeni döneminin temelleri de atıldı. Bu dönem, Safevî Devleti'nin yıkılması önemli etkeniyle bile sona ermeyecek, aksine çok uzun bir süre devam edecektir. Yine bu dönem, Şâh İsmail'in oluşturduğu sert disiplin ve otoriteyle, Büyük Şâh Abbâs'ın başlatıp yaygınlaştırdığı asîl toplum ve saray düzeni İran tarihinin iyi dönemlerinden biri sayılmıştır. Fakat bunun yanı sıra II. Şâh

---

[3] Humâyî, *Târîh-i Edebiyyât*, s. 282.

[4] Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş., V/I, 5-6.

İsmail (salt. 983-984/1576-1577), Şâh Sultan Muhammed-i Hudâbende (salt. 984-995/1577-1587), Şâh Safî (salt. 1038-1051/1629-1642), Şâh Sultan Hüseyin (salt. 1105-1134/1694-1722), II. Şâh Tahmâsb (salt. 1135-1144/1723-1732) gibi padişahlar ve Nâdir Şâh'ın saltanatının son döneminde ortaya çıkan düzensizlikler, katliamlar ve hukuk ihlâlleri gibi durumlar tarihin hoşa gitmeyen dönemlerinden sayılır.[5]

Safevîler'in küçük dahisi Şâh İsmail, İmam Mehdî tarafından görevlendirildiğini iddia edip saltanat tahtına, kılıç, taç ve fermana sahip olarak hepsi Ehl-i sünnet olan dönem padişahlarına başkaldırıp bunu dinî bir ayaklanma ve dinsel bir görev şeklinde gösterdi ve her yaptığının imamların tarzına uygun ve "Sâhibu'l-emr'in (İmam Mehdî)" irade ve hükmüyle olduğunu iddia etti. Sonra bu iddiaları o ve oğlu Tahmâsb rüyalarında kendilerince savaş emirlerini dinî liderlerden aldıkları ve kumandanlara bildirdikleri şeklinde sürdürdüler.[6] Yavaş yavaş bu iddialar öylesine ciddileşti ki; Safevî şâhları tahta imamlar tarafından inançlarının gereğiymiş gibi atandı. Özellikle dönemin din bilginleri de Safevî padişahlarıyla aynı görüşü paylaşıp onları izleyerek Şâh İsmail ve diğer hükümdarların padişahlıklarının onayı hakkında bir takım büyüklere ait olduğunu ifade ettikleri sözleri yaymaya başladılar. Bu inanç Safevî döneminin sonuna kadar tam anlamıyla geçerliliğini korumakla birlikte siyasî, sosyal, dinî ve düşünsel eylemlerin odak noktası da oldu.[7]

Eskiçağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hânedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 906/1501 yılında Şâh İsmail tarafından kurulmuş olan Safevîler idaresiyle birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuştuğu söylenebilir. Bu süreçteki en temel faktör, Safevîler'in on iki imam sevgisini esas alan aşırı/Gulât Şiîliği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına empoze etmesinde yatmaktadır. Zaman içerisinde Gulât-ı Şîa'nın yerini İsnâaşeriyye Şîası'nın alması ve Kaçarlar döneminde hâkimiyetini pekiştirerek müesseseleşmesiyle birlikte bu yeni kimlik İran'da iyice yerleşmiştir.[8] 906/1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkan Şâh İsmail kısa sürede İran'ın tamamını ele

---

[5] Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, V/I, 5-9.

[6] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 9-10.

[7] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 10-11.

[8] Üstün, İsmail Safa, "İran" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 400.

geçirdi. 908/1503 yılında Hemedân civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini de mağlup ederek Orta ve Güney İran'ı zaptetti. 909/1504'te Mâzenderân, Cürcân ve Yezd'i aldı. 910-913/1505-1507 yıllarında Diyarbekir'i topraklarına kattı. 914/1508'de ise Bağdat ve Güneybatı İran'ı aldı. 915-916/1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı ele geçirdi.[9]

X./XVI. yüzyıl boyunca Safevîler doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar'la mücadele etmek zorunda kaldılar. Safevîler'in Gulât-ı Şîa'yı ideoloji olarak benimsemesi ve bu tür inançlara sahip Anadolu'daki geniş Türkmen kitlelerinin Safevî davasına sarılması onları Osmanlılar'la karşı karşıya getirdi. Bu karşılaşma sonucu Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şâh İsmail'i ağır bir yenilgiye uğrattı (920/1514). Çaldıran mağlubiyetiyle Diyarbekir'i kaybeden Safevîler'in zararı aslında bundan daha büyüktü. Çünkü Şâh İsmail'in yenilmezliğine olan inancı yıkılmıştı. Bağlıları için İsmail hem bir "sultan" hem de "mürşîd-i kâmil" idi. Çaldıran hezimetiyle bütün bu inanışlar kökünden sarsıldı. Safevî hânedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi bürokrasiyi ellerinde bulunduran Farslar'la de çekişmeye başladılar. Şâh İsmail'in 930/1524 ölümünün hemen ardından birbirine rakip olan bu aşiretler çatışmaya koyuldu ve 932/1526'da aşiretler arasında bir iç savaş meydana geldi. Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmâsb başlangıçta otorite kuramadı, devlet tamamen Kızılbaş askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmâsb'ın 940/1533-1534 yılında Şâmlû aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi durumundaki Hüseyin Han Şâmlû'yu idam ettirmesiyle son buldu. Bu yıllarda Bağdat'ın Osmanlılar'ın eline geçmesi dışında Safevîler çok büyük toprak kaybına uğramadılar. 962/1555 tarihli Amasya Antlaşması ile Azerbaycan topraklarının Safevîler hâkimiyetinde olduğu, Irâk-ı Arab ile Van Gölü çevresinin Osmanlı idaresinde kaldığı tespit edildi. Böylece yirmi yıldan fazla bir süre için Osmanlılar'la barış sağlanmış oldu.[10]

Tahmâsb'dan sonra İran tekrar iç karışıklıklarla sarsıldı. Kısa süreli olarak tahta çıkan II. İsmail ve Muhammed-i Hudâbende dönemleri çalkantılarla geçti. Şâh I. Abbâs döneminin başlamasıyla (995/1587) Safevî Devleti yeniden toparlandı ve en parlak çağını yaşadı. İlk dönem Safevî Devleti'nin vasıfları terk edilerek bütünüyle yeni baştan yapılanmaya gidildi. Şâh Abbâs'ın gerçekleştirdiği yeniliklerin başında, hidayete ermiş

[9] Üstün, "İran", *DİA*, XXII, 400.

[10] Üstün, "İran", *a. g. e.*, XXII, 400.

Gürcüler'den oluşan gulâmlar birliğinin oluşturulması gelmektedir. Tahmâsb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. I. Abbâs, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulâmları tayin etti. Abbâs'ın tahta çıkmasından on yıl sonra Safevî ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han geçirildi. Bu dönemde Kafkaslar'dan çok sayıda gulâmın getirilmesiyle etnik ve sosyal yapıda önemli değişimler yaşandı. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Yeni askeri birliklerle Şâh Abbâs, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı. 1006/1598 yılında Özbekler'den Herât'ı geri aldı. 1011/1603'te Osmanlılar'a karşı girişilen seferlerle Tebriz'e girdi. Aras nehri sınır haline getirildi. Her iki taraf da 962/1555 Amasya Antlaşması'na geri dönmüş oldu. Bağdat egemenlik altına alındı.[11]

Askerî başarıların yanı sıra Şâh Abbâs döneminde İran'da güzel sanatlarda da büyük gelişme meydana geldi. 1006/1598'de başşehir Kazvîn'den İsfahan'a taşınarak burası onarıldı. Aynı dönemde görülen ekonomik canlanma Avrupa ülkeleriyle diplomatik bağların kurulmasını da beraberinde getirdi. Şâh Abbâs'ın yerine geçen torunu Şâh Safî döneminde iki büyük şehir Kandahar ve Bağdat kaybedildi (1047/1637-38). 1049 /1639 yılında imzalanan Kasrışîrin Antlaşması ile Bağdat Osmanlılar'ın elinde kaldı.[12]

I. Abbâs döneminde uygulanmaya başlanan toprak sisteminin kökünden değiştirilmesi işlemi yeni karışıklıklara yol açarak Safevîler'i derinden sarstı. Öte yandan On İki İmam Şiî fıkhı ve politik teorisindeki değişim ve gelişmeler, din adamlarının İran'da giderek büyük siyasî güç haline gelmelerini sağladı. Her ikisi de harem entrikalarıyla tahta çıkmış son Safevî şâhları Süleyman (1076-1105/1666-1694) ve Hüseyin Mîrzâ (1105-1134/1694-1722) zamanında gerileme iyice hız kazandı.[13]

Bütün bu faktörlerle gerileme sürecine giren Safevîler sonunda doğudan gelen baskılara karşı dayanamadılar. Daha önce Safevîler'e bağlı olan Gılzayî Afganlıları lideri Mîr Veys isyan ederek Kandahar'ı ele geçirdi. Bunu Abdâlî Afganlılar'ın isyanı takip etti. Mîr Veys'in yerine geçen Mîr Mahmud 1131/1719 yılında bir muhalefetle karşılaşmadan Kirman'a girdi. İki yıl sonra daha büyük kuvvetlerle gelen Mahmud İsfa-

---

[11] Üstün, "İran", *DİA*, XXII, 400.

[12] Üstün, "İran", *a. g. e.*, XXII, 400-401.

[13] Üstün, "İran", *a. g. e.*, XXII, 401.

han'a yürüdü: altı ay kadar muhasaranın ardından şehri Sultan Hüseyin Mîrzâ'dan teslim alarak tahta oturdu. Diğer taraftan Afganlılar, İsfahan'ı zaptetmelerine rağmen yalnızca Orta ve Güney İran'da otoritelerini hissettirebildiler. Mîr Mahmûd, 1137/1725 yılında yeğeni Eşref Han tarafından tahttan indirildi. İran'daki karışıklığı fırsat bilen Ruslar, 1135/1723'te Derbend ve Bakü'yü ele geçirmişlerdi. Kısa bir süre sonra da Osmanlılar Azerbaycan'a girdiler. 1139/1727'de Osmanlılar'la anlaşmaya mecbur kalan Eşref Han, İran Kürdistanı'nı, Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan'ı onlara bıraktı.[14]

Safevî hânedanını yeniden ihya etmek üzere II. Tahmâsb'ın yanında yer alıp kendini "Tahmâsb Kulî" olarak ilân eden Afşar aşiretinden Nâdir Han, Afganlılar'ı mağlûp ettikten sonra 1142/1730 yılında İsfahan'ı ele geçirdi ve II. Tahmâsb'ı tahta oturttu. Bu tarihten itibaren beş yıl boyunca giriştiği savaşlarla Nâdir, Osmanlılar'a kaptırılan bütün toprakları geri aldı.[15]

1145/1733'te muhasara ettiği Bağdat'ı zaptedemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı yeniden topraklarına kattı. Aynı şekilde Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele ederek 1148/1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bu arada Nâdir, 1144/1732 yılında II. Tahmâsb'ı azlederek yerine onun oğlu III. Abbâs'ı tahta çıkardı. 1149/1736'da Abbâs'ı da tahttan indiren Nâdir, kendisini Afşar hânedanının ilk şâhı olarak ilân etti. Fiilen 1134/1722'de çökmüş olan Safevî Devleti böylece son bulmuş oldu. Nâdir, Hindistan seferindeyken İsfahan'daki Safevî hânedanı üyelerinin öldürülmesiyle de Safevî dönemi kapandı.[16]

1.1.1. Safevî Tarikatı

1.1.1.1. Safiyyuddîn-i Erdebilî (ö. 735/1334)

Daha önce de belirtildiği gibi, Safevî hanedanının soyu Şeyh Safiyuddîn-i İshak (Ebû İshâk) Erdebilî (ö. 735/1335)'ye dayanır. Safiyuddîn, Şiîlerin yedinci imam Mûsa Kâzım'ın yirminci torunu olduğunu iddia eden Safevîler'in ünlü şeyhlerinden biridir. O, şüphesiz yaşadığı dönemin ünlülerinden sayılır. Safevî devletinin kurucusu Şâh İsmail onun altıncı torunudur. Ancak Şeyh Safî'nin kendisinin bile çocukları kadar böylesi

---

[14] Üstün, "İran", *DİA*, XXII, 401.

[15] Üstün, "İran", *a. g. e.*, XXII, 401.

[16] Üstün, "İran", *a. g. e.*, XXII, 401.

şiddetli Şiî inancın takipçisi olduğuna dair hiçbir delil yoktur. Kalan çok az kanıt da bunun aksini gösterir.[17]

Akkoyunlu Uzun Hasan'ın ölümünden sonra 735/1478 yılında tahta çıkan oğlu Halil, aynı senenin temmuz ayında henüz on beş yaşında bulunan kardeşi Yakup tarafından yenilgiye uğratıldı. Yakup, babasının yerine tahta geçti. Erdebil derviş devleti ilk defa bunun saltanatı sırasında harekete geçti. İran'da X-XII/XVI-XVIII. yüzyıllarda egemen olan Safevî hanedanı başlangıçta Sünnî bir tarikatın temsilcisi olarak faaliyet göstermiş, daha sonra güç kazanarak siyasî iktidarı da eline almış ve büyük bir imparatorluk kurmuştur.[18]

Şeyh Safiyyuddîn (650-735/1252-1334)'de Erdebil civarında Kulhuran köyünde doğmuş, bir müddet müspet ilimlerle uğraştıktan sonra manevî ilimlere ilgi duymuş, Gilân'da Şeyh Zâhid'e (ö. 700/1301) mürit olarak ondan dersler almıştır.[19] Nesebini sözde güney Arabistan'dan göçmüş bir Ali ailesine bağlıyan sûfî Şeyh İshak Safiyuddîn, Hazar denizi'nin güney kıyısındaki Gilân'lı manevî mürşidi Zahîd'in kızı ile evlenmiş ve İran'daki İlhanlılar'ın veziri Reşîduddîn'in yanında yüksek bir itibar kazanmıştı. Şeyh İshak Safiyuddîn ve üç nesle kadar kendisinden sonra gelenler hiç bir siyasî mevki hırsı taşımaksızın nispeten evliyalara özgü bir hayat sürmenin şöhretiyle yetinmişlerdi.[20] Sünnî bir tarikat şeyhi olan, yaşadığı İlhanlılar devrinde tarikat merkezi Erdebil'de büyük bir üne kavuşan, etrafında çok sayıda müridi toplamış olan Şeyh Safiyuddîn, İlhanlı devlet büyüklerinin de saygısını kazanmıştı. Safiyyuddîn, Şiîler için önemli kabul edilen "seyyidlik" iddiasında bulunmuş, ancak bu düşüncesini bilinmeyen nedenlerle gizlemek zorunda kalmıştır.[21]

Safiyuddîn'in, 735/1334 yılında ölmesinden sonra yerine geçen oğlu Sadreddîn Mûsa (735-795/1334-1392) hacca gittiğinde, Medine Sultanı Şihâbuddîn Ahmed b. Hüseyin'e soy zincirinin on iki imamdan yedincisi olan Mûsa Kâzım'a ulaştığını soruştu-

---

[17] Edward Granville Browne, *Ez Safeviyye Tâ 'Asr-i Hâzır*, Tahran 1316 hş., 32-33.

[18] Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 260.

[19] *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 537; Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 409.

[20] Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 260-261.

[21] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 409.

rup onaylatmış, böylece Safevîler'in seyyidliği iyice belirginleşmiştir.[22] Onun da ölümünden sonra tarikatın başına Hoca Ali (795-833/1392-1429), ondan sonra da onun oğlu Şeyh İbrahim (833-851/1429-1447) Safevî tarikatı reisi oldular. Bunlar zamanında Safevî tarikatının nüfuzu ve bu şeyhlerin ünü İran'ın dışına da yayılmış, Erdebil, Irak, Suriye, Anadolu ve İran'ın diğer bölgeleri ile Belh ve Buhara gibi uzak yerlerden gelen kimseler bunları ziyaret etmeye başlamışlardı. Hatta Bursa'da bulunan Osmanlı padişahları tarafından da, şöhretleri yaygın olan bu zatlara her yıl çeşitli hediyeler gönderilirdi.[23] Safîyyyuddîn'in torunu Hoca Ali, o kadar ün kazanmıştı ki Timur, Yıldırım Bayezid'e karşı zafer kazandıktan sonra ona ve çocuklarına, civarındaki arazi ile birlikte Erdebil zaviyesini hediye etmişti. Bu zaviyenin mülkiyeti, tarikat şeyhliğinde olduğu gibi tarikat kurucusunun büyük oğluna değil, şeyhin, oğulları arasından serbestçe seçeceğine miras olarak geçer bir duruma geldi. Şeyh, Erdebil dışında Anadolu'ya kadar yayılmış olan taraftarları katında bütün diğer dinî tarikatlarda olduğu gibi, kendini bir halife yahut vekil ile temsil ettiriyordu.[24] Halefi Şeyh Safî'nin şeyhlik döneminin ardından, 735/1334 yılında hayata veda ettikten sonra yerine çocukları geçerek Erdebil'de irşad faaliyetlerini yaygınlaştırdılar.[25]

1.1.1.2. Sadreddîn Mûsâ (ö. 795/1393)

755-757/1354-1356'da Gilân'da kalmış olan Sadreddin'in elli dokuz yıla yaklaşan çok uzun şeyhlik döneminde şöhreti artmıştır. Babasının zamanında Erdebil İlhanlılar'a aitti. Sadreddîn zamanında ise şehirde İlhanlılar'dan sonra Çobanlılar, Celâyirlîler egemen oldu. Sonra Timur ortaya çıktı. 758/1357'de Altınordu hakanı Cânî Bey Han, Erdebil'e gelerek yirmi dokuz yaşındaki Şeyh Sadreddîn ile görüştü. 795/1393 yılında vefat eden Sadreddîn, babasının türbesine gömüldü.[26]

1.1.1.3. Hoca Ali (ö. 832/1429)

Safevî tarikatının 794/1391-1392'den 832/1429'a kadar şeyhliği makamında bulunan Hoca Ali zamanına kadar Sünnî olan Safevî tarikatının gelişmesi, devrin Şiî ileri

---

[22] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 409.

[23] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 537.

[24] Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 260-261.

[25] Bahâr, Muhammed Takî, *Sebkşinâsî/Târîh-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*, Tahran 1373 hş., III, 251.

[26] Yılmaz Öztuna, *İslâm Devletleri*, Ankara 1989, I, 773-774.

gelenlerini telaşlandırmış ve karşı tedbirler almaya yöneltmiştir. Böylece Şiîler kısa zamanda bu tarikata sızmayı başarmışlardır. Nitekim o ana kadar Sünnî olan bu tarikat şeyhleri, özellikle Hoca Ali (796-833/1393-1429) döneminden itibaren Şiîliğe ilgi göstermeye, onun zamanında Şiîliği benimsemeye başlamıştır. Timur üzerinde büyük bir etkisi olan Hoca Ali'ye, bu hükümdar tarafından Erdebil şehri verilmiş ve burada bağımsız hareket etme yetkisi tanınmıştır. Timur'un emri ile Erdebil ve çevresini bir vakfiye olarak elde etmiş ve buraları kendisi için bir tür sığınak olarak kullanmaya başlamıştır. Bir müddet sonra Erdebil ve çevresinin bu imtiyazlı durumundan yararlanmak isteyen kimseler için, burası bir nevi sığınak olmuştur. Bu dönemde Şiîliğin Anadolu taraflarında da yayılmaya başlaması Osmanlı Türkiyesi için ilk tehlike olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle, Timur'un Ankara Savaşı sonucu Anadolu'dan getirdiği binlerce esiri Hoca Ali'nin şefaati ile serbest bırakması bu grubun tarikata bağlanmasını sağlamıştır. Anadolu'ya geri dönenler ise onun fikirlerinin yayın propagandistleri olmuşlardır. Hoca Ali'nin Timur üzerindeki nüfuzu kendisinin Anadolu'da yaşayan Batınî gruplar arasında kalabalık taraftar bulmasını da sağladı. Ayrıca Timur'un Anadolu'dan beraberinde götürdüğü ve Hoca Ali'nin arzusu ile serbest bırakılan kalabalık Türkmen grupları da Hoca Ali'nin doğal müritleri olarak fikirlerini yaymaya başladılar.[27]

Hoca Ali zamanında Safevî dinî propagandası ilk defa Şiî bir havaya büründü ve hız kazanmaya başladı ve daha sonraları Şeyh Cüneyd (851-864/1447-1460) devrinde ihtilâlci karakteri açığa çıktı.[28]

1.1.1.4. Şeyh İbrahim (ö. 851/1447)

Şeyh İbrahim, amca kızı Hânzâde Paşa ile evlendi. Sünnîliğini muhafaza etti. Erdebil'de Safiyyuddîn türbesinde gömülüdür. Onun şeyhliğinde Erdebil, Karakoyunlu idaresinde, fakat Timurlu Şâhruh'un nüfuzunda idi. Yerine geçen Cüneyd, altıncı oğludur.[29]

---

[27] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 537-538; Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri" *Türkler*, IX, 410.

[28] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 401.

[29] Öztuna, *İslâm Devletleri*, I, 774.

1.1.1.5. Şeyh Cüneyd (ö. 864/1460)

Yukarıda da ifade edildiği gibi Hoca Ali (ö. 832/1429) zamanında tarikat Şiîlîğe meyletmeğe, yavaş yavaş Şiî prensipleri benimsemeye başlamıştı. Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd ve onun oğlu Şeyh Haydar (ö. 893/1488) zamanında tarikat tamamen Şiîleşti ve ayrıca da siyasîleşti. Siyasî bazı sebeplerden dolayı Erdebil'i terk etmek zorunda kalan Şeyh Cüneyd Anadolu'ya gelmiş ve zamanın Osmanlı Padişahı II. Murat'tan kendisine yurt vermesini istemişti. Şeyh Cüneyd'in siyasî faaliyetlerinden haberdar olan II. Murat, Şeyh'e bazı hediyeler göndermekle beraber onun bu isteğini reddetti. Bunun üzerine Şeyh Cüneyd Konya'ya gitti. Oradan Antakya civarına, orada da tutunamayarak Canik taraflarına gitti. Bu arada Trabzon Rum Devleti'ni kuşattı. Osmanlılar'ın müdahale ihtimali üzerine muvaffak olamadı ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (salt. 857-883/1453-1478) yanına gitti. Şeyh Cüneyd, takriben altı yedi yıl Anadolu'da kaldı. Bu süre zarfında Varsak Türkmenleri'nden, Dulkadiroğulları'ndan ve Antakya civarında iken de Şâmlû ve Ustacalu Türkmen oymaklarından bir kısmını tarikatına bağlamayı başarmıştı. Teke ilindeki birçok Türkmen oymağı da Hoca Ali zamanında bu tarikata bağlanmışlardı.[30]

Hoca Ali'nin torunu olan ve Şiîliği benimseyen Şeyh Cüneyd zamanında tarikat tam bir siyasî örgüt haline gelmiş, Karakoyunlular'a karşı zaman zaman ayaklanmalar düzenlenmiştir. Bu yüzden Karakoyunlular idaresindeki ülkesini terk etmeye mecbur kalan Şeyh Cüneyd bir ara Osmanlı ve Karaman ülkelerine sığınmış, ancak buralarda tutunamayarak sırasıyla İçel, Güneybatı Anadolu ve Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler arasında faaliyet göstermiş ve burada bir beylik kurmak istemiş, fakat Mısır Memlûklu devletinin müdahalesiyle başarısızlığa uğramıştır.[31]

Daha sonra Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlenerek Akkoyunlu ülkesinde serbestçe hareket etme imkânına kavuşmuş ve müritlerinin oluşturduğu on iki bin kişilik bir kuvvetle Gürcistan ve Çerkez ülkelerine akınlar düzenlemiştir. Bir devlet kurmayı amaçlamış, fakat bunu gerçekleştirememiş olan Şeyh Cüneyd Şirvan hükümdarı Halil'le yaptığı çarpışmada ölmüştür (864/1460).[32]

---

[30] Ekinci, Mustafa, " Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 447.

[31] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 538.

[32] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 538; Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 447.

Bir devlet kurma düşüncesi ilk olarak Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd'in tarikatın başında bulunduğu 850-864/1447-1460 yılları arasında daha da belirginleşmiştir. Müthiş bir siyasi ihtirasa ve enerjiye sahip olan Cüneyd, müritlerinin çok artmasından da cesaret alarak kendisini yüksek hakimiyet planlarına kaptırmıştır. Bu amaçla Safevî tarikatını ilk militanlaştıran ve kendisine ilk sultan dedirten o olmuştur. Devlet hakimiyetine varmak fikrini gerçekleştirebilmek için birçok seferler düzenlemiş ancak, başarıya ulaşamamıştır. Şeyh Cüneyd'in bu faaliyetleri, Safevî ailesinde uzun süreden beri gizlenen sırrın, ortaya çıkmasından başka bir şey değildir. Cüneyd'in 865/1460 yılında Akkoyunlu Sultanı Halil ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine yerine oğlu Şeyh Haydar (865-893/1460-1488) geçmiştir. Babası tarafından gerçekleştirilemeyen gayeyi her ne pahasına olursa olsun sonuçlandırmaya karar vermiş olan Haydar, bu nedenle, müritlerini siyasi maksatlar için kullanılacak bir ordu haline koymasını bilmiştir.[33]

1.1.1.6. Şeyh Haydar (ö. 893/1488)

Cüneyd'in ölümünden bir ay sonra Amîd (Diyarbakır) de oğlu Haydar dünyaya geldi. Bu çocuk Uzun Hasan'ın himayesinde büyüdü ve gene Uzun Hasan tarafından 875/1470 yılında babası Cüneyd'in varisi olarak Erdebil'de babasının yerine oturtuldu.[34] Müritleri, Şeyh Cüneyd'in Hatice Begüm'le olan izdivacından doğan oğlu Haydar'ı şeyh olarak seçtiler. Şeyh Haydar dokuz yıl kadar Diyarbakır'da kaldı. Bu müddet zarfında Erdebil'deki tarikat ocağını Şeyh Cüneyd'in amcası Şeyh Cafer idare etti. Erdebil ve civarı da henüz Karakoyunlu hükümdarı Cihân Şâh'ın (salt. 840-1437/871-1467) denetimindeydi.[35] Şeyh Cüneyd'in yerine geçen oğlu Haydar, babasının girişmiş olduğu hareketi sürdürmüştür. Zaten Uzun Hasan'ın yeğeni olan Haydar, onun kızıyla da evlenerek Akkoyunlular'la akrabalık bağlarını daha da pekiştirmiştir. Bu sayede Safevîler'in gücünü daha da artıran Haydar, müritlerine kızıl taçlar giydirerek sarık sardırtmış ve bu yüzden müritlerine "Kızılbaş" adı verilmiştir. Haydar, babasının öcünü almak üzere Şirvan hükümdarı Ferrûh Yesâr (salt. 869-905/1465-1500) üzerine yürümüşse de, yapılan çarpışmada ölmüştür (893/1488). Aralarında İsmail'in de bulunduğu çocukları, dayıları Sultan Yakup tarafından anneleri ile birlikte tarihî İstahr kalesine

---

[33] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 409.

[34] Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 261-262.

[35] Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 447.

hapsedilmiş, Sultan Yakub'un 896/1490 yılında ölmesi üzerine İsmail ve kardeşleri anneleriyle birlikte serbest bırakılmışlar ve büyük kardeş olan Sultan Ali, babasının müritleri tarafından tarikatın başına getirilmiştir. Daha sonraları Akkoyunlular'la arası açılan Sultan Ali, bir çarpışmada ölünce (899/1493), kuvvetleri dağılmış ve bu sırada kendisinin daha önce halef seçmiş olduğu küçük kardeşi İsmail babasının müritleri tarafından saklanmıştır.[36]

Haydar, tarikat merkezini bir kışla haline getirmişti. Kendisi de bir silah ustasıydı. Müritleriyle beraber binlerce kılıç, mızrak, ok ve yay yaptılar. Bu arada müritlerine hem ders verir, hem de savaş talimi yaptırırdı. Bunlar olup biterken Erdebil'e ziyaretçi akını da devam ediyor; bilhassa Anadolu'dan, Karacadağ'dan ve Taliş'ten binlerce kişi namaz ve orucu bırakmış Şeyh Haydar'ı kıble ve mescitleri edinmişlerdi.[37]

1.1.1.7. Şeyh Ali (ö. 899/1494)

Müritlerinin başına geçen Şeyh Ali, birkaç savaşta Akkoyunlu Sultanı Yâkup'un yerine geçen oğlu Rüstem'e yardım etti ve onun güçlenmesine vesile oldu. Bu arada kendisi de oldukça güçlü bir konuma gelmişti, Onun gücünden çekinen Sultan Rüstem, onu bir müddet sarayında göz hapsinde tuttu. Şâmâkî denen yerde meydana gelen ufak çaplı bir çatışmada Şeyh Ali öldürüldü. Çatışmalar başlamadan Şeyh Ali, önde gelen müritlerinin huzurunda başındaki Haydarî tacı çıkardı ve küçük kardeşi İsmail'in başına koyarak onu halefi ilan etti.[38]

1.1.1.8. Şeyh/Şâh İsmail (ö. 931/1524)

Safevî Devleti'ni kuran Şâh İsmail (salt. 907-931/1501-1524), Erdebil tarikatı kurucusu Şeyh Safiyuddîn'in altıncı göbek torunudur. İsmail 892/1487'de doğmuştu. Gilân'da yaşadığı zaman 13-14 yaşındaydı. Aynı yıl 906/1500'da tam inançlı bir grup sûfiyle Erdebil'e gitti. Oradan sûfilerden diğer bir grubu alıp Karabağ'a doğru hareket ettiler. Her tarafa ordu oluşturma, devlet kurma isteği taşıyan taraftarlar ve aynı inanç bağlılarını bir araya toplamak için adam gönderdi. Erzincan'a girdiğinde askerin sayısı sekiz bin savaşçıya ulaşmıştı. Bu genç, yakışıklı ve cesur komutan yiğit Kızılbaşlar'la

---

[36] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 538-540; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 401; Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 447.

[37] Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *a. g. e.*, IX., 447.

[38] Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *a. g. e.*, IX., 448.

bir yıl boyunca düşmanlarına galip gelip fetih ve zaferle Tebriz'e girdi. Tacı başına koydu. O sıralar on beş yaşlarındaydı. Cesur, korkusuz ve Şîa imamlarının mezhebine de son derece bağlıydı. O, Hz. Ali'nin her savaşta onun arkasında olup kendisine yardım ettiğine inanıyordu.[39]

Şâh İsmail, Safevî Devleti'ni kurduktan sonra Akkoyunlu hanedanı ve bilhassa Sünnîlere karşı katliamlara başladı. Maksadı daha önce çoğunluğu Sünnî olan İran'ın tamamını Şiîleştirmekti. Bilhassa talebe yetiştiren ileri gelen Sünnî alimlerin çoğunu öldürdü. Şiddet uygulamak suretiyle İran'ın çoğunluğunu Şiîleştirmeyi başardı. İran'da hakimiyetini sağlamlaştıran Şâh İsmail, Anadolu'yu da ihmal etmemiş, halifeleri vasıtasıyla Anadolu üzerinde etkili bir propaganda faaliyetine girişmiş ve yer yer isyanlar çıkartmıştır. 918/1512 yılında Nûr Halife adındaki halifesi vasıtasıyla Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Erzincan ve Çorum'da Şâh Kulu isyanına benzer bir isyanı çıkartmakla Osmanlı yönetimini zor durumda bırakmıştır.[40]

Şiîliği İran'da çok katı uygulayan Şâh İsmail olmuştur. Çoğunluğu Sünnî olan İran'da "On İki İmam Şiîliği"ni dayatmış ve bunu kabul etmek istemeyen Sünnî ulema ve halka gaddarca davranmış, bunlardan çoğu ya Şiîliği ya da ölümü seçmek zorunda bırakılmıştır.[41]

Bu dönemde Şâh İsmail saltanat makamını kabul ettikten sonra Şiî mezhebini sadece memleketin resmi mezhebi değil aynı zamanda tek geçerli mezhep olması gerektiğine de karar verdi. Bu karar Tebriz Şiî imamlarından bazılarını endişelendirdi. Şâh İsmail taç giymeden bir gün önce bunlar huzuruna gidip arz ettiler "Size kurban olalım, Tebriz'de bulunan iki yüz üç yüz bin kişiden 6/4'ü sünnîdir. Halkın Şiî padişah istemiyoruz demesinden korkuyoruz. Allah korusun bu konuda nasıl bir tedbir alınabilir." Padişah buyurdu ki " Yüce Allah ve on iki imam benimle beraberdir ve benim hiç kimseden korkum yoktur. Yüce Allah'ın uygun görmesiyle eğer teba bir harf söylerse kılıcı çekerim ve bir kişiyi bile sağ bırakmam." Şâh İsmail, daha da ileri giderek ayrıca

---

[39] Bahâr, *Sebkşinâsî*, III, 252.

[40] Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 448; www.ozturkler.com.

[41] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 410.

ilk üç halife Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a lanet edilmesini ve bunlara laneti duyan ve "çok olsun az olmasın" demeyen her kesin öldürülmesini emretti.[42]

1.2. Safevî Devleti'nin Kuruluşu

Eskiçağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hânedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 907/1501 yılında Şâh İsmail tarafından kurulan Safevî Devletiyle birlikte İslâm tarihinde ilk defa bağımsız bir siyasî kimliğe kavuştuğu, bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekiştiği ve günümüz İran Devleti'nin sınırlarının da bu dönemlerde oluştuğu söylenebilir. 907/1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkan Şâh İsmail kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirdi.[43]

X/XVI. yüzyıl başlarında İran'da Safevî hanedanının ortaya çıkışı, sadece bu ülke ve komşuları için değil aynı zamanda genel olarak Avrupa için de önemli tarihî bir olaydı. Bu gelişme sadece sekiz buçuk yüzyıldan fazla güneş tutulmasında kalmış bir güneş gibi İran saltanatlık düzeninin yeniden parlaması, hak ettiği yere gelmesinin ve aynı zamanda İran milliyetçiliğinin işareti olmakla kalmayıp İran'ın milletler topluluğuna girmesini sağlamış ve bu gün bile önemli ölçüde varlığını sürdüren bir siyasetin başlangıcının temeli olmuştur. Gerçekte bu dönem orta çağdan nispeten yeni ve çok daha güzel bir çağa geçiş anlamını ifade etmektedir. VII./XIII. yüzyıl ortalarında Arapların İranlılar karşısında elde ettikleri zaferleriyle, Zerdüşt dini ve Sâsânî imparatorluğu ortadan kalktı. Moğol ve Tatar ordusu tarafından halifelik yönetiminin devrildiği VII./XIII. yüzyıl ortalarına kadar İran halifelik yönetimine bağlı vilayetlerden biriymiş gibi gösterildi. Bu büyük olaydan hem önce hem sonra İran'da bağımsız ya da yarı bağımsız hanedanların yönetim sürdüğü doğrudur, fakat onlar genel olarak Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, Cengiz ve Timur hanedanı gibi Türk ya da Tatar soyundan hanedanlar idi. Bunların yanı sıra Büveyhoğulları gibi İranlı bir hanedan ortaya çıkmışsa da bunlar sadece eski İran'da bir bölge üzerinde egemenlik kurabilmişlerdir. Safevî hanedanlığı, Büyük Şâh Abbâs'ın padişahlığı devresinde (995-1038/1587-1628) İran'da sınırları Sâsânî imparatorluğu dönemindeki gibi tekrar bağımsız, lider, güçlü ve saygın bir millet

[42] Browne, *Ez Safeviyye Tâ 'Asr-i Hâzır*, s. 38.
[43] Üstün, İsmail Safa, "İran", *DİA*, XXII, 400.

oluşturma övüncünü taşıyordu.[44] Safevî devletinin kurulmasıyla İranlılar'ın geçmişteki millî dağınıklıkları unutuldu ve tekrar birlik içerisinde, güçlü ve saygın bir millet ortaya çıktı. Şâh Abbâs zamanında devletin sınırları Sâsânî imparatorluğu sınırlarına ulaştı.[45]

İranlılar'ın bazı bölgelerde özellikle Büyük Şâh Abbâs ve Nâdir Şâh zamanında Sâsânî dönemindeki sınırlara, yani kendi doğal sınırlarına ulaşmaları, millî birlik ve millî kimliklerini elde etmeleri, Eşkânîler ve Sâsânîler döneminde uzun süre Roma İmparatorluğunu titreten gücü yeniden kazanmaları İran'a önceki ululuğunu ve büyüklüğünü geri verdi. İran'ın büyük ve güçlü Osmanlı Devleti karşısında dayanabilmesi Sâsânîler ve Eşkanîler döneminde İran'ın güçlü Roma ve onun yerine geçen Bizans Devleti karşısında birkaç yüzyıl yiğitçe dayanmasına benzer.[46]

Şiîliğin resmileştirilmesi o zamana kadar İslâm ülkelerinde olan tek mezhepliliği ortadan kaldırdı. O geniş coğrafyayı ortadan böldü. Bunun yanı sıra İslâm imparatorluğunun Emevîler dönemindeki gücünü yenileyen ve bunu genişletmek isteyen Osmanlı Devleti, Safevîler'le sürekli çatışmalarından dolayı doğu sınırlarından korkmakta olup çaresiz askerî gücünün büyük bir kısmını o bölgede bulundurmaktaydı. Dolayısıyla Avrupa cephelerinde ilerleyemiyordu. Avrupa devletlerinin istediği de buydu ve elçilerini bu amaçla Tebriz, Kazvîn ve İsfahan'a gönderiyorlardı.[47]

Şiîliğin İran'da köklü bir geçmişi vardır. Mâzenderân Zeydîleri'nin ileri gelenleri, Deylemîler Şiî idiler. Alamutlular da İsmâilî Şiîlerinden idiler. Olcaytu Hudâbende on iki imam Şîasından idi. Hulle, Necef, Kerbelâ, Kum, Kâşân, Sebzevâr ve Mâzenderân gibi şehirler tamamen Şiîlikten söz ediyorlardı. Şîa, Irak ve Horasan halkı arsında da yayılmıştı. Rûdekî-yi Semerkandî (ö. 329/941), Kisâî-yi Mervezî (ö. 341/953), Firdevsî (ö. 416/1025), Nâsır Husrev-i Alevî (ö. 481/1088), Ebû Alî Sînâ (ö. 428/1037) ve Hâce Nasîruddîn-i Tûsî (ö. 672/1274) gibi büyük kişiliklerin hepsi Şiî idiler. Bununla birlikte İran'ın genel kültürü Ehl-i sünnet inanışı temellerine dayanmakta, Ali'nin ilminden bahsedildiği her yerde Ömer'in de adaleti söz konusu olmakta, Peygamberin adının geçtiği her yerde dört halife de anılmaktaydı. Tasavvuf da, Ehl-i sünnet eksenliydi. Ebû Bekr-i Sıddık suffe ehlinin en eskilerinden ve sufilerin önderlerinden sayılıyordu. Hânkâh, tek-

---

[44] Browne, *Ez Safeviyye Tâ 'Asr-i Hâzır*, s. 15-16.

[45] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 70.

[46] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 68.

[47] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 69.

ke, savme, zaviye ve sûfilerin ibadet yerleri dillere destandı. Fakat Şiî din adamları tasavvufla uğraşmıyorlardı. Onlar çoğunlukla siyasî kişilikler, çok zeki diplomatlar, toplumun güçlü misyonerleriydiler.[48]

Kısaca Şiîler'in tamamı ilk önce seçilmiş üç halifeyi yani Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ı reddediyor, Peygamber'in amca oğlu ve aynı zamanda damadı olan Ali'nin kendi yerine geçmesini belirlediğine inanıyorlardı.[49]

Safevîler'in Peygamber sülalesine bağlılıklarını iddia etmeleri, şeyh ve imamlarına aşırı derecede inanmaları, Şâh İsmail'in mukaddes imamlara manevî ve ruhanî bir bağlılık iddiası ve Ehl-i sünnet aleyhine aşırı taassubu, bütün bunlar yeni bir saltanat sülalesiyle Ehl-i sünnet arasında sert çatışmaların ana sebepleri oldu. Şâh İsmail tahta çıktığı andan itibaren Azerbaycan hatiplerine kıyamet gününe kadar on iki imam adına hutbe okumalarına ve tüm belde imamlarının namaz ve diğer ibadetlerde sonradan uydurulmuş yerilen kuralları geçersiz kılmalarını, mescit ve ibadethane müezzinlerinin ezana "eşhedu enne aliyyen veliyullah" lafzını eklemelerini, savaşan askerlere emre karşı gelen kimi görürlerse başlarını vurmalarını emretti.[50]

Safevî Devleti'nin oluşumunda en önemli rolü Türkmen aşiretleri oynamışlardır. Safevî Türkmen Devleti, Şeyh/ Şâh olan İsmail'e ve onun temsil ettiği harekete Anadolu, Azerbaycan ve diğer bölgelerden gelen konar göçer kökenli Türkmen boylarının oymaklar şeklinde kendisine katılması ile gerçekleşmiştir. Safevî tarikatı ilk zamanlar Azerbaycan'da yayılmıştır. Tarikatın ilk yayılma alanı Azerbaycan olsa da zamanla Anadolu bu tarikatın en önemli yayılma alanı haline gelmiş ve Safevî Devleti'nin kurulmasında ve gelişmesinde yegane rolü Anadolu'dan İran'a giden Türkmen boyları oynamışlardır. Ayrıca gerek bu devlet zamanında ve gerekse bundan sonra İran'da hakim ve imtiyazlı unsurları onlar teşkil etmişlerdir.[51]

Kızılbaş Türkmen taraftarlarına göre İsmail, hem dünyevî hem de uhrevî yönetici idi. Fakat o, bundan çok daha fazlasıydı. Bizzat kendisi, çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bu göçebelere onların kendi dilinde ve basit bir üslupla hitap edip, Allah'ın bizatihi tecellisi olduğu inancını benimsetmişti. Safevî devleti ilk yıllarında gerçek anlamda

---

[48] Bahâr, *Sebkşinâsî*, III, 253-254.

[49] Browne, *Ez Safeviyye Tâ 'Asr-i Hâzır*, s. 30.

[50] Safâ, *Edebiyyât*, IV, 60.

[51] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 410.

bir teokrasi idi. Venedikli tacirlerin çağdaş raporları, Kızılbaşlar'ın ölümsüz olduklarına inandıkları başkanlarına körü körüne bağlılıklarına tanıklık etmektedirler. Bu inanç Çaldıran'da büyük bir darbe yedi ve sarsıldı. İsmail bir köşeye çekildi. Kahrını içki ve sefahat âlemlerinde unutmaya çalıştı. Zamanının çoğunu ava verdi. Hayatının son on yılı içinde, birliklerini bir daha asla muharebeye sevk etmedi. İsmail'in şahsî itibarını kaybetmesi, hem Türkmen kabile reislerinin, hem de yönetimdeki İranlı yüksek kademedeki vazifelilerin nüfuzunun artması mânasına geldi. Bunun neticesi olarak ciddî iç gerginlikler doğdu ve İsmail'in 930/1524'de ölümünden sonraki bir yıl içinde rakip Kızılbaş kabileleri arasında, iktidar için iç savaş patlak verdi.[52]

[52] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 405.

1.3. Safevî Hükümdarları

1.3.1. Şâh İsmail (salt. 907-931/1501-1524)

Safevî hanedanının ilk hükümdarı Şâh İsmail, 892/1487'de doğdu. Daha önce de belirtildiği gibi; annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm, babası ise Şeyh Haydar idi. Şeyh Haydar 893/1488 Şirvan seferi sonucu ölünce, müritleri Haydar'ın üç oğlundan biri olan Şeyh Ali'nin etrafında toplandılar. Bunu anlayan Akkoyunlu Sultanı Yâkup Bey, tehlikeyi sezerek üç yeğenini Fars'taki Istahr kalesine hapsetmiştir. Sultan Yâkup'un ölümü ile oğulları arasında bir taht mücadelesi başlamış, bunlardan Rüstem Bey, saltanat mücadelesinde amcasının oğlu Baysungur'u yenemeyeceğini anlayınca Şâh İsmail ve iki kardeşini hapisten kurtarmıştır. Bu da onların müritlerinin toparlamasına fırsat vermiştir. Şeyh Ali Baysungur ile yaptığı iki savaşı da kazanmış ve Rüstem Bey tarafından Tebriz'de parlak bir törenle karşılanmıştır. Ali'nin bu başarısı ve halk üzerindeki manevi etkisi Rüstem Bey'i korkutmuştu. Çok geçmeden onu ortadan kaldırmak için çareler ararken durumdan haberdar olan Şeyh Ali, kardeşlerini de yanına alarak Erdebil'e kaçmaya teşebbüs etmiş, ancak yolda kendisini takip eden Rüstem Bey kuvvetleri ile yaptığı savaşta öldürülmüştür (899/1493). Bu sırada altı yaşında olan ve müritler tarafından Erdebil'e kaçırılan İsmail, Erdebil'in Anadolu mahallesinde Ebe adındaki bir kadın tarafından gizlenmiş, ancak bulunması olasılığı belirince Gilân'a kaçırılmıştır. Burada altı yıldan fazla kalan İsmail, çoğu Anadolulu ve Azerbaycanlı Türkmenler tarafından devamlı ziyaret edilmiştir.[53]

Sultan Rüstem bir suikast sonucu 903/1497'de öldürülünce yerine II. Bayezid'in yeğeni ve damadı olan Göde Ahmet Bey Akkoyunlu tahtına geçmiştir. Ancak tahtın başka talipleri de olduğundan dolayı, Göde Ahmet Bey, şehzadeleri isyana kışkırtan bazı beyleri ortadan kaldırmaya başlamış ancak, bu beyler bir komplo ile Göde Ahmet Bey'i öldürmüşlerdir. Bu da ülkede iç karışıklıkların çıkmasına neden olmuştur. Bu karışıklık ve merkezi otorite boşluğu ise Şâh İsmail'in işine yaramıştır. Bunun üzerine, 905/1499 yılında on iki yaşında olan İsmail, Gilân'dan ayrılarak Hazar denizinin batı-

---

[53] Safâ, *Edebiyyât*, IV, 26-27; Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 411.

sındaki Tarum'a gelmiş oradan da Erdebil'e geçmek istemiştir. Ancak Erdebil valisi kendisini şehre almayınca Hazar kıyısında bulunan Erçivan'a gitmiş ve 906 /1500 kışını orada geçirmiştir.[54]

Bu sırada küçük yaşta olmasına rağmen İsmail, babasının intikamını alma sorumluluğunu orduya yükledi. Şirvan'a saldırdı ve Şirvanşâh'ı öldürdü. Dönüşte Elvend b. Yusuf b. Hasan b. Akkoyunlu'yu Nahcivân'a yakın bir yerde yenilgiye uğrattı ve Türkmen ordusundan sekiz bin kişiyi öldürdü (907/1502). Tebriz'e gidip padişahlık tahtına oturdu. Kendi adına sikke bastırdı ve on iki imama dayalı Şiî mezhebini resmîleştirdi.[55]

Bu kez hedef Şirvan idi. İsmail hem babasının ve dedesinin öcünü alacak hem de zengin ganimetler elde edecekti. Sonuçta, Cebânî denilen yerde yapılan savaşta, Şirvan ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış ve Ferrûh Yesâr öldürülmüştür. Ardından Şemâhî ve Bakü'ye hücum ederek buraları ele geçiren Şâh İsmail, 906 /1501 yılında Akkoyunlu hükümdarı Elvend Mîrzâ'yı Nahcıvan'da yenerek Akkoyunlu Devleti topraklarının yarısına hakim olmuş böylece Tebriz'e gelerek hükümdarlığını ilan etmiştir. Daha sonra Akkoyunlular'dan Irak ve Fars hükümdarı Murad Bey'i Hemedân'da yenerek Şiraz'ı ve Bağdat'ı ele geçirmiştir. Burada Sünnî ulema ve halkı kılıçtan geçirmiş, kaçabilenler ise Memlûk ve Osmanlılar'a sığınmışlardır. Dolayısıyla şehzadeler arasında parçalanarak iyice zayıflamış olan Akkoyunlu Devleti kısa zamanda Şâh İsmaîl'in eline geçmiştir. [56]

Şâh İsmail'in amacı Anadolu'ya gitmekti. Bu nedenle Anadolu'daki yandaşlarına Erzincan'a gelmeleri için haberciler yollamıştır. Bu sırada II. Bayezid Modon ve Koron'un fethi ile meşgul olduğundan, Şâh hiçbir zorlukla karşılaşmadan Sarıkamış yaylasına gelmiştir. Burada birçok Türkmen tarafından ziyaret edilen Şâh İsmail, Ağustos 907/1501'de emrinde bulunan yedi bin kişilik kuvvetiyle Erzincan'dan ayrılmıştır. [57]

Şâh İsmail'in bir uçtan bir uca İran'ı fethi ve Şiî mezhebine dayalı güçlü bir devlet oluşturması özellikle Sünnî olan ve şiâlığa son derece karşı olan Özbekler'i bastırması Osmanlı sultanı I. Selim Han'ın tedirgin olmasına sebep oldu. Şâh İsmail'in Mısır ve

---

[54] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 411.

[55] Safâ, *Edebiyyât*, VI, 26-27; *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 540; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 402.

[56] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, IX, 411.

[57] Karaca, "II. Beyazid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *a. g. e.*, IX, 411.

batı devletleriyle Osmanlı Devleti aleyhine anlaşmasını bahane ederek İran'a saldırdı (920/1514). Çaldıran ovasında karşılaştılar. Bu savaşta Osmanlı sultanının silah ve topla donanımlı yüz yirmi bin askeri vardı, buna karşın İran ordusu eski savaş araçlarıyla silahlı atmış bin atlı askerden oluşuyordu. Buna rağmen İranlılar bu savaşta olanca güçleriyle savaştılarsa da yenildiler.[58]

Bu olaydan sonra Şâh İsmail 930/1524 yılında otuz beş yaşında hayata veda edinceye kadar konumunu sağlamlaştırma dışında bir şey yapmadı ve naşı Erdebil'de toprağa verildi. Bu yıllarda on bir yaşında olan oğlu Tahmâsb babasının yerine geçti. Saltanatının ilk yıllarında Özbek saldırılarına maruz kaldıysa da 935/1528 yılında yani on beş yaşında onları yenilgiye uğrattı ve Safevî saltanatını pusuda bekleyen gevşeklik ve zaaftan kurtardı.[59]

Şâh İsmaîl söylediklerine inanmaktaydı. Şiîlerin dışındaki herkesin özellikle Sünnîlerin sapık ve son derece lanetli oldukları kanısındaydı. Bu yüzden Şiî mezhebinin yükselişinde olağanüstü gayret ve şaşırtıcı bir özen gösterdi. Kan dökme ve katliamdan zerre kadar çekinmedi. Merhameti tamamen terk etti. Dolayısıyla yirmi yıl gibi kısa bir zamanda tek tip bir millet, yeni bir kültür ve savaşçı bir ordu oluşturdu.[60]

Başlangıçta, baba ve dedesi ile müritlerine karşı girişilmiş olan şiddet hareketlerinin intikamını almayı ve Akkoyunlular ülkesini ele geçirerek Şiî bir devlet kurmayı düşünen Şâh İsmail, kısa sürede istediğinden çok daha fazlasına sahip oldu. Onun karşısında iki büyük devlet vardı: Bunlar doğuda Özbekler, batıda ise çok daha güçlü bir durumda olan Osmanlılar'dı. Şâh İsmail Osmanlılar'ın bu kuvvetine rağmen, müritleri vasıtasıyla Anadolu içlerine kadar nüfuz edebildiğinden, kendisi de Osmanlı Devleti için bir tehlike arz etmekteydi.[61]

Osmanlı Devleti için içten ve dıştan büyük bir tehlike teşkil eden Şâh İsmail'e karşı II. Bayezid ciddi bir harekete geçemedi. Buna karşılık, Yavuz Sultan Selim tahta geçer geçmez. Anadolu'daki Safevî müridlerine karşı ciddî bir takibata girişti. Sultan

[58] Safâ, *Edebiyyât*, VI, 28; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 404-405; www.osmanli700.gen.tr.
[59] Safâ, *Edebiyyât*, VI, 28; *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 543.
[60] Bahâr, *Sebkşinâsî*, III, 253; *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 543-544.
[61] *A. g. e.*, IX, 541-542.

Selim, Özbek hanına da bir haber göndererek onun, babasının intikamını almak için harekete geçmesini bildirdi.[62]

Şâh İsmail, hükümdarlığı yanında şairlik yönü ile de ün kazanmıştır. "Hataî" mahlasını kullanarak şiir yazan Şâh İsmail Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde şiir yazacak kadar kabiliyete sahipti. Şâh İsmail bir Türk hanedanı ile olan akrabalığı ve hükümdarlığını borçlu bulunduğu büyük bir kitlenin Türk olması sebebiyle Türkçe'yi resmî dil olarak kabul etmiş ve eserlerini de daha çok bu dille kaleme almıştır. Azerî edebiyatının kuvvetli bir temsilcisi olan Şâh İsmail aruz veznine olduğu kadar hece veznine de vâkıftı. Şâh İsmail'in münferit şiirleri dışında zamanımıza kadar gelmiş olan üç eseri vardır: 1. *Dîvân,* 2. *Dehnâme,* 3. *Nasîhâtnâme.* Bunlardan *Divân* bir çok kereler neşredilmiştir.[63]

Şâh İsmail Türkmenler, Timurlular ve Özbekler'in egemenlik sahası olan karışık bir ülkeyi, küçük yaşına rağmen Allah vergisi bir zekâ ve güç, şaşırtıcı bir hızla düzeni bozulmuş ülkenin bir çok işini kısa sürede hem kendi kültürel bütünlüğünü yeniden elde edebildiği ve hem de ülkenin doğu ve batı güçlerini birleştirmeyi başarabildiği merkezî bir devletin bayrağı altına topladı.[64]

1.3.2. I. Tahmâsb (salt. 930-984/1524-1576)

Şâh İsmail'in ölümünün hemen ardından birbirine rakip aşiretler çatışmaya koyuldu ve 933/1526'da aşiretler arasında bir iç savaş meydana geldi. Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmâsb başlangıçta otorite kuramadı, devlet tamamen Kızılbaş askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmâsb'ın 940/1533-34 yılında Şâmlû aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi durumundaki Hüseyin Han Şâmlû'yu idam ettirmesiyle son buldu. Bu yıllarda Bağdat'ın Osmanlıların eline geçmesi dışında Safevîler çok büyük toprak kaybına uğramadılar. 962/1555 tarihli Amasya Antlaşması ile Azerbaycan topraklarının Safevîler hâkimiyetinde olduğu Irâk-ı Arab, Van gölü çevresinin Osmanlı idaresinde kaldığı tespit edildi. Böylece yirmi yıldan fazla bir süre için Osmanlılar'la barış sağlanmış oldu.[65]

---

[62] *Büyük İslâm Tarihi,* IX, 543.

[63] *A.g. e.,* IX, 544.

[64] Safâ, *Edebiyyât,* V/I, 11.

[65] Üstün, "İran", *DİA,* XXII, 400.

Tahmâsb, *Tezkire-yi Şâh Tahmâsb* adıyla bilinen kendi hal tercümesine ait bir de eser yazmıştır. 931-967/1524-1559 yılları arasındaki devrede halkın içtimaî ve fikrî hayatına ışık tutması bakımından önemli olan bu eser birçok kere basılmıştır.[66]

Şâh Tahmâsb, biraz muamma gibidir. Onun elli iki yıllık hükümdarlığı, diğer Safevî hükümdarlara göre oldukça uzundur. Yine de, onun karakterinin Batılı gözlemciler üzerinde az bir iz bıraktığı, Karmatîler ve diğerleri tarafından onun hakkında verilen bilgilerin tamamen aleyhte olduğu görülüyor. Onun cimriliği ısrarla belirtiliyor. Hatta, kullandığı giysilerini, pazara satmaya gönderdiği iddia ediliyor. Aşırı züht ile aşırı sarhoşluk arasında değişen tutumları olduğu söylenir. Çok zalim olabiliyordu. Kendini melankoliye kaptırmıştı ve son yıllarında insanlardan uzak bir hayat sürdü. Doğulu veya batılı hiçbir kaynak ona karakter kuvveti, savaş veya barış sanatlarında herhangi bir hüner yakıştırmaz, öte yandan on yıllık söz götürmez Kızılbaş hâkimiyetinden sonra, fiilî şâh olabilmesi, ahlâkî sağlamlık ve esneklik gerektiğini düşündürür.[67]

Tahmâsb'ın padişahlık dönemine ait kayda değer bir olay da Hint padişahı Humâyûn'un (salt. 936-1530/963-1556) İran'a sığınmasıdır. Padişah Humâyûn'un İran'a seyahati, İran ve İran kültürüyle Timur hanedanının bağlarını güçlendirmek, Şâh İsmail'in halefleri ve Zahîruddîn Bâbür'un yerine geçenler arasındaki dostluğun korunması ve devamı bakımından son derece önemliydi. Padişah Humâyûn, İrân'da kaldığı süre içerisinde şiir, edebiyat ve sanat camiasından bazılarıyla tanıştı ve onlardan bir grubu beraberinde Hindistan'a götürdü. Diğer bir gruptan da geri dönüp memlekete yerleştikten sonra yanına gitmelerini istedi ve onlar da dediği şekilde yaptılar. Bu durum, İran edebiyat ve sanatının o zamana kadarkinden daha yeni ve daha iyi bir sığınağa sahip olmasını, yeni bir açılım kazanmasını, bu açılımın özellikle yerine geçen Celâluddîn Ekber zamanında daha açık ve daha belirgin olarak devamını sağladı.[68]

Şâh Tahmâsb'ın kişiliği konusunda yazılanlardan babasının üstün özelliklerinden bir çoğundan yoksun olduğu anlaşılıyor. Mesela; savaştan korkuyordu ama kendince Müslümanlar'ı ve yakınlarını tehlikeye atmak istemiyordu. Ayrıca zorlu düşman karşısında hileye yönelmeyi de mubah sayıyordu. Örneğin, Kânûnî Sultan Süleyman'ın ilerlemesi karşısında ülkesinde onun ve askerlerinin yolu üzerinde bulunan yerleşim yerle-

---

[66] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 545.

[67] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 410-411.

[68] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 14.

rini boşaltıyor, yiyecek ve hayvan yemlerini yakıyordu. Elbette bu durum, onun ne kadar tedbirli olduğunun inkâr edilemez bir göstergesidir. Yine bu tür hilekârlıklarının izleri iç siyasette de gözlemlenmektedir.[69]

Hayatının sonlarında yıllarca köşkten hiç çıkmadı ve adalet isteyenlerin feryatlarına kulak tıkadı. Bu yüzden memurları, kendilerini devlet köşkünün duvarlarında asan ve bir çoğu öfke ve kederinden elbiselerini parçalayan, adalet isteyen halka küfrediyorlar, taş ve kırbaçla incitip bir çoğunu da öldürüyorlardı. Şâh, ülkede hakimleri adaleti sağlasınlar diye görevlendirdiğini ve kendisinin hakemliğine gerek olmadığını söylüyordu. Hakimlerin suçlulardan rüşvet alıp suçsuzları incitmelerinden habersizdi. Hakimler, padişahın adalet isteyenleri önemsemediğini bildikleri için zulmetmekten korkmuyorlardı. "Din koruyucu padişah" şairlerin abartıcı ve yalancı oldukları bahanesiyle kendisine yaklaşmalarına izin vermiyordu. Fakat gerçekte biriktirdiği altın ve gümüşleri onlara harcamak istemiyordu. O dönemde saray aklî ilimlere ilgisiz olduğundan İran bilginlerinden bir çoğu ülkeyi terk ettiler.[70]

Bütün bunlarla beraber Kızılbaşlar onu mürşid-i kâmil kabul edip çok seviyorlardı. Şâh Tahmâsb'ın padişahlığının son devirlerinde hükümetteki zaaf belirtileri açığa çıktı ve böylece babası, Şâh İsmail'in kurmuş olduğu düzen bozuldu. Kızılbaş camiasının emir ve hanları arasında özellikle şehzâdeleri koruma konusunda görüş ayrılığı çıktı.[71]

Anlaşmazlık işi o dereceye vardı ki, Şâh Tahmâsb'ın 984/1576 yılında ölümüyle Kızılbaşlar'dan iki grup birbirlerine düştüler. Babasının vasiyetine göre tahta geçmesi gereken ve babasının ölümü anında haremde baş ucunda olan Şâh Tahmâsb'ın çok sevdiği oğlu Haydar Mîrzâ muhalif grupların karşılıklı çatışmalarında haremden çıkıp canını kurtarmaya fırsat bulamadan annesinin gözü önünde ölüm şerbetini içti. O sıralar yaklaşık yirmi yıldır Kahkahâ Kalesi adlı ünlü bir zindanda olan İsmail Mîrzâ yönetime getirildi. II. Şâh İsmail adıyla ve "Alem koruyucu padişah" unvanıyla Kazvîn'de tahta çıktı.[72] Bu tarihten itibaren yani 984/1576'dan 995/1587'ye kadar Safevî şâhlığı ardı ar-

---

[69] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 15.
[70] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 16.
[71] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 17.
[72] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 17.

dına karışıklıklara, devrimlere, katliam ve yağmalamalara maruz kaldı. Bu sürede ortaya çıkan felaketler İran tarihinde az görülür.[73]

Görünüşte Safevîler'in saygınlıklarının temeli, atalarının sûfîliği, sûfî ve müritlerinin birlikteliği sayesinde atılmışsa da I. Şâh Tahmâsb'ın tahta çıkmasından sonraki elli yıl içerisinde durum değişti. Safevîler'in temeli irşada dayanmasına rağmen irşat kapısı kapanmıştı. Sadece inançsız sûfîlerden bir grup geriye kalmıştı. Bunlar Safevîler zamanında da sultanın halifesi kimliğine bürünmüş, samimi sûfîler topluluğu içerisine girmiş kişilerdi. İran bitmişti. İlmî ve edebî güç, toplumsal ahlak, genel kültür bu ülkede gittikçe zayıflıyordu. Buna rağmen her ne kadar Fars edebiyatı yüce makamını kaybetmemişse de Türk hükümetinin yerleşim yeri olan İstanbul'da Farsça, Arapça ve Türkçe üzerine üstünlüğünü kanıtlamıştı. Osmanlı sultanları bizzat bu dille şiir söylüyorlardı.[74] Belagat sahibi katipler Türk sarayında mektupları Farsça olarak yazıyorlardı. Farsça, Osmanlı topraklarında ilmî ve edebî tek dil sayılıyordu.[75]

1.3.3. II. İsmail (salt. 984-985/1576-1577)

Babasının ölümünden sonra Türk oymaklarının da desteği ile kardeşi Haydar'a karşı mücadeleyi kazanan İsmail Mîrzâ, Şâh II. İsmail unvanı ile Safevî hanedanının başına geçti. İlk işi bazı Kızılbaş ileri gelenleri ile şehzadelerin bir çoğunu ortadan kaldırmak oldu. Kendisi Şafiîliği benimsemiş olup Şiâ ulemasını saraydan uzaklaştırmıştı. Onların yerine Sünnî âlimleri yerleştiren Şâh II. İsmail, bu hareketine rağmen, Anadolu Kızılbaşlar'ı arasında tahriklere sebep olması ve Doğu Anadolu'daki bazı emirleri kendi tarafına çekmesi yüzünden Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'ne harp ilânına sebep oldu.[76]

Ancak Şâh İsmail'in, önemli mevkiler işgal etmiş olan Kızılbaş reislerinden çekindiği için onları azledip yerlerine kendisine tâbi, fakat tecrübesiz kimseleri getirmesi, kısa zamanda en yakınlarının bile kendisinden nefret etmesine sebep oldu. Nihayet o, 985/1577 yılında zehirletilerek öldürüldü.[77]

---

[73] Safâ, *Edebiyât*, V/I, 17.

[74] Bahâr, *Sebkşinâsî*, III, 251.

[75] Bahâr, *a. g. e.*, III, 251.

[76] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 546.

[77] *A. g. e.*, IX, 546.

Kızılbaşlar, Tahmâsb'ın ölümünde, gözleri zayıf olduğu için şâh yapmadıkları Muhammed-i Hudâbende'yi tahta geçirmekten başka çare bulamadılar. Tahmâsb'ın diğer bütün oğulları İsmail tarafından öldürülmüş veya gözleri kör edilmişti. Muhammed-i Hudâbende ile üç oğlu Hamza, Ebû Talib ve Abbâs'ı sadece bir tesadüf kurtarmıştı. Abbâs, hayatını öldürülmesi emrini kasten savsaklayan Herât valisi Ali Kulî Han Şâmlû'ya borçluydu. Muhammed-i Hudâbende Kazvîn'e 985/1578'de, II. İsmail'in ölümünden üç ay sonra geldi. Sultan Muhammed Şâh unvanıyla şâh ilân edildi. Kırk yedi yaşında idi.[78]

II. Şâh İsmail tahtta bir buçuk yıldan fazla kalmadıysa da bu kısa sürede kardeşleri ve kardeş çocuklarından bir çoğunu kendine karşı olacakları korkusuyla ortadan kaldırdı. O, saltanat tahtına geçtiği sırada kardeşlerinden sekiz tanesi kalmıştı, bunlardan her biri ayrı bir şehir ve bölgede yönetimde bulunan yedisini öldürdü. Çok küçük yaşta olan kardeş çocuklarına bile acımadı. Büyük kardeşi Muhammed-i Hudâbende'yi Herât valisi olan Abbâs Mîrzâ'yla birlikte öldürtme düşüncesini gerçekleştirmek üzereyken ölümü bu planını altüst etti. Bir rivayete göre zehirlendi, fakat daha doğru bir rivayete göre aldığı aşırı derecede alkol ve afyondan dolayı öldü (985/1577).[79]

1.3.4. Sultan Muhammed Şâh (salt. 985-994/1577-1586)

Daha önce de belirtildiği gibi Şâh II. İsmail'in ölümü üzerine Kızılbaş reisleri tarafından Şâh Tahmâsb'ın büyük oğlu Muhammed-i Hudâbende tahta çıkarıldı. Ancak gözleri kör olan bu hükümdar idareden aciz olduğundan memleketi eşi Mehdî Ulyâ idare etmeye başladı. Bu sırada onun on bir yaşında bulunan oğlu Hamza Mîrzâ veliaht olarak seçilmiş ise de, devlet işleri daha çok annesi tarafından idare ediliyordu. Hamza Mîrzâ'nın annesinin sert hareketleri ve yakınlarını önemli görevlere tayini Kızılbaş reislerinin kendisinden nefretine sebep oldu.[80]

Bu sırada Osmanlı sultanı III. Murad, Şâh II. İsmail tarafından meydana getirilen bazı hadiseler yüzünden aralarında mevcut olan anlaşmanın bozulduğunu görünce, sınır boylarındaki kuvvetlere Safevî Devleti topraklarının ele geçirilmesini emretti ve arkasından da sefer hazırlıklarına başladı. Vezir Lala Kara Mustafa Paşa kumanda-

---

[78] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 413.

[79] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 18.

[80] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 546.

sındaki orduya Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ın fethedilmesi emri verildi. Safevî ordusu Çıldır ovasında yenildi. Bundan sonra sırasıyla Tiflis ve Şirvan bölgesi Osmanlılar'ın eline geçti (986/1578).[81] Kızılbaşlar Mehdî Ulyâ'ya karşı suikast için bir bahane buldular ve hareme baskın yaparak onu öldürdüler.[82]

1.3.5. Şâh Abbâs Devri (salt. 996-1038/1588-1628)

Tahmâsb'dan sonra İran tekrar iç karışıklıklarla sarsıldı. Kısa süreli olarak tahta çıkan II. İsmail ve Muhammed-i Hudâbende Şâh dönemleri çalkantılar içinde geçti. Şâh I. Abbâs döneminin başlamasıyla (996/1588) Safevî Devleti yeniden toparlandı ve en parlak çağını yaşadı. İlk dönem Safevî Devleti'nin vasıfları terk edilerek bütünüyle yeni baştan yapılanmaya gidildi. Şâh Abbâs'ın gerçekleştirdiği yeniliklerin başında, ihtidâ etmiş Gürcüler'den oluşan gulâmlar birliğinin teşkili gelmektedir. Tahmâsb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. I. Abbâs, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulâmları tayin etti. Abbâs'ın tahta çıkmasından on yıl sonra Safevî ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han geçirildi. Bu dönemde Kafkaslardan çok sayıda gulâmın getirilmesi üzerine etnik ve sosyal yapıda önemli bir değişme meydana geldi. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Yeni askeri birliklerle Şâh Abbâs, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı. 1006/1598 yılında Özbekler'den Herât'ı geri aldı 1011/1603'te Osmanlılar'a karşı girişilen seferlerle Tebriz'e girdi. Aras nehri sınır haline getirildi. Her iki taraf da 962/1555 Amasya Antlaşması'na geri dönmüş oldu. 1032/1623' te Bağdat'ta nüfuz tesis edildi.[83]

Şâh Abbâs devri, sağlam bir başarı dönemi idi. Kritik bir zamanda tahta çıkarak, Safevî devletini, uzak ve etkili bir dizi tedbirle yeni bir temele oturttu. Bu tedbirler gelecek çöküntünün tohumlarını içlerinde taşımakla birlikte, Şâh Abbâs'ın başarılı siyasetiyle Safevî devleti, bir yüzyıl daha ileri gitmeye muvaffak olmuştur. Abbâs, başkenti İsfahan'ı dünyanın en güzel şehirlerinden biri haline getirdi.[84]

---

[81] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 547.

[82] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 414.

[83] Üstün, "İran" *DİA*, XXII, 400.

[84] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 421.

Şâh Abbâs, Safevî hanedanını yok olmaktan kurtarıp ihtişam ve olgunluğa ulaştıran kişidir. Bu genç dahi öyle bir zamanda saltanata geldi ki Safevî Devleti'nin ne ülke içerisinde bir değeri vardı ne de dışarıda bir kıymeti. İçteki isyancılar her taraftan olay çıkarıyorlardı. Safevî Devleti'nin batıdaki geniş bölgesi Osmanlılar'ın elinde idi, doğuda Özbekler baskın yapıp yağmalıyorlardı ve Kızılbaşlar da ülkenin idari işlerine karışmaktan geri durmuyorlardı. Özellikle Şâh Abbâs'ı Horasan'a getirip tahta oturtma konusunda birlikte hareket eden Mürşid Kulî Han liderliğindeki Ustancalu kabilesi ve Ali Kulî Han liderliğindeki Şâmlû taifesi.[85]

Bu dahi genç, bütün bu gevşek ve zayıf tahrik unsurlarıyla savaşmaya ve güçlü muhalifleri ortadan kaldırmaya kararlıydı. İlk iş olarak kardeşinin kanı bahanesiyle bu işe karışmış ya da böyle bir ihanetin zanlılarından olan bir grup komutanı idam ettirdi ve onların mal varlıklarını kamulaştırdı. Böylece devletin zayıf ve güçsüzlüğünün asıl sorumluları kısa sürede ortadan kalktı. Yezd, Kirmân, Gilân, Rüstemdâr, Kocûr ve Küçük Lor gibi çeşitli vilayetlerdeki diğer tehlikeli faktörler içteki isyancılardı ve onların bir kısmı isyan ve başkaldırılarına devam ettiler.[86]

Bütün bu başarıların yanı sıra Şâh Abbâs dış ülkelerle siyasî ve ekonomik bağlantılar yapmada ya da yapılanları devam ettirme ve geliştirmede de son derece başarılı idi. O, hiç şüphesiz İran padişahlarından Dâryûş ve Enûşîrvân gibi İran'ın ünlü hükümdarlarıyla aynı düzeyde olan en büyük padişahlardan biriydi. Onun başarısı; düzenli ordu kurmak, iç güvenliği sağlamak, İran'dan yabancıları uzak tutmak, saraylar, çeşitli yapı ve camiler yapmak, ticareti geliştirmek için yol ve konaklama yerleri inşa etmek, adaleti yayma, halkın durumundan haberdar olma, kanunları uygulamada hassasiyet, din bilginlerini teşvik, sanatı ve sanatçıları geliştirme, dış bağlantıları genişletme ve bunlar gibi İslâm sonrası dönemde İran tarihinde benzerine az rastlanan gelişmelere imza atmış olmasıdır.[87]

1.3.6. Sâm Mîrzâ/Şâh I. Safî (salt. 1037-1052/1628-1642)

Dedesinin yerine geçen Sâm Mîrzâ, Şâh I. Safî unvanını aldı. Bu hükümdar da zalim bir şahsiyete sahipti. Özbekler ve Osmanlılar ile uğraşmak zorunda kalan Sâm Mîr-

---

[85] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 20-21.

[86] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 21.

[87] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 22-23.

zâ devrinde Safevî kuvvetleri Van bölgesine tecavüz edince Osmanlı padişahı IV. Murad Revân seferine çıkmış daha sonra da bizzat padişahın Bağdat seferi ile bu bölge Osmanlılar'ın eline geçmiştir.[88] Sâm Mîrzâ'nın 1052/1642 yılında vefatından sonra, onun on yaşındaki oğlu II. Abbâs (1052-1077/1642-1667) Safevî devletinin başına geçti. Onun da ölümünden sonra oğlu Safî Mîrzâ, Şâh I. Süleyman (1077-1105/1667-1694) unvanı ile saltanat sürdü. Şâh Süleyman devrinde İran huzura kavuştu. Ancak onun ölümünden sonra yerine geçen Sultan Hüseyin (1105-1134/1694-1722), devletin bütün işlerini din adamlarının eline verdi. Şiî olmayanları takibe başladı. Halk tarafından pek sevilmeyen bu idare tarzı yüzünden Afganlılar ile arası açıldı. Bundan sonra da Kandahar valisi Mîr Veys 1121/1709 yılında bağımsızlığını ilân etti.[89]

Hükümdarlığı döneminde olumsuz gelişmelerin de yaşandığı Şâh II. Abbâs yine de son Safevî hükümdarları arasında her bakımdan en üstün olanıdır. O, güçlü muktedir ve enerjik bir hükümdardı. Onun döneminde Safevî Devleti'nde sınırları içerisinde bulunan birbiriyle çatışan çeşitli güçler kontrol altında tutuldu. 1057/1648'de Moğollar'dan, Şâh Sâfî'den on yıl kadar önce aldıkları Kandahar şehrini geri aldı. Adalete tutkusundan ve halkın refahı için eksilmez azminden dolayı, en çok büyük dedesi Abbâs'a benzerdi. Ölümünden sonra devletin çöküşü yeniden başlamakla kalmadı daha da hızlandı.[90]

1.3.7. II. Tahmâsb (salt. 1135-1443/1723-1732)

Afganlılar'ın İran'dan atılmalarının ardından II. Tahmâsb, Safevî tahtına çıkarıldı. Onun zamanında İran'ın doğusunda ve batısında, Safevî hanedanının iktidarını temelinden sarsacak tehlikeler belirdi. Bu durum karşısında Osmanlı devlet adamları ve özellikle Sadrazam İbrahim Paşa İran'ın iç durumu hakkında düşünmeye başladılar. Nihayet 1134/1722'de Osmanlı devlet adamları Osmanlı Devleti'nin doğuda asayiş ve emniyetini sağlamak, Müslüman Türkler ile meskûn bir kısım şehirleri Şiîler'in zulmünden kurtarmak için bu bölgeleri ele geçirmek maksadı ile İran'a savaş açmaya karar verdiler.[91]

---

[88] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 548.

[89] *A. g. e.*, IX, 548.

[90] *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 424.

[91] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 549.

Nitekim Erzurum valisi Silahdar İbrahim Paşa kumandasındaki ordu önce Tiflis bölgesini ele geçirdi (1135/1723). Bundan sonra Şâh II. Tahmâsb Osmanlı Devleti ile barış yapmak üzere elçiler gönderdi ise de Osmanlı Devleti daha önce almış olduğu harp kararını uygulamaktan vazgeçmedi ve nihayet Osmanlı orduları üç koldan Batı İran topraklan üzerine yürüdüler. 1135/1723 yılında Kirmanşâh teslim oldu. Ardından Hoy şehri iki aylık bir kuşatmadan sonra teslim oldu.[92]

II. Tahmâsb'ın şâhlığı 1144/1732 yılına kadar devam etti. Ancak onun hükümdarlığı devrinde idareyi daha çok Avşarlı Nâdir Şâh elinde tutuyordu. Nâdir Şâh 1144/1732 yılında II. Tahmâsb'ı saltanattan uzaklaştırarak onun küçük yaştaki oğlu III. Abbâs'ı Safevî tahtına çıkardı. O zamana kadar zaten bağımsız hareket eden Nâdir Şâh, III. Abbâs'ın 1149/1736'da ölmesinden sonra İran'da idareyi eline aldı. Böylece iki asırdan fazla hüküm sürmüş olan Safevî hanedanı sona ermiş oldu. Safevî hanedanının çökmesinin sebebi, dinî düşüncenin gittikçe zayıflaması, Şiî ulemânın nüfuzlarını gün geçtikçe artırarak hükümdarlara karşı koymaları, Şâh Abbâs'dan sonra yerine geçen hükümdarların başarısızlığı ve saray kadınlarının hükümet işlerine karışması olmuştur.[93]

1.4. Edebiyat

Fars edebiyatının ele aldığımız bu dönemi, 907-1148/1502-1735 yılları arasındaki edebî gelişmeleri kapsar. Safevîler dönemi, her ne kadar siyasî ilerlemeler, medenî gelişmeler, ekonomi ve sanat alanlarındaki gözle görülür genişlemelere ortam hazırlaması açısından İran tarihinde önemli devrelerden sayılsa da, bilim ve edebiyat bakımından o kadar da parlak değildir. Fars Edebiyatı, Safevîler döneminde bazı özel alanlarda ilerleme kaydetmekle birlikte genel olarak gerilemeye yüz tutmuştur.[94]

Safevîler zamanında Fars edebiyatı hâmilerini daha çok Hindistan saraylarında bulmak mümkündür. Özellikle Zahîruddîn Bâbür'ün (salt. 932-936/1526-1530) Hindistan'a saldırıp Hint Gurganîler Devleti'ni kurduğu 932/1526'dan itibaren yıllarca İran'ın dışında İranlı bir devlet, İran devlet adamlarının eliyle İranlılar'ın geleneklerini ayakta tutmak için gerekli ortam ve şartları hazırladı. Bir taraftan da İran içerisinde Safevî padişahlarının desteği ve Kızılbaşlar'ın eliyle Türk kültür ve dilini yaymak için uygun bir

[92] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 549.

[93] *A. g. e.*, IX, 550.

[94] Zerrînkûb, Abdulhuseyn, "İran", *DMBİ*, Tahran 1380, X, 570.

çevre oluştu. Çağatay ve Azerbaycan Türkçesi'yle diğer lehçelerde ortaya konulan ürünlerle Türk edebiyatı yaygınlaştı. Türk lehçeleri arasında Azerbaycan Türkçesi İran'da o dönemde canlandı ve kayda değer bir edebî birikim sahibi oldu. Onun ilk büyük şairi, Safevî Devleti'nin kurucusu Şâh İsmail idi. İran'da Şiî hükümetin güçlenmesi ve Arap soylu Şiî bilginlerin ailelerinden bir çoğunun İran'a göç etmesiyle Farsça'ya Arapça kelimeler ve terkipler önceki yüzyıllardan daha çok girdi ve Fars nesri, özellikle de bilimsel eserlerde kullanılan nesir türü gerilemeye yüz tuttu.[95]

Hindistan'da da Bâbürlüler'in ortadan kalkmasından sonra özellikle Fars dili, Urdu ve İngiliz dilleri arasında ortaya çıkan rekabetten dolayı zarar gördü. Bunun yanı sıra Farsça'yı koruma konusunda İranlılar'ın ilgisizliği, onun Hindistan'da etkisinin azalmasına sebep oldu.[96]

Bu dönemde, saraylar ve hükümdarların görkemliliklerinin göstergesi sayılan kaside türü şiirler değerini yitirdi. Hükümdarlar, şairlerden sultanları öven kasideler yerine Ehl-i Beyt'e ağıt yazmalarını istediler. Kasideleri itibar görmeyen şairler, Horasan ve Irak üsluplarını terk ederek Hz. Ali ve on iki imamla ilgili kasideler ve özellikle Kerbelâ Olayı'nı konu alan mersiyeler kaleme aldılar. Gazel ise eğlence meclislerinin vazgeçilmez bir unsuru haline geldi. Aynı dönemde Şiîlik devletin resmî mezhebi olduğu için edebiyat da daha çok Şiîliği yayma yolunda atılan adımlarla gelişme gösterdi. O zamana kadar Arapça yazılmakta olan dinî eserler artık Farsça yazılmaya başlandı. Moğollar ve Timurlular döneminin ağır ve ağdalı üslubu sürdürülürken bir yandan da şiire yeni bir özellik kazandıran, ince duygular ve hayallerle süslü "Sebk-i Hindî" gelişti. Pek çok şair ve edibin yetişmesine, ayrıca birçok hükümdar ve şehzadenin şiir ve edebiyatla uğraşmasına rağmen bu devir yine de Fars edebiyatında bir gerileme dönemi sayılır. Bu dönemde gazel ve tasavvuf konulu şiir terk edildi. Secî, kafiye, teşbîh, cinâs, istiâre gibi edebî sanatlar anlaşılması çok güç bir tarzda kullanıldı. Bazı şairlerin İran'ı terk edip özellikle Hindistan'a gitmelerine ve şiirin halk tabakalarında yer alan kişilerin de uğraş alanı içine girmesi gibi olumsuz sayılabilecek gelişmelere rağmen bu dönemde yine de azımsanmayacak sayıda değerli şair ve edipler yetişti. Devrin belki de en önemli özelliklerinden biri, Fars edebiyatının İran dışında ve özellikle de Hindistan'da daha çok sul-

[95] Zerrînkûb, "İran", *DMBİ*, X, 570-571.

[96] Zerrînkûb, "İran", *a. g. e.*, X, 571.

tan sarayları olmak üzere tutunacağı uygun bir ortam bulmasından sonra yaygınlaşması, ilerleyen zamanla İran dışında da Farsça yazan çok sayıda edip ve şairin yetişmesidir.[97]

Sebk-i Hindî'nin temellerini atan kişi olarak kabul edilen Bâbâ Figânî-yi Şîrâzî (ö. 925/1519), Hâtifî (1198/1784), Hilâlî-yi Çağatâyî (ö. 936/1529) ve Ehlî-yi Şîrâzî (ö. 942/1535)'den sonra Umîdî, Zamîrî-yi İsfehânî (d. 984/1576), Vahşî-yi Bâfkî (ö. 991/1583), Kerbelâ Olayı hakkında söylediği mersiyelerle tanınan Muhteşem-i Kâşânî (996/0188), Zulâlî-yi Hânsârî (ö. 1016-1024-1031/1607-1615-1622), Câmi'-i Abbâsî, ünlü Hekîm Şifâî-yi İsfehânî (ö. 1037/1627), Şâpûr-i Tahrânî (ö. 1048/1638), Celâl-i Esîr (ö. 1040-1049-1069/1631-1640-1659), Ruknuddîn Mes'ûd-i Kâşî (ö. 1057-1066/1647-1656) ve Sâib-i Tebrîzî (ö. 1080/1669) Safevîler döneminin ünlü şairleri arasında yer almaktadır.[98]

Bâbürlüler hanedanına mensup hükümdarlardan Bâbür (salt. 932-936/1526-1530), Ekber Şâh (salt. 963-1013/1556-1605), Nûreddîn Cihângîr (salt. 1013-1036/1605-1627) ve Şâh Cihân (salt. 1036-1068/1627-1658)'ın sarayları bir bakıma Safevî yöneticilerinden bekledikleri destekleri göremeyip sultanlardan yüz bulamayan şair, edip ve sanatkarların toplandıkları bir sığınak halini aldı. Bâbürlüler sarayında resmî dil Farsça olduğu için hükümdarların teşvikiyle kaleme alınan tarih konulu eserler, tezkireler, sözlükler ve edebiyatla ilgili eserlerin yanı sıra birçok Hintçe kitap da Farsça'ya çevrildi. Resim ve sanatı himaye etmekten çok dinî ilimlere değer veren Evrengzîb'in *Ruka'ât-ı 'Âlemgîr* adını taşıyan mektupları sade ve akıcı Farsça'nın güzel örnekleri arasıda yer alır. Geçici bir süre için gidip tekrar İran'a dönen veya Hindistan'a gidip bir daha dönmeyen şairler arasında Orfî-yi Şîrâzî (ö. 999/1590), Muhammed Rızâ Habûşânî, Nazîrî-yi Nîşâbûrî (ö. 1021-1022-1023/1612-1613-1614), Zuhûrî-yi Turşîzî (ö. 1024-1025-1026/1615-1646-1617), Melik-i Kummî (ö. 1024-1025-1026/1615-1616-1617), Âkâ Sâfî-yi İsfehânî, Hayâtî-yi Gîlânî (ö. 1015/1606), Murşid-i Burûcerdî (ö. 1030/1621), Cihângîr'in meliküşşuarâsı Tâlib-i Âmulî (ö. 1035-1036/1626-1627), bir süre Âstân-i Kuds-i Rezevî'nin hazinedarlığını yapmış olan ve Hindistan'a gittikten sonra Şâh Cihân'ın saray şairleri arasına giren Kudsî-yi Meşhedî, Kelîm-i Kâşânî (ö. 1061/1650),

---

[97] Tokmak, A. Naci "İran", *DİA,* İstanbul 2000, XXII, 422.
[98] Tokmak, "İran", *DİA*, XXII, 422.

Yahudi asıllı Saîdâ-yi Sermed-i Kâşî (ö. 1070/1660) ve Sâib-i Tebrîzî 'nin adları verilebilir.[99]

Hintliler'den Farsça eserler veren pek çok şair yetişmiştir. Emîr Husrev-i Dihlevî'den sonra Hindistan'da yetişen en ünlü şair divanı, hamsesi, ahlaka dair Arapça *Mevâridu'l-kelim* adlı eseri ve noktasız harflerle kaleme aldığı *Sevâtı'u'l-ilhâm* adlı bir tefsiri olan Ekber Şâh'ın meliküşşuarâsı Feyzî-yi Hindî, Evrengzîb'e intisap eden, *Nağme-i Çehâr Çemen* adlı eserin sahibi Brahman mahlaslı Çondarbhân-ı Lâhûrî, Ğanî-yi Keşmîrî, *'Azîz u Şâhid* adlı mesnevisiyle tanınan Ğanîmet-i Goncâhî, Nasr Ali ve Bâbürlüler döneminin son ünlü şairi, Sebk-i Hindî'nin önde gelen temsilcisi olan ve kaside, gazel, mesnevilerinden başka *Ruka'ât, Nikât* ve *Çehâr 'Unsur* adlı mensur eserleri de bulunan Bîdil-i Azîmâbâdî bu grubu oluşturur.[100]

Safevîler devrinde gelişimini tamamlayan Sebk-i Hindî'nin belli başlı özellikleri: şiirde yeni mazmûn arayışlarına gidilmesi, daha önceki dönemlerde rastlanmayan hayalî tasvirlerin kullanılması, alışılmamış ve anlaşılması güç teşbîh ve istiârelere başvurulması, halkın günlük konuşmasında kullandığı kelimelerin şiire girmesi, deyimlere fazla yer verilmesi, az kullanılan bahir ve vezinlere itibar edilmemesi, kişisel problemlerin dile getirilmesi ve aşk ıstırabının anlatımında ifrata kaçılması, halkın zevklerine uygun mazmûnlarla dolu eserlerin yazılması, eskiden medrese çevrelerinin tekelinde olan şiirin halka da hitap etmesi ve gerçekçiliğe yönelmesi şeklinde özetlenebilir.[101]

Hândmîr'in *Habîbu's-siyer'i,* İbn Bezzâz'ın *Safvetu's-safâ'sı,* Hasan-ı Rûmlû'nun yazdığı *Ahsenu't-tevârîh'i,* İskender Beg-i Munşî'nin kaleme aldığı *Târîh-i 'Âlemârâ-yi 'Abbâsî*'si Safevîler döneminde yazılmış önemli tarih kitaplarıdır.[102]

Şâh İsmail'in oğlu Sâm Mîrzâ'nın *Tuhfe-yi Sâmî'si,* Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisu'n-nefâ'is'i,* Takî-yi Kâşî'nin *Hulâsatu'l-eş'âr ve Zubdetu'l-efkâr'ı,* Kâdî Nûrullâh-i Şuşterî'nin *Mecâlisu'l-mu'minîn'i,* Emîn Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklîm'i,* Ali b. Mahmûd el-Huseynî'nin *Bezmârâ*'sı, Mollâ Abdunnebî-yi Fahruzzamânî'nin *Tezkire-yi Meyhâ-*

---

[99] Tokmak, "İran", *DİA*, XXII, 422-423.
[100] Tokmak, "İran", *a. g. e.*, XXII, 423.
[101] Tokmak, "İran", *a. g. e.*, XXII, 423.
[102] Tokmak, "İran", *a. g. e.*, XXII, 423.

ne'si, Vâleh-i Dağıstânî'nin *Riyâzu'ş-şu'arâ'sı* ve Âzâd-i Bilgrâmî'nin *Hizâne-yi 'Âmire'si* bu dönemde yazılmış önemli tezkire türü eserlerdir.[103]

Cemâluddîn-i Hüseyn-i İncû'nun *Ferheng-i Cihângîrî,* Surûrî-yi Kâşânî'nin *Ferheng-i Surûrî'si,* Muhammed Huseyn b. Halef-i Tebrîzî'in *Burhân-i Kâtı'ı* ve Abdurreşîd b. Abdulğafûr et-Tatavî'nin *Ferheng-i Reşîdî'si* bu dönemde yazılan sözlüklerdir.[104]

Safevîler'in son zamanlarında Nâdir Şâh İran hükümdarı olmuş, ancak padişahlığı uzun sürmemiş ve yönetim Zend hânedanından Kerîm Hân Zend'in eline geçmiştir. Ülkede güven ortamının neredeyse tamamen ortadan kalktığı bu iki hükümdar döneminde Vâleh-i Dağıstânî, daha sonra "bâzgeşt-i edebî: *edebiyatta eskiye dönüş*" adıyla anılacak olan akımın öncüsü Mîr Seyyîd Ali Muştâk-ı İsfehânî, Hazîn-i Lâhîcî, Lutf Ali Beg Âzer, Hâtif-i İsfehânî, Sabâ-yi Kâşânî gibi şair ve edipler kurtuluşu eski şair ve ediplerin üslubuna dönmekte bulmuşlardır. Mehdî Hân b. Muhammed Nâsır-ı Esterâbâdî'nin *Cihânguşâ-yı Nâdirî* ve *Durre-yi Nâdire*'si, Ebû'l-Hasan Muhammed Emîn-i Gulistâne-yi İsfehânî'nin *Mucmelu't-tevârîh'i* ve Ali Rızâ b. Abdulkerîm-i Şîrâzî'nin *Târîh-i Zendîyye'si,* Lutf Ali Beg Âzer'in *Âteşkede'si,* Hazîn-i Lâhîcî'nin *Tezkire-yi Hazîn'i* Nâdir Şâh ve Kerîm Hân Zend dönemlerinde kaleme alınmıştır.[105]

Şâh İsmail'in ortaya çıkması ve 905/1500 yılında Safevîler Hanedanlığının kurulmasıyla Timurlular ve Timurlular'ın zayıflaması sonucu ortaya çıkan diğer sülalelerin tamamı ortadan kalktı. Önceki dönemlerin bir çoğundan farklı yönlere sahip olan ve yaklaşık iki buçuk yüzyıl süren yeni uzun bir dönem başladı. Safevî sultanları şiir ve şairlere o kadar önem vermiyorlardı. Özellikle şairlerin methiyeci ve yalakalarından hoşlanmıyorlardı. Mesih-i Kâşî, Şâh Abbâs'ın yardım ve ilgisinden ümitsizliğe düşünce İran'ı terk etti ve Ekber Şâh-i Gurgânî'nin sarayına gitti. Muhteşem-i Kâşî, Şâh Tahmâsb'a methiye niteliğinde bir şiir yazıp sunmuştur. Ancak memdûhu ona bir ödül vermemekle birlikte genellikle yalana, yağcılık ve yalakalığa dayalı bu türden şiirlere de "Onun yalanı onun en güzelidir" sözüyle nefretini açıkça göstermiş ve o şöyle demiştir: " Ben, şairlerin dillerini beni methetmeğe bulamalarına razı değilim. Ehl-i beyti öven kasideler söylesinler." Sonunda Muhteşem, düşünce şeklini değiştirdi. Ondan sonra sul-

---

[103] Tokmak, "İran", *DİA,* XXII, 423.

[104] Tokmak, "İran", *a. g. e.,* XXII, 423.

[105] Tokmak, "İran", *a. g. e.,* XXII, 423.

tanlara methiye yazmadı ve şairlik gücünü dinî konularda, imamların menkıbeleri ve mersiyelerde kullandı. Bu sözlere dikkat edildiğinde Safevî sultanlarının düşüncelerinden bir takım örnekler şairlerde ve onların methiye ve gazellerinde açıkça görülür. Bu düşünce yaklaşık olarak o dönem hânedanlarının genelinde görülür. Sadece Şâh Tahmâsb'a özgü değildir. Bu nedenle Safevîler zamanında imamlara mersiye söyleme tarzı zirveye ulaşmıştı.[106] Belki de Ali Kulî-yi Selim'in söylediği şu beyitten anlaşılacağı gibi bu durum böylesi uygunsuz bir çevreden dolayı oluşan sıkıntı sonucu olmuştur:

> "İran'da mükemmel bir eğitim düzeni yoktur; Hindistan'a gelmeden kına renk vermedi."[107]

Safevî padişahları tarafından ortaya konulan bu ilgisizlik karşısında Hint Gurganî sultanları özellikle Cihângîr Şâh, Ekber Şâh, Şâh Cihân ve aynı şekilde tamamı vezin bilgisine sahip, şairlik tekniğine aşina ve edebî eleştirmen olan Ebu'l Feth-i Gîlânî, Abdurrahîm-i Hânhânân ve Zaferhân gibi emirler Fars edebiyatına dikkate değer önem veriyor ve çok yakın ilgi gösteriyorlardı. Şair ve ozanlara değerli ödül ve hediyeler bağışlayarak teşvik ediyorlar, onları saraylarına çekiyorlardı. Böylece Hindistan yavaş yavaş Fars şiir ve edebiyatının önemli merkezlerinden birine dönüştü ve İran'ın şiir ve zevk sahiplerinin dikkatini çekti. Bu dönem şairlerinden bir çoğu vatanlarını terk ederek Hindistan'a yerleşti. Onlardan bazıları hayatları boyunca o bolluk içerisindeki ülkede kaldı, bir grup da ün kazanıp servet elde ettikten sonra yeni düşüncelerle dolu olarak vatanlarına döndüler.[108]

Sadece Ekber Şâh'ın sarayında çoğu İranlı olan yaklaşık iki yüz şair vardı. Altı yıl boyunca Hindistan ve ona bağlı şehirlerde kalan Sâib-i Tebrizî şöyle diyor:

> "Hindistan'ı nasıl övmem, çünkü bu kara toprakta benim şöhretimin alevi yalazlandı."[109]

Bu dönemin şiir tarzı ortaya çıkış yerine ve onun gelişip ilerlemesine bağlı olarak "Sebk-i Hindî: *Hint Tarzı*" diye ünlüdür. İnce manaları, taze mazmûnları, garip isti-

---

[106] Safâ, Zebîhullâh, *Muhtasarî Der Tarih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsî*, Tahran 1373 hş., s. 79.

[107] Mu'temen, Zeynulâbidîn, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1371 hş., s. 174.

[108] Mu'temen, *a. g. e.*, s. 174.

[109] Mu'temen, *a. g. e.*, s. 174.

âre ve kinayeleri, özel lafız ve terkipleri kapsaması bakımından önceki dönemlerin tarzlarından farklılıklar gösterir. Safevîler dönemini; mazmûn yapma, incelik yakalama, nükteli ve muammalı konuşma özelliklerine sahip dönem olarak adlandırmak mümkündür. Gazel, diğer türlerden önce bu çağın şairlerinin ilgi konusuydu. Sonuç olarak denebilir ki gazel, aşk içeren duyguları açıklayan asıl özelliğini kaybetti. Çoğunlukla ince mazmûnları ve farklı konuları dile getirmek için kullanıldı.[110]

Hatta methiyeci ve saraylı şairlerin buluşma yeri ve şair seven memdûhların mekanı olan Hindistan'da bile kasidelerin, bu dönemde o kadar önem ve itibarı yoktu. Şiirin diğer türlerinden özellikle gazele daha çok önem veriliyordu. Bu dönemin bazı şairlerinin kaside söyleme konusunda çağdaşları diğer şairlere karşı üstünlükleri vardı ve bu tür sözün hakkını diğerlerinden daha iyi veriyorlardı. Muhteşem-i Kâşî, Orfî-yi Şîrâzî, Tâlib-i Amulî ve Kelîm-i Hemedânî bu dönemin iyi kaside söyleyenleri arasında yer alır. Bunlar özellikle gazel olmak üzere diğer şiir türlerinde de güçlü ve belki bu alanda daha ünlüydüler. Kaside tekniğinde daha çok ün kazanan Orfî bu konuda şöyle der:

> "Orfî, kaside önceki şairlerin işiydi; sen aşıklar kabilesindensin ve görevin gazel söylemektir."[111]

Kaside, bu dönemde ince mazmûnlardan, hayalcilikten ve Hint üslubunun diğer genel özelliklerinden yoksun değilse de, genel olarak gazelden daha sadedir. Onun içeriğini anlamada fazla dikkate gerek yoktur. Kasidelerin genel yapısı, önceki söz ustalarının kasideleriyle önemli ölçüde farklılık göstermez. Belki de bu dönemin kaside şairleri kendi hayalleriyle geçmiştekilerin tarzını izlemişlerdir. Şair genellikle bir gazel ile başlar veya ululama, övgü ve betimlemeğe dayalı olarak teşbîb ve benzeri şeylerle devam eder. Sonra memdûhun adına işaret edip onun cömertlik, kahramanlık, yiğitlik ve liyakatli oluşunun derecelerini açıklar, ayrıca kendi durumunu belirtip eğer arzu ve ihtiyacı varsa ortaya koyar. Nihayet memdûha duayla bitirir. Fakat lafız, metin ve tarz bakımından maksadın açıklanması, kelime ve terkiplerin ahengi, memdûhun karşısında aşırı tevazu ve bağlılık, kendi yetenek ve olgunluğuna fevkalade güvenme, yeni mazmûnlar ve kullanılmamış yeni şeyler ortaya koymaya çalışma, mecaz çeşitlerinin çoklu-

---

[110] Mu'temen, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî,* s. 175.

[111] Mu'temen, *a. g. e.*, s. 175.

ğu, lafız ve mananın karmaşıklığı ve kapalılığında öncekilerin kasideleriyle önemli ölçüde farklılıkları vardır.[112]

Safevîler döneminde İran'da bilimsel bir canlılık hareketi görülmez. İlim ve sanat hayatına egemen olan siyasî-dinî güç, yalnız Sünnîliği değil, sûfî hareketleri de takip ederek her türlü hür düşünce tezahürlerini önlemiştir. Bunun için İran'da "Müctehid" denilen ve yalnız Şiî fıkhıyla meşgul olanların sayısı gittikçe artmıştır. Bunun yanında medreseye devam eden çocukların tahsilini kolaylaştırmak için hem müderris ve hem de talebeye burs dağıtan vakıflar kurulmuştur. Sarayın ve devlet ricâlinin fıkıh ulemasına rağbet etmesi, diğer ilimlerle uğraşanların dış ülkelere göç etmelerine yol açmış ve bunun neticesi olarak İran'da fıkıh dışındaki ilimler fazla gelişememiştir.[113]

Safevî devrinin ünlü bilginlerinden Bahaî (ö. 953-1030/1547-1621), Mîr Dâmâd (ö. 1039/1630), onun talebesi ve daha sonraki Şîa ilâhiyatçılarının üstadı Mollâ Sadrâ (ö. 1049/1640) Şiî doktrinin ileri gelenlerindendir. Bunlardan başka «Muallim-i sâlis» unvanıyla bilinen ve çok yönlü bir bilgin olan Emir Gıyâsuddîn Mansûr b. Mîr Sadruddîn Muhammed el-Hüseynî eş-Şîrâzî (ö. 948/1542), Şâh Tahmâsb devrinde bir müddet sadaret makamında bulunmuş, sonra bu görevinden ayrılarak Şiraz'a yerleşmiş ve burada eserlerini yazmaya başlamıştır. Şeyh Bahaî, devrinin meşhur ulemasından tahsil görerek özellikle matematik ve tıpta üstün bir seviyeye ulaşmış, Şiî fıkhına ait Farsça yazdığı *Câmi'-i Abbâsî* isimli eserini Şâh I. Abbâs'a ithaf etmiştir. Hadis ve tefsirle de uğraşan Bahaî'nin asıl şöhreti matematik ve astronomi sahasında olmuş, bu konularda birçok eser vermiştir.[114]

Fars edebiyatı Safevîler'den önce en yüksek seviyesine ulaşmış, gerek şiirde ve gerekse nesirde mükemmel örneklerini vermişti. Safevîler'in ilk yıllarında Abdurrahmân-i Câmî (ö. 897/1492) ve Celâluddîn-i Devvânî (ö. 907/1502) gibi şair ve münşiler yetişmişti. Ancak Safevîler'in yükselme devrinde bu parlak ilim ve edebiyat ortamı görülmez oldu. Bu devirde ancak klasik eserlerin şerh veya taklit edildiği anlaşılıyor. Bununla beraber şiirin Şiî doktrinini yayma aracı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Şiî düşüncesini yaymak için Farsça nesir ehemmiyetle ele alınmış, halkın an-

---

[112] Mu'temen, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, s.176

[113] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 550-551.

[114] *A. g. e.*, IX, 551.

layacağı şekilde sadelik vasfı kazanmıştır. Bunun yanında Safevî devletinde Türkçe'nin de kullanıldığı bilinmektedir.[115]

Sarayda egemen zümre arasında ve İran'ın Türkler'le meskûn kısımlarında Türkçe'nin yalnız konuşma dili olarak değil edebiyat ve hatta diplomasî dili olarak da kullanıldığı görülür. Safevî hânedanının ve devlet ileri gelenlerinin menşe ve kültür bağları sebebiyle Türkçe'ye ve Türk edebiyatına ilgi duyması pek doğaldır. Bu devrede Azerî edebiyatının da bir gelişme çağı yaşadığı görülür. Bir taraftan Osmanlı, diğer taraftan Çağatay edebî mahsullerinin kuvvetli tesiri altında yetişen ve Azerî lehçesiyle şiirler yazan şairler, yalnız İran'daki Türk bölgelerinde değil, Osmanlı ülkesinde de tanınmış ve ilgi görmüştür. Örneğin: *Dîvân'ı* ve *Leylâ vu Mecnûn* gibi eserleriyle Fuzûlî, yalnız Azerî edebiyatını değil, Osmanlı edebiyatını da büyük ölçüde etkilemiştir.[116]

Büyük Şâh Abbâs ve II. Şâh Abbâs gibi Safevîler'in büyük padişahlarının liyakatleri ve işbilirlikleri sayesinde İran'da rahatlık ve huzur son haddine ulaştı. Bilimsel ve edebî ilerlemenin gereği hazırlandı. Sanat ve ticaret son derece gelişti. Timurlular döneminde yaygınlaşan sanat, mimarî, taş oymacılık, resim, hattatlık, tezhip ve halı dokumacılığı tam bir gelişme sağladı. Kadife örücülüğü ve altın işlemeli kumaş örme türünden diğer sanatlar onlara eklendi. Sanat ve ticaretin ilerleyişine nispetle şiir ve edebiyat gerilemeye başladı. Bunun nedeni daha çok ilk olarak, bu dönemde Timur ve Cengiz kargaşasının sonucunun tam olarak görülmesidir. İranlılar eski adetlerini unutmuş, hatta kendi şahsi yeteneklerini bile uzun süre yabancıların egemenliğinde, ardı ardına kargaşa ve karışıklıklarda tamamen kaybetmişlerdi. İkinci olarak, Safevîler'in sadece Şiî mezhebinin temelini sağlamlaştırmaya çaba harcamalarıydı. Gerçekte bunun dışında hiçbir işle ilgilenmiyorlardı. İran milletini İslâm halifeliğine bağlılıktan çıkarmak istiyorlardı. Onları artık geri dönüş imkanı olmayacak şekilde hilafete ilgiden caydırıyorlardı. Bu arada zamanlarının çoğunu mezhepsel tebliğlerle geçiriyorlardı.[117]

Din bilginleri ve fıkıhçıların ölçüsüzce güçlendirildiği Safevîler dönemi fıkıhçı ve müçtehitleri tüm çabalarını şerî ilimlere harcayıp Fars şiir ve edebiyatıyla eskiden beri iç içe girmiş felsefe ve tasavvuftan, bu tür şiir ve edebiyattan açıkça nefretlerini ortaya koyuyorlardı. Hatta ellerinden geldiğince bilgin, filozof ve mutasavvıfları incitip, onları

---

[115] *Büyük İslâm Tarihi*, IX, 551-552.

[116] *A. g. e.*, IX, 552.

[117] Humâyî, *Edebiyyât*, 283; www.sadberkhanimmuzesi.org.tr.

aşağılamaya çalışıyorlardı. Safevî padişahları da kendi amaçlarını gerçekleştirme uğruna onları destekliyorlardı. Dolayısıyla bu dönemde şiir, felsefe ve tasavvuf gerilemeye yüz tuttu, edebî ve tasavvufî zevke sahip kişilerin çoğu İran'dan göç edip Hindistan'a gitti. Mîr Dâmâd, Mollâ Sadrâ-yi Şîrâzî gibi İran'da hikmet ve felsefeden söz eden kişiler felsefe usulünü şer'î ölçülere uyarlamaya mecbur kaldılar. Şer'î ilimlerin, rivayetlerin, çeşitli olayların ve *Kur'ân* ayetlerinin hikmet ve felsefe konularıyla karışması bundan dolayıdır. Şairler ve zevk sahipleri de sultanlardan söz ederken zamanın gereği olarak imamlar ve din bilginlerini övmeye ve Ehl-i beyte mersiye söylemeye mecbur oldular. Bu tarzda Allah vergisi ve edebî anlayışla dolu yeteneklerini tamamen mersiye yazmada ve Ehl-i beyti övmede kullandılar ve bu konuda seçkin eserler ortaya koyan Muhteşem-i Kâşânî gibi büyük söz ustaları yetişti.[118]

Safevîler Şiî mezhebi temelli konuları siyasetlerinin ana teması yapmaları sebebiyle kendilerini saltanat ve devletin dayanaklarını sağlamlaştırmak için şairlerin methiyelerine muhtaç görmüyorlardı, ancak şiiri Şiî mezhebini genişletme ve yaymada etkili saymaları dışında, Şâh Tahmâsb'ın kendi tezkiresinde yazdığı Muhteşem-i Kâşânî'ye yönelik mesajı bu iddianın şahididir. Bundan da bu padişahların, şairleri kendilerini övme yerine sadece onları Şiî imamlarının menkıbelerini genişletme ve yaymaya teşvik ettikleri anlaşılıyor. Ayrıca bu hanedanın sultanlarının saraylarında Farsça'ya gözle görülür bir ilgi olmamıştır. Lakap, unvan ve hatta konuşmaları bile genellikle Türkçe olmuştur. Bu durumda elbette saraylarında şiir ve methiyecilik uygun bir ortam bulamazdı. Özellikle bu dönem başlangıcında Şiî bilginleri ve fıkıhçıları da çoğunlukla Arap kökenli, Bahreyn ya da Lübnan halkından idiler ve de taassupları, dindar görünme zorunluluğu ve riyakârlıkları sonucu sonraki şairlerin şiirlerinde temel öğelerden olan tasavvufî unsurlara karşıydılar. Bunlar *Mesnevî*'yi de eleştiriyor ve sufî şiirlerini küfür ve dinsizlik göstergeleri olarak görüyorlardı. Hatta Mollâ Muhammed Takî-yi Meclisî'yi tasavvufa eğilimli olmasından dolayı kınıyorlardı. Şeyh Bahaî'ye, *Keşkûl u Nân u Helvâ*'sında Muhiyuddîn-i Arabî'nin Mevlânâ'yı iyilikle yad etmesi sebebiyle sert bir şekilde itiraz ediyorlardı.[119]

Safevî sultanları ve Kızılbaş emirleri de Farsça'ya ne o kadar aşina idiler ve ne de siyasî ve askerî işlerden dolayı edebî zevk ve yeteneğe yönelmeye fırsat bulabiliyorlar-

---

[118] Humâyî, *Edebiyyât*, s. 284.

[119] Zerrinkûb, Abdulhuseyn, *Nakd-i Edebî*, Tahran 1373 hş., s. 254.

dı. I. Şâh İsmail, Şâh Tahmâsb, II. Şâh İsmail, I. Abbâs ve II. Abbâs gibi hükümdarlardan bazılarındaki edebî zevk tarih ve tezkire dallarındaki özgün zevk ve yetenekleri de fıkıhçıları ve şeriat yanlılarını teşvik ve himayeye dayanan özel bir siyaset izlemelerine engel olmadı. Şairlere olan ilgileri da onların Şiîliklerinden kaynaklanıyordu. Yine bu dönemde din bilginlerinin ve fıkıhçıların gücü ve sultanların şairlerin methiyelerine ilgisizliği şiirin yüksek zümre arasında durgunlaşmasına ve değerini kaybetmesine sebep oldu. Din alimleri ve fıkıhçılara verilen değer, zamanın yeteneklilerinin çoğunun şiir ve şairlikten kaçınmalarına, fıkıh ve din ilimlerine yönelmelerine sebep oldu. Hatta fıkha uygun şiirler söyleyen Şeyh Bahaî ve Mîr Dâmâd gibi bilginlerden bazısı da ona yönelmekten çekiniyorlardı. Vahşî-yi Bâfkî, Muhteşem-i Kâşânî, Mesih-i Kâşî ve diğer bir grup şair, sultanları, emirleri ve yöneticileri metheden kasideler söylüyorlar, bağış ve ödül de alıyorlardı. Fakat şairlerin sarayda, din alimleri ve ruhâniler arasında bir yeri yoktu ve öncekilerin makamına da sahip değillerdi. Sultanları ve ileri gelenleri de tesadüfen şiire yönelik idilerse de çoğu, halkın bir çoğu gibi gazel isteyenlerden idiler. Bu iş, gazelin son kısmında memdûhun isminin anılma kuralının Hâfız-i Şîrâzî döneminden daha çok yaygınlaşmasına sebep oldu. Her halükarda bu dönemde seçkin zümre arasında şiirin yaygınlaşmasına hiçbir sebep yoktu. Fakat halk arasında şairlik aynı şekilde geçerliğini sürdürdü.[120]

Dönem şairlerinden bir çoğu zanaatkar, değişik halk kesimlerinden ve meslek gruplarından gelen kişiliklerdi. Örneğin: Agehî-yi Tebrîzî terzilikle ve Zarîfe-yi Tebrizî zamanını hırdavatçılıkla geçiriyordu. Fenâî-yi Meşhedî de yem satıcılığı yapıyordu. Mevlânâ Yemînî, Simnân'da ayakkabıcıydı. Vâslî-yi Tebrizî çalgıcılıkla geçimini temin ediyordu. Hatta bu şairlerden bazısı okur-yazar bile değillerdi. Elbette bu tabaka arasında şiirin yaygınlaşması, geçmiştekilerin üsluplarının ve onların özel lafız ve ibarelerinin yavaş yavaş terk edilip geçersiz kılınmasına, sıradan sokak ve çarşı halkına ait terkip ve tabirlerin yaygınlaşmasına, eskileri takip ve izleme kendi yerini yeni mazmûnlar ve şaşırtıcı manalar bulmaya çalışılmasına yol açtı. Bu tarz Emîr Husrev-i Dihlevî, Câmî, ve Bâbâ Fiğanî tarafından da kullanılmış, *Hint Üslubu* olarak adlandırılan tarzın ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Bu tarzda; bazen sıradan manalar en güzel ve en sade tabirlerle gösteriliyorsa da, garip manaları ve alışılmamış mazmûnları oluşturmadaki ıs-

[120] Zerrinkûb, *Nakd-i Edebî*, s. 254-255

rarları genellikle onların şiirine kapalı bir tek düzelik veriyordu. Gerçekte bu dönem şairlerinin, eskileri aynen taklit eden sayılı bir grubu dışında, şiirleri daha çok hayalcilik ve mazmûn yapmaya dayanıyordu. Bu işte de şairler halkın zevki doğrultusunda aşırılık gösteriyorlar ve sanki bu topluluğun nezdinde şiirde garip duyguların ortaya çıkması, heyecanlı ve hoş duyguları ortaya atmaktan daha önemliydi. Sâib ve Kelîm'e göre; çoğunlukla fikir ve açıklama hoşluğu içeren bu tarz, Bîdil gibilere göre; mananın kapalılığına, hayallerin karmaşıklığına ve hatta ifadenin zorlaştırılmasına yol açmıştır.[121]

Yine bu dönem şairlerinden sayılı bir grup dışında çok az kişi manayı lafız güzellikleriyle açıklamayı başarabildi. Bu az sayıda şair de eskilerin divan ve üsluplarına aşina olanı sadece zevk ve yetenekleriyle şiir söylemekle kalmayıp aynı zamanda geçmiş dönem şairlerinin eserlerinden de faydalanan Sâib, Kelîm, Orfî ve Feyzî gibi kişilerdi. Muhteşem-i Kâşânî, Hekîm Şifâî gibi şairler, Sadî-yi Şîrâzî, Hâkânî ve Enverî'nin tarzını taklit etmede yetenekliydiler. Ancak onların tarzları halkın beğenisini kazanmadı ve o kadar da kabul görmedi.[122]

Hindistan'ın bir edebiyat merkezi ve Farsça şiir söyleyen şairlerin toplandığı yer olması, şairlik pazarının yaygınlaşmasını sağladı. İran'da Fars şiiri fazla önemsenmemesine rağmen o bölgede gelişme gösterdi. Bir yandan Şiî fıkıhçılarının baskısı, şairleri incitmeleri ve aşağılamaları; sufiler ve şairlerin vatanlarından uzaklaşmalarına sebep olurken öte yandan da Bâbür sultanlarının teşvik ve himayeleri özellikle methiye söyleyen şairleri oraya çekti. Bundan dolayı Dehlî ve Akra sarayı, Kazvîn ve İsfahan sarayından çok daha fazla şair ve ediplerin arzuladıkları yer oldu.[123]

Bu dönemlerde Hindistan'da hüküm süren Bâbür ve torunları şairlere ve edebiyatçılara karşı son derece ilgiliydiler. Bu konuda atalarının geleneklerini sürdürüyorlardı. Bâbür'ün kendisi de şairdi ve de kendi durumlarını anlatan "*Bâbürnâme*" adlı edebî ve tarihî değeri çok olan bir kitap yazdı. Oğlu Humâyûn da şiir söylüyordu. Torunu Ekber'in her ne kadar görünüşte okur-yazarlığı yok gibi idiyse de, tarih, hikaye ve sözlük yazımcılığına karşı ilgisi vardı ve emriyle Hintçe kitaplardan bazıları Farsça'ya tercüme edildi. Bizzat kendisinin sözlük yazdığı ve şiir söylediği aktarılır. Her halükarda onun sarayı Fars bölgesinden, Irak ve Horasan'dan gelen bilim adamları ve şairlerin bu-

---

[121] Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî*, s. 255 - 256.

[122] Zerrînkûb, *a. g. e.*, s. 256.

[123] Zerrînkûb, *a. g. e.*, s. 256.

luşma yeri oldu. Cihângîr ve eşi Nûrcihân da şiir ve edebiyatla yakından ilgiliydiler. Şâh Cihân'ın kütüphânesinde üç yüz bin kitap vardı. Bu devletin emir ve vezirleri de çoğunlukla şiirden anlayan şahıslardı.[124]

Yine Safevîler döneminde büyük şair ve filozoflar yerine Meclisî, Muhakkik-i Sânî, Şeyh Hurre-yi Âmulî, Şeyh Bahaî gibi büyük, aşırı sert, mutaassıp olan fıkıhçılar ortaya çıktı. J. Rypka, Hint üslubunun ortaya çıkışının Orfî, Feyzî, Şevket ve Bîdil gibi şairlerin etkisi altında gerçekleştiğini, diğer taraftan bu tarzın öncülerinin genel olarak İran'da doğduklarını ve bu tarzın sadece Hindistan'da değil aynı zamanda İran'da da parladığını ifade eder. Eğer Safevîler döneminde özel bir şiir tarzı İran'da başlamış olsaydı Hint üslubu olarak mı adlandırıldı? İsfahan'ın şiir tarzını Hindistan'a götüren bu İranlı şairler miydi ya da Hint tarzını İran'a getiren Hintli şairler miydi? Bunlardan daha önemlisi İranlı yazarlar ve edebiyat eleştirmenlerinden bir grup da benzeri görüşleri dile getirmiş ve Safevîler döneminde şiirin, sultan saraylarından çıkıp halkın arasına girmeğe başladığını ifade etmişlerdir.[125]

Bu dönem şiiri genellikle şu özellikleriyle bilinir:

1. Fikirler gevşek ve hayaller ilginçtir.
2. Şiirler mazmûnlarla dolu, ancak gönül okşayıcı değildir.
3. Şiir fesâhatten uzaktır.
4. Her şair genellikle belli mazmûnları tekrarlamıştır.
5. Şiir tarzı çok zorlanmıştır.[126]

Hint üslubu muhalifleri ve Safevîler döneminde bir edebî çöküşe inananlar aşağıdaki sebepleri sıralarlar:

1. Safevî padişahlarının Türk oluşu.
2. Şiirle güçlü bir bağı olan tasavvufa ilginin ortadan kalkması.
3. Yazar ve şairlerin himaye edilmeyişleri.
4. İran'ın dışından gelen Şiî bilginlerinin Arap olmaları.
5. Ülke fethetme peşinde olan sultanların şiir ve edebiyatla uğraşma fırsatlarının olmayışı.
6. Safevî padişahlarının saraylıları metheden şiirlere karşı olmaları.

---

[124] Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî*, s. 257.

[125] Temimdârî, Ahmed, *İrfân u Edeb Der 'Asr-i Safevî*, Tahran 1372 hş., I. 98.

[126] Temîmdârî, *a. g. e.*, s. 99.

7. Şairlerin ülkelerini terk edip yabancı ülkelere sığınmaları.[127]

1.4.1. Şiir

IX./XV yüzyılın başlarından XII./XVIII. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemde Fars şiiri aşamalı bir şekilde ilerleme göstermiş, önemli dönüşüm ve değişimler geçirmiştir. Safevîler döneminde de değişim ve başkalaşımın en önemli sebepleri arasında bu döneminin şairlik tarzı, Şiiliğin resmileşmesi, din bilginlerinin her alanda sözlerinin geçmesi, bir bakıma yönetimde egemen erkler arasında yer alması gibi etkenler ön plana çıkar.[128]

IX./XV yüzyıldaki özellikleriyle beğenilir mazmûnlar, hayal ürünü ve sade bir dilin kullanıldığı Safevîler dönemi şiiri; bu dönemin sanatı gibiydi. X./XVI. yüzyılda Şeref-i Kazvînî, Ğazâlî-yi Meşhedî, Vahşî-yi Bâfkî, Senâî-yi Meşhedî, Orfî-yi Şîrâzî, Muhteşem-i Kâşânî gibi ünlü şiir üstatlarından bir grup şair IX./XV. yüzyıl sonları ve X./XVI. yüzyıl başlarındaki şairlerin tarzlarında birtakım yeniliklere giriştilerse de daha çok bu döneme yakın özellikle Herât edebî çevresindeki şairlerin dil ve ifadelerinin etkisinde idiler ve hatta gazel ve kasidelerinde o ekole mensup şairleri örnek alıyorlardı.[129]

Safevîler döneminde üslupların çoğalması ve çeşitlenmesi gözden uzak tutulmaması gereken konulardandır. İki buçuk yüzyıl süren bu uzun dönemde değişik bölgelerde çok sayıda şair yetişti. Muhteşem ve Vahşî gibi bu dönemin başında yaşayan şairlerin, Sâib ve Nevres gibi bu dönemin sonlarında yaşamış şairlerle aynı olması düşünülemez. Zamîrî-yi İsfehânî, Ğazâlî-yi Meşhedî ve Orfî-yi Şîrâzî'ye, Feyzî, Ekber-i Âbâdî, Şevket-i Buhârî, Hâşîm-i Dehlevî, Bîdil-i Azîmâbâdî'ye aynı gözle bakılamaz.[130]

Başka bir ifadeyle; bu uzun dönemde ve çeşitli çevrelerde Hint üslubu dışında da değişik tarzlar yaygın olarak etkin olmuştur.[131] Hindistan'ın Farsça öğrenen ve Hindistan'daki çeşitli Fars lehçelerinin etkisinde kalan şairleri için "Hint üslubu" tabiri doğru bir tanımdır. Bunlar Fars şiirini özel bir tür ve kendi özel dilleriyle, çevreye uygun yo-

---

[127] Temîmdârî, *İrfân u Edeb Der 'Asr-i Safevî.*, I., 99-100.

[128] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 521.

[129] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 522.

[130] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 522-523.

[131] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 523.

rumlarla söylediler. Onların sözleri, İran'daki çağdaşlarının ifadeleriyle çok farklıdır. [132] Onların tarz değişiminde daha çok etkili olan bu dönem şairlerinin sözlerindeki temel unsur, mana ve mazmûndur.[133]

Bu dönemin şiir tarihinde kayda değer konulardan biri, şairlerin yeni mana ve yeni mazmûnlar hatta yeni lafızlar kullanmakta kendi tabirlerince yenilikçilikte ısrarlı olmalarıdır. Böylesi bir kalkışma doğal olarak şairlerin öncekilerin düşünce ve sözlerini tekrar etmedeki yorgunluklarının sonucuydu. Fakat onların bu yoldaki başarıları sanıldığı kadar süratle olmadı. Bu tarz ve üslup yenileme işi XI./XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yani Sâib dönemine kadar sürdü. Bu yenilik getirmeye yönelme Timurlular dönemi sonlarından yani Figânî (ö. 925/1519), Hilâlî (ö. 936/1529) gibi şairlerin ortaya çıktığı dönemden itibaren güçlenmiş ve X./XVI. yüzyılda Vahşî (ö. 991/1583), Orfî (ö. 999/1590) ve Feyzî (ö. 1004/1596) gibi şairleri arkasından sürüklemiştir.[134]

Her ne kadar Safevîler döneminde yenilikçilik düşüncesi hemen hemen bütün şairler arasında yaygın idiyse de bu dönemde geçmiştekilerin tanınmış eserlerini taklit aynı şekilde gücünü koruyordu. Hâkânî, Enverî, Zahîr ve Kemaluddîn-i İsmâil gibi bir takım söz ustaları kasidede, Sadî'den Figânî'ye kadar gazelciler, Firdevsî'den Hatifî'ye kadar kahramanlık şiiri yazan şairler, Nizâmî, Emîr Husrev-i Dihlevî ve Câmî gibi hikayeciler "nazire söyleme", "karşılama" ya "takip" ve "cevap verme" konusunda şairlerin ilgilerini çekiyorlardı.[135]

VI./XII. ve VIII./XIV. yüzyılın büyük şairlerinin söylediği Farsça ünlü kasidelerin çoğu sahip oldukları o tekrarlama özellikleri ve bu dönemin kaside söyleyen şairleri tarafından beğenildi, fakat onlardan hiç birinin ne lafızda ne manada V./XI., VI./XII. hatta VII./XIII. yüzyıl şairlerinin eserleriyle benzerliği yoktur. Aksine bu bakımdan dönem şairleri daha çok VIII./XIV. ve IX./XV. yüzyıl kaside söyleyen şairleri örnek almışlardır. Bununla birlikte ender olarak bu dönem şairlerinden bir çoğunun şairlik tarzında Fars edebiyatının ilk yüzyıl şairlerinin Horasan tarzı kaside söyleyen şairlerini izledikle-

---

132 Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 524.
133 Safâ, *a. g. e.*, V/I, 530-531.
134 Safâ, *a. g. e.*, V/I, 543, 544.
135 Safâ, *a. g. e.*,V/I, 549.

rini biliyoruz. Ârif-i Îykî, Ezher-i Şîrâzî bir dereceye kadar Muhammed Huseyn-i Novresî Demâvendî gibi.[136]

Safevîler dönemi şiirinde diğer önemli bir konu lafzî sadelik ve şiir dilinde yeniliktir. Öyle ki dil, önceki şairlerin diliyle tamamen farklıdır. Elbette dilin bu köklü değişimi söz konusu dönemde yeni bir durum olmayıp aksine IX./XV. yüzyılda ortaya çıkan ve izleri yavaş yavaş şiirde ve özellikle gazelde belirginleşen durumun devamıydı. X./XVI. yüzyıla geldiğimizde şiirde, VIII./XIV. ve IX./XV. yüzyıl şairlerini izlemede ısrarlı birkaç kişinin dışında dilin sadeleştiğini görüyoruz.[137]

Sözde sadelik yeni manalar, ince nükteler ve derin mazmûnlarla beraber olduğu zaman doğal olarak şairi şartlanmadan çıkarıp sade söylemeye zorladı. Yani Ğazâlî-yi Meşhedî'nin söylediği gibi, şair tekellüf ve tasannu yapmadı, aksine onun yerine zamanını yeni ve derin manalar bulmakla geçirdi. Fakat daha öncede söylediğimiz gibi şairlerin işi sadece ince manalara yönelmekle sınırlanmadı; aksine onların derin mazmûnlarla meşguliyeti her adımda öncekinden daha çok derin hayallere dalmaya zorladı ve her beyitte kullanılan sınırlı sözde ince hayallerin açıklanması tam bir ustalık ve maharet istediği için yavaş yavaş hayalcilik daha da güçlendi ve sözü süsleme daha zayıfladı. Bu durumda da bir dereceye kadar önceki dönemlerde olan şairliğin ağır şartlarından bir kısmı terk edildi. İş şairlerin hatta ustalık taslayan şairlerin bile lafızda bir takım hatalar yapması derecesine ulaştı. Safevîler döneminde başlangıçtan o dönemin sonuna kadar şiir dili sadeliğe yöneliyordu ve daha çok o dönemin konuşma diline yaklaşıyordu. Bu, şiirde yenilikçiliğin bir türü veya yeni tarzın özelliklerinden biriydi.[138]

Safevîler dönemi edebiyatının önemli özelliklerinden biri de ilk örnekleri Herât edebî çevresinde, özellikle Sultan Hüseyin Baykara ve Emîr Ali Şîr Nevâyî döneminde görülen Hint üslubunun ortaya çıkması, bir çok şairin -gerek İran içerisinde gerekse Anadolu ve Hint yarımadasında- bu tarzın takipçileri olarak dizelerini kaleme almasıdır. Bunun yanı sıra söz konusu şairlerin çeşitli sosyal gruplara bağlı ve farklı çevrelerde yaşamış olmaları söyleyiş tarzlarının birbirlerinden farklılık göstermesine neden olmuştur.[139]

---

[136] Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 551.

[137] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 552.

[138] Safâ, *a. g. e.*, V/I, 553-554.

[139] Zerrînkûb, "İran", *DMBİ*, X, 571.

Hint üslubu dönemi, Fars Edebiyatı tarihinin gazel çağı sayıldığından dolayı Hint üslubunda en önemli şiir kalıbı gazeldir. Aşk konulu gazeller dışında bu dönemde bir tür hikmet ve tasavvuf temalı gazel de yaygındı. Bu durumun yarımadada yerleşik Müslüman İranlılar'ın Hintli bilim adamlarıyla yakınlıkları, Hint dilinde yazılmış metinlerin tercüme edilmesi yoluyla tanışmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Safevîler döneminde felsefî ve tasavvufî düşünceler ve halk arsında yaygın atasözleri gibi kabul edilen mazmûn ve nükteler hem sûfîler arasında ve hem de halk dilinde kullanılıyordu.[140]

X./XVI. yüzyılın ilk yarısında Fars gazelinde IX./XV. yüzyılın yalın ve ruhsuz şeklinden daha seçkin yapan yeni bir tarz ortaya çıktı. XI./XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar gazel söyleyenler arasında yaygin ve aynı zamanda Hint üslubuna da giriş olan bu tarz "Mekteb-i vuku: *realist ekol*" diye adlandırıldı. Realist ekol öncülerinin gazeli, edebî sanatlar; ihâm ve istiareden yoksun buna karşın katıksız, açık ve kolay anlaşılır bir dile sahipti. Zebîhullâh-i Safâ'ya göre Baba Fiğânî, X./XVI. yüzyılda realist ve abartıyla karışık ince düşünceli olarak ortaya çıkan şairlerin öncüsüdür. Sonraki dönemdekiler onların tarzına Hint üslubu adını verdiler.[141]

Safevîler dönemi gazellerinin şaheserleri ve bu asır şairlerinin düşünce ve edebî zevklerinin en güzel örnekleri Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1081/1670) şiirlerinde görülür. Sâib'in şiirinde hikmet ve tasavvufun yanı sıra yeni bir takım mazmûnlar da yer almaktadır. Genellikle Hint ya da İsfahân üslubu olarak adlandırılan tarz Sâib'in gazelinde en hoş şekliyle sunulmaktadır. Sâib'in sözünün en önemli özelliği gazelini oluşturan birbirinden farklı çeşitli unsurların dengeli olmasıdır. Hint tarzının en ünlü ve en fazla gazeli olan şairi Sâib, Hint üslubu konusunda diğer şairlerden daha çok söz söylemiş ve tarzın önemini kavramış, tarzın önemine vurgu yaparak "bir şairin kendi özgün tarzını yaratmadıkça şair olamayacağı" yargısında bulunmuştur. Hint üslubunun abartılı şeklini Mîrzâ Abdulkadir-i Bîdil-i Dihlevî (ö. 1133/1721)'nin şiirlerinde bulmak mümkün. Şefîî-yi Kedkenî bütün bu şairane hayallerin neden bu şekilde dil ve beşeri düşünce doğası düzeninden uzak sunulduğuna hayret etmekte ve hayıflanmaktadır. Hint Bâbürlüler'i (sal. 932-1274/1526-1858) döneminin son büyük şairi olan Bîdil, karmaşık, renkli, kapalı mazmûnlar, istiareler ve gizemli hayallerden oluşan bir tür tasavvufî gazel

---

[140] Zerrînkûb, "İran", *DMBİ*, X, 571.

[141] Zerrînkûb, "İran", *a. g. e.*, X, 571.

söylemiş ve bu da Orfî, Kelîm, Sâib, Tâlib ve Nezîrî'nin dizelerinin onunla karşılaştırıldığında daha anlaşılır olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur.[142]

Bu dönem şairlerinden bir çoğu Safevî padişahlarının teşvikiyle Hz. Ali ve ailesine mersiye ve menkıbe söylemeye yöneldiler ve bu şiir türünün yayılmasına sebep oldular. Bu devre şairleri arasında Şâh Tahmâsb-ı Safevî'yle çağdaş olan Muhteşem-i Kâşânî'nin mersiye söylemede diğer şairlere açık üstünlüğü vardı. O, mersiye söyleyen şairlerin ilgisini çekmiş ve örnek aldıkları, "Muhteşem'in on iki bendi" adıyla ün kazanmış olan Kerbelâ şehitlerinin matemi hakkında bir terkib-i bend söylemiştir.[143]

İranlı şairleri bir taraftan Safevî padişahlarının himaye etmemesi, diğer taraftan Farsça yazan şairleri yarımada padişahlarının himaye ve teşviki Safevîler döneminde asıl merkezden uzak çoğu eğitimli ve bilim adamları çevresinden olmayan ve belki de serbest meslek sahibi olup da şairlik fıtratlarından dolayı şiir yazmaya yönelen bir çok şairin ortaya çıkmasına sebep oldu. Safevîler dönemi tezkirelerinde okuma-yazmaları ileri düzeyde bile olmayan ve sadece diğer şairlerle istişare ve bir tür yetenekten dolayı şiir söyleyen bir takım şairlerin adına rastlanır. Safevîler döneminde sokak ve pazar kültürüyle edebiyatın çok yakın ilgi kurması bu dönemin edebî eserlerinde halk dilinin yaygın olarak kullanılmasının önemli kanıtlarından biridir. Öte yandan çok fazla eğitimli olmayan kesimler arasında edebiyatın yaygın olması ve şairlerin sayısının artması Fars şiiri mazmûnlarının oldukça çok tekrarlanmasına ve sıkıcı bir hal almasına sebep oldu. Bu yüzden bu dönem şairleri "yeni şeyler söyleme" ye ilgi duydular. [144]

Safevîler döneminde kahramanlık ve millî destanları şiirin ana konuları olarak işlemek söz konusu değildi. Fakat bu dönem şairleri Timurlular dönemi şairlerinin tarzıyla zamanın padişahları ve büyükleri hakkında tarihî manzûmeler söylüyorlardı. Bu çağın manzûm hikayelerinin diğer bir türü de dinî içerikli kahramanlık hikayeleridir. Bu edebî tür de Safevî padişahlarının Şiî inançlara verdikleri değerden dolayı ortaya çıkmıştır. O türde; menkıbeler, İslâm peygamberinin ve Şiî ileri gelenlerinin mucizeleri çoğunlukla edebî değerden yoksun ve orta düzeyde kahramanlık destanları düzeyinde anlatımların konusu olmuştur.[145]

---

142 Zerrînkûb, "İran",*DMBİ*, X, 571.
143 Zerrînkûb, "İran", *a. g. e.*, X, 571.
144 Zerrînkûb, "İran", *a. g. e.*, X, 571.
145 Zerrînkûb, "İran", *a. g. e*, X, 571-572.

Bu dönem şiiri lafız, kelime seçimi, ifade gücü ve terkip kullanma bakımından ve birkaç güçlü şair dışında o kadar dikkate değer değildir.[146] Bunun sebepleri arasında; bu dönemde şairlerin Sâmânîler, Gaznelîler, Selçuklular ve diğer hanedanlar dönemlerindeki gibi alışılagelen eğitimleri alamamaları, Farsça ve Arapça'ya tam manasıyla vakıf olamamaları da önemli ölçüde yer alır. Buna ek olarak şiirin saraydan çıkarak halkın arasına girmeğe başlaması Timurlular zamanında güç bulan durumun bu dönemde daha da genelleşerek yaygınlaşması da sayılabilir. Bu durum her ne kadar şiirde çeşitlilik ve yeniliğin oluşmasına sebep olduysa da tarz ve dil kuralları bakımından zayıflamaya yol açtı.[147]

Bu dönemde Şiî imamlarına mersiye söyleme, onları övme yaygındı ve bu iş Safevî padişahlarının dinî siyasetlerinin doğal sonucuydu. Bu sülale egemenliklerinin başlangıcından itibaren şiddetle İran'da Şîalığı yaymaya başladılar. Bu yolda hiçbir şekilde siyasî, ahlakî, ilmî ve edebî mücadeleden kaçınmadılar.[148] Bu durum İran şairlerinin de bu konuyla ilgilenmelerine, onların beğenilmeleri ve düşmanları yerme hakkında şiir söylemelerine ve aynı şekilde din alimlerinden büyük bir grubun Fars nesriyle Şiî fıkıh ve inançlarının ilkeleri hakkında bir takım kitaplar yazmaya kalkışmalarına sebep oldu. Din temalı şiirler konusunda bu dönem şairleri arasında Hz. Hüseyin hakkında on iki bendlik mersiyesiyle ün kazanmış olan Muhteşem-i Kâşânî ön sıralarda yer alır. Onu Ehl-i beyte mersiye söyleme hususunda özel bir tarzın temel atıcısı saymak gerekir. Bu tarz Muhteşem'den sonra uzun bir süre devam etti. Büyük şairler onu takip edip geliştirdiler.[149]

Safevî hükümdarlarının hiçbiri şairlere ilgi göstermiyordu. Bu durum sanata önem veren, yetenekli gazel ve mersiye söyleyen, hikayeler yazan şairlerin İran'dan ya da saraydan uzaklaşmalarına, Osmanlı veya Hint saraylarına yönelmelerine sebep oldu. Örneğin sadece Ekberşâh-i Gurgânî (sal. 964-1014/1556-1605) döneminde elli bir şair İ-

---

[146] Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Ulûm u Edebiyyât-i İranî*, Tahran 1347 hş., s. 185.

[147] Safâ, *Muhtasar*, s. 77.

[148] Safâ, *a. g. e.*, s. 78.

[149] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 185.

ran'dan Hindistan'a gitmiş ve sarayda kabul görmüşlerdir.[150] Özellikle Hint emir ve sultanları yönetimlerindeki topraklarda Fars şiiri için seçkin bir çok merkez oluşturdular.[151]

Safevîler dönemi şiiri hakkında tekrar hatırlatılması gereken önemli bir nokta, Fars edebiyatında IX./XV. yüzyılda görülmeğe başlayan ve gelişmesi bu yüzyılda gerçekleşen Hind üslubu adıyla bilinen ünlü tarzın yaygınlaşması ve kullanılmasıdır. Söz konusu tarzın etkisi Safevîler döneminin sonuna kadar İran'da sürmüş, ancak Zendler döneminin sonunda ve Kaçarlar döneminin başlangıcında zayıflayarak yerini eski tarzlara Sebk-i Horasanî ve Sebk-i Irakî'ye bırakmıştır.[152]

1.4.1.1. Safevî Sultanlarının Şiir ve Şairlere Karşı İlgisiz Kalış Sebepleri:

Bir çok araştırmacı Safevî sultanlarının şiiri önemsememelerinde Şiî düşüncelerinin temel etken olduğu tezini ileri sürer. Bunlar *Kur'ân*'daki bir ayete[153] dayanarak şiirin İslâm'da çirkin, hoş karşılanmayan şeylerden sayıldığından dolayı bu yargıya varmaktadırlar. Bu durum özellikte Şiîlikte oldukça ilgi konusu olduğundan Şiî mezhebi bağlıları olan Safevî sultanlarının şiire ve şairliğe ilgi göstermemeleri son derece doğaldı. Bu etkenin Safevî sultanlarının söz konusu davranışında etkisi önemsiz değilse de belirleyici etken bu değildi. Çünkü bu zamanda İranlı bu göçmen şairlerin Hintli memdûhları da Şiî mezhebi bağlılarıydı. İranlı şairlerin kendileri de Şiî idi. En seçkin kaside şairlerinden biri olan Orfî-yi Şîrâzî'nin Hz. Ali'nin menkıbelerini anlatan şiiri de bunu gösteriyor [154]

> "Dünyayı dolaştım, yazık ki hiçbir şehir ve hiçbir beldede; pazarda baht satılan bir yer bulamadım."
>
> "Kefen, tabut getir ve matem elbisesi giy. Çünkü zaman doktordur ve rahatlık hasta."[155]

Bir grup, dili özellikle bu özel konuda belirleyici faktör olarak kabul eder. Bunlar, Safevî sultanlarının şiirsel incelikleri bilmemelerinin, şiire ve şairliğe karşı ilgisizliklerine ve kötü davranışlı olmalarına sebep olduğu kanısını taşıyorlardı. Ancak şiirin mesaj

---

[150] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 185.

[151] Safâ, *Muhtasar*, s. 79.

[152] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 185-186.

[153] " Şairler (e gelince) bunların arkasına da çapkınlar-sapkınlar uyar." **Şuara (26), 224.**

[154] Lengûrdî, Şems, *Sebk-i Hindî ve Kelîm-i Kâşânî*, Tahran 1372 hş., 20.

[155] *Kulliyât-i Orfî-yi Şîrâzî* (nşr. Muhammed Veliyyu'l-Ensârî), Tahran 1378 hş., II, 119.

aracı olmasına oranla dil faktörünün bu işte belirleyici rolü olmadığı inancı daha baskındır. Bundan önce de söylendiği gibi yöneticiler için önemli olan kahramanlıklarını, dindarlıklarını ve askerî yönlerini ortaya koymaktı. Propagandanın hangi dilde olacağı şartlara bağlıydı. Mevki ve konum, sözün bazen Farsça, bazen Arapça, bazen başka bir dilde olmasını gerektirir.[156]

Jan Rypka, Safevî emirlerinin merkeziyetçilik isteğini onların şiire ve şairlere ilgisizliğinin asıl sebebi görmüştür. Diğer görüşleriyle beraber bu konudaki sözünün de kayda değer olduğu söylenebilir. Fakat Safevî sultanlarının şiire ve şairliğe ilgisizliğinin asıl sebebi, onların esas ilgilerini güçlü ve merkeziyetçi bir yönetimin istikrarı için ideolojilerinin temellerini kalıcı kılma ve sağlamlaştırma yolunda yoğun bir çaba göstermeleri olmuştur. Bu anlamda onların bu istekleriyle aynı doğrultuda olan her şey ilgi odakları oluyordu.[157]

Timur, Türkmen ve Özbek hükümetlerinin tümünün yerine geçen, İran'da onların tamamını ortadan kaldıran ve güçlü bir merkezî yönetim kuran, İran'ın büyüklüğünü ve bağımsızlığını yenileyen Şâh İsmail'in bizzat kendisi Farsça ve Türkçe şiirleriyle tanınan "Hataî" mahlasıyla şiir yazan bir şairdir. Onun 1400 beyitlik *Dehnâme*'si, ayrıca Türkçe şiirlerinden oluşan bir *Dîvân*'ı vardır.

Hindistan ile İran'ın geleneksel kültür farklılığı, Gurganîler'in ve Safevîler'in ideolojilerinin farklılaşmasını körükledi. Hint geleneksel kültürü genellikle barış yanlısı ve huzur arayışı kültürüdür. Gurkanî şâhları halka iyi davranmaz ve inançlarından bazı şeylere göz kapayıp ılımlı davranmazlarsa üzerlerinde egemenlik kurmanın mümkün olamayacağına inanıyorlardı. Fakat Şâh Tahmâsb ve Şâh İsmail etkili olsun diye defalarca Türk ve Moğol elçilerinin huzurunda Şiî mezhep karşıtlarını idamla cezalandırıyorlardı. Gurganî şâhları ise herkesin düşüncesinin kendisine ait olduğuna inanıyorlardı. Fakat Safevî hükümeti, çağının büyük hattatı Mîr İmâd'ı Sünnî olması gerekçesiyle öldürdü. Hekîm Ebû Tâlib-i Tebrîzî'yi aynı ithamla katletti. Hayâtî-yi Gîlânî'yi Noktevî[158] olma-

---

[156] Lengûrdî, *Sebk-i Hindî ve Kelîm-i Kâşânî*, 20.

[157] Lengûrdî, *a. g. e.*, 21.

[158] Noktevî ya da Pesîhânî'ler, Mahmud Penânî-yi Gîlânî'ye bağlı gruplara verilen isimdir. O, 800/1398 yılında Noktevî mezhebini kurdu. Mahmud önceleri Hurûfiyye fırkasının liderlerindendi daha sonra o mezhepten uzaklaştırıldı ve 831/1428 yılında öldü. Mezhebinin nasıl yaygınlaştığı bilinmemektedir. Bildiklerimizin dışında X./XVI. yüzyılda bu düşünceyi bir grubun izlemesidir. Fakat Safevî şâhları onları ortadan kaldırdı. Bu mezhebin liderlerinin Noktevî olarak adlandırılmalarının sebebi şudur:

sı suçuyla öldürtmek istedi. O, çaresiz Hindistan'a kaçtı. Ğazalî-yi Meşhedî'yi tanrı tanımazlıkla suçladı. O da Hindistan'a kaçtı. Mîr Abdullâtif-i Kazvînî'nin, Şâh Tahmâsb'ın emriyle aynı ithamla malı ve mülkünü el konuldu. O da, can korkusundan Hindistan'a kaçtı. Mollâ Mîr Haydarî-yi Muammaî Şâh Abbâs'ı hicvetme ithamıyla zindana atıldı. Oradan Hindistan'a kaçtı. Evcî-yi Natanzî cifir ve büyücülük konusunda bilgili olma suçuyla öldürüldü. Mollâ Ruhi-yi Hemedânî'nin şiir söyleme ithamıyla dili kesildi. Bu durum öylesine ileriye gitti ki Safevî taraftarı hakim ve danışmanlara bile yansıdı. Şeyh Bahaî tasavvufa yönelmeyle itham edildi, şu beyitten dolayı azarlandı ve lanetlendi.[159]

> "*Siyah bir kâkül omuza atıp; bir bakışla alemin işini bitirdi.*"

Mollâ Muhammed Takî-yi Meclisî de tasavvufa eğilimli olmakla suçlandı ve işkence gördü, sonunda kendisini oğlu kurtardı. Şiir söyleyen Mîr Dâmâd korkudan şiirlerini saklıyordu. Mollâ Muhsin-i Feyz, *Risâle-yi Muşvâk*'ı kendilerince bir takım gerekçelerle kâfir kabul ettikleri şairlerin hayatını kurtarmak için yazdı. İleri gelenlerden bir çoğu sırf Mevlânâ'nın okunması yasaklanan *Mesnevî-yi Manevî'sine* düşünce bazındaki bağlılıklarından ya da böyle bir ithamdan dolayı evlerinden çıkamaz oldular. Öyle ki çağın seçkin kişiliklerinden Mîr Muhammed-i Zamân baskıların ve olumsuzlukların yoğunluğundan aşağıdaki dizeleri kaleme almak zorunda kalmıştır: [160]

> "*Sufî eşektir ve sufînin müridi eşek oğlu eşek; tuhaf değil bir eşek, eşeğin rehberi olursa,*
>
> *Eşek anırmasından farkı olmayan sufînin anırmasıyla binlerce eşek raksa başlar.*"

Halbuki o günlerde Ekber Şâh tüm dinlerin bağlılarından bir camide toplanarak aynı zamanda ibadet etmelerini istemişti. O, bir mektupta Şâh Abbâs'a Şiî olmayanları öldürmekten sakındırmış ve onu uyarmıştı.[161]

Mahmûd-i Pesîhânî, her şeyin yaratılışı ve kaynağını toprak olarak biliyor ve onu "nokta" diye adlandırıyordu. Noktevîler öldükten sonra kıyamet, cennet, cehennem ve öteki dünyaya inanmıyor, kamil insana tapıyorlardı ve reenkarnasyona inanıyorlardı. (Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1371 hş., VI, 2141.)

[159] Lengûrdî, *Sebk-i Hindî ve Kelîm-i Kâşânî*, s. 23.

[160] Lengûrdî, *a. g. e.*, s. 24.

[161] Lengûrdî, *a. g. e.*, s. 24.

Doğu ülkelerinde bir çok şairin işi methiyecilikti. Rızâ Kulî Hân'ın dediğine göre "Safevî şâhları özellikle Şâh Tahmâsb ve Büyük Şâh Abbâs, şairlerin kendileri yerine imamları meth etmelerine eğilim gösteriyorlardı. Bu da topraklarında yaşayan şairlerin azalmasının göstergesidir. Büyük Moğol şâhlarının saraylarında şairler Safevîler'in sarayından daha çok maddi kazanç elde ediyorlardı. Dolayısıyla maddiyat düşünen şairlerin gözleri Irak'tan daha ziyade Dehli'ye yönelikti. Ama o günün İran'ında imamların kerametlerinin anlatılması daha yaygındı. Fakat eskilerin tarzıyla söylenen resmi mersiyelere ek olarak onlar aracılığıyla Muharrem ayı matemlerinde İranlılar'ın dinsel duygularını yansıtan en sade ve en çekici şiirlerden bir çoğunun bu dönemde söylenmiş olması muhtemeldir.[162]

Safevîler döneminde şaşırtıcı olan bir konu da, İran da iki yüz yıllık yönetimleri döneminin ünlü şairlerden yoksun olmasıdır. Mimarî, minyatür ve diğer sanatlarda fevkalade ilerlemiş olmalarının yanında Şâh Abbâs ülkesini bir uçtan bir uca özellikle başkent olan İsfahân'ı güzel binalarla donatmıştı.[163]

Her ne kadar *Tuhfe-yi Sâmî* ve diğer tezkire ve tarih kitaplarında çok sayıda şairin isimleri geçse de Câmî, Hatifî, Hilâlî ve Herât edebî ekolünden kalan Horasan şairleri dışında bir tane bile yüksek seviyeli şair bulunmaz. Emir Timur'un fırtınalı geçen 70 yıllık ömründe büyük şair Hâfız dışında sarayında sekiz ila on arasında şair vardı. Fakat Safevî saltanatının 220 yıllık saltanatı döneminde İran'da görünen liyakat sahibi ve yeni bir yetenekli şair zorlukla bulunabilir.[164]

Safevî sultanlarının daha o devletin ortaya çıkışıyla birlikte şairlerin methiye söyleme konusunda yaptıkları isteksiz açıklamaları o dönemlerde işi kaside söylemek olan şairler pazarının durgunlaşmasına sebep oldu. Nitekim fıkıh alimleri ve Şiî mezhebi bağlılarının muhalefetleri, Safevî hükümdarının bizzat kendisinin büyük bir sufî olması, naibi halife Sultan Şeyh Safî'nin haleflerinin müritlik sarayının büyük bir sufî tarafından idare edilmesine rağmen tasavvuf geleneğini hemen hemen ortadan kaldırdı. Bu arada methiye söyleyenler kasidelerden bir kısmını on iki imama menkıbe ve mersiyeye ayırmalarının yanı sıra methiye içerikli kasidelerinde dönemin emir, sultan ve meliklerini de övmekten vazgeçmediler, bizzat Tahmâsb'ın kendi de bu aşırı övgü karşısında

---

[162] Browne, *Ez Safeviyye Tâ 'Asr-i Hâzır*, s. 42.
[163] Browne, *a. g. e.*, s. 95.
[164] Browne, *a. g. e.*, s. 95.

teslim oldu. Sadece fazla hediye verme ve bağışta bulunma geleneği önceki dönemlerdeki gibi artık yeterince olmadı. Şiire ait manalar ve tasavvufî mazmûnlar sufilerin ve şeyhlerin söz ve eserlerinde de bu dönemde şeyhlik iddiacılığı ve irşat isteyiciliği genellikle gizli saklı olduğu için aynı şekilde züht ve araştırmaya dayalı şiirlerde kaldı. Mesela Şeyh Bahaî, Mîr Dâmâd, Mîr Findereskî, Mollâ Abdurrezzak-i Lâhîcî, Mollâ Muhsin-i Feyz gibi çağın fakih ve filozoflarının bazı şiirleri genellikle sufî ve ariflerin sözlerindeki mana ve mazmûnları içeriyordu.[165]

Ayrıca ilk Safevî sultanlarının şairlere karşı ilgisizliği de kalıcı bir kural olmadı. Onların kendileri yavaş yavaş dalkavukluk yapanlar ve methiye ile uğraşanları çeşitli bahanelerle etraflarında topladılar. Onların meclisleri aşamalı olarak şarkıcıların, çalgıcıların, gazel ve hiciv söyleyenlerin, soytarıların ve eğlenceyi, asalaklığı ve laubaliliği adet edinen kişilerin ve büyüklerin ve ileri gelenler tabakasına mensup ya da bağlı olanların buluşma yeri odu. Bu yüzden saraylarında şiir ve şairlik teşviki Hint Bâbürlüler sarayındaki kadar olmadıysa da yavaş yavaş özellikle I. Abbâs ve ondan sonra gelenlerin dönemlerinde bir dereceye kadar ilgi konusu oldu ve bundan dolayı Hindistan'a gidemeyen şairlerden bir çoğu Safevîler'in yahut onların emir ve yöneticilerinin sarayına girmeye bir şekilde yol buldular. Hindistan'da yaşamayı başaramayanlardan bazısı da İran'a geri döndüler. Buna ek olarak sanatkar kesim arasında gazele, şiir ve şairliğe ilgi, aydın ve çağın söz ustaları, zevk ve yetenek sahibi kişilerin kahvehanelerde, esnaf arasında, sıradan yaşam sürdüren kesimler içerisinde saygın bir yer elde etmesine sebep oldu. Bu konu Hindistan'da geçerli olan durumla farklı olarak şiir ve edebiyatın durgun ve gözle görülmeyen hareketsizliğine canlılık kattı ve toplumun derinliklerine kadar şiir etkili oldu. İmamlara mersiye ve menkıbelerde, ağıt ve taziye meclislerinde şiirden yararlanma halk arasında şiirin yaygınlaşmasına sebep oldu. Safevî yöneticileri, emirleri hatta Safevî şehzadeler bile başlangıçtan itibaren Timurlular ve Akkoyunlu Türkmen yöneticileri etrafında yetişmeleri sebebiyle şiire ve diğer sanat türlerine ilgi gösterdiler. Gazel, muamma ve mizahî mesneviler onlarda Timurlular döneminin sonlarında olduğu gibi geçerliğini sürdürdü. Bazılarının müzik bilgisi vardı ve zaman zaman çalgıcılığı, şehnâme söylemeyi, hikayeciliği ve karşılıklı şiir okuma yarışmalarını teşvik ediyorlardı. Bir kısmı hat, tezhip, ciltçilik ve ressamlığa ilgi gösteriyorlardı. Şiir ve edebiyat camia-

---

[165] Zerrînkûb, *Seyrî Der Şi'r-i Fârsî*, s. 125-126.

sını ve bilgili kişileri teşvik ediyorlardı. Nitekim I. İsmail'den Farsça ve Türkçe şiirler nakledilmiştir. Ayrıca çocuklarından *Tuhfe-yi Sâmî*'nin yazarı Sâm Mîrzâ (ö. 983/1575) hem şairdi hem de itibar edilir eleştiri yeteneğine sahipti. Diğer oğlu Behrâm Mîrzâ (ö. 955/1548) özel bir zevk ve maharet gösterdiği hat ve musikinin dışında şiir ve muamma yazan kişiler arasındaydı. Muhteşem-i Kâşânî'nin methiyesine karşı ilgisizliğini açıkça gösteren İsmail'in büyük oğlu Tahmâsb bile nazım yeteneğine sahipti ve diğer sanatların bazısına karşı da ilgi gösteriyordu. I. Abbâs tarihçilerin anlattığına göre şiirden anlayan ve şiir bilen biriydi ve kendisi de bazen şiir söylüyordu. Eskilerden Hâfız'ın ve Firdevsî'nin şiirine ilgisi vardı. Safevî emirleri arasında da şairlik yeteneğine sahip pek çok isimden *Tuhfe-yi Sâmî, Tezkire-yi Nasrâbâdî* ve *Târîh-i 'Alemârâ-yi 'Abbâsî*'de söz edilir.[166]

Abbâs şahsi zevkle ve bir dereceye kadar Hint Bâbürlular'ını taklitle zaman zaman şairleri yetiştirme ve teşvikte aşırı bir hevesle karışık bir ilgi gösteriyordu. Kendi zamanının şair ve nedimi Şanî-yi Tekelû'yu bir gün görünüşte bir gösteri yapma isteğinden dolayı altına boğdu, şakalarından incindiği diğer bir şairi altın yerine hayvan gübresine gömülmesini emretmişti. Bizzat kendisi bazen kahvehanelere gidiyor ve oraya gidip gelen şairlerle sohbet ediyordu. Sarayında bazı zamanlar şiir okuma yarışması düzenliyor ve şairleri tartışma ve doğaçlama yoluyla şiir söylemeye teşvik ediyordu. Özellikle gülmece, şaka ve alay tarzı şiir söyleyenleri seviyordu. Gerçek olarak şairlerin bazısına ilgi ve saygı da gösteriyordu. Öyle ki, Hekîm Şifaî-yi İsfehânî'ye "melikuşşuara" ve "İran'ın seçkini" unvanını verdi ve Kâşân'da bir kez üç gün Hekîm Ruknâ (ö. 1066/1656)'nın misafiri oldu. Mîr Haydâr-i Meânî (ö.1033/1624)'yi söylediği hicivden dolayı zindana atmakla birlikte Hindistan'dan dönüşünde ona karşı lütufta bulundu ve Deken'de ünlü bir şair olan oğlu Mîr Sencer'i İran'a davet etti, fakat o davete katılamadan öldü (1021/1612). Ondan sonra onların devleti Afganlıların ayaklanmasıyla son bulan (1135/1723) Safevî komutanları iç karışıklıklar ve emirlerin ihtilaflarından hatta gösteriş bile olsa onun kadar şiir ve şairliğe fazla bir ilgi gösterecek fırsat bulamadılar. Öyle ki, Şâh Süleyman, onun sarayında melikuşşuara olan Sâib'e bile ilgi göstermiyordu. Bu arada onların şiire ve edebiyata karşı ilgisizlikleri de şiir akışında durgunluğun oluşmasına sebep olmadı. Çünkü onun sıradan şekli kahvehanelerde ve

[166] Zerrînkûb, *Seyrî Der Şi'r-i Fârsî*, s. 126-127.

vaaz meclislerinde hayatını sürdürdü ve geleneksel şekli talebeler, hocalar, tüccarlar ve yüksek rütbeli memurlar dünyasında devam etti. Hiç şüphesiz İran'ın şair ve yetenekli kişiliklerinden bir grup Safevî döneminin tamamında olumsuz ortama rağmen ülkelerinde kaldılar veya fırsatlar ülkesi olarak adlandırılan Hindistan'ın onlara sunduğu rahatlık ve çekiciliğine rağmen oraya gitmediler, gidenler olduysa da tekrar vatanlarına geri döndüler.[167]

1.4.1.2. İranlı Şairlerin Göç Dönemleri

İranlı şairlerin İran dışına göçleri özellikle Hindistan'a daha çok VII./XIII. yüzyılın başlangıcından itibaren yaklaşık olarak 620-625/1223-1228 yıllarında başladı ve yüzyıllar boyunca devam etti.[168]

Genel olarak İranlı şairlerin Hindistan'a göçü iki dönemde daha yoğun olmuştur. Bu göçlerin zorunlu olarak yapıldığı söylenebilir. İlki VII./XIII. ve VIII./XIV. yüzyıllarda yani Moğol ve Timur kavimlerinin saltanatlığı döneminde, diğeri X./XVI. yüzyılın başlangıcından XII./XVIII. yüzyılın sonlarına kadar yani Safevîler saltanatı zamanı ve onlardan sonraki bir dönemde gerçekleşen göçler. İlk dönemde şairler güvenilir bir yer bulmak için göç ettiler fakat ikinci dönem göçleri şâhların şair ve edebiyatçıları himaye etmemeleri, şairlerin de kıymet bilen, bağışlayıcı ve şiir seven memdûh bulma amaçlarıyla olmuştur.[169] İlk dönemde yani Moğol ve Tatar kabilesinin istilasından sonra geçim kaynağı elde etmek, bilimsel ve edebî çalışmalarına uygun bir çevre bulmak için Hindistan'a göç eden şairler arasında: Emîr Husrev-i Dihlevî, Sırâcî-yi Sigzî, Şihâbuddîn-i Bedâvenî, Hasan-i Dihlevî ve Berendek-i Hocendî'yi sayabiliriz.[170] İranlı şairlerin göçlerinin ikinci dönemi, edebiyat bakımından parlak ve revaçta olmayan Safevîler hanedanlığı yönetimiyle eş zamanlıdır.[171]

Bu dönemde I. Şâh İsmail'in çabaları sonucu, Osmanlı, Özbek ve Türkmen saldırılarının azaldığı, İran'ın toprak bütünlüğünün sağlandığı ve Şiî mezhebinin resmileşmesiyle halk arasında güçlü bir birlik oluştuğu doğrudur. Fakat yetersiz, cahil ve cani

---

[167] Zerrînkûb, *Seyrî Der Şi'r-i Fârsî*, s. 128.

[168] Vezînpûr, Nadir, *Medh, Dâğ-ı Neng ber Sîmâ-i Edeb-i Farsî*, Tahran 1347 hş., s. 373.

[169] Vezînpûr, *Medh, Dâğ-ı Neng*, s. 373.

[170] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 375-376.

[171] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 376.

bazı padişahların yönetimleriyle izleri yüzyıllarca süren büyük bir düşünce ve akıl zayıflığı ortaya çıktı.[172]

Safevîler döneminin toplumsal durumuna bakıldığında, bu dönemde Kızılbaşlar'ın etkisinin genişlemesiyle, bilgisiz çevrelerin, bağnaz ve menfaatçi mutaassıpların üstünlüğü aynı şekilde sultanların acımasız katliamları, hatta saltanat ailesi fertlerinden grupları da padişahlık iddiası korkusundan kılıçtan geçirmeleri gibi uygunsuz ortamların ortaya çıktığı görülmüştü. Bu durumda ilim ve edebiyatın ilerleyişinin durması, bilim ve edebiyat çevrelerinin ümitsizliğe düşmesi kaçınılmazdı. Safevîler döneminde gerçekleşen şair ve bilim adamlarının ikinci göç döneminin başlaması, şair ve yazarların emniyetli ve uygun çevre arayışlarında Hindistan'a gitmeleri ve o ülkenin şiir ve edebiyat seven padişahların saraylarına yönelmeleri bu yüzdendir.[173]

Safevîler döneminde iki sebepten dolayı aydınlardan ve şairlerden bir çok topluluk, göçü İran'da kalmaya tercih ettiler ve onlardan bir çoğu Hindistan'a göç ettiler. Olumsuz gelişmeler devletle birlik olup siyaset ve dinî birleştiren fıkıhçılar ve tutucuların zorluk çıkarmaları gerekçesiyle incinmeye, zarar görmeye, soruşturma ve takiyyeye maruz kalmayı kabul etmeyen bir grubun kaçmalarına sebep oldu. Bunlar, Türkler'den de hoşlanmadıkları için İstanbul'a gitmediler. Çünkü orası da İran'dan iyi değildi. Devlet ve bazı toplum kesimleri tarafından orada da birtakım zorluklar çıkartılabiliyordu.[174]

Olumsuz şartlar ve edebiyat için uygun olmayan ortam yüzünden şairler, birtakım vaizler, yazar ve sanatçılardan gücü yeten herkes Hindistan'a kaçtı. Çünkü Hint-Timur hânedanının padişahları İran'ı kendi vatanları, İranlılar'ı da hemşerileri ve dostları biliyorlardı. Hindistan'ın sınırsız serveti, dinlenmeye ve sohbete çeken havası ve suyu da saraylıları, mizahçı, zeki ve hoş sohbet misafirleri kabule zorluyordu, fakat mal sahibi olur olmaz İran'a dönüyor, bir çoğu da Hindistan'da kalıyordu. Bundan dolayı Delhî de ikinci İran sarayı olarak adlandırılması gereken belki de İran'ın asıl sarayı ya da en büyük sarayı oldu. Delhî sarayında Fars dili, edebiyatı ve ilimlerinin gelişmesi İsfahân sarayından daha çok olmuştur. Görünüşte İsfahân sarayında padişah ve yakınları zaman zaman Türkçe konuşmuşlardır, ancak Delhî sarayında şâh, saray ve haremdeki herkes Farsça konuşmuştur. O zamanda Farsça Hindistan'da ilim dili, ilericilerin dili, asaletin,

---

[172] Vezînpûr, *Medh, Dâğ-ı Neng*, s. 376 .
[173] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 376-377.
[174] Bahâr, *Sebkşinâsî*, s. 256.

fazilet ve yüceliğin dili sayılıyordu. İsfahân sarayında Fars dili asla böyle bir değeri bulamadı.[175]

Hindistan'da yazılmış olan genel tarihler XI./XVII. yüzyılda 1000/1592 senesinde Timurluların yüce padişahı Ekber (salt. 963-1014/1556-1605)'in döneminde Şeyh Ahmed-i Netevî'nin yazdığı *Târîh-i Elfî,* Ferişte'nin yazdığı *Târîh-i Ferişte*, Abdulkâdir-i Bedevânî'nin, *Muntahabu't tevârîh*, Ebu'l Fazl-i Dekenî'nin *Ekbernâme* adlı tarih kitapları, Ebu'l Fazl'ın yazdığı *Ayîn-i Ekberî* gibi güzel ve sayılır bir kitap, adı geçenler ve *Ovreng-i Zeybnâme* türünden diğer tarih kitapları, Haşimhân-ı Hâfî'nin tarihi, padişahların bizzat yazdıkları kitaplar, Ekber'in oğlu Cihângîr-i Nureddîn'in hatıraları dahil tümü Farsça olan bu kitaplar Hindistan'da bu dilin önemini ve itibarını kanıtladı.[176]

Tarihlere ilave olarak, ilmî kitaplar ya da Sanskritçe'den Farsça'ya devletin emriyle yapılan tercümeler, Ziyâ-yi Nahşebî'nin yazdığı *Tutînâme*, *Rezmnâme* olarak adlandırılan *Mehabaharata*'nın tercümesi, Abdulkadir-i Bedâvenî'nin kaleme aldığı *Ramayana* tercümesi, Sanskrit kitaplarının analarından olan ve fasih Farsça'ya çevrilen *Coknâme*'nin tercümesi, *Cihângîrî, Burhân-i Katı', Reşîdî* ve diğer birkaç sözlük.[177] Sıraladığımız bu kitaplardan *Târîh-i Elfî*'nin yazarı Şeyh Ahmed-i Netevî'nin eseri *Târîhu'l-hukemâ* gibi ilmî ve tarih kitapları ve bu türden diğer bir çok kitap Hindistan'da yazılmıştır. XIII.- XIV. yüzyılda yıllarca süren kargaşa sona erdi, ilim ve edebiyat güneşi yeniden parladı ve bu dönemde büyük şair ve edebiyatçılar ortaya çıktı.[178]

Gaznelî Sultan Mahmud'un doğu taraflarına asker çıkarması ve onun Hindistan fetihleri sonucu Fars dili Sind, Pencap, Multan ve Delhî'yi içine alan geniş bir bölgede etkili oldu. Mahmud ilk defa 392/1002 de ordusuyla Hindistan'a saldırdı ve yirmi dört yıl süresince aralıklı olarak 392-416/1002-1025 yılları arasında birkaç defa o büyük ülkeye hamle yaptı ve her defasında büyük bölgeleri ve sayısız şehirleri fethetti.[179] Gazneliler'in bu fetihleri sonucu Fars dili Hindistan'da geniş alanlara yayıldı. Farsça'nın Hint topraklarında hızla yayılış sebebi ise, İranlı Farsça konuşan yöneticilerin,

---

[175] Bahâr, *Sebkşinâsî*, s. 256-257.
[176] Bahâr, *a. g. e.*, s. 257.
[177] Bahâr, *a. g. e.*, s. 257-258.
[178] Humâyî, *Edebiyyât*, s. 283.
[179] Vezînpûr, *Medh, Dâğ-ı Neng*, s. 372.

sınır muhafızlarının, elçilerin ve daha başka görevlerdeki çok sayıda görevlinin çeşitli idari mekanizmalarda çalıştırılmak üzere oraya gönderilmeleri ve aynı şekilde o ülkedeki çok sayıda askerin oraya yerleşmeleridir.[180]

Mahmud'tan sonra Gıyasuddîn Muhammed b. Samgûrî ve kardeşi Şihâbuddîn-i Muhammed de Hindistan fetihlerine devam ettiler. Şihâbuddîn Muhammed 579/1183 yılında Lahor'u fethetti. Ardından Hindistan'ın kuzey ve güney bölgelerinden bir kısmının Gurlular'ın eline geçmesiyle fethedilmiş bölgelerde Fars dilinin ve İslâm dininin etkili olmasına sebep oldu.[181]

Bu şekilde Hindistan'da İranlı hanedanların yönetimlerinin devam etmesi, İranlılar'ın ilgisini çekti. VII./XIII. yüzyılın başlarından itibaren ve Moğol saldırıları üzerine İran'da birçok açıdan olumsuzluklar ve sıkıntılı günlerin başlamasıyla Hindistan, can korkusundan grup grup gidip çeşitli bölgelerinde yerleşen göç eden İranlılar'ı çeken merkezlerden biri oldu. Bu şekilde yavaş yavaş bilginler, sanatçılar, şairler, yazarlar, tarihçiler ve sufilerden bir çoğu o güven dolu, huzur ortamı bölgeye yöneldiler ve İranlı sultan ve hanedanların himayesine girdiler.[182]

Safevîler döneminde İran'ın bilim ve edebiyat adamları için uygun bir ortam olmayışı, edebiyatçılar, üstün nitelikli kişilikler, mutasavvıf ve yazarlardan bir çoğunun İran'ın çeşitli şehirlerinden daha huzurlu bir ortam olan Hindistan'a göç etmelerine, o ülkenin edebiyat ve şiir dostu padişahlarının himayesinde yaşamalarına sebep oldu. Bu şaşırtıcı hizmeti yerine getirmede temel etkenlerden biri daha çok İran'dan o bölgeye gitmiş yöneticilerden oluşan, orada güç ve servet elde edince sarayını edebiyatçılara ve şairlere açmış, cömert bir şekilde onlara bol hediyeler vermiş Hint Gurganî sarayıyla Deken'in bir kısım padişahları, emir ve ileri gelenlerinin hoşgörü ve güven dolu ortamıydı.[183] Öyle ki; İran ve Hindistan'daki şairlerden bazısını paraya boğuncaya kadar şiir ve şairler için servet harcandı ve onların ağırlıkları kadar paralar bağışlandı. Bu bağışlar şiirin yaygınlaşmasında, şairlerin yetişmesi ve sayılarının artmasında etkili oldu.[184]

---

[180] Vezînpûr, *Medh, Dâğ-ı Neng*, s. 372.

[181] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 372.

[182] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 373.

[183] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 378.

[184] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 379; Safâ, *Edebiyyât*, V/I, 444.

Elbette Safevîler dönemi şiir ve edebiyat sevenlerden tamamen yoksun değildi. Bu hanedanın iki yüz yıllık saltanatı süresince ilim ve edebiyatı teşvik eden hatta kendileri de şiir söyleyen hükümdarlar da vardı. Fakat genellikle bu uzun dönemde Fars şiiri gereken parlaklığı ve gelişmeyi bulamadığı gibi gerilemeye de yüz tuttu. Büyük Şâh Abbâs, Sultan İbrahim-i Safevî, İmâm Kulî Hân, Hüseyin Hân Şâmlû ve diğer bir grup, edebiyatçıları teşvik edenlerdendi. I. Şâh İsmail'in kendisi şiir söylüyordu ve divanı vardı. Fakat bu tür şair ve komutanların sayısı azdı ve daha önemlisi bunlardan hiç biri şairlere yeterince ikram ve bağışta bulunmuyorlardı. Sonuç olarak bu bilim ve edebiyat camiasının kırgınlığı İran'dan gitmelerine zemin hazırlamıştı.[185]

Hindistan X. ve XI./XVI. ve XVII. yüzyılların büyük bir bölümünde Humâyûn, Ekber Şâh ve onun yerine geçen hükümdarların teşvikleriyle İranlı yetenekli şairlerden bir çoğunu kendisine çekmiştir. Söz konusu edebiyatçılar vatanlarinda mahrum kaldıkları bir takım şeyleri Hindistan'da bulmuşlardır.[186]

1.4.1.3. Hint Üslubu

Orfî'nin, Fasîhî'nin, Sâib'in, Şevket, Bîdil ve diğer bir çok şairin İran'ın diğer tarzlarından daha üstün saydıkları Hint Üslubu adıyla bilinen ve Hâfız'ın eserlerinde de izleri görülen bu tarz X./XVI. yüzyılın sonlarında tam anlamıyla güçlenmiş ve Hindistan'da oldukça kabul görmüştür.[187] Hint üslubu, şiirde ince düşünceleri açıklama, harika, derinlikli, zor, olağanüstü, sıra dışı ve herkesin anlayamayacağı bir dilde mazmûnlar kullanmaya dayanır. Bu tarzın ortaya çıkışının başlangıcı Moğol İlhânlıları dönemi olup Timurlular'ın ortaya çıkması arasındaki zaman diliminde yavaş yavaş oluştu, Timurlular döneminde özellikle Herât edebî çevresinde yükseliş merhalelerini kat etti ve Safevîler döneminde zirveye ulaştı.[188] Bu tarzın ortaya çıkışının genel sebebi, halkın daha çok ince düşüncelere yönelmelerine ve maddî alemden uzaklaşmalarına sebep olan o günlerin sosyal durumudur. Diğer taraftan Fars dili o günlerde gördüğümüz kadarıyla eski tarzından uzaklaşmış, genel ıstılahlar üzerine kurulu yeni bir üslup ve tarz ile ortaya çıkmıştır. Bu iki durum Fars şiirinin bir taraftan ince düşünce ve hayallere sahip olma-

---

[185] Vezînpûr, *Medh, Dâğ-ı Neng*, s. 379.

[186] Vezînpûr, *a. g. e.*, s. 379.

[187] Rypka, Jan, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân* (trc. Keyhusrev-i Keşâverzî), Tahran 1370 hş., s. 427.

[188] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s.186.

sına ve diğer taraftan dil ve üslup bakımından görünüşte sade bir söz ve bazen sanatsal açıdan değersiz olmasına sebep oldu. Hint üslubunda şairlerin ilgisi daha çok birbirine bağlı her beyitte yeni ve kullanılmamış mazmûnlar getirmek ve genellikle mazmûnları da ince hayaller, hoş duygular ve zihinden uzak düşüncelerle beraber kullanmak olmuştur. Gerçeğe bakılırsa şairin ilgisi dil ve sözün sağlam ve güçlü oluşu yerine düşünce, fikir ve hayale karşı daha çok olmuştur. Bu ise çoğunlukla Hint üslubu ile yazılmış beyitlerde önemli, güzel ve ince manaların gizlenmesine sebep oldu.[189] Bu tarzın Hint üslubu olarak isim yapmasının sebebi, taraftarı şairlerin daha çok Hint saraylarında yaşamalarıydı. Bundan dolayı da o tarzı Hindistan ve Afganistan'da daha çok yaygınlaştırdılar. Hint üslubunda gazel ondan sonra da mesnevi şiirin diğer türlerinden daha çok ilgi görmüştür. Çünkü ince, derinlikli ve özgür düşünceleri açıklama bu iki şiir türünde daha kolaydır.[190]

Safevîler dönemi şairleri genellikle sade ve süslemeden uzak bir dil, halk dili ve konuşma diline yakın, akıcı bazen de gevşek bir ifade tarzına sahiptir. Düşünce ve hayallerin açıklanmasında aşırı derecede dikkat ve ince düşüncelik gösteriyorlardı. Onların şairlikte asıl amaçları; ince, yeni ve kullanılmamış mazmûnları ortaya çıkarmaktı. Eserlerinde bu tür mazmûnlar ve onların inceliklerine ne kadar çok yer verirlerse toplumda önem ve makamı daha çok olurdu. Özellikle Hindistan ve Osmanlı sarayında bu ince düşünce içeren ve hayal gücüne dayalı şiirlere daha bir hayranlıkla bakıyordu.[191] Bu anlam içerikleri ve mazmûn derinliklerinden dolayı çağdaşlarından bir kısmının düşüncelerinin aksine Safevîler dönemi şiiri her açıdan çöküş aşamalarını yaşamadığı, aksine yeni konu ve manalar için yeni düşünce, mazmûn ve kalıpları içermesinden dolayı çeşitli edebî dönemler içerisinde özgün ve ayrıcalıklı yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.[192]

İmamlara yazılan mersiye ve onları konu alan övgüler dışında Safevîler dönemi Fars şiirinde diğer yaygın konular arasında Hint saraylarında daha geçerli olan çeşitli

[189] Safâ, *Muhtasar*, s. 80.
[190] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 186.
[191] Safâ, *a. g. e.*, s. 186.
[192] Safâ, *Muhtasar*, s. 83.

şahsiyetler için yazılan methiye, bazen tasavvufî renklerle dolu ifadelere yer veren dizeler, zahidâne düşünceyle bazen vaaz ve nasihat içeren lirik düşünceler yer alır.[193]

Özellikle Nizâmî'nin tarzıyla masal ve hikaye türü çalışmalar bu dönem şairleri için oldukça değerli işlerdendi. Tarihî ve dinî kahramanlıkları yazma Safevîler döneminin tamamında yaygın olup Fars hamâse türü eserlerin bir çoğu bu dönemde yazılmıştır. Sultan, emir ve ileri gelenlerin övgüsü hakkında yazılmış kasideler gazele oranla daha az ve daha değersizdir.[194]

Timurlular'ın son döneminin yetiştirdiği ve Safevîler'in başlangıcında da yaşamış olan Safevîler dönemi ilk dönem şairlerinde ve Nizâmî'nin taklitçilerinden biri olan Gunâbâd'ın ileri gelenlerinden Mîrzâ Kâsım-i Gunâbâdî'dir. Önemli eserleri *Leylâ vu Mecnûn, Şâhnâme-yi Mâzî* (Şâh İsmail-i Safevî'nin saltanatı hakkında) ve *Şâhnâme-yi Nevvâb-i Alî* (Şâh Tahmâsb-ı Safevî'nin saltanatı hakkında)'dır.[195]

Safevîler ilk dönemlerinin büyük şairlerinden biri Vahşî-yi Bâfkî-yi Kirmânî'dir. O, Şâh Tasmâsb-ı Safevî'nin çağdaşlarından olup onun methi hakkında bir takım kasideler yazmıştır. Bu tatlı sözlü şairin gazelleri de letafet ve söz güzelliği bakımından ünlüdür. Ondan özellikle başlangıç beyitleri sonraki şairler arasında dilden dile dolaşan *Ferhâd u Şîrîn* isimli tamamlanmamış mesneviler kalmıştır. Bunları Kaçarlar döneminde Visâl-i Şîrâzî tamamlamıştır.[196]

Sehâbî-yi Esterâbâdî (ö. 1010/1602), güzel kaside, gazel ve terciatları olan Nazîrî-yi Nişâbûrî (ö. 1021/1613), Şeyh Bahâuddîn Muhammed-i Âmulî (ö. 1030/1621) de dönemin diğer önemli şairlerindendir. Şeyh Bahâuddîn'in, her ikisi de tasavvufî içerikli vaaz ve öğütlere yer veren *Nân u Helvâ* ve *Şîr u Şeker* olarak ünlü *Sevânihu'l-Hicâz* mesnevileri eldedir. Safevîler dönemi şairlerinden diğeri I. Şâh Abbâs'ın doktoru ve nedimi olan, gazel ve *Nemekdân-i Hakîkat* isimli mesnevinin sahibi Hekîm Şerefuddîn-i Hasan (ö. 1038/1629)'dır. Safevîler döneminin meşhur kadılarından olan ve kendisinden eğitici şiirler kalan Mîrzâ Ebu'l-Kâsım-i Findereskî de (ö. 1050/1641) ünlü kişilikler arasında yer alır.[197]

---

[193] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 186.
[194] Safâ, *a. g. e.*, s. 187.
[195] Safâ, *Muhtasar*, s. 84.
[196] Safâ, *a. g. e.*, s. 84.
[197] Safâ, *a. g. e.*, s. 85-86.

Orfî-yi Şîrâzî'den sonra Hint üslubunun ve Safevîler döneminin en büyük şairlerinden biri olan ve 1061/1651 yılında Keşmîr'de vefat eden Şâh Cihân'ın Melikuşşuarası Ebû Tâlib-i Kelîm-i Kâşânî de bu dönemin söz ustalarındandır. Onun gazellerinden oluşan *Dîvân*'ı yanında bir de *Zafernâme-i Şâh Cihân* adlı bir manzûmesi vardır. Hint üslubunun kendisiyle olgunluğa ulaştığı ve ünü yaşadığı zamanda Hint, İran ve Osmanlı sarayına kadar yayılan Muhammed Alî-yi Sâib-i Tebrîzî'dir. (1010-1088/1602-1677) Sâib, çok şiir yazan bir şairdir. *Dîvânı*'nın beyit sayısı yüz yirmi bin kadardır. Gazelleri olgunlukta, ince mazmûn ve manaları kapsamada ünlüdür. Saydığımız bu şairler Safevî döneminin en ünlü şairleridir ve her ne kadar o dönemde ister İran'da olsun ister Hindistan ve Osmanlı saraylarında çok sayıda şair olmuş ve her biri kendisi için bir Divan düzenlemeye çalışmışlarsa da elbette o eserlerin çoğu edebî değerden yoksun olmuştur.[198] Timurlular döneminden itibaren başlayan bu durum bu dönemde de sürdü belki biraz daha artarak.

Safevîler döneminin başlangıcındaki şairlerin bir çoğu Timurlular'ın son dönemlerinde özellikle Sultan Hüseyin Baykara zamanındaki Herât edebî ortamında yetişmişlerdir. Onlardan biri Câmî'nin yeğeni Abdullah Hâtifî-yi Hercerdî (ö. 927/1520) idi. Tarihî bir kahramanlık anlatısı olan " *Şâhnâme-yi Hazreti Şâh İsmâil*" onun en önemli eserlerindendir. Ayrıca *Şîrîn u Husrev, Leylâ vu Mecnûn, Heft Menzûr* ve Timur Gurgan'ın dünyaya egemenliğini, savaş ve fetihlerini anlatan *Temûrnâme* ya da *Teymûrnâme* Nizâmî'den taklit ve onun *İskendernâme*'sine cevap olarak kaleme alınmış olup şairin destan türü mesnevilerinin en önemlilerindendir.[199]

Bu şairler grubunda yer alan IX./XV. yüzyılın akıcı ifadelerle şiir yazan ve duygulu gazelcilerinden Hilâlî-yi Çağatâyî (ö. 935/1528), heyecan dolu gazellerine ek olarak *Leylâ vu Mecnûn, Şâh u Dervîş, Sıfatu'l Âşıkîn* adlı mesneviler de kaleme aldı. Büyük şairlerden ve Safevîler döneminin ilk devre şairlerinden Vahşî-yi Bâfkî-yi Kirmânî (ö. 991/1583) ünlü şairlerdendir. O, gazel, kaside, mesnevi ve terkib-i bend dallarında ustaydı. Aşk konulu kısa mesnevileri Fars edebiyatına getirdiği yeniliğe ek olarak sözün hoşluğu ve etkileyiciliği bakımından dikkate değerdir. Vahşî ile çağdaş, mersiye gibi kaside söylemede de üstün bir makama sahip olan Muhteşem-i Kâşânî gerçekte geçmiş yüzyıllarda Şiânın mersiye ustalarının başında yer alır. Ünü Safevîler döneminde Hin-

---

[198] Safâ, *Muhtasar.*, s. 86.

[199] Safâ, *a. g. e.*, s. 87.

distan, İran ve Osmanlı topraklarına yayılan bu dönemin en büyük kaside ve gazel şairi Orfî-yi Şîrâzî (ö. 999/1590)'dir.[200] Orfî'nin şiirinde Sebk-i Hindî olarak bilinen tarz olgunluğun doruğuna ulaşmıştı. Onun, gazellerinin yanı sıra kaside ve mesnevileri de vardır. Mesnevide Nizâmî'yi taklit etmiştir:

Örnek:

جماعتی که ز ناموس و نام می گفتند   بدیر دوش ز مستی و جام می گفتند

بیا ببین که چه فتوی دهند در مستی   همان گروه که می را حرام می گفتند

"Namus ve addan söz eden bir grup, dün gece manastırda sarhoşluk ve kadehten söz ettiler.

Şarabı haram kılan aynı grup, gel gör ki sarhoşluk hakkında ne fetva veriyorlar."[201]

İran dışında doğup büyüyen ve İran eğitimi almamış Safevî dönemi Fars dili şairlerinin ünlülerinden biri de kaside, gazel ve mesnevide ünlü olan Ekber Şâh sarayının ünlü şairi Feyzî-yi Nakûrî (ö.1004/1595) olup eserlerinde Hint ve İslâm kültürü karışımı tam olarak güzel bir şekilde görülür.

دانی کدام طایفه اهل محبتند   آنان که هم رهین وفایند و هم رهی

سر بر قدم نهند سبکتر ز برگ گل   بر دیده بگذرند چو باد سحرگهی

"Biliyor musun hangi grup muhabbet ehlidir, hem vefa rehinidirler hem de yol arkadaşıdırlar?

Gül yaprağından daha hafif yere düşerler, göz üzerinden seher vakti rüzgarı gibi geçerler." [202]

Safevîler döneminin ortalarında yetişmiş şairler arasında Ebû Tâlib Kelîm-i Kâşânî (ö. 1061/1650) oldukça üne sahiptir. O tüm şiir türlerinde güçlü olup kaside ve mesneviyi daha iyi söylemiştir. Fakat onun yeteneği ve ustalığı çok taze ve derin mana ve mazmûnlarla dolu güçlü sözleri olan gazellerinde görülür.

Örnek:

پیری رسید و مستی، طبع جوان گذشت   ضعف تن از تحمل، رطل، گران گذشت

---

[200] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 187-188.

[201] Safâ, *a. g. e.*, s. 188.

[202] Safâ, *a. g. e.*, s. 188.

وضع زمانه قابل دیدن دوباره نیست   رو پس نکرد هر که از این خاکدان گذشت

در راه عشق گریه متاع اثر نداشت   صد بار از کنار من این کاروان گذشت

"Yaşlılık geldi, gençlik sarhoşluğu geçti; vücut zayıfladı ağır şarabı kaldırma vakti geçti.

Zamanenin durumunu tekrar görmek mümkün değil; bu çöplükten geçen kişi geri dönüp bakmadı.

Aşk yolunda dünya malı göz yaşının faydası yok; yüz defa benim yanımdan bu kervan geçti." [203]

Melkuşşuarâ Tâlib-i Amûlî (ö.1036/1626), Zülâlî-yi Hânsârî (ö. 1031/1621), Cûyâ-yi Tebrîzî (ö. 1118/1706) ve bu dönem şairlerinden diğer bir çoğunu Farsça'yı iyi kullananlar arasında saymak mümkündür. Fakat bunlar arasında Mîrzâ Muhammed-i Alî-yi Sâib-i Tebrîzî (ö. 1081/1670) hepsinden daha önemli ve ünlü olup Hint üslubu olarak ün kazanan tarzın en büyük şairidir. Sâib, İran ve Hint saraylarında da (II. Şâh Abbâs ve Şâh Cihân) "Melikuşşuara" makamına ulaşmıştı. Söz sanatlarında güçlüydü, fakat gazeli hepsinden iyi söylüyordu. Sözü güçlü, fesahat ölçülerine yakın ve aynı zamanda anlam yüklü ve derinlikli mazmûnlarla ince fikirler ve hoş hayallerle doludur. O, özellikle temsilde oldukça güçlüydü ve onun diğer uzmanlığı şiirlerindeki ahlakî ve tasavvufî inceliklerin açıklanmasıdır. Bu durum gazellerine özel bir incelik katar.[204]

1.4.2. Nesir

Safevîler döneminde Fars nesri, Osmanlı topraklarından Hindistan'ın en uzak noktalarına kadar geniş bir alanda yayılmış ve çeşitli konularda kaleme alınmış çoğu edebî değerden yoksun bir çok eser kalmıştır. Öyle ki lafız zayıflığı ve göreceli yalın düşünce düzeyi bu dönem nesrinin özelliği olarak bilinir. Bu dönem nesrini sade, sanatlı ve yarı sanatlı olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür. Sade nesirle yazılmış olanlarına *Tezkire-yi Şâh Tahmâsb, 'Alemârây-i Safevî, Heft İklîm, Mecalisu'l mumînîn* örnek verilebilir. Sanatlı nesir örnekleri arasında ise Vahîd-i Kazvînî'nin *Abbâsnâme'si,* Mîrzâ

---

[203] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 190-191.

[204] Safâ, *a. g. e.*, s. 190-191.

Berhordâr Turkmân-i Ferâhî'nin *Mahbûbu'l Kulûb*'u; yarı sanatlı eserler içerisinde ise *Habîbu's siyer*, *'Alemârâ- yi 'Abbâsî, Ahsenu't tevârîh* sayılabilir.[205]

Genel olarak bu dönemin mensur eserleri şu türlerde kaleme alınmıştır:

1- Edebî kitaplar:

Bazılarınca o dönemler Hindistan'ının genel konulara yer veren bir ansiklopedisi sayılan *Ayîn-i Ekberî*'i ve *Kelîle ve Dîmne*'den yeni bir versiyonu olan *Ayyâr-i dânîş* gibi.

2- Tarih kitapları:

Handmir'in *Habîbu's siyer*, İskender Beg-i Munşî'nin *'Alemârâ-yi Safevî*, Hasan-i Rûmlû'nun *Ahsenu't tevârîh*'i gibi.

3- Tezkireler:

Mecâlisu'l-muminîn, Tuhfe-yi Sâmî, Heft İklîm, Mecâlisu'n nefâyis ve *Riyâzu'ş-şuarâ* gibi.

4- Sözlükler:

Ferheng-i Cihângîrî, Ferheng-i Reşîdî, Ğıyasu'l lugât ve *Burhân-i Katı'* gibi.

5- Şiî bilginlerinin kaleme aldığı dinî kitaplar:

Şeyh Bahaî'nin *Cami'-i Abbâsî*'si, Meclisî'nin *Hayâtu'l Kulûb*'u, Feyz-i Kâşânî (1091/1680)'nin *Kelimât-i meknûnî*'si, Lâhîcî'nin *Govher-i Murad*'ı gibi.

6- Hikayeler:

Hindistan'da İran'dan daha ileri düzeylerde daha geniş kesimlerde yaygın olan o zamanın saraylarında, aristokrat çevrelerde ve emirlerin konaklarında ki hikaye okuma geleneğinin sonucu olarak ortaya çıkan hikaye yazımcılığının örnekleri arasında *İskendernâme* ve *Dârâbnâme*'nin yeniden düzenlenmiş versiyonları, *Tutînâme* ve *Rezmnâme* gibi eserler.

7- Tercümeler:

Hem Arapça'dan hem Sanskritçe'den yapılan tercümeler, *Mehabaharata* ve *Ramayana* tercümeleri gibi.

İran tarihinde Safevîler döneminin en önemli olaylarından biri, daha önce de değinildiği gibi Şiî mezhebinin yaygınlaşması ve resmileştirilmesidir. Bu dönemde İran'da aşamalı olarak kültür ve buna bağlı olarak da edebiyatta etkili olan yeni düşünce tarzı

---

[205] Zerrînkûb, "İran", *DMBİ*, X, 572.

egemen oldu. Diğer bir dikkate değer konu da İran birliği, onun güçlenmesi ve iktisadî durumun iyileşmesi, şehirlerin gelişmesi, Avrupalılarla bağlantının geliştirilmesi, ticaretin genişlemesidir. Başka bir konu da Azerbaycan'da Azerî dilinin ortadan kalkacağı şekilde Türkçe'nin yaygınlaşmasıdır. Bu dönemin ünlü şairi Sâib, Türkçe olarak sekiz gazel söylemiştir. Şâh İsmail de "Hataî" mahlasıyla Türkçe şiir söylüyordu. Aynı dönemlerde Osmanlı Devletinin edebiyat dili Farsça'ydı. Resmi yazışmalar Farsça olarak yapılıyordu ve bazı Osmanlı padişahları da Farsça şiir söylüyorlardı. Öte yandan Hindistan'la İran'ın yakın ilgisi ve o bölgede Fars dilinin tam olarak yaygınlaşması, önemli edebî akımların ortaya çıkması ve sayısız kitapların yazılması da dikkat çekicidir. Bu dönemin nesri hemen hemen değersizdir. Timurlular döneminde hızla çöküşe giden Fars nesri, Safevîler döneminde de gerilemesini sürdürdü ve zayıflama biraz daha şiddetini artırarak devam etti.[206]

Safevîler Döneminin Nesir Özellikleri:

1. Ayet ve Hadislerden faydalanma.
2. Arapça ibare ve atasözlerinden faydalanma.
3. Nazım ve nesirde karışıklık.
4. Genellikle yanlış ve bazen doğru şekilde kullanılan ve her halükarda hoşa gitmeyen vasf etme şekli.
5. Arapça kurallara göre çoğul yapma.
6. Sıfat-mevsuf uyumu.
7. Tamlamaların ardı ardına tekrarı.
8. Uzun cümleler.
9. گشتن، نمودن gibi fiillerin mecazi anlamda kullanılması.
10. Farsça ve Arapça bileşikler içerisinde yanlış terkiplerin kullanılması.
11. Türkçe ve Moğolca kelimelerin çokluğu.
12. Saygı dolu lakaplar.
13. Eski Fars dili özelliklerini ortadan kaldırma.[207]

Genel olarak Safevîler dönemi nesri, değeri yönünden Timurlular döneminden de daha zayıftır. Sanatlı nesirlerde de Timurlular dönemi katiplerin eserlerine bile ulaşa-

---

[206] Şemîsâ, Sîrûs, *Sebkşinâsî-yi Nesr*, Tahran 1373 hş., s. 214.

[207] Şemîsâ, *a. g. e.*, s. 216-217.

mamıştır. Son derece lakaplarla, yalakalık ve zorlamalarla doludur. Bazen asıl konuyu unutturur. Bu günlerde Hindistan'da yaygın olan Farsça nesir de bundan kötü durumdaydı ve bunlar kendi bilgilerini gösterme amacıyla asıl konudan daha ziyade teferruatlarla uğraşmışlardır. Yazımında orta seviyede uyum gösterilen tarihî ve hikaye türü kitaplardan bazısı tesadüfi olarak normal ve sıradan yazım tarzıyladır. Ayrıca o dönemin dili basit olduğu için bu sade basit nesirler de onun etkisi altında kalmıştır. Bu dönemin nesri hakkında göze çarpan ve dikkat çeken önemli konulardan biri de; önceki dönemlerden çok daha fazla geçerli olan mensur hikayeler yazılmasıdır. Bu hikayeler genellikle sade nesir olup edebiyatçı ve bilim adamlarının kullandığı ibare ve ıstılahları içerse de halk diline yakındır. Bunlar arasında *İskendernâme, Tutînâme, Rezmnâme, Şemse u Geggehî* hikayeleri, *Ramayana, Mehabaharata* tercümeleri, *Hezar Gîsû, Şîrînnâme, Çehâr Dervîş, Nûş Âferinnâme* ve benzeri yeni yazımları saymak gerekir. Bu dönem kâtiplerinden Mîrzâ Tahîr-i Vahîd-i Kazvînî'yi (ö. 1120/1708) anmak gerekir. Onun yayınları arasında bir bölüm öz Farsça yazılmış, bu konuda çok abartılı ve konu dışı kelimeler kullanılmıştır.[208]

Safevîler döneminde tezkire yazımcılığı çok yaygındı ve bu alanda şair ve yazarların isim ve eserlerini koruma bakımından büyük hizmet yapıldı. Kâdî Nûrullâh-i Şuşterî'nin *Mecâlisu'l-mu'minîn'i*, Sâm Mîrzâ'nın *Tuhfe-yi Sâmî'si*, Vâleh-i Dağıstânî'nin *Riyâz'u-ş şu'arâ'sı*, Emîn Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklîm'i* ve Takıyuddîn-i Kâşî'nin *Hulâsatu'l- eş'âr'ı* bu sahada ünlüdür.[209]

Safevîler dönemi edebiyatında dikkat çeken konulardan biri de, özellikle Hindistan'da bu gün çoğu Farsça olarak kaleme alınmış kaynak kitaplardan sayılan çok sayıda sözlük yazılmış olmasıdır. Cemâluddîn-i Huseyn-i İncû'nun *Ferheng-i Cihângîrî*, Muhammed Kâsım-i Surûrî-yi Kâşânî'nin *Ferheng-i Surûrî'si*, Abdurreşîd-i Tatavî'nin *Ferheng-i Reşîdî'si*, Muhammed Huseyn b. Halef-i Tebrîzî'nin *Burhân-i Kâtı'* ve Muhammed Gıyasuddîn'in *Gıyâsu'l Luğât'ı*.[210]

---

[208] Safâ, *Târîh-i Ulûm*, s. 192.
[209] Safâ, *a. g. e.*, s. 193.
[210] Safâ, *a. g. e.*, s. 193.

İKİNCİ BÖLÜM

2. FASÎHÎ-Yİ HEREVÎ

2.1. Hayatı

XI./XVII. yüzyılın önde gelen Fars şairleri arasında yer alan Fasîhî-yi Herevî'nin hayatı hakkında tezkireler ve diğer klasik kaynaklarda verilen bilgiler çok kısa olmakla beraber birbirinin tekrarı niteliğindedir. Bu nedenle başta birtakım tezkireler olmak üzere söz konusu kaynakların verdikleri bilgilere ek olarak şairin divanında yer alan bazı ip uçlarından da yola çıkarak şairin hayatıyla ilgili bilgi vermeye çalışacağız.

2.1.1. Adı

Fasîhî-yi Herevî'nin tam adı, "**Mîrzâ Fasîhuddîn Fasîhî-yi Ensârî-yi Herevî**"dir.[211] Şiirdeki mahlası ise, "**Fasîhî**"dir. Bilindiği gibi, Fasîhî mahlası, "Fasîhuddîn"in kısaltılmış şeklidir.

Adı, *Tezkire-yi Meyhâne* ve *ez-Zerî'a*'da doğum yerine nispetle; "**Fasîhî-yi Horâsânî**" olarak geçmektedir. *Hemîşe Bahâr* ve *Sefîne-yi Hoşgû* adlı tezkirelerde; şairin ismi sadece "Fasîhî", *Tezkire-yi Rûz-i Rûşen*'de; "**Fasîhî-yi Ensârî-yi Herevî**", *Netâyicu'l-efkâr*'da ise; "**Mevlânâ Fasîhî-yi Herâtî**" şeklinde yer almaktadır.[212]

---

[211] Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş.,, V/II, 1126

[212] Fahruzzamânî, Abdunnebî, *Tezkire-yi Meyhâne* (nşr. Ahmed Gulçîn-i Me'ânî), Tahran 1340 hş., s. 571, Tehrânî, Ağa Bozorg, *ez-Zerî'a,*Tahran 1342 hş., IX/III, 834, Keşn Çend, *Hemîşe Behâr* (nşr. Zakîr Vahîd-i Kuryşî), Karaçi, ts., 188, Bendrâben Dâs, *Sefîne-yi Hoşgû*, (nşr. Seyyid Şâh Atâurrahmân), Tahran 1958, 292, Sabâ, Movlevî-yi Muhammed Muzaffer-i Huseyn, *Tezkire-yi Rûz-i Rûşen* (nşr. Mu-

Aşağıda da görüleceği gibi, tezkirelerin verdikleri değişik isim ve lakaplara rağmen şair, ismini şiirlerinde mahlas olarak kullanmıştır:

ز باغ شعله فصیحی گل مراد بچین   که نوبهار فکند از نظر گیاه ترا

"Alev bağından Fasîhî, arzu çiçeğini kopar; çünkü senin yeşilliğini ilkbahar gözden düşürdü"

2.1.2. Memleketi

Kaynaklar, Fasîhî'nin babası ve dedesinden söz ederken; Mîrzâ Fasîhî'nin dedesi Mevlânâ Mîrcân'ın doğum yerinin Câm'a bağlı Esferğâbed bölgesi olduğunu, o değerli kişinin vatanında büyüdüğünü, zamanının ünlü fasihlerinden olduğunu, Turan hükümdarı Ubeydullah Han'ın (salt. 991-1006/1583-1598) Horasan bölgesini ele geçirdiğinde adı geçen vilayetin ileri gelenlerinden birkaç kişiyi seçip beraberinde Buhara'ya götürdüğünü ifade ederler. Aynı kaynaklar devamla; o değerli kişilerden birinin Mevlânâ Mîrcân olduğunu, Mîrzâ Fasîhî'ni babası Mevlânâ Ebu'l Mekârîm'in söz konusu şehirde dünyaya geldiğini belirterek babasının yanında eğitim gördüğünden, o beldeden evlendiğinden ve Fasîhî'nin orada doğduğundan söz ederler.[213]

Bazı tarihî kaynaklar ve tezkireler onun Herât'ın ileri gelenleri arasında yer aldığı ve soyunun Hâce Abdullâh-i Ensârî'ye (ö. 481/1088) dayandığı konusunda aynı görüştedirler.[214] Kendisi de bu konuya işaretle şöyle der:

گوهر پاکم همی سر حلقهٔ روحانیان   معدنم خاک هری مشهد همی منشای من

"Beni temiz soyum ruhaniler halkasının ileri gelenlerindendir; madenim . Herât toprağı, menşeim ise Meşhed'dir."[215]

وز دگر سو نوگل بستان انصارم که هست   جدّ من پیر هرات آن مقصد و ملجای من

"Diğer taraftan ensâr bahçesinin gülüyüm; çünkü maksadım ve sığınağım Herât Şeyhi benim dedemdir."[216]

hammed Huseyn Lutfzâde-i Âdemiyyât), Tahran 1343 hş, 628, Kupâmevî, Muhammed Kudretullâh Hân, *Netâyicu'l-efkâr* Bombay 1336 hş., s. 539

[213] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, 571-572, Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1126, Mevlâyî, Muhammed Server, "Edeb", *Aryânâ*, XXIX/5, s. 84-85.

[214] Bendrâben Dâs, *Sefîne-yi Hoşgû*, s. 292, Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1126; Mevlâyî, Muhammed Server, "Edeb", *Aryânâ*, XXIX/5, s. 84

[215] Fasîhî, *Dîvân*, s. 16.

Bu şekilde Buhara'ya yerleşen Fasîhî'nin dedesi Mevlânâ Mîrcân, Peygamber'in hayatını konu alan *Râvzatu'-l ashâb* adlı eserini de orada kaleme almıştır. Fakat şairin hayatı tamamen Buhara'da geçmemiştir. Ubeydullah Han-ı Özbek Herât'ı ele geçirince (997/1589) babası Ebu'l Mekârim'i vaaz olarak Herât'a gönderdi. O da ailesiyle birlikte Herât'a dönüp oraya yerleşti. Bu yıllardan itibaren Fasîhî Herât'ta büyüdü.[217]

Daha sonraki yıllarda şair, Hüseyin Han'ın sarayındayken Han'ın dikkatini Herât'a çekmek ve bu bölgeye daha çok özen göstermesi için bir şiirinde Herât'ı Şam'la karşılaştırarak övgüde bulunmuştur.

در هری دم زدن از خوبی شام　　　سجده در کعبه بر اصنام است

پیش ازین نیست بهم نبستشان　　　که هری صبح بود آن شام است

"Herât'ta Şam'ın güzelliğinden söz etmek, putlara secde etmek gibidir Kabe'de. Birbirleriyle boy ölçüşmediler önce; çünkü Herât sabahtır, Şam ise gece."[218]

Şiirini bitirirken de "*Herât varolduğu sürece Hüseyin Han'sız olmasın*" şeklinde dua ve övgüde bulunmuştur.

خان جم جاه فلک قدر حسین　　　ای ز عدل تو خراسان به ازین

"Ey, Cem makamlı Hüseyin, gökyüzü kadar yüce; ey adaleti sayesinde Horasan'ın bundan önce daha güzel olduğu."[219]

2.1.3. Doğum Tarihi

Fasîhî'nin doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgi hiçbir kaynakta bulunmamaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Ubeydullah Han-ı Özbek Herât'ı ele geçirdiği yıllarda, yani (997/1589)'de Ebu'l Mekârim ailesiyle birlikte Herât'a dönüp yerleştiği sırada Fasîhuddîn on yaşındaydı. Bu bilgiler esas alındığında Fasîhî'nin doğum tarihinin

---

[216] Fasîhî, *Dîvân*, s. 16.

[217] Fahruzzamânî, , *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 582; Tehrânî, *ez-Zerî'a*, IX/III, 285, Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1127; Resûlî, Ehter, "Fasîhî-yi Herevî", *Dânişnâme*, Komisyon, Tahran 1375-1378, III, 777.

[218] Fasîhî, *Dîvân*, s. 65.

[219] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 65.

X./XVI. yüzyılın 990/1582'li yılları olduğu ortaya çıkmaktadır.[220] Bunun dışında kaynaklarda bu konuyla ilgili bilgi yoktur.

2.1.4. Ailesi

Mevcut kaynakların hiçbiri, Fasihî'nin ailesi hakkında yeterli bilgi vermez. Daha önce de değindiğimiz gibi, dedesi ve babası hakkında kısa bilgi veren kitaplar, şairin evliğinden ve çocuklarından hiç söz etmezler. Şairin şiirlerinde de bu konularla ilgili her hangi bir işaret yoktur.

Fasîhî, sadece bir şiirinde ailesinin genel özelliklerinden bahsetmiştir. Burada onların kinden, nifaktan ve kıskançlıktan uzak olduklarına dair ifadeler yer alır:

چون مقدس گوهرم را دید حیران ماند و گفت   کز چه جوهر آفریدت ایزد دانای من

گفتمش این خود ندانم اینقدر دانم که نیست   از نفاق و کینه و بغض و حسد اجزای من

"Benim kutsal cevherimi görünce şaşırdı ve dedi: benim her şeyi bilen Allah'ım seni hangi cevherle yarattı.

Dedim ki bilmiyorum; şunu biliyorum ki, benim ailem nifaktan, kinden ve kıskançlıktan uzaktır."[221]

Şiirin devamında, sık sık kurtuluş yolu olarak dile getirdiği İmam Rıza'yı kendisinin yöneldiği kıblesi, dini ve dünyası saymaktadır:

پادشاه انس وجن سلطان علی موسی رضا   قبلهٔ جان من و دین من و دنیای من

"Benim canımın, dinimin ve dünyanın kıblesi; insan ve cinlerin padişahı Ali Musa Rıza'dır."[222]

2.1.5. Öğrenimi, Geçimi ve Mesleği

Şair, babası Ebu'l Mekârim'in ailesiyle birlikte Herât'a döndüğü yıllardan itibaren burada büyüdü. İlk eğitimini ailesinden alan şair, gençlik yıllarını Herât'ta geçirdi. Er-

---

[220] Fahruzzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 582; Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1127; Resûlî, "Fasîhî-yi Herevî", *Dânişnâme*, III, 777.

[221] Fasîhî, *Dîvân*, s. 16.

[222] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 16.

ken yaşlarda şairliğe başladı ve kısa sürede ün kazanarak Herât ve Horasan'ın üst düzey yöneticileri ile yakınlaştı. Şiirlerinde onları övdü. [223]

Fasîhî, bu yıllarda Herât valisi Hasan Han Şâmlû'nun (ö.1052/1642) saygı duyduğu ve desteklediği kişilerden biri oldu ve Horasan'ın ileri gelenleri arasına katıldı.[224]

Daha sonra 1031/1622 yılında Şâh Abbâs-i Safevî, Herât'ı ziyaretinden dönüşünde Fasîhî'yi de beraberinde Kazvîn'e götürmüş ve onun eğitimiyle ilgilenmiştir. Fakat şair, burada uzun süre kalmamış tekrar Herât'a geri dönmüştür.[225]

2.1.6. Fasîhî'nin Ölümü

Şairin ölüm tarihi 1049/1640 'dur. Fakat *Tezkire-yi Rûz-i Rûşen*'de bu tarih 1031/1622, *Netâyicu'l-efkâr*'da 1100/1689 olarak verilmişse de bu yanlıştır.[226] Çünkü şairin öğrencilerinden olan Dervîş-i Vâleh şu mısraı söyleyerek " بگو فصیحی آزاده سوی جنت شد" 1049/1640 tarihine işaret etmiştir. Böylece şairin vefat tarihi bizzat öğrencisi tarafından bildirilmiş olmaktadır. Dervîş-i Vâleh'in sözü onun öğrencisi olması bakımından daha geçerlidir.[227]

2.2. Mezhebi

Elimizdeki kaynaklarda, Fasîhî'nin mezhebiyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak şairin divanında rastlanan bazı beyitlerden ve Şiî inancı içerisinde yer alan imamları öven methiyelerden yola çıkılarak Şiî mezhebine mensup olduğu söylenebilir.

---

[223] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 583; Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1127.

[224] Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 85; Emirçupani, Ahad, "Fasîhî-yi Herevî, Herât ve Şam Karşılaştırması", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVIII-XXVIX/2, s. 38.

[225] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 574, Kupâmevî, *Netâyicu'l-efkâr*, s, 540, Tehrânî, *ez-Zerî'a*, IX/III, 835, Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 85.

[226] Kupâmevî, *Netâyicu'l-efkâr*, s, 540, Sabâ, *Tezkire-yi Rûz-i Rûşen*, s. 628.

[227]Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1129, Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 86.

Ayrıca sadece Ağa Bozorg-i Tehrânî'nin kaleme aldığı ve Şiî yazar ve eserlerinin tanıtımını konu alan *ez-Zerî'a* adlı kitapta yer alması da bu bilgileri doğrular niteliktedir.[228]

2.3. Çevresi

Fasîhî ve çağdaşı birkaç şair, o dönemde Horasan bölgesinin şair ve şiirlere ilgi gösteren Hüseyin Han Şâmlû (ö.1027/1618) ve Hasan Han Şâmlû'nun (ö.1052/1642) egemenlik sınırları içerisindeki bölgelerde yaşamış olmaları açısından şanslı sayılırlar. Bu grubun önde gelenlerinden ve baba-oğul Şamlu'ların teşvik ettiği kişilerden olan Fasîhî, bu sarayda oldukça itibar görmüş, ünü uzak bölgelere kadar yayılmıştır.[229]

Ayrıca ilerde de değinileceği gibi Fasîhî, Hekîm Şifaî gibi dönemin önemli şahsiyetleriyle görüşmüş ve aralarında bir takım olaylar geçmiştir. Bunlar da şairin, sosyal çevre ile olan ilişkisi yönünden birtakım ipuçları vermektedir.[230]

Fasîhî, kısa bir süre Şâh Abbâs'ın sarayında da bulunmuş, tekrar Herât'a dönmüş, bunun üzerine Şah Abbâs kendisine bir mektup yazıp geri dönmesini istemişse de şair bir takım bahaneler ileri sürerek bu isteği reddetmiştir.[231]

2.4. Seyahatleri

Gençliğinin ilk yıllarını ve şairliğinin ilk devresini daha önce de belirtildiği gibi Herât'ta geçiren Fasîhî, ilki 1014/1605'den önce, ikincisi 1022/1613 yılında olmak üzere iki kez Hindistan'a gitmek istedi, ancak başarılı olamadı. İlk teşebbüsünde kendisinin Herâtlı dostları ve yakınları böyle bir yolculuktan onu alıkoydular. Fasîhî bu arzusunu gerçekleştiremeyeceğini anlayınca çaresiz olarak şiirlerini Hindistan'a gönderdi.[232]

---

[228]Tehrânî, *ez-Zerî'a*, IX/III, 834.

[229] Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 85; Emirçupani, Ahad, "Fasîhî-yi Herevî, Herât ve Şam Karşılaştırması", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVIII-XXVIX/2, s. 38.

[230]Kupâmevî, *Netâyicu'l-efkâr*, s, 540, Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1128.

[231]Kupâmevî, *Netâyicu'l-efkâr*, s, 540, Tehrânî, *ez-Zerî'a*, IX/III, 835, Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 85.

[232] Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 85.

Ancak, şair gitme isteğinden vazgeçmez. Çünkü çevresindeki insanların sürekli onu avlama düşüncesinde olduğuna dair şüphe içerisindedir ve bundan da son derece rahatsızdır:[233]

رخش سفر بر جهان زین در دار فنا　　　خیمۀ عزلت بزن بر در ملک بقا

Ancak, şiirin devamında dostlarından ayrılacağı için de içinin kan ağladığını ve acı çektiğini söyler:

درد تو چون پا نهد بر سر بالین دل　　　از در دل تا بلب جوش زند مرحبا

می روم از کوی دوست با جگری لخت لخت　　　دیده چو دل غرق خون دل همه رنج و عنا

"Senin derdin gönle girince; gönülden dudağa kadar merhabalar yükselir,

Ciğerim parçalanarak dostun kapısından ayrılıyorum; göz, gönül gibi kana bulanmış, gönül de tamamen acılar içerisinde."[234]

Fakat O, yine de Hindistan'ın zengin, görkemli, ihtişamlı sarayını Horasan beylerbeyinin sarayından üstün görüyordu. İkinci kez ise, bir grup Türk ile Hindistan'a gitmek üzere 1022/1613 yılında Herât'tan ayrıldı. Herât'tan Kandahâr'a kaçtı. Gidişini haber alan Horasan valisinin ardından gönderdiği bir grup süvari tarafından yakalandı ve Herât'a götürüldü. Kaynaklara göre; Han Şâmlû önce sakalını kökünden kazınmasını emretti sonra onu hapsetti.[235]

Şair kaçışının ardında yakalandıktan sonraki durumunu,

سفیده دم که مسافر شدم ز ملک هراه　　　چو شب بهمرهی کاروان بخت سیاه

Matlaıyla başlayan kıtasında ayrıntılı bir şekilde anlatır.[236] Burada yakalandıktan sonra hissettiği korkuları dile getirirken kıyamete kadar uyanmayacağı bir ölüm uykusuna dalmayı diler:

ربود خوابم و ای کاش خواب مرگ بدی　　　که تا بصبح قیامت نگشتمی آگاه

" *Uykumu kaçırdı, keşke ölüm uykusu olsaydı da kıyamet sabahına kadar uyanmasaydım.*"[237]

---

[233] Fasîhî, *Dîvân*, s. 25.

[234] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 26.

[235] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 575; Safâ, *Edebiyyât*, V, II, 1128; Resûlî, "Fasîhî-yi Herevî", *Dânişnâme*, III. 777; Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 85.

[236] Fasîhî, *Dîvân*, s. 7.

Son çare olarak Ali b. Musa'nın kapısına sığınmayı kurtuluş olarak görür.

امام ضامن ثامن علی بن موسی   گزیده گوهر بحر علی ولی الله

"*Benim koruyucu imamım, Allah'ın dostu olan Ali, denizinin seçkin cevheri Ali b. Musa'dır.*"[238]

Başka bir kasidesinde de kaçışından duyduğu pişmanlığını ve Hüseyin Han'dan özür dileyişini şu şekilde ifade eder:

شب که می رفت از حریمت عذر می گفت آفتاب   کاندرین سیر و سفر نبود مرا هیچ اختیار

ور مرا هیچ اختیارستی مجاور بودمی   اندرین حضرت که باداصبح قدرش پایدار

خود همین عنوان عذر نابسامان منست   گر پذیری ورنه امر از تست لطف از کردگار

"*Güneş bile akşam senin hareminden gittiğinde özür diliyordu. Bu yolculuk isteyerek yaptığım bir şey değildi,*

Eğer benim elimde olsaydı, bu ebedî sarayda devamlı senin yanında kalırdım.

Bu zaten benim özrümün göstergesi değil mi? Kabul edersen emir senin, takdir Allah'ın."[239]

Kısa bir süre sonra Hüseyin Han bu hoş olmayan durumundan utandı ve pişman oldu. O söz ustasını hapisten çıkardı ve aşırılığa kaçan davranışını telafiye çalıştı.[240]

1027/1618 yılında Şâh Abbâs, Fasîhî'yi ikinci kez takdir etmiş ve ilgi göstermiştir. Bunun neticesinde Fasîhî'yi Irak ve Horasan'da zamanın eşine az rastlananı ve yaşadığı dönemin eşsiz kişiliklerinden saymıştır.[241]

1031/1622'de I. Şâh Abbâs'ın Herât'a gelmesiyle Fasîhî, onun ilgisini kazandı ve maiyetinde Kazvîn'e gitti.[242] *Ez-Zerî'a*'daki bilgilerle *Netâyicu'l-efkâr*'ın yazarı Kudretullâh Hân Kupâmevî'nin bu konudaki sözleri aynıdır: Şâh Abbâs'ın aydınlık

---

[237] Fasîhî, *Dîvân*, s. 8.

[238] Fasîhî, *a. g.e.*, s. 9.

[239] Fasîhî, *a. g.e.*, s. 14.

[240] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne* , s. 575; Mevlâyî, "Edeb", *Aryânâ*, sa., 5, s. 86.

[241] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne* , s. 575.

[242] Resûlî, "Fasîhî-yi Herevî", *Dânişnâme*, III, 777.

sancağının Herât'ın karanlığını yok ettiği 1031/1622 yılında Mîrzâ Fasîhî, huzuruna çıkma şerefini kazanıp hoş sohbetinden dolayı şahın dikkatini çekti. Şah, onu yakın adamları arasına aldı ve beraberinde Irâk-ı Acem ve Mâzenderân'a götürdü.[243]

2.5. Memduhları

Şair, yaşadığı dönemim şah ve emirlerinin yanı sıra Hz. Peygamber, Ehl-i Beytten bazı kişiler ve o dönem bilginlerinden bazı şahsiyetlere konu alan şiirler yazmıştır. Bunlar hakkında burada kısa bilgiler vermeğe çalışacağız:

2.5.1. Hz. Muhammed

Şair, "Ahmed-i Mursel" ismini kullanarak Peygambere hitaben bir şiir yazmıştır. Bu isim, Hz. Muhammed'in diğer adı olup *İncil*'de geçer. *Kur'ân-ı Kerîm*'de, İsa Peygamber'in bu ismi İsrâiloğulları'na müjdelediği ifade edilmektedir. Ahmed isminin iki karşılığı vardır. Birincisi, "*Allah'ın en çok methini yapan kişi*" ikincisi, "*en çok methedilen kişi*" anlamıdır. Muhammed ismi ise; "*en çok övülmüş kişi*" anlamındadır. "Paraklit" ismi de bu iki anlamı vermektedir. Yunanca olan "pericletus" kelimesi Yohanna *İncil*'inde geçmekte ve müjdelenen bir peygamberden söz etmektedir.[244]

2.5.2. Ali b. Ebû Tâlib:

Peygamber'in amcasının oğlu, damadı, dördüncü halife. Babası Ebû Talib, annesi Kureyş kabilesinden Fatıma binti Esed'dir. Hz. Ali küçük yaşından beri Peygamber'in yanında büyüdü. On yaşında İslâm'ı kabul ettiği bilinmektedir. Hz. Hatice'den sonra Müslümanlığı ilk kabul eden odur. Mekke döneminde her zaman Peygamber'in yanındaydı.[245]

2.5.3. Ali Rızâ b. Mûsâ

Hicrî 148 yılında Medine'de doğdu. **Ali** b. Mûsa, faziletinden dolayı Abbasî halifelerinden Me'mûn tarafından itibar görmüştür. Me'mûn, Abbasî sülalesini terk ederek

---

[243] Kupâmevî, *Netâyicu'l-efkâr*, s, 540, Tehrânî, *ez-Zerî'a*, s. 835.

[244] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, I, 69; Fasîhî, *Dîvân*, s. 21.

[245] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, I, 108; Fasîhî, *Dîvân*, s. 23,25 sayfalardaki manzumelerde söz edilmektedir.

O'nu kendine veliaht tayin etti, "Rızâ min Âl-i Muhammed" lakabını verdi ve onu Merv'e götürdü. Bu durum Bağdat'ta bulunan Abbasî mensuplarının Me'mûn'u halifelikten azlederek, İbrahim b. el-Mehdi'ye biat etmelerine sebep oldu. Bu, taraflar arasında Irak'ta şiddetli savaşlara sebebiyet verdi. **Ali** b. Mûsa, (203/819) yılında Tûs şehrinde vefat etmiştir. Onun ölüm sebebi hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır.[246]

2.5.4. Şâh Abbâs:

Şâh Abbâs, 996/1588 yılında Safevî Devleti'nin başına geçti. 1038/1628 yılına kadar süren saltanatı sırasında Abbâs, başkenti İsfahan'ı dünyanın en güzel şehirlerinden biri haline getirdi. Şâh Abbâs, Safevî hanedanını yok olmaktan kurtarıp ihtişam ve olgunluğa ulaştıran kişidir. [247]

2.5.5. Hüseyin Han Şâmlu:

Hüseyin Han Şâmlu'nun da liderlerinden olduğu Şamlu boyu, Safevî Devletinin kuruluşunda etkin rol oynayan Türkmen gruplarından biriydi. Şeyh Cüneyd'le birlikte yaşadıkları Halep-Antep bölgesinden Azerbaycan'a göç ettiler. Revan, Makü, Erdebil ve Gence'nin Gencebasan nahiyesinde Şamlulara tesadüf edilmektedir.[248] Şah Abbas Devri'nde Şamlular devletin en itibarlı boylarından biri oldu. Şah Abbas mühim emirliklere bu boyun beylerini tayin etti. Onun halefi Şah Safî zamanında da bu boy itibarını devam ettirdi.[249] Ancak, XVIII. yüzyılda Emiru'l-ümera Hüseyin Han (940/1534)'de öldürülmesinden sonra zayıf düşmüşler ve eski itibarları kaybetmişlerdir. [250]

Hüseyin Han Şâmlu, Şâh Abbâs döneminin başlangıcında birkaç yıl Kum yöneticiliği ardından Loristan valiliği taptı. Sonra Herât'ın merkezî hükümeti ve Horasan böl-

---

[246] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, IV, 342; Fasîhî, *Dîvân*, s. 1,5,7, 35 sayfalardaki manzumelerde söz edilmektedir.

[247] Bk. I. Bölüm, s. 26; Fasîhî, *Dîvân*, s. 89, 92 sayfalardaki manzumelerde söz edilmektedir.

[248] Bilgili, Ali Sinan,"Azerbaycan Türkmen Tarihi", *Türkler*, VII, 32.

[249] Bilgili, Ali Sinan,"Azerbaycan Türkmen Tarihi", *Türkler*, VII, 32.

[250] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1992, s. 92.

gesinin "emîru'l ulemâ"sı oldu ve sürekli bu bölgede yaşadı. 1027/1618 yılında öldü. Meşhed'te toprağa verildi. Yerine oğlu Hasan Han geçti.[251]

سحر گهان که شکیب از برم گرفت کنار   بروی دل در صحبت گشود نالۀ زار

Matlaı ile başlayan bu kasidede şair, Hüseyin Han'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü ve bunun ona ne kadar acı verdiğini anlatır.[252]

2.6. Çağdaşı Şairler

Şairin saray çevresinde bir çok şairle istişareleri olmuştur. Bunların en önemlisi kaynakların çoğunda da yer alan Hekîm Şifâî (ö.1038/1629) ile aralarında yaşananlardır. Hasan Han Şâmlû'nun hükümranlığı zamanında (1028/1619'dan sonra) Hekîm Şifâî Herât'a gittiği günlerde Hasan Han meclisinde şiir atışması yapılmış ve bunun neticesinde Fasîhî ile aralarında tartışma çıkmıştır. Kavgayla son bulan bu tartışmada Hasan Han, Fasîhi'nin tarafını tuttu. Şifâî bu durumdan incinip Herât'tan ayrılmış ve Fasîhî'yi hicvetmiştir. Fasîhî *Dîvân*'ında hicviyeye cevap vermemiştir, ancak Şifâî'nin *Dîvân*'ında bu hicviye yer almaktadır. [253]

Furgatî-yi Cûşgânî (ö. 1025/1616) bir süre Meşhed ve Herât'ta da bulunduğu sırada bir müddet Fasîhî-yi Herevî'yle arkadaşlık etmiştir.[254]

Mîrzâ Melik-i Maşrikî-yi Meşhedî de (ö. 1050/1640), şairlik döneminin başlangıcını Herât'ta geçirmiş, Horasan Beylerbeyi Hasan Han Şâmlû'nun ilgi duyduğu ve sevdiği şairlerden biri olmuş, onun sarayında Fasîhî ve diğer şairlerle istişarelerde bulunmuştur.[255]

Sehâbî-yi Esterâbâdî (ö. 1010/1602), güzel kaside, gazel ve tercî-i bendleri olan Nazîrî-yi Nişâbûrî (ö. 1021/1613), Şeyh Bahâuddîn Muhammed-i Âmulî (ö. 1030/1621) Fasîhî'nin çağdaşı şairlerdendir. Yine Hekîm Şerefuddîn-i Hasan (ö. 1038/1629) ve

---

[251] Safâ, *Edebiyât*, V/II, 1111; Fasîhî, *Dîvân*, s. 18, 29, 32, 41, 60, 63, 65, 73, 88 sayfalardaki manzumelerde söz edilmektedir.

[252] Fasîhî, *Dîvân*, s. 41.

[253] Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1128.

[254] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 960.

[255] Safâ, *a. g. e.*, V/II,1135.

Safevîler döneminin meşhur kadılarından Mîrzâ Ebu'l-Kâsım-i Findereskî de (ö. 1050/1641) Fasîhî'nin çağdaşı olup bu dönemin ünlü kişilikleri arasında yer alırlar.[256]

Daha sonra geniş bir şekilde değinileceği gibi, Fasîhî'den sonra yetişen büyük kişiliklerden Nazım-i Herevî, Dervîş Vâle, Mîrzâ Celâl Esîr-i Şehristânî ondan aldıkları eğitimle yükselmişlerdir.[257]

2.7. Öğrencileri

Kaynaklarda Fasîhî'nin yetiştirmiş olduğu, onun tarzını benimseyen öğrencilerinden de söz edilir. Bunlar arasında *Sefîne-yi Hoşgû* adlı tezkirede: Nâzım-i Herevî, Dervîş-i Vâleh ve Mîrzâ Celâl-i Esîr-i Şehristânî gibi şairlerin onun öğrencileri arasında yer alan ünlü isimler olduğu aktarılır: Nâzım-i Herevî, Derviş-i Vâleh, Mîrzâ Celâl-i Esîr-i Şehristânî onun eli altında yetişmişlerdir.[258]

Sefîne-yi Hoşgû, Fasîhî'nin üstatlığına kanıt olarak Nazım-i Herevî, Derviş-i Vâleh ve Mirzâ Celâl-i Esir gibi öğrencileri yetiştirmesini yeterli görmektedir.[259]

2.7.1. Esîr-i Şehristânî (ö. 1069/1659)

İsfahan'ın büyük ailelerinden birine bağlı olan aynı zamanda İsfahan'ın saygın ve ileri gelen kişiliklerinden Mîrzâ Mumîn-i Şehristâni-yi İsfehânî'nin oğlu Mîrzâ Celâluddîn Muhammed 1029/1620 yılında dünyaya geldi. Büyük Şâh Abbâs, Şâh Safî ve II. Şâh Abbâs döneminde yaşadı ve Safevî döneminin usta şairi Mîrzâ Sâib'in dengi şairlerden idi. Gençlik dönemini bilim ve edebiyat dallarında öğrenimle, edebiyat ve sanat çevreleriyle birlikte geçirdi. Kısa sürede şairliği ile ünlendi. Ailesi Safevîler'in son hükümdarlarının yönetimde bulunduğu devirlerde İsfahan'da çok önem kazandı. Bir süre ünlü şair Fasîhî'nin öğrencisi oldu. Esîr, üstadının yüce mertebesini bir şiirinde şu şekilde göstermiştir.[260]

آنان که مست فیض بهارند چون اسیر　　　نه جرعه یی ز جام فصیحی کشیده اند

[256] Safâ, *a. g. e.*, s. 85-86.
[257] Bendrâben Dâs, *Sefîne-yi Hoşgû*, , s.292

[258]Bendrâben Dâs, *Sefîne-yi Hoşgû* s. 292; Nu'mânî, Şiblî, *Şi'ru'l-'Acem/Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1335 hş., s. 164; Resûlî, "Fasîhî-yi Herevî", *Dânişnâme*, III, 777.
[259] Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1266.
[260] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1212.

"Esîr gibi baharın feyzinden sarhoş olanlar; Fasîhî'nin kadehinden bir yudum çekmişlerdir".

Mîrzâ Celâl'in sahip olduğu makamı ve hükümdar ailesine bağlılığı, edebiyat ve sanat zevki ana sermayesiydi. Bu önemli konumu, makamının edebiyatçılar ve şairlerin otağı haline gelmesi, Kelîm ve Sâib gibi büyük şairler tarafından övülmesine sebep olmuştu Kelîm-i Kâşânî şöyle demiştir:

میرزای ما جلال الدین بس است   از سخن سنجان طلبکار سخن

راستی طبعش استاد منست   کج نهم بر فرق دستار سخن

"Bizim Mîrzâmız Celâleddîn, ölçülü ve istenilen sözlerde yeterlidir."

"Doğrusu Onun tarzı benim üstadımdır; (bu nedenle) söz sarığını baş üzerine eğri giyerim" [261]

Sâib ve Esîr'in birbirlerine saygıları vardı. Sâib defalarca Esîr'in sözünü tazmin etmiş, onun ince düşüncesi ve sözünün derinliği konusunda şöyle demiştir:

خوشا کسی که چو صائب ز صاحبان سخن   تتبع سخن میرزا جلال کند

"Ne mutlu; söz ustalarından Sâib gibilere, Mîrzâ Celâl'in tarzının takipçisidir." [262]

Üstadı Fasihî'yi unutmuyorsa da Esîr de Sâib'in kendisinden ileri olduğunu şu şekilde anlatır:

با وجود آنکه استادم فصیحی بوده است   مصرع صائب تواند یک کتاب من شود

"Üstadım Fasîhî olmasına rağmen, Sâib'in bir sözü benim kitabımın tamamı olabilir." [263]

Esîr'in en büyük kusuru aşırı derecede alkol bağımlısı olmasıydı. Öyle ki şiirlerini daha çok sarhoşken söylediği, bu alışkanlığın genç yaşta ölmesine sebep olduğu anlatılır. Ölüm tarihi çeşitli kaynaklarda 1069/1659 olarak yazılmıştır.[264]

Esîr'in *Dîvânı*'nın nüshaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Kaside, gazel, mesnevi, kıta, terci-i bend ve terkib-i bend, tahmîs ve rubaiden oluşan şiirlerinin topla-

---

[261] Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1212.
[262] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1214.
[263] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1214.
[264] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1214.

mını yirmi bin beyit kadardır. Fakat eldeki nüshaların beyit sayısı daha azdır. Kasidelerinde imamlara övgü, kıtalarından bazılarında Şâh Safî'yi öven beyitlere yer verilmektedir.[265]

Esîr XI./XVII. yüzyıl şiir tarzının gelişmesi sürecinde önemli etkisi olan şairlerden biridir. Onun önemi, ifade etmek istediği anlamların temelini alabildiğine yoğun hayaller üzerine yükseltmesidir. Sözündeki hiçbir mazmûn ve nükte dayanaksız değildir. Aksine onlardan her biri uzun ve derin tasvirlerle belirlenmiş ince, akıcı mazmûnlar şiirlerinin tamamında onun etrafında ya da bakış ve anlayış çerçevesinde var olan şeylerden esinlenmektedir.[266]

2.7.2. Evcî-yi Natanzî (XI./ XVII. yüzyılın ilk dönemleri)

Evcî-yî Natanzî, Mîrzâ Melik-i Meşrikî (ö.1050/1640) ve Fasihî ile birlikte Horasan Beylerbeyi Hasan Han Şâmlû'nun maiyyetinde bulunmuş, XI./XVII. yüzyılın ilk dönem şairlerindendir. Evcî, bu şair ve şiir seven Han'ı öven bir çok kaside söylemiştir. Ondan bahseden kaynaklar "gençliğinde alkol sebebiyle çılgınlık yaptığını, sonunda bırakıp tövbe niteliğinde bir kaside söylediğini, çokça pişmanlığını dile getirdiğini" yazmışlardır. Dîvânı'nın nüshaları değişik kütüphanelerde bulunmaktadır. Safâ, kaside, gazel, rubaî, terkib-i bend, terci-i bend ve kıtadan oluşan yaklaşık üç bin beyitlik bir nüshayı gördüğünü belirtir.[267] Onun kasideleri Peygamber'e, imamlara, zamanın ileri gelenlerine özellikle Hasan Han Şâmlû, Şâh Safî ve vezir Mîr Ebu'l Meâlî'ye övgüye yer verir. Terkib-i bendlerinden biri bu dönemde yaygın olan Sakînâme tarzı şiirlerdendir. Tarzı X./XVI. ve XI./XVII. yüzyılın ilk yarısında yaygın olan şiir tarzıyla aynıdır. Gazellerinde ince ve derinlikli düşünceler, kinayeli ve istiareli yorumlar az değildir. Kasideleri o kadar da güçlü değildir.[268]

2.7.3. Nâzım-i Herevî (1081/1670)

XI./XVII. yüzyılın şairlerinden Şâh Rıza-yi Sebzevârî'nin oğlu Mollâ Ferrûh Huseyn-i Nâzım-i Herevî, şairliğe Herât'ta başlamış ve Fasihî-yi Herevî'nin hizmetinde

---

[265] Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1215.
[266] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1215.
[267] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1144.
[268] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1144.

şairlik geleneğini öğrenmişti. Nâzım, muhtemelen 1016/1607 yılında Herât'ta dünyaya gelmiş ve orada büyümüştür. Çeşitli bilim dalları ve edebiyat alanında öğrenim görmüş Horasan Beylerbeyi Hasan Han Şâmlû'nun sarayına girmiştir. Orada Hasan Han'ın oğlu Abbâs Kulî Han'ın yardım ve ilgi odağı idi. Gerçekte onun özel şairiydi. Onun teklifi ve teşvikiyle *Yûsuf u Züleyhâ*'yı yazmaya başladı. Bir gün Abbâs Kulî Han, Nâzım'la dostluk meclisindeyken o zamana kadar sadece kaside ve gazel söylemekle zaman geçiren şair mesnevi de söylemeye başladı. Abbâs Kulî Han onu *Yûsuf u Züleyhâ* kıssasını nazma çevirmekle görevlendirdi. O da dediğini yaptı. Eserin girişinde Allah, Peygamber, imamlara övgüye Herât şehrinin tasvirini konu alan bölümden sonra Şâh Abbâs, Hasan Han Şâmlû ve oğlu Abbâs Kulî Han'ın övgüsüne yer vermiş, manzumesini onun teşvikiyle onun adına yazmış olduğunu ifade etmiştir.[269]

Abdurrahmân-i Câmî'nin *Yusûf u Züleyhâ* adlı eseri örnek alınarak yazılan Nâzım'ın *Yûsuf u Züleyhâ*'sı adı geçen eserle aynı vezin yani bahr-i hezec-i müseddes-i maksur ya mahzuf ve aynı tarzdadır. Şair 1058/1648 yılında başladığı çalışmasını 1072/1662 yılında tamamladı.[270]

Nâzım-i Herevî'nin bundan başka kendisinin de söylediği gibi kaside, gazel ve muammaları da vardır. Nasrâbâdî ve diğer tezkire yazarları örnek olarak gazellerinden seçme beyitler vermişlerdir.[271]

2.7.4. Vefâ-yi Herevî:

Mollâ Fasihî-yi Herevî'nin öğrencilerinden olan Vefâ-yi Herevî Ekber Şâh zamanında Hindistan'a seyahat etmiş oradan İsfahân'a gitmiş ve orada ölmüştür. Kaynakların ifadelerine göre İsfahan'da yaşamış ve gazel tarzında söylemiştir.[272]

2.8. Eserleri

Fasîhî'nin şiirlerini içeren bir divanı vardır. 3720 beyitten oluşan elimizdeki Divanı, 17 kaside, 6 terkib-i bend, 53 kıt'a, 13 mesnevî, 188 gazel, ve 153 rubaiden oluşmaktadır.

---

[269] Safâ, *Edebiyyât,* V/II, 1267.

[270] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1268.

[271] Safâ, *a. g.e.*, V/II, 1268.

[272] Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm u Nesr*, Tahran 1363 hş., II, 665.

Divanda kasideler İmam Musa'ya övgüleri üç kasideyle başlıyor. Diğer kasidelerinde ve kıtalarında, bir şiir Hz. Muhammed'e, iki şiir Hz. Ali'ye, iki şiir Şâh Abbas'a, sekiz şiir Hüseyin Han, birer şiir de Mîrzâ Ğıyasuddîn ve Mîrzâ Kâsım adlı kişilere hitaben söylemiştir. Yine İmam Musa'ya hitaben bir şiir daha vardır.

Ayrıca şair, bazı kıtalarda, bazı şahsiyetlerin ölümüne işaretle tarih düşürmüştür.

Aşağıdaki beyitte İbrahim adında birinin ölüm tarihi olan 1011/1062'e işaret etmiştir:

جُست تاریخ فوت او گفتم ز جهان رفت آه ابراهیم

"*Onun vefat tarihini araştırdı, dedim ki; ah İbrahim bu dünyadan gitti.*"[273]

Gazelleri daha çok aşk konulu şiirlerdir. Bu tür şiirlerinde sözleri son derece hoş ve gönül okşayıcıdır.

Şu iki beyit de o ince manalı *Dîvân'ın* seçkin gazellerinin dizelerindendir:

فردوس ساز کلبه ای پر دود آتشم باری اگر زیان خودم سود آتشم

خار ترم که تازه ز باغم درووده اند محروم بوستانم و مردود آتشم

"*Ateş dumanıyla dolu kulübemi cennete dönüştür; Eğer sen zarar yağdırsan da, ben kendim ateşe yararlı olurum.*

Bağımdan yeni biçilen taze dikenim; bahçenin mahrumuyum, ateşin reddettiğiyim."[274]

2.9. Edebî kişiliği ve Tarzı

Fasihî hakkında az da olsa diğerlerine göre daha ayrıntılı bilgi veren eski kaynaklardan birincisi olan *Tezkire-yi Meyhâne*'nin yazarı Fahruzamânî, şair hakkında şöyle der: "Geçmiştekilerin en seçkini, söz ustalarının en fasihi ve çağının en yetenekliler arasındadır. Şairlik meydanında Horasan şairlerinin en fasihi olan Fasîhî, ender görülen söz ustalarındandır. Dizelerinin ünü dünyayı sarmış, şiirleri benzersiz ve sözleri gönül okşayıcıdır. Sözü sağlam ve renklidir, ab-ı hayat gibi tatlıdır."[275]

---

[273] Fasîhî, *Dîvân*, s. 85.

[274] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 152, Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 584.

[275] Fahruzamânî, *a. g. e.*, s. 581.

Fahruzamânî, şairin kişiliği hakkında söz ederken, Onu, fasihlerin en fasihi ve çığır açan, zamanının çoğunu iyi insanlarla sohbetle ve sevilen dostlarla bir arada geçiren, etrafına aşk ve sevdayla bakan, bir an muhabbetten uzak kalmayan, sözleri çoğunlukla coşturucu ve şiirleri gönül rahatlatan bir kişi olduğunu belirtmiş ve şu rubaisini örnek getirerek onda kullandığı daha önceki şairlerin dizelerinde yer almamış yeni mazmûnların, onun hayal ülkesinin örtülü gelinlerinden biri olduğunu, gönül ülkesinin hoş ve güzel vasfında ona tutkun birinin hat ve beninin nitelemesinde kullandığına işaret etmiştir.[276]

ای روی ترا ترجمه در دین مصحف   وز خال و خطت یافته تزیین مصحف

یک نقطهٔ سهو در همه روی تو نیست   گویا بخط مصنف است این مصحف

"*Ey yüzü Mushaf dininden tercüme olan; hat ve beninden Mushaf süslenmiş olan.*

Yüzünün tamamında yanlış bir nokta yoktur; sanki bu Mushaf yüzündeki hatla yazılmış."[277]

Fasîhî, dürüst ve ahlaklı kişiliği yanında insanları çok sever ve şefkat gösterirdi.Aynı zaman da aşka çok önem verir, aşkı adeta hayatın bir parçası olarak nitelendirirdi. Ama bu, arzu ve heves içermeyen gerçek aşktı.[278]

ای دل غذای روح ازین خاکدان مخواه   طوفان درین تنور مهیاست نان مخواه

Matlaı ile başlayan kasidesinde, dünyaya çok bağlanmamak gerektiğini, bu dünyadan çok şey anlamsız olduğu şeklinde nasihatte bulunuyor.[279] İnsanı mutluluğa götüren yolun, ancak Musa Cafer'in kapısına yönelmekle mümkün olacağını ifade eder.

یعنی علی موسی جعفر که عقل گفت   جز آستانش ترجمهٔ لامکان مخواه

"*Aklın da kabul ettiği gibi Ali Musa Cafer'in eşikleri dışında mekansızlık arama.*"

---

[276] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 584.

[277] Fasîhî, *Dîvân*, s. 193.

[278] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 584.

[279] Fasîhî, *Dîvân*, s. 5.

Yaşamında fazla şikayet etmeyen şairin dizelerinde hayatının bazı dönemlerinde yaşadığı mutsuzluk ve şansızlığı anlatan beyitlere rastlanır:

چه ابر تیره بختم من فصیحی کاندرین گلشن   چو من خندم چمن گرید چو من گریم چمن خندد

"Fasihi, ben ne kadar kötü talihli bulutum; bu gül bahçesinde ben güldüğümde çimen ağlar, ben ağladığımda da çimen güler."[280]

بوی نشاط نیست فصیحی درین بهار   گویی که هیچ تخم طرب در زمین نبود

"Fasîhî bu baharda hiçbir mutluluk kokusu yoktur; sanki yer yüzünde hiçbir neşe tohumu ekilmemiştir."[281]

Fasîhî, ifadelerin açıklığı ve sözün sağlamlığı bakımından tam bir olgunluğa sahipti. Şair, yaşadığı çağın fasihlerinden olup akıcı şiirler kaleme almış ve alanında sayılı üstatlar arasına girmiştir.[282] Şair şikeste hattını yazma konusunda da üstattı.[283]

Fasîhî'nin öğrencisi olan Mîrzâ Celâl şu beyti Fasîhî hakkında söylemiştir:

آنان که مست فیض بهارند چون اسیر   تا جرعه یی ز جام فصیحی کشیده اند

"Esîr gibi baharın feyzinden sarhoş olanlar; Fasîhî'nin kadehinden bir yudum çekmişlerdir".[284]

Bu dönem şairlerinden sâkînâme yazmış elli yedi şair arasında dört tanesi sakinâmelerini terkib-i bend kalıbında söylemişlerdir. Bunlar; Hekîm Şifâî (45 beyit), Fasîhî-yi Ensârî (38 beyit), Mesîh-i Kâşânî (99 beyit), Nazirî-yi Nişâbûrî (125 beyit).[285] Yine bu altın çağda Fasîhî, Ebû Tâlib, Sâib ve çağdaş diğer şairler, günün modası olan bütünden parçaya yönelik tarz içerisinde harikulade temsiller veya darb-ı meseller kullanmışlardır.[286]

Fasîhî'nin şiiri akıcı, güçlü ve daha çok Horasan söz ustalarının şiir tarzındadır. İnce mazmûnlarda boğulma, onları açıklamada lafzı feda etme onun dizelerinde görülmez. O, seçtiği her mana ve nükteyi akıcı ve anlaşılır bir sadelikle işlemiş, karma-

---

[280] Fasîhî, *Dîvân*, s. 122.

[281] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 130.

[282] Keşn Çend, *Hemîşe Behâr* (nşr. Zakîr Vahîd-i Kuryşî), Karaçi, ts., s. 188.

[283] Keşn Çend, *a. g. e.*, s. 188.

[284] Fahruzamânî, *Tezkire-yi Meyhâne*, s. 581.

[285] Fesâyî, Mensûr Restgâr, *Envâ-i Şi'r-i Farsî*, Tahran 1373 hş., s. 297.

[286] Rypka, *Târîh-i Edebiyyât*, s. 428.

şık ve kapalı terkipler kullanmaksızın düşüncelerini dizelerine aktarmıştır. Horasan'ın Melikuşşuarası olarak adlandırılan Fasîhî, şiirde özellikle kaside ve gazelde güçlü bir kaleme sahipti.[287]

Bütün bunlarla birlikte Fasîhî zamanının kötü niyetli kişilerinin oklarına da hedef olmuş, onların zararlarından da nasibini almıştır. Şöyle ki; Rintler Fasîhî'nin beyitlerinden birinde yaptıkları küçük bir değişiklikle onunla alay etmişlerdir. Beytin aslı şudur:

صبح از پی گل چیدن چون عزم چمن کرد   دامن شده تن جمله گل لعل نشان را

"Sabah çiçek toplamak amacıyla çimene yöneldiğinde; Etek, kırmızılık simgesi gülün bedeni olmuştur"

Bu beytin ilk mısrasında kötü niyetli kişiler hilekarca düşünerek کرد kelimesini کردم yapıp hem veznini hem de manasını değiştirmiş, böylece şairin maksadı olan manadan tamamen uzaklaşmışlar ve tatsızlaştırmışlardır. O sıralar çağdaşlarından şakacı, cüretkâr ve aynı zamanda Fars valisi İmâm Kulî Hân'ın görevlilerinden olan Mollâ Sîrî-yi Gulpayeganî isimli biri, bu konuda Fasîhî'ye hitaben şu kıtayı yazmış;

ای آنکه ببازار سخن طبع منیرت   بگشوده بهم چشمی خورشید دکان را

بیتی ز تو افتاده در افواه خلایق   کان بیت دهد چاشنی قند دهان را

لیک اهل نفاقش بهم از روی تمسخر   گویند که این بیت بلندست فلان را

یک مصرع آن چون شب هجران بدرازی   بندیست گلوی خرد و گردن جان را

در کوتهی آن مصرع جان پرور دیگر   چون روز وصالست دل غمزدگان را

آن بیت گرانمایه همین است که کردست   پر درو گهر گوش زمین را و زمان را

صبح از پی گل چیدن چون عزم سفر کردم   دامن شده تن جمله گل لعل نشان را

"Ey nurlu tabiatı söz pazarında güneşe nispet ederek dükkan açan kişi;

Senden ağızlara şeker tadı veren bir beyit halkın ağzına düşmüş.

Fakat nifak sahipleri alay olsun diye birbirlerine derler ki; bu beyit falanı aşar.

O beytin bir mısraı uzunluk bakımından ayrılık gecesi gibi akıl ve canın boynunda bağdır.

[287] Resûlî, "Fasîhî-yi Herevî", *Dânişnâme*, III, 777.

O beytin cana can katan ikici mıstaı ise kısalık bakımından gamlı gönüllerin kavuşma günü gibidir.

O değerli beyit bizzat budur ki, yerin göğün kulağını inci ve cevherle doldurdu.

Sabah gül toplama niyetiyle sefere çıktığımda; etek kırmızılık simgesi gülün bedeni olmuştur."[288]

Fasîhî, böyle kişilerin davranışlarından rahatsızlığını şu şekilde dile getirmiştir:

از بیکسان بترس فصیحی که این گروه   روز زمانه را بیکی آه شب کنند

"Fasîhî, kimsesizlerden kork; çünkü bu grup zamanenin gündüzünü bir anda geceye çevirir."[289]

Fakat onların bu davranışlarından vazgeçmedikleri taktirde pişman olabileceklerini de şu dizelerinde ifade etmiştir:

بهرجا بگذرد نام فصیحی   چه شیونها کز آنجا بر نخیزد

"Fasîhî'nin adı geçsin de kıyametler kopmasın."[290]

Şair zaman zaman insanların riyakarca davranışlarından yakınmış, onların, yalakalık olsun diye yere kapanmalarından dolayı nefretini dile getirmiş, hatta bu durumdan yerin bile şikayet ettiğini, artık öpecek yer kalmadığına dair şikayeti olduğunu anlatmaya çalışmıştır:

دلم بگرفت ز آئین ریا پوشان پالانی   روم از کاروان ناله دزدم دلق عریانی

گهی چون باد بر خیزم بپا بوسی تهی کردی   گهی چون زلف وا افتم در آغوش پریشانی

همه قلبند امّا قلب حیوانی نه انسانی   همه غولند امّا غول شهری نه بیابانی

"Gönlüm bu riya giysisi giyinenlerin düzeninden sıkıldı; inleme kervanından çıplaklık kovasını çalmaya gidiyorum.

---

[288] Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1129

[289] Fasîhî, *Dîvân*, s. 122.

[290] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 139.

Bazen rüzgar gibi ayak öpmeye kalkışıyorum; bazen de zülüf gibi perişanlık kucağına düşüyorum.

Hepsi değişkendirler bukalemun gibi ama, hayvanî olarak insanî değil;hepsi canavardır ama, çöl canavarı, şehir canavarı değil."[291]

اگر اینست دینداری در آیین مسلمانی نه دین دارم اگر دارم دگر ذوق مسلمانی

"*Eğer Müslümanlık geleneğinde dindarlık buysa; dinim yok, eğer varsa da bunun dışındadır.*"

Önceki eleştirmenlerin Fasîhî'nin şiirleri üzerine yaptıkları eleştiriler arasında dizelerinin ince mazmûnlardan uzak olduğu veya onlarda yeni mazmûnların az görüldüğü de yer almaktadır. Böyle eleştirilerin sebebi muhakkak şundan dolayıdır. O, güzel ve ince mazmûnları akıcı sözlerine öyle ustalıkla yerleştirmiştir ki sanki söz, sade ve sıradan bir manayı açıklıyor, mazmûnun devamı ve yeni bir nükte değil. Fasîhî, şiirlerini çağdaşı şairlerin geleneği olduğu üzere, anlamak için iyi bir düşünceye ihtiyaç olduğu şaşırtıcı ve kapalı ibareler ambalajına sarmaz. Şiirlerinde ince mazmûnlar çoktur.[292]

فصیحی چون سپارم جان مرا تابوت ز آتش کن که از پروانه من آموختم علم محبت را

"*Fasîhî canımı verdiğimde bana ateşten tabut yap; zira muhabbet ilmini ben, kelebekten öğrendim.*" [293]

ما توأمیم با گل رعنا درین چمن کز خون پریم و رنگ به بیرون نمی دهیم

"*Bu yeşillikte güzel gülle birlikteyiz; kanla doluyuz, fakat dışarıya renk vermiyoruz.*" [294]

گر لذت داغ جگر اینست فصیحی صد حیف که بر هر سر مویم جگری نیست

"*Eğer yaralı ciğerin tadı buysa ey Fasîhî, ne yazık ki her saçımın ucunda bir ciğer yoktur.*" [295]

سینه بگدازم و دل خون کنم و جان سوزم شعلهٔ شوقم و خاصیت من بسیار است

---

[291] Fasîhî, *Dîvân*, s. 1.

[292] Safâ *Edebiyyât*, V/II, 1130.

[293] Fasîhî, *Dîvân*, s. 98.

[294] Fasîhî, *Dîvân*, s. 165.

[295] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 114.

"Göğsü eritirim, yüreği kanla doldururum ve can yakarım. Şevkimin ve tabiatımın alevi çoktur." [296]

[296] Fasîhî, *a. g. e.*, s. 104.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FASÎHÎ-Yİ HEREVÎ DİVANININ TAHLİLİ

3.1. Divanın Yazma Nüshaları

3.1.1. "KM" Nüshası:

Konya Mevlana Müzesi Yazmalarında, No: 2593'de *Fasîhî* adıyla kayıtlı yazmadır. Nüsha 141 varak olup 20.5/10,8 cm. ebadında ve her sayfada 15 satır; her satırda bir beyit vardır. Kasidelerin başladığı 1.b de, başlıkta bir tezhip var. 31. b de tercîler başlıyor; tezhip yeri açık bırakılmış. 64. b de gazeller başlıyor ve başta yine bir tezhîp var. Satır kenarları ve mısra araları altın cetvelle çerçeveli. Şiir başlıkları altın cetvelle ayrılmış. Yazı ta'lik hattıyladır.

İlk beyit:

دلم بگرفت ز آئين ريا پوشان پالانى   روم از كاروان نالە دزدم دلق عريانى

Son beyit:

جامۀ جان بر تنشان گور باد   چشم يقينشان چو كمان كور باد

3.1.2. "S" Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3825 numarada kayıtlı olup sırtı meşin, üzeri ebru kaplı mukavva bir cilt içinde farklı zamanlarda farklı şekillerde yazılmış, sonradan tek ciltte toplanmış 20.6x11.8 (15.5x6) cm. ebadında bir mecmuanın içerisinde 72b-155b varakları arasında yer alır. Ta'lik hatladır. Başlık yerleri boş bırakılmıştır. Mecmuada Riyâzî'nin şiirleri (1b-18a), İranlı Vekâyinivîsi Tâhir Vâhid'in şiirleri (19b-51b) ve "Ğanî" mahlaslı bir şairin şiirleri (54b-81b) müntehabât olarak yer alır.

İlk beyit:

بین که صبا بر فکند زلف ز رخسار یار　　وز دل شب جلوه کرد صبح پسین آشکار

Son beyit:

دندان امشب ز دود شد بسکه نژند　　داغیم بروی آتش از خواب سپند

3.1.3. Divanın Diğer Nüshaları:

1- Laleli (Süleymaniye) 1756 numarada kayıtlı nüsha, derli toplu, mürettep bir divan hüviyetindedir. İbrahim Râmî İbn Ahmed "Merâmîzâde" tarafından h. 1065 senesi Rebîülâhir ortalarında Kostantiniye'de istinsah edilmiştir. 100 varaktır.

2- Fasîhî'nin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Türkçe yazmalarda 760 no'da kayıtlı bir diğer nüsha da vardır.[1]

3- Yine İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Farsça yazmalarda 120 no'da kayıtlı nisbeten tam bir nüsha vardır.[2]

4- Zebîhullâh-i Safâ, şairin; kaside, gazel, terkib-i bend, terci-i bend, kıta ve rubailerden oluşan divanının bir nüshasının Hindistan'da Bankipur Kütüphanesi'nde olduğunu bildirir. [3]

5- Kaside, gazel, terkib-i bend, terci-i bend, kıta ve rubailere ek olarak iki mesnevisini içeren diğer bir nüshanın ise Kalkuta'da bulunan Encümen-i Asyâyî Kütüphanesinde olduğuna işaret etmiştir.[4]

3.2. Yazma Nüshanın İmlâ Özellikleri

Metni, iki yazma nüshadan yani Konya ve İstanbul nüshalarından kurulan divanın her iki yazma nüshasının bir takım imlâ özellikleri bulunmaktadır. Bunlar:

1. Bitişik şahıs zamiri م ،ت،ش kelimelere bitiştiğinde, bazen kaynaştırma ی sı olmadan, bazen de aralarına kaynaştırma ی sı getirilerek yazılmıştır: پاش، تماسات، پایم

2. Hâ-yı resmiyye ile biten kelimeler, ها ile çoğul yapıldığında ha'lar yazılmamıştır: پردها، شکوها

---

[1] Gölpınarlı, Abdülbaki, Konya Mevlânâ Müzesi Yazmaları, III, 11.

[2] Gölpınarlı, *a. g. e.*, III, 11.

[3] Safâ, *Edebiyyât*, V/II, 1131.

[4] Safâ, *a. g. e.*, V/II, 1131.

3. Birlik, belirsizlik ve bazen de tekil ikinci şahıs yaları (ى) hemze (ء) ile yazılmıştır: جرعهٔ

4. Ek fiil است bazen elifli, bazen de elifsiz olarak yazılmıştır: ایمنست

5. Fiil çekimlerinde می edatı, bazen fiillere bitişik bazen de ayrı yazılmıştır: می کنند، میخواهند

6. Mazi-yi nakli/miş'li geçmiş zamanın III. Tekil şahsı, bazen elif (ا) olmadan bazen de kurala uygun olarak yazılmıştır: شده ست

7. İsim ve isim soylu kelimelerin başına gelen به edatıyla isimlerden sonra gelen را edatı genelde kelimelere bitişik olarak yazılmıştır: بآسانی، بجارب، انسانرا

8. Şeddeli harflerin üzerine şedde konulmuştur: تحمّل، نجّاران

9. Harflerin noktalarına bazen riayet edilmemiştir. Örneğin چ harfi, bazen bir bazen üç nokta ile yazılmıştır. Kâf-ı Farsî گ ,ک ile yazılmıştır.

10. چه soru edatı bazen bitişik bazen ayrı yazılmıştır: چکند، چه کند

11. بر خاستن fiili bazen بر خواستن şeklinde yazılmıştır.

3.3. Neşre Hazırlanan Metnin İmlâ Özellikleri

1. Bitişik şahıs zamiri م ،ت،ش kelimelere bitiştiğinde, yazma nüshada olduğu gibi, پاش bazen de aralarına kaynaştırma ی sı getirilerek پایم şeklinde yazılmıştır.

2. Ha-yı resmiye ile biten kelimeler, ها ile çoğul yapıldığında halar yazılmıştır: پرده ها، شکوه ها

3. Birlik, belirsizlik ve bazen de tekil ikinci şahıs yaları ای şeklinde yazılmıştır: نکته ای

4. Fiil çekimlerinde می edatı, ayrı yazılmıştır: می کنند، می خواهند

5. İsim ve isim soylu kelimelerin başına gelen به edatıyla isimlerden sonra gelen را edatı genelde kelimelerden ayrı yazılmıştır: به آسانی، به جارب، انسان را

6. Mazi-yi nakli/miş'li geçmiş zamanın III. Tekil şahsı, kurala uygun olarak elif li. شده است ; bazen de vezin gereği elifsiz yazılmıştır: شده ست

7. Yazma nüshada olduğu gibi şeddeli harflerin üzerine şedde konulmuştur: تحمّل، نجّاران

8. Harflerin noktalarına riayet edilmiş ve ک şeklinde yazılan kâf-ı Fârsî, keşideli olarak گ yazılmıştır.

9. چه soru edatı ayrı olarak yazılmıştır. چه کند

10. بر خاستن fiili بر خواستن şeklinde yazılmıştır.

3.4. Özel İsimler

آ

آذر Âzer

İbrahim Peygamber'in put yapıp satmakla geçinen ve *Kur'ân*'da anılan babasının adıdır. Tarih kaynaklarında İbrahim'in babasının adının Süryânîce "Tarah" olduğu belirtilir. Buna göre, Yakup ve İsrail gibi biri isim diğeri lâkap olmak üzere "Âzer ve Tarah" aynı şahsa ait isim ve lâkap demektir. Bugünkü Azerbaycan kelimesinin onun adına nispetle kullanıldığı sanılmaktadır. Kelime Farsça'da "*ateş*" anlamındadır. Bu anlamıyla da edebiyatta çok kullanılmıştır. Kelimenin bir anlamı da "*güzel*" dir. Âzer, "Âzer-i botger" ve "Âzer-i bottırâş" adlarıyla da bilinmektedir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Âzer'in put ustası olduğu, putları yaptıktan sonra satması için İbrahim'e verdiği rivayeti yaygındır. İbrahim kendisine satması için teslim edilen putların boyunlarına ip bağlayıp sürüklerken bir taraftan da "*işitemeyen ve göremeyen tanrıları kim alır*?!" diyerek dolaştırıp sonra da Âzer'in yanına getirerek "*almıyor bunları kimse*" diye bırakırmış. Bu ve benzeri rivayetlerden hareketle özellikle de Fars tasavvuf edebiyatında Âzer olağanüstü bir ilgi görmüştür. [5] Beyit no: 561.

آصف Âsef

Süleyman Peygamber'in katibi ya da veziri olduğu söylenen Âsef b. Berahyâ'nın annesi Yakûb Peygamber'in soyundan gelmektedir. *Tevrat* onu İsrailoğulları sarayının önde gelenlerinden ve musikişinaslarından biri olarak bildirmektedir. *Ahd-i Atîk*'e göre, Âsef, Levioğulları'na mensup Gerşom ailesinden Berekya'nın oğludur. Davud Peygamber zamanında kendisine, ahit sandığı'nın asıl yerine taşıtılması sırasında yüksek ses çıkaran tunç zillerle sandığa kılavuzluk etme işi verilmiş, daha sonra yine Davud Peygamber tarafından ahit sandığı önündeki merasimde bu zilleri çalmakla görevlendirilmiş, ibadetin düzenlenmesinin ardından da çeşitli mûsiki aletleriyle ilâhi söyleyip peygamberlik etmeleri için vazifelendirilen üç aileden birinin reisi olmuştur. Süleyman Peygamber'in mâbedi inşa etmesinden sonra, ahit sandığının mâbetteki yerine nakli sırasında da aynı görevi üstlenmiştir. İslâmî kaynaklarda Âsef, Süleyman'ın teyzesinin

---

[5] Yâhakkî, Muhammed Cafer, *Ferheng-i Esâtîr*, Tahran 1375 hş., s. 4; Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 52.

oğlu, çok güvendiği bir kişi, hatta onun katibi ve veziri olarak gösterilmekte, ism-i azâm'ı bildiği, bu yüzden duasının kabul edildiği, keramet sahibi olduğu aktarılmaktadır. kaynaklarda adı daha çok Süleyman'la ilgili bir olay aktarılırken anılır.[6] Beyit no: 1330.

ا

ابراهيم İbrâhîm

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ın ortak büyük peygamberlerden biri olan ve yine aynı dinlerce en büyük ata ve temel referans noktası kabul edilen İbrahim'le ilgili oldukça geniş bilgi bulunmaktadır. Bilhassa Yahudi ve İslam kaynaklarında İbrâhim hakkında tevhîd inancını yerleştirmek üzere gösterdiği faaliyetler merkeze alınarak bilgi verilmiştir. Halîlullâh lakabıyla bilinen İbrahim, "İbn Târeh: *Târeh'in oğlu*" diye de anılmaktadır. MÖ. 1996 yılında dünyaya geldiği ve yüz yirmi yaşında öldüğü aktarılır.[7] Beyit no: 1510, 1515.

ابليس İblîs

Şeytanın özel ismi. Bir çok ismi bulunan şeytanının isimlerinden biri. Aynı zaman da Şeytan; cinlerden ve insanlardan zararlı yaratıkları nitelemek için kullanılan bir cins isimdir. Hz. Adem'in cennetten çıkmasına sebep olan, *Kur'an*'da anlatılan şeytanın birçok isimleri vardır. "Aduvv", "Aduvvullah", "Azazil" ve "İblis" bunlardandır.

İblîs: "*ümidini kesmiş olan*" anlamındadır. Yunanca "diabolos: *söz taşıyan* ve "*iftiracı*" anlamlı kelimeden alınmıştır. Arap sözlük yazarları bu sözcüğün "iblâs: *ümitsiz bırakma*" kelimesinden geldiğini söylerler. İblîs birtakım başka adlar ya da lakaplar ile de bilinmektedir: "Ebü'l-cinn", "Ebû lebînî", "Ebû merre", "peder-i periyân", "bû hilâf", "hannâs", "racîm", "şeytân", "azâzîl", "muallimu'l-melâike", "mihter-i dîvân" bunlar arasında öne çıkanlardır. Araştırmacılardan bir kısmı İblîs'in bir melek olduğu, bir kısım bilginler onun cinlerden olduğu, bazıları da cinler ve melekler dışında bir yaratık olduğu kanısındadır. İblîsin sürekli olarak işlediği iki günah: isyan ve kibirdir. Allah tarafından yüce makamlardan kovulmasının sebebi olan Adem Peygamber'e secde etmemesi kibirliliğinden kaynaklanmaktadır. İblîs'in melekler arasında yer aldığı dönemlerde yedi yüz bin yıl sürekli olarak Allah'a ibadette bulunduğu, ancak tek bir isyanı yü-

---

[6] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 37.

[7] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 202-203

zünden kovulduğu ifade edilir. *Kur'ân*'a göre İblîs ateşten yaratılmış, Adem Peygamber'e secde etmeyişinin sebebini de bununla ilişkilendirmiş, aydınlık ateşin karanlık topraktan daha değerli olduğunu iddia ederek yaratıldığı maddenin üstünlüğünden dolayı Adem'e secde etmemiştir. Allah'a karşı bu isyanından sonra cezalandırılması da kendi isteği üzerine kıyamet gününe kadar insanları doğru yoldan saptırması için kendisine güç verilmesi şeklinde olmuştur.[8] Beyit no: 1510, 1515.

احمد مرسل *Ahmed-i Mursel*

Hz. Muhammed'in diğer adı. Bu isim *İncil*'de geçer. *Kur'ân-ı Kerîm*'de, İsa Peygamber'in bu ismi İsrâiloğulları'na müjdelediği ifade edilmektedir. Ahmed isminin iki anlamı vardır. Birincisi, "*Allah'ın en çok methini yapan kişi*" ikincisi, "*en çok methedilen kişi*" anlamıdır. Muhammed ismi ise "*en çok methedilmiş kişi*" anlamındadır. "Paraklit" ismi de bu iki anlamı vermektedir. Yunanca olan "pericletus" kelimesi Yohanna *İncil*'inde geçmekte ve müjdelenen bir peygamberden söz etmektedir.[9] Beyit no: 397.

اسكندر *İskender*

İki İskender'den söz edilir. Bunlardan birincisi İskender-i Zülkarneyn, diğeri İskender-i Yunanî (Makedonyalı Filip'in oğlu İskender) dir. Hayatları, yaşadıkları bölgeler ve başarıları yönünden birbirlerine çok benzeyen bu kişileri eski tarih, tefsir, edebiyat vs. müellifleri çok defa aynı kişi sanmışlardır. Oysa *Kur'ân*'da hayatı hakkında bilgi verilen Zülkarneyn ile hayatını Yunan kaynaklarına dayalı batılı eserlerden öğrendiğimiz Büyük İskender (Alexander The Great) in birbirleriyle bir alakaları olamaz. Bir defa Büyük İskender M.Ö. III. asırda (356-323) yaşamış olup içki içen, adam öldürmekten zevk alan, adalet tanımaz, ırk ayrımı güden, Mısır'a bir Tanrı olarak giren, çok tanrılı Grek dinine uyan bir kişidir. Oysa bir peygamber veya "salih kul" olması gereken Zülkarneyn'de bu gibi özellikler elbette bulunmaz. *Kur'ân*'da hayatı hakkında bilgi verilen İskender hakkındaki rivayetler de değişiktir.

Şiir mazmûnları içinde yer alan ve daha çok tenasüp ile telmih sanatları münasebetleriyle söz konusu edilen İskender, çok zaman Zülkarneyn yerine zikredilmiştir. Yani bir beyitte İskender söz konusu edilecekse âb-ı hayât araması, Hızır ile olan yakınlığı,

---

[8] Vehhâbî, Nesîm, "İblîs", *Dânişnâme*, I, 27-28.

[9] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, (ed. Ahmed Ağırakça), İstanbul 1990, I, 69.

karanlıklar ülkesine girmesi, yolculukları, ordusunun çokluğu, cihangirliği vs. yönlerden ele alınır.[10] Beyit no: 1200.

افلاطون *Eflâtun*

Miladdan 430 sene önce Ekine Adası'nda doğdu. Asıl ismi Aristoklis'tir." *Geniş omuzlu*" manasına Platon denildi. Sokrat'ın birinci şakirdidir. Uzun süre seyahat, eğitim ve te'lîf ile meşgul olmuş, MÖ. 347 yılında ölmüştür. Eski filozofların en büyüğüdür. Atina'da Akademiya'yı o kurmuştur. Manzûm eserlerde "Felâtûn" şeklinde de kullanılır. Edebiyatta akıl ve zekâ timsâli olarak geçer.[11] Beyit no: 1195, 2450.

انورى *Enverî*

İran edebiyatının en büyük kaside şairi olan Enverî, Horasan'ın Deşt-i Hâverân vilayetine bağlı Ebîverd ilçesinin Bedene köyünde doğdu. Bu sebeple "Ebîverdî" nisbesiyle de tanınır. Hayatı hakkındaki bilgiler, başta tezkireler olmak üzere diğer kaynaklarda rastlanan fıkralardan ibarettir. Şiirlerinden, Enverî mahlasının sonradan kendisine başkaları tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Çok iyi bir öğrenim gördüğü, felsefe, kelâm, mantık, edebiyat, astronomi ve astroloji gibi ilim alanlarında geniş bilgi sahibi olduğu yine şiirlerinden anlaşılmaktadır. Sultan Sencer'e sunduğu kasidelerdeki mükemmellik onun daha gençliğinden itibaren şiir yazdığını göstermektedir.

Abdurrahmân-ı Câmî'nin İran şiirinin dört, başka bir rubaisinde üç peygamberinden biri olarak kabul ettiği Enverî kaside, Firdevsî tavsif, Sadî gazel alanlarında öne çıkmışlardır. Sağlam bir şiir tekniğine sahip olan Enverî hayal gücü geniş, edebî sanatları çok iyi kullanabilen bir şairdir. Şiirde kullandığı dil genellikle konuşma diline yakın ve akıcıdır. Ancak çeşitli bilim dallarındaki geniş bilgisi sebebiyle başka şairlere oranla şiirlerinde daha çok Arapça kelime ve cümlelere yer verdiğinden bunları anlamak oldukça güçtür. *Dîvânı* kaside, gazel, kıta ve rubailerden meydana gelmektedir.[12] Beyit no: 797.

---

[10] Onay, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Ankara 2000.s.261.

[11] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 124.

[12] Karahan, Abdülkadir, "Enverî, Evhaüddün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988-2000, XI, 267-268.

اياز ***Ayâz***

Gazneli Sultan Mahmud'un kölesinin adı. Rivayete göre: Sultan Mahmud bir gece neşe ve keyif ile kendinden geçmişken nedimlerine Ayâz'ın saçlarını kesmelerini emreder. Ayâz rıza gösterir ve saçları kökünden kesilir. Ertesi sabah durumu gören padişah şaşırır, çok pişman olur ve bir daha içki içmemek üzere tövbe eder. Bunun içindir ki Ayâz çok zaman zülüf ile birlikte anılır. Şairler sevgililerini Mahmud'a, kendilerini de Ayâz'a benzetir ve böylece îhâm-ı tenasüp yapmış olurlar.[13] Beyit no: 723.

ايزد ***Îzed***

"Îzed" ya da *Avestâ*'daki şekliyle "yazata", "yeze" kökünden gelen ve "*tapınmak*" anlamını veren bir kelimedir. Sanskrit dilinde "yacata" bir sıfat olarak "*övgüye yaraşan*" anlamında kullanılır. Pehlevî dilinde "yezed" şekliyle görülen Îzed; "*övgüye yaraşan*", "*övülmeğe layık*" anlamlarıyla da "İmmşâspendler: *kutsal ölümsüzler*" den daha az yetenekli, ondan daha alt makam ve mertebelerde bulunan melekler için de kullanılır. İranlılar'ın inanışlarına göre gökyüzü bu meleklerle dopdoludur. Altıncı Yeşt'de; yüzlerce, binlerce bu tür tanrıların bulunduğundan söz edilir. Bunlar gök tanrıları ve yer tanrıları olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Ahura Mazda, gök tanrılarının, Zerdüşt ise yer tanrılarının başında yer almaktadır. *Avestâ*'da çoğu yerde bu kelime bütün tanrıları da gösterir. Pehlevî dilinde Yezd ve Yezdân şekliyle bilinmekte ve kullanılmaktadır. Daha çok kullanılan Yezdân kelimesi, Yezd'in çoğuludur. Ancak Pehlevî dilinde bu çoğul kelime tekil olarak "*tanrı*" anlamında kullanılır.[14] Beyit no: 27, 55.

ايمن ***Eymen***

Eymen, Tûr Dağı civarında Musa'nın kutsal nuru gördüğü vadi, dere. "Vâdî-yi mukaddes: *kutsal vadi*" adıyla da bilinen "Vâdî-yi Eymen", Hz. Musa'nın kutsal nuru bir ağaç üzerinde, bir ateş görünümünde gördüğü vadi ya da çölün adıdır. Yine aynı yerde Musa Peygamber, Allah'ın "*Muhakkak ki ben, evet ben senin Rabbinim! Hemen pabuçlarını çıkar! Çünkü sen kutsal vâdi Tuvâ'dasın!*" (Tâhâ (20), 9-12) cümlelerine muhatap olmuştur. *Kur'ân*'da kutsal nitelemelerle anılan söz konusu vadi, kutsal Sînâ Dağı'nın doğu tarafında bulunmaktadır. Musa, Şuayb ile vedalaşarak Mısır'a doğru yola çıktığında, beş gün yürüdükten sonra altıncı gece Eymen Vadisi'ne varmış, orada ko-

[13] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 47.

[14] Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş., s. 148;

nakladığı esnada gökyüzünde siyah bir bulut ortaya çıkmış, bir taraftan da hanımı doğum sancısına tutulmuş, o da, ateş arama amacıyla vadiye doğru koşmuştur. Eymen vadisi, Musa Peygamber'in sağ tarafında, başka bir ifadeyle Tûr Dağı'nın sağ tarafında bulunduğu için "eymen: *sağ*" nitelemesiyle anılmıştır.

Eymen vadisi, Allah'ın kutsal nurunun tecelligâhı olması, Musa Peygamber'in orada ateş ile ilgili olayının gerçekleşmesi, özellikle tasavvuf edebiyatında geniş yansımalara neden olmuştur. Tasavvuf teknik terimi olarak Eymen Vadisi; "*gönül temizleme yolu*" olarak bilinir. Sufî'nin gönlü böyle temizlendikten sonra ilahî nuru kabul edebilecek bir hale gelme ortamı oluşturulabilir. Fars şairleri Eymen Vadisi'nin çeşitli yönlerini dizelerine almış, ondan hareketle çok sayıda mazmûn oluşturmuşlardır. Eymen Vadisi tasavvufta; "*gönlü zararlı ve kötü düşüncelerden temizleme, onu ilahî tecellilerin yansımaları için hazırlama yolu*" anlamını ifade eder. Bir başka ifadeyle Eymen Vadisi: *gönül temizleme yolu*dur.[15] Beyit no: 839, 1000.

ب

براق *Burâk*

Burak, Hz. Muhammed**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'in Mi'râc gecesinde bindiği bineğin adıdır. Kelimenin "Berk: *şimşek*" kökünden geldiği sanılmaktadır. Bir rivayete göre Burak, cennet hayvanlarının genel adıdır. Renginin güzelliği ve alımlılığı, yıldırım gibi hızlı hareket etmesi başlıca özellikleridir. Minyatürlerde saçlı ve kalın yüzlü, başında taç bulunan tavus kuyruklu ve kanatlı bir at şeklinde tasvir olunmuştur. Bu da Burak'ın insan yüzlü, katırdan küçük ve eşekten büyük, kanatlı bir hayvan olduğu fikrini doğurmuştur. Peygamberimiz Burak ile önce Mescid-i Aksâ'ya gitmiş, oradan da Arş'a yükselmiştir. Mirâciyelerde ve dinî edebiyatta çok kullanılmış, na' tlarda sözü çok edilmiştir.[16] Beyit no: 401, 1340.

برهمن *Berehmen*

İki anlamda kullanılır. "Berehmen" ya da "Brahma" Hintlilerin üç tanrısından birinin adıdır. Bu inanışa göre her şeyi yaratan odur. Her varlığın ruhu odur. Her yerde bulunur. Bütün ırmaklar okyanustan kaynaklanıp tekrar ona döndükleri gibi her şey can-

---

[15] Hurremşâhî, Bahâuddîn, *Hâfıznâme*, Tahran 1372 hş., I, 187; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 432.

[16] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 75.

lılığını ondan alır ve sonuçta tekrar ona döner. Bazen dört baş ve dört eliyle yaşlı bir adam şeklinde beyaz gür sakalıyla görüntülenir. İkinci olarak da Berehmenler Hint toplumsal tabakalarının en üst katmanında yer alır. Temel görevi *Vedalar*'ı öğretmek ve dinî törenleri düzenlemektir. Tanrı Berehmenlere öğretim ve *Vedalar*'ı okuma ve okutma, kendileri ve başkaları için kurban adama, hediyeleşme gibi görevler vermiştir. Berehmenlerin hayatları dört aşamalıdır. Dördüncü aşamada dünya ve dünya ile ilgili her şeyden uzak durur, ilişkilerini keserler. Fars edebiyatında Berehmen daha çok ikinci anlamıyla yani Hint dinî inanışlarında din adamları sınıfı olarak ele alınmakta, bazen de genel anlamıyla putperest ve inanmayan olarak işlenmektedir.[17] Beyit no: 1721, 2132.

بنات النعش *Benâtü'n-na'ş*

"Heft evreng", "heft birâderân" da denilen ve dilimizde "*Yedi kardeşler*" takım yıldızı olarak bilinen yıldız kümesi. Bunların üçüne benât, dördüne na'ş denir. Edebiyatta dağınıklık, perişanlık hali için kullanılır.[18] Beyit no: 1344.

ت

تتار *Tatâr*

Tatar ırkı. Daha çok misk ile birlikte anılır. Misk'in Tatar diyarında elde edilmesinden dolayı "nâfe-i tâtâr", "misk-i tâtâr", "ahû-yi tâtâr" terkipleriyle birlikte anılır. Kelime mecazen "*zalim*", "*gaddar*", "*merhametsiz*" anlamına gelir. Bu sebeple daha çok gamze ve saç ile birlikte bulunur.[19] Beyit no: 506-584.

تهمتن *Tehemten*

İran kahramanı Rüstem'in lakabı. "Tehemten: *iri yapılı, kaba yapılı*" anlamında kullanılır.[20] Beyit no: 808.

ج

جبريل *Cibrîl*

Allah ile peygamberleri arasında elçilik yapması ve Allah'ın emir ve vahiylerini tebliğle görevli dört büyük melekten biridir. Hz. Muhammed Hira dağındaki mağarada

---

[17] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 432.
[18] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 65.
[19] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 385.
[20] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 388.

yalnız başına tefekküre dalmışken ilk defa olarak Allah'ın "Oku" emrini ondan almıştı. Allah'ın vahiylerini Peygamberimizin kalbine indiren ve bazen insan suretinde görünen Cebrail, minyatürlerde iki kanatlı olarak tasvir olunur.

Edebiyatta Cibrîl, "Cibrîl-i emîn, Rûh'ul-emîn, Rûhu-1-kuds, Rûh-ı kudsî, Hümâ-yı kudsî, Bülbül-i kudsî, Tâvûs-ı kudsî, Tâvûs-ı arş, Tâvûs-ı Sidre" gibi isimlerle de anılan Cebrail, Sidretü'l-müntehâ'da ikamet eder. Şiirlerde melekler içinde en çok onun adına rastlanır. Mirâc'da peygamberimizi arş'a dek götürmesi, kanatları vasıtasıyla uçması, Sidre'de makam edinmesi, vahiy getirmesi, Hz. İbrahim'e, ateşe atılacağı zaman yardım teklif etmesi, Meryem'i nefesiyle gebe bırakması ve Cennet varlığı oluşu gibi özellikleriyle ele alınan Cebrail, kanatlarıyla sevgilinin güzelliğine bir gölgelik, Allah kelamı konuştuğu için de bülbül, tûtî ve Humâ görevini yürüten bir kuş olur. Bazen aşığın canı Cebrail, sevgilisinin boyu da Sidre olarak karşımıza çıkar.[21] Beyit no: 19, 1059.

جم Cem

Pişdâdiyan sülalesinin dördüncü hükümdarı olup İran mitolojisine göre yedi yüz yahut bin yıl yaşamıştır. Nuh Peygamber zamanında yaşadığı söylenir. Yakışıklı ve şanı yüce padişahlar hakkında sıfat olarak kullanılan Cem'e *Zend Avestâ'da* bir Hind mabudu olarak rastlanır.

Cem, insanlara faydalı olan birçok sanatı icat etmiş. Güneşin hareketi esasına dayanan güneş yılını o kabul etmiş ve Nevrûz'u yılbaşı yapmıştır. Efsaneye göre Cem dünyayı dolaşırken Azerbaycan'a gelince burayı beğenip gün doğuşunda yüksek bir yere mücevherlerle süslü bir taht koydurmuş. Güneşin doğuşuna yakın kendisi de mücevher işlemeli kaftanlarını giyip bu tahta oturmuş. Güneş doğunca taht, taç ve kaftan parlamaya başlamış. Halk bunu görünce o güne "nevruz: *yeni gün*" Cem'e de "Cem-şîd: *Işık şato*" demişler. Önceleri İdrîs Peygamberin şeriatına göre amel eden Cemşîd ululuğuna güvenip tanrılık iddiasında bulununca halk bundan yüz çevirmiş. Dahhâk onun yerine şah olunca da önce Hind'e, sonra Çin'e kaçmış ve orada ölmüş. Şarabı bulanın o olduğu söylenir. O, bir iktidar ve ululuk sembolüdür. Bunun gibi birçok yönlerden şiirlere konu olmuştur.[22] Beyit no: 343, 631.

---

[21] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 80.
[22] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 83.

جيحون *Ceyhun*

"Amuderya", Ceyhun. Sovyet Orta Asya'sında iki bin beş yüz kırk km. uzunluğunda bir ırmak. Pamir dağlarından çıkıp Aral gölüne dökülür. Edebiyatta aşığın gözyaşları nehirler gibi akar. Nil, Dicle, Aras, Fırat vs. bu türden nehirlerdir. Ayrıca şairin gerçek coğrafî nedenlerden dolayı da bu tür nehirlerden bahsettiği görülür.[23] Beyit no: 2205, 2535.

چ

چين *Çin*

Asya'nın doğusunda dünyanın en kalabalık ülkesi, Mânî dininin en çok yayıldığı yerdir. Mânî'nin bir ressam olduğu ve kutsal kitabının da pek güzel minyatürlerle süslü olması dolayısıyla güzel yüz, daima Çin'e nispet edilmiştir. Edebiyatta Çin, adeta resim sanatının merkezi olarak işlenir. Çin kelimesiyle birlikte, "but", "nigâr", "nakş", "sûret" vs. resimle ilgili kelimeler sık sık bir araya getirilir. Eskiden Çin ülkesinde Türkler ve özellikle Hıta, Huten, Maçin diyarının halkıyla Çigil güzellerinin de bulunuşu, kelimeye geniş kullanım sahası sağlamıştır. Bu ilişkiden yola çıkılarak sevgilinin misk kokulu saçı anılır. Çünkü misk orada bulunur. Çin kelimesinin "*kıvrım, büklüm*" anlamı da bu ilişkiyi kuvvetlendirir. [24] Beyit no: 745, 1217.

ح

حاتم طاى *Hâtem-i Tâî*

Arap kabileleri arasında cömertliğiyle tanınmış olan Ebû Seffâne Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî'nin lakabıdır. Tay kabilesinden olduğu için "Tay, Tayyî, Tâî" nisbetleriyle Hâtem, Peygamberimizin zamanında yaşamışsa da peygamberliğine erişememiştir. Çok zengin, kabilesinin reisi ve şair olduğu hakkında rivayetler vardır. Ancak onun meşhur oluşuna neden, cömertliği olup bu durum, darbımesel haline dönüşmüştür. Edebiyatta cömertlik ile birlikte anılan Hâtem, özellikle kasidelerde yer edinmiştir. "Tay" kelimesinin "*silmek*" ve "*kazımak*" anlamları ile de kelime oyunları yapılmıştır.[25] Beyit no: 1643.

---

[23] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 86.
[24] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 97.
[25] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 179.

حيدر كرّار Haydar-ı Kerrâr

"*Arslan*". Hz. Ali için kullanılır ve "kerrâr" sıfatıyla birlikte "Haydar-ı Kerrâr: *döne döne hamle yapan aslan*" şeklinde görülür. Bu lakap ona annesi tarafından verilmiştir.[26] Beyit no: 779.

خ

خراسان Horâsân

İran'ın doğusunda kalan bir bölgedir. "Hor-âsân: *Güneşin doğduğu yurt*" anlamına gelir. Şiirde önemli bir yer tutar. Belh, Buhara gibi şehirleri; madenleri ve verimli arazisi ile olduğu kadar buradan Anadolu'ya yapılan göçler ve Anadolu üzerinde bıraktığı derin izler nedeniyle önemli olan Horasan, tasavvufî hayatta da etkili olmuştur.[27] Beyit no: 1106-1161.

خسرو Husrev

Husrev, Nûşîrevân'ın torunudur. Sâsânîler sülalesinden bir padişah olup "Pervîz" lakabıyla bilinir. Ermeni prensesi Şîrîn'e olan aşkı dillere destan olmuş ve artık gerçek kişiliği etrafında birçok rivayetler uydurularak efsanevî bir kişiliğe bürünmüştür. Sevgilisi için Kasr-ı Şîrin'i yaptırmıştır. Edebiyatta tarihî kişiliğinden çok efsanevî kişiliğiyle söz konusu edilir. *Ferhâd ile Şîrîn* veya *Husrev u Şîrîn* adlı mesnevilerde vuslata eren bir aşık olarak ele alınır. Yine Husrev kelimesinin "padişah" anlamıyla kelime oyunlarına konu olur. Telmih, tenasüp ve tevriye yoluyla da birçok beyitte anılır.[28] Beyit no: 398, 604.

خضر Hızr

İslâmî rivayetlerde ve Müslümanların düşünce dünyalarında İlyâs gibi hayat suyu içerek ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan büyük ve ünlü kişilik. Bunalan samimi kişilerin imdadına yetişir. İki Hızır olduğu söylenir. Biri Hızır, diğeri İlyâs. Hızır; âb-ı hayât içtiği, İskender'e bu suyu bulmak için rehberlik ettiği gerekçeyle edebiyatta "*yardımcı, hayra rehber, ebedî hayata mazhar*" gibi manalarda kullanılmıştır.

Kur'ân'da anlatılan Hızır kıssası başlangıcından beri en çok tasavvuf çevrelerini ilgilendirmiştir. Bunun sebebi, kıssanın adeta tasavvufun iki ana ilkesi olan İrşadı ve

---

[26] Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s.154.

[27] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 188.

[28] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 197.

ilm-i ledünnü temsil etmiş olmasıdır. Zira kıssada Allah'ın, kendisine Hz. Musa'nın bilemediği bir ilim (ilm-i ledün) verdiği kul (Hızır) Hz. Musa'ya kılavuzluk etmektedir. Kıssa bundan dolayı tasavvuf çevrelerinde özel bir ilgiye mazhar olmuş ve buna tasavvufun ruhuna uygun bir yorum getirilmiştir. Bu yorumda Hızır mürşidi, Hz. Musa müridi temsil etmektedir. Hızır'ın abdalların reisi olarak en yüksek mürşit mevkiine oturtulması tasavvufun gelişiminde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş, birçok sûfî Hızır tarafından irşad edildiğini ve onunla görüşüp sohbet ettiğini söylemiştir.

Kelime olarak "*yeşillik, yeşerme, tazelik*" gibi anlamları olan Hızır, onun gezdiği yerlerin yeşerdiği inancını doğurmuştur. Onun Nuh, Musa veya İskender zamanlarında yaşadığı hususunda rivayetler varsa da ölmezliğe kavuşmasının İskender zamanında gerçekleştiği görüşü yaygındır.

Edebiyatta, bilhassa âb-ı hayât, İskender ve zulumât imajlarının kopmaz bir parçasıdır. Sevgilinin birçok özellikleri Hızır'ı andırır. Kelimenin "*yeşillik, boz, gökçül, mora yakın*" anlamlarına gelmesi dolayısıyla çeşitli unsur ve düşüncelerin konusunu oluşturur ve sembol olur. Sevgilinin ayva tüyleri klişeleşmiş olarak Hızır'a benzer.[29] Beyit no: 97, 1043.

د

داود *Davud*

İsrailoğullarına gönderilmiş peygamberlerden biri. Peygamberlik ile hükümdarlığı şahsında toplamıştı. Kudüs'ü fethedip ilk defa başşehir yapan odur. Dört semavî kitaptan biri olan *Zebûr* ona indirilmiştir. *Zebûr* nasihat ve ilahîlerden ibaret olup din hükümleri ile ilgili değildir. Bu yüzden o, Musa peygamberin şeriatı ile hüküm sürdü. *Kur'ân*'da adı on dört yerde anılan Davud, sesinin güzelliği ile de bilinir. Kendisinin şair ve muşıkîşinâs olduğu hakkında rivayetler vardır. Mizmâr adlı çalgıyı çok güzel çaldığı söylenir. Edebiyatta çok zaman güzel ses ve bazen da *Zebûr* ile birlikte anılan Davud, aynı zamanda demiri yumuşatma mucizesine sahiptir. Eliyle demir plakalardan zırh yaparak geçindiği ve devlet hazinesinden yemediği aktarılır. Davud peygamber yetmiş yaşındayken kırk yıllık sultan olarak vefat edince yerine yine sultan ve peygamber olan oğlu Süleyman geçmiştir.[30] Beyit no: 615, 742.

---

[29] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s.183-184.

[30] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 101.

دجله Dicle

Dicle ırmağı. Aşığın gözyaşı ırmağa benzer. Bu ırmaklar arasında Dicle de vardır. Ayrıca Bağdad'dan geçtiği için de Dicle nehri sanatlara konu olur.[31] Beyit no: 1034, 2533.

ز

زليخا Zuleyhâ

Kelime "Zelîhâ" şeklinde de okunabilir. Yusuf peygamber ile aralarında çeşitli olaylar geçen ve sonunda onun eşi olan kadın. *Yusuf u Zelihâ* hikayesinin kadın kahramanı. Zuleyhâ, Mağrib melikesi idi. Mısır azîzi ile evlenmiş ancak Hz. Yusuf ile evleninceye kadar eline erkek eli dokunmamıştır. Daha evlenmeden Yusuf'u rüyasında görüp aşık olmuştur. Yusuf ile karşılaşınca kendisiyle birlikte olmasını istemiş Yusuf kabul etmeyip kaçınca arkadan gömleğini yırtmış, sonra da onu zindana attırmıştır. Edebiyatta çok zaman Yusuf, Mısır vs. kelimelerle tenasüp içinde anılır.[32] Beyit no: 14, 2873.

س

سامرى Sâmirî

Kendilerini Firavun'un zulmünden kurtarıp Mısır'dan çıkaran peygamberleri Hz. Musa'dan, tapınmak için put isteyen İsrailoğullarına, Hz. Musa Allah'tan emir almaya gidip kendilerinden ayrıldığı bir sırada, fırsattan istifade ile istedikleri putu altından buzağı şeklinde yapan; bilgisiyle onun böğürmesini sağlayan ve yaptığı bu buzağının İsrailoğullarının ve Musa'nın gerçek ilahı olduğunu, Musa'nın da zaten bunu aramaya gittiği yalanını söyleyerek oradakilerin çoğunluğunun tapınmasını sağlayan; Musa'nın dönüşünden sonra ise hatalarını anlayan İsrailoğullarının kendisini yalnız bıraktığı, Musa tarafından lanetlenip kovulan, ölünceye kadar da yalnız yaşamak zorunda bırakılan put yapımcısı.[33] Beyit no: 40, 3464.

سروش Surûş

Surûş ya da *Avestâ*'daki şekliyle "Sraosha: *itaat etme, emirleri yerine getirme*" anlamında kullanılmaktadır. Mazdaist inanışın temel tanrılarından biri olarak "kutsal",

---

[31] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 108.

[32] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 423.

[33] Kızmaz, Fedakar, "Samiri", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, 343.

"iyi, ödüllendiren", "güçlü, galip" ve "cesaretli" sıfatlarıyla nitelenmektedir. Bu tanrının temel görevi, insanlara kulluğu nasıl yapmaları gerektiğini öğretmek, tanrıya karşı görevlerini yerine getirmelerini sağlamaktır. "Hâtif-i ğaybî: *gaipten seslenen*" nitelemesiyle de bilinen surûş, Zerdüşt inanışında Ahura Mazda'nın emirlerini, kutsal mesajlarını taşıyan bir sembol olarak kabul edilir. *Şâhnâme*'nin bazı bölümlerinde tanrının mesajlarını insanlara ulaştıran bir ulak, *Şâhnâme*'nin mitolojik çağ olarak nitelenen bölümünde Surûş Siyâmek ve Keyûmers gibi emirlere Ahura Mazda'nın emirlerini ilettiği gibi, onların aleyhinde planlar kuran Ehrîmen ve yandaşlarının hile ve düzenlerinden de haberler getirmektedir. Ferîdûn ile Dahhâk arasındaki çetin savaşta Ferîdûn'un yanında yer alarak ona destekte bulunmaktadır.[34] Beyit no: 175.

سليمان *Suleymân*

Davud peygamberin oğlu olan peygamber. On iki yaşındayken babasının yerine tahta geçmiştir. Hem padişah hem peygamberdir. Geçimini devlet hazinesinden değil, ördüğü zembiller sayesinde kazanmış. Babasının vefatından sonra ve onun vasiyeti üzerine Kudüs'teki, yarım kalmış olan Mescid-i Aksâ'yı inşaa başladı. Yedi senede tamamladı. Daha sonra on üç sene süreyle Kudüs'te bir hükümet sarayı yaptırdı. Allah tarafından kendisine birçok mucizeler verilmiştir. Kuşlarla, hayvanlarla konuşur, onların dilini anlardı. Cinlere ve rüzgara emretme yetkisine sahipti. Üzerinde İsm-i A'zâm yazılı bir mühürlü yüzüğü varmış. Bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar bu yüzük sayesinde ona boyun eğmişlerdir. Hz. Süleyman'ın Hüdhüd adlı bir kuşu vardı. Bu kuş çok uzaklardaki şeyleri görebilir, uçsuz bucaksız çöllerde suyun yerini havadan tesbit edebilirdi. Süleyman ordusuyla sefere çıktığında Hüdhüd'ü de yanına alır ve bu sayede konaklama yerlerini su kenarında seçerdi.

Edebiyatta Süleyman Peygamber, yukarıda anlatılan kıssalar çevresinde yoğunlaşan düşünceler içinde ele alınır. Özellikle yüzük, karınca, Hüdhüd ve Belkıs ile birlikte çok anılır. Sevgilinin dudakları mühüre benzetildiği zaman Süleyman'dan bahsedilir. Şair sevgilisine Süleymanlık yakıştırdığı zaman onun ihtişamından bahsetmektedir. Karınca aczin; Süleyman ise iktidar ve gücün timsâli olarak tezat içinde verilir. Şair övdüğü kişiye Süleyman dediği zaman kendisini karınca kadar âciz gösterir.

[34] Rezmcû, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi Îrân*, Tahran 1381 hş., II, 351-352.

Süleyman'ın yüz fersah büyüklüğünde bir sergisi vardı ve bir yere gitmek istediğinde saf altından yapılmış ve üzerinde iki akbaba bulunan tahtını onun üzerine konuluyor ve kendisi tahta oturduğunda akbabalar uçmaya başlıyor ve tahtıyla istediği yere gidiyordu. Bu konuda Nemrûd ve Keykâvûs da benzeri özelliklere sahip kişilikler olarak bilinirler. Bazı rivayetlerde Süleyman ve ordusunun olağanüstü özellikler gösteren bir halıları o halı üzerinde bulunduklarında kuşlar gökyüzünde üzerlerinde kümelenerek kendilerini gölgeler. Yine bu büyük Peygamber'in emrinde olan rüzgar da söz konusu tahtını ve Süleyman'ın ticari gemilerini onun istediği yere götürürdü. Emrindeki cinler ve diğer üstün yetenekli yaratıklarla bakır madenini eritip kullanarak güçlü binalar da yaptırırdı. Öte yandan rüzgarı Süleyman haberleşme aracı olarak da kullanırdı. Egemenliği altındaki bölgelerde yaşanan gelişmeler rüzgar tarafından kendisine iletilirdi.[35] Beyit no: 926, 1229.

سمندر *Semender*

"Ateşte yanmayan bir çeşit efsanevî hayvandır". Denizatına benzeyen kuyruklu bir hayvan. Bu hayvanın ateşe girdiği zaman bir çeşit yağlı madde yayarak kendini koruduğu rivayet edilir. Başka bir rivayete göre semender yalnızca ateşte yaşar ve ateşten çıkınca ölürmüş. Bunun bir kuş olduğunu söyleyenler de vardır. Hindistan'daki Mecusîlerin devamlı yaktıkları ateşte ısının artmasıyla semender denilen kanatlı bir böcek oluştuğu söylenir. Ancak efsanevî semenderi gördüğünü söyleyen kimse yoktur.[36] Beyit no: 2585.

ش

شيرين *Şîrîn*

"Husrev ile Şîrîn" yahut "*Ferhat ile Şîrîn*" hikayesinin kadın kahramanı. Ermeni melikesi Mehin Sanû'nun yeğeni olup yaşadıkları lirik ve dramatik aşktan sonra Husrev'in mezarı başında canına kıymıştır. Edebiyatta müstakil mesnevilere konu olduğu gibi münferit beyitlerde de adından bahsedilir. Kelimenin "tatlı, sevimli" anlamı ile de genellikle tevriyelere mesned teşkil eder.[37] Beyit no: 2014, 2046.

---

[35] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 359.
[36] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 349.
[37] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 378.

ط

طور Tûr

Musa'nın Tecellîye mazhar olduğu Tûr, Sina'dadır. Tûr Dağı, "*Sina çölünde bir dağın özel" adı* olup Tûr-ı Sînâ veya Tûr Dağı olarak bilinir. Musa peygamber, kendine inananlar ve Mısır'dan çıkıp giderken Allah'ın davetiyle bu dağa çıkıp orada Allah ile konuşmuştur. Bu yüzden "Kelîm" sıfatını almıştır.[38] Beyit no: 760, 998.

ع

عنقا Ankâ

Kaf Dağı'nda yaşadığı varsayılan, tüyleri renkli, yüzü insana benzer, asla yere konmayıp daima yükseklerde uçan ve kendisinde her kuştan bir alâmet bulunduran, adı var kendi yok bir kuştur. Boynu uzun olduğu için "anka" adıyla; avlarını kapıp uzaklara doğru uçtuğu için de "muğrib" sıfatıyla anılır. Şiirlerde anka kuşuyla ilgili efsane ve rivayetlere sıkça rastlanır. Beyitlerde "sîmurg veya sîreng" adı altında da zikredilen ankanın en büyük özelliği olarak Kaf Dağı'nda yaşaması, asla yere konmayışı, avlanmayışı ve ele geçirilemeyişi göze çarpar. Bu özellikleriyle çeşitli teşbih ve mecazlara konu olur. Bazen bir cennet kuşu olarak yeşil rengiyle ele alınır. [39] Beyit no: 667, 2475.

عیسی İsâ

İsrailoğullarının son peygamberi. Kendisine *İncil* indirilmiştir, İsa Peygamber bir mucize olarak Meryem'den babasız olarak doğdu. İsa, Cebrail'in Meryem'e üfürdüğü ruhtur. Bu nedenle neye dokunsa ona can verir, ölüleri diriltir. Körlerin gözünü açmak, çamurdan kuşlar yapıp can vererek uçurmak, bebek iken konuşmak, su üstünde yürümek gibi mucizeler göstermiştir. Otuz yaşında kendisine peygamberlik verilmiştir. Üç yıl müddetle halkı Allah yoluna çağırdıysa da ancak on iki kişi kendisine inanmıştır. Bu on iki kişiye "havari" denir. Yahudiler onu öldürmeye kalkışınca havarilerden biri onlara yardım etti, İsa Peygamber bir eve gizlenmişti. Bulup bir tepeye çıkardılar ve çarmıha germek istediler. Ancak İsrailoğullarının gözüne onu şikayet eden kişi İsa suretinde göründü. Onu çarmıha gererek öldürdüler. Hz. İsa melekler tarafından dördüncü kat göğe kaldırıldı. Kendisine kıyamete dek ömür verildi. Ahir zamanda Şam'a inecek ve halkı

---

38 Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s.183.

39 Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 30.

İslâm dinine davet edecektir. İsa peygamberin doğumu miladî takvim başlangıcı olmuştur.

Edebiyatta birçok yönleriyle ele alınır. Meryem'in İsa'ya gebe kalışı, doğumu esnasında ve bebekken gerçekleşen olağanüstü haller, peygamberlik mucizeleri, özellikle elle dokunması ve nefesi ile körleri gördürüp hastaları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, dünyaya değer vermemesi, bir merkep sırtında gezmesi, kendi söküğünü kendisi dikmesi, ölmeyip göğe çekilmesi, dördüncü kat gökte bulunması, maddeden arınmış olması ve hiç evlenmemesi vb. birçok yönden şiirde değişik hayal ve sembollere konu olmuştur.[40] Beyit no: 67, 1138.

ف

فرهاد *Ferhâd*

Ferhâd ile Şirin adlı hikayede geçen kahramanlardan biri. Ferhâd, Husrev adlı İran padişahının sevgilisi olan Şîrîn'e aşıktır. Şîrîn'in arzusu üzerine Bîsutûn adlı bir dağı delmesi istenir. Çünkü kendisi bir mühendistir. Şiirde, sevgilisine kavuşmak için zorlu, gerçekleşmesi güç işleri göze alan aşığı sembolize eder. Daha çok Şîrîn ve Husrev ile birlikte anılır.[41] Beyit no: 2046, 2051.

فريدون *Ferîdûn*

Pişdâdiyân sülalesinden altıncı hükümdar olan İran'lı ünlü padişah. Cemşîd'in sülalesinden olup Dahhâk'ın öldürülmesinden sonra tahta geçmiştir. Ferîdûn ihtiyarlayınca ülkeyi üç oğlu arasında pay etmiş, Turan'ı Tur'a, Arap ülkesini Selm'e, İran'ı da İrec'e vermiştir. Tur ile Selm İrec'i kıskanıp onu öldürünce Ferîdûn da İrec'in torunu Minüçehr'i kendisine veliahd tayin etmiştir. Feridun'un lakabı Ferruh'tur. Feridun kelimesi bir Hint'li mabut veya melek olarak bilinen Teriton'dan bozmadır. Bu melek yeryüzüne musallat olan Azi Dahâkâ (Dahhâk) adlı ejderhayı öldürmüştür. Edebiyatta Feridun bir adalet simgesi olarak anılır.[42] Beyit no: 731.

---

[40] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 211.

[41] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 138.

[42] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 140.

افلاطون → فلاطون

ق

قارون *Kârûn*

Kârûn *Kur'ân*'da adı Fir'avn ve Hâmân ile birlikte anılır. Bir rivayete göre Fir'avn'ın nâzırı, bir rivayete göre ise Musa'nın kavminden ve hatta akrabalarından olup çok zengin, ama cimri ve zalim bir kişidir. Allah kendisine çok büyük bir servet verdiği halde zekat vermeyip servetiyle kibirlenirmiş. Sonunda Musa'nın duası vasıtasıyla servetiyle birlikte yere geçirilir. Önceleri yoksul biriyken Musa'nın öğrettiği birtakım kimya bilgileriyle zengin olmuştur. [43] Beyit no: 2794.

قاف *Kâf*

Kaf Dağı. Dünyanın etrafını çevrelediğine ve aşılmasının imkansızlığına inanılan dağlar zinciri. Efsaneye göre Ye'cûc ile Me'cûc, Anka, cinler, şeytanlar bu dağın arkasındadır. Masallarda çok anılır. Yüksekliğin, uzaklığın ve ihtişamın sembolü olarak şiirlerde Anka ile birlikte anılır. Tasavvufta Kaf Dağı mürşid-i kâmilin varlığını simgeler.[44] Beyit no: 2475.

ک

کلیم الله *Kelîmullâh*

Musa 'nın Tûr-ı Sina'da hitaba mahzar olduğu için aldığı lakap. Onun için Musa-yı Kelîmullâh nitelemesiyle de bilinir. Musa Peygamber Mısır'a dönmek üzere ailesi ve iki çocuğuyla yola çıktığında Tûr-ı Sinâ'ya yaklaştığı zaman şiddetli bîr rüzgar ve yağmurla karşılaştı. Yolunu şaşırdı. Ateş yakmak istediyse de çakmağı ateş almadı. O sırada uzakta bir ateş gözüne ilişti. Ateşe yaklaşınca onun bir ağaç tepesinde olduğunu gördü. Korkarak geri dönmek istedi. O zaman ağaçtan "Ya Musa! Ben alemlerin Rabbi olan Allah'ım!" diye bir nida geldi. Musa secdeye vardı. Bu sırada ikinci bir nida ile "Ya Musa, ben senin Rabbinim, Nalınlarını çıkar. Sen Tûvâ denilen kutsanmış vadidesin (Tâhâ (20), 9-12.)." O zaman Musa "Ya Rabbi! Bana Zat'ını göster sana bakayım" dedi. Allah da "Sen Beni göremezsin." dedi. "Fakat dağa bak. Eğer benim tecellime ta-

---

[43] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 230.

[44] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 222.

hammül edip durursa beni görürsün." Allah dağa tecelli etti. Dağ parçalandı. Musa bayılıp düştü. Bu mülakattan sonra Hz. Musa'ya "Kelîmullâh" denildi.[45] Beyit no: 311.

کنعان Ken'an

Yakup peygamberin memleketi. Bugün Filistin'de Sayda, Sur dolayları ile Suriye'nin bir bölümünü içine alır. Nûh Peygamberin oğullarından veya torunlarından olan "Ken'an" adından bu ismi almıştır. "Mâh-ı Ken'an: *Yusuf peygamber*" ve "Pîr-i Ken'an: *Yakub peygamber*" tamlamalarını kurar. Edebiyatta bu iki peygamber dolayısıyla anılır.[46] Beyit no: 824, 1840.

ل

لقمان Lokmân

Halk geleneğinde değişik kişiliklerle karşımıza çıkan tarihî bir şahsiyettir. *Kur'ân-ı Kerim'de,* adına bir sûre vardır. Çoğunluk, onun "Salih bir kul" olduğunu kabul eder. Anlatılanlara göre o bilge ve bilgeliğin pîri ve sembolü olarak bilinir. *Kur'ân'* da oğluna öğütler verişi, onu tevhîd ve ahiret konusunda uyarması, ilahî emirlere vasıta olması yönleriyle adından bahsedilir.[47] Beyit no: 86.

ليلى Leylâ

Leylâ, *Leylâ ile Mecnûn* mesnevîsinin kadın kahramanı. "Leylî" diye de bilinir. Benî Âmir kabilesinden olup Kays (Mecnun) ın akrabalarından biridir. Adı Leylâ binti Mehdî b. Sa'dü'l-Âmiriyye'dir.

Arabistan'da Benî Âmir kabilesinin ünlü reisinin çocuğu olmamaktadır. Allah'a dua eder. Allah da kendisine bir oğlan çocuğu verir. Adını Kays koyar ve okul çağına gelince okula gider. Orada okul arkadaşları arasında yer alan Leyla adındaki kıza aşık olur. Leyla da ona gönlünü kaptırır. Gizli olarak başlayan bu gönül ilişkisi bir süre sonra perdeler arkasında daha fazla kalamaz ve ortaya çıkar. Halkın da dedikodularıyla ayrılmak zorunda kalırlar. Sevgiliden ayrı kalınca aklını, sabrını her şeyini kaybeder ve çöllere düşer. Babası sorunu çözmek için kabilenin ileri gelenlerini alarak Leyla'nın babasına onu oğluna istemek üzere gider. Ancak Kays'ın artık bir deli olduğu gerekçesi ve deli bir damada kızını veremeyeceği gerekçesiyle onları geri çevirir. Bundan sonra

---

[45] *Şamil İslam Ansiklopedisi, 341.*

[46] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü,* s. 237.

[47] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü,* s. 257.

Mecnûn'un aşkı ve şaşkınlığı son derece ileri noktalara varır. Onu bu hastalıktan kurtulması için Mekke'ye götürürler ve bu aşktan kurtarması içini Allah'a dua etmesini salık verirler. Ancak o tam tersini yapar ve Allah'tan aşkını daha da artırmasını ister. Babası bu hastalığın bir ilacının olmadığını anlayınca onu kendi haline bırakır.

Şairlerin sevgililerinin sembolü olarak Fars edebiyatında tam ve katıksız aşkı, simgelemektedir. Bazı kaynaklarda Leyla'nın vefat tarihi olarak 68/687 yılı gösterilmektedir. Mecnûn'un da aynı tarihte öldüğü aktarılır. Bu iki sevgilinin aşk hikayeleri ilk olarak İbn Kuteybe'nin III./IX. yüzyılda kaleme alınmış *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ* adlı eserinde, daha sonra da Ebu'l-Ferec-i İsfahânî'nin IV./X. yüzyılın ilk devirlerinde yazılmış *el-Eğânî* adlı eserinde ele alınmıştır.[48] Beyit no: 2484, 3191.

م

مازندران *Mâzenderân*

Günümüzde İran'ın ikinci eyaletidir. Eskiden "Taberistân" ve "Tepûristân" şeklinde de anılıyordu. Eski dönemlerde Hazar Denizi'nin güney kıyılarından Gîlân şehrini de içine alarak İran'ın kuzey kısımlarına uzanan kısma Mâzenderân derlerdi. Bu isim eski efsanelerde özellikle *Şâhnâme*'de ve şairlerin şiir divanlarında adına sıkça rastlanır.[49] Beyit no: 925.

مانی *Mânî*

"*Çinli ünlü bir nakkaş ve Maniheizm dininin kurucusunun ismidir*". Sâsânîler döneminde İran'a gelmiş Burada Zerdüştlük ile Hıristiyanlığı incelemiş ve bunların ikisini birleştirerek *Maniheizm* adında yeni bir din kurmuştur. Peygamberlik iddia ederek mezhebini yaymak istemişse de, Şâpur tarafından idam edilmiştir. Mânî dini en çok Çin'de yayılmıştır. *Nigâristan, Erteng* veya *Erjeng* adlı resim mecmuası ile ünlüdür. Edebiyatta daima bu mecmuası ile birlikte anılır. Sevgilinin güzelliği bahsinde, çok sözü edilen bir imajdır. Behzâd ile birlikte anıldığı da olur. Sevgilinin saçı ve aşığın kendisi Mânî'ye benzer.[50] Beyit no: 3339.

---

[48] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 255.

[49] Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1371 hş., VI, 1875.

[50] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 262.

محمود *Mahmud*

Gazneli Mahmud (359-422/970-1031). Gazneliler devletinin büyük hükümdarıdır. Adı, Nizâmuddîn Ebu'l Kasım Gazi Mahmud, lakabı Seyfeddîn'dir. Gazneli bir kumandanın çocuğu olan Mahmud, zekâ ve cesareti ile kısa zamanda yükseldi. Önce Horasan valisi oldu (384/994). Sonra Gazne tahtına oturdu (388/998). Bir yıl sonra Horasan'ı ele geçirdi ve fetihlere başladı. Ülkesini her geçen gün büyütüyordu. "Sultân" unvanını taşıyan ilk kişi odur. Devrinde şair ve şiire büyük itibar göstermiştir. Sarayında dört yüz şair bulundurduğu söylenir. Edebiyatta cömertliği, şairleri koruması ve kölesi Ayaz ile birlikte çok anılır.[51] Beyit no: 723.

مريم *Meryem*

İmrân'ın karısı Hanne bir nezirde bulunmuş ve Allah kendisine bir çocuk verdiğinde onu sadece Allah'ın hizmetine sunacağını söylemişti. Meryem'i doğurunca onu Meryem'in halasının kocası olan Berahya oğlu Zekeriyyâ'ya teslim etti. Meryem on yedi yaşına kadar onun hizmetinde bulundu. Zekeriyyâ ve karısı aşırı yaşlılıktan dolayı çocukları olmadığından bütün sevgilerini Meryem'e vermişlerdi. Zekeriyyâ bir gün Meryem'in yanına uğradığında onun kış mevsiminde yaz meyveler yediğini görmüş bunun sebebini ve meyvelerin nerden geldiğini sorunca da "Allah tarafından gönderildiği" cevabını almıştır. Sonunda Cebrail'i Allah Meryem'e göndererek kutsal ruhu Meryem'e üfürmüş ve Meryem hamile kalmıştır. Olay *Kur'ân*'da ayrıntılı olarak geçmektedir. Şiirde Hz. İsa'yı babasız olarak doğurması, Cebrail tarafından üfürme yoluyla gebe bırakılması gibi husûsiyetleriyle ele alınır. [52]Beyit no: 1891.

مسجد اقصا *Mescid-î Aksâ*

Kudüs'te Süleyman Peygamber tarafından yaptırılan camiin yerine yapılan ve "*Müslümanların ilk kıblesi olan camiye Mescid-i Aksâ* "denilir. Mekke'de, içinde Kâbe'nin de bulduğu mabede ise "Mescid-i Harâm" denilir. Mi'râc gecesinde peygamberimiz Mescid-i Haram'dan Mescid-î Aksâ'ya gitmiş, oradan da göğe yükselmiştir.[53] Beyit no: 324.

---

[51] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 260.

[52] Tellioğlu, Ömer, "Hz. Meryem", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, IV, 141-145.

[53] Hızlı, Mefail, "Mescid-i Aksâ", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, IV, 149.

عيسى → مسيح

مصر *Mısır*

Mısır ülkesi. Mısır'ın başkenti olan Kahire; memleket, ülke. Yûsuf ile Züleyhâ'nın maceraları orada geçmiştir. Nil nehri Mısır'a hayat vermektedir. Ken'an, Rûm, Bağdad, Şam, Habeş gibi adlarla yan yana bulundurulur. Yine Yusuf peygamberin güzelliğini telmîhen sevgilinin yüzü Mısır'a, kendisi de sultana benzetilir. Şeker kamışı Mısır'da çok olur. Mısır'da yapılan kılıçlar da eskiden değerli kabul edilirdi. Kelimenin "*ülke, memleket*" anlamıyla da çok zaman tevriye yapılır.[54] Beyit no: 937, 1991.

منصور *Mansur*

Tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıf. 244 /858 yılında İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ'nın kuzeydoğusundaki Tûr'da doğdu. Dedesi Mahamma Mecusî idi. Sonraları anne tarafından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin neslinden geldiği söylenerek kendisine "Ensârî" nisbesi verilmiştir. İbn Nedîm onun, halkının çoğunluğunu Araplar'ın meydana getirdiği Beyzâ'dan olduğunu ifade ettikten sonra babasının mesleğinden dolayı "Hallaç" diye tanındığını söyler. Oğlu Hamd'in anlattığına göre ise insanların gönüllerindeki sırları pamuk gibi atıp altüst ettiğinden "Hallâc-ı Esrâr" unvanını almıştır. Başka bir rivayete göre bir hallacın dükkanında iken sahibini bir yere göndermiş, dükkanına dönen bu kişi bütün pamukların atıldığını görerek bunu onun kerameti olarak kabul etmiş ve daha sonra "Hallac" diye anılmıştır. Asıl adı Hüseyin olduğu halde İran'da ve Osmanlılar'da daha çok "Mansûr" ve "Hallâc-ı Mansûr" şeklinde anılmış, kendisine "Mansûr" adı verilirken davasının zafere ulaşmış olduğuna işaret edilmiştir.

299-334/912-946 yıllarında özgün bir tarikat oluşturmuş, etrafında bir grup insan da toplamış, daha sonra Hindistan'ı da içine alan birtakım seyahatlere de çıkarak bu tarikatını yaymaya çalışmıştır. Sonunda Abbâsîlerin güçlü vezirlerinden Hâmid b. Abbâs'ın emriyle Abbâsî halifesi Muktedir (salt: 295-320/908-932) döneminde tutuklanarak hapse atılmış ve uzun mahkemeler sonucu çok şiddetli ve işkenceli bir şekilde idam edilmiştir. Cesedinin yakıldığı, küllerinin Dicle'ye saçıldığı, başının da Bağdat köprüsü'ne asıldığı aktarılır.[55] Beyit no: 1137, 2036.

---

[54] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 279.

[55] Uludağ, Süleyman, "Hâllâc-ı Mansûr", *DİA*, XV, 377.

موسى Musa

Süryânî dilinde *"tabut, yahut sanduka"* anlamındadır. Arap tarihçilerine göre Mısır hükümdarı Firavun'a İsrâiloğullarından doğacak çocuğun büyüyünce kendisine zarar vereceğini kâhinleri söylemişler. Bunun üzerine adı Velîd bin Musâb olan Firavun doğacak çocukların öldürülmesini emr etmiş. Anası Musa'yı doğurunca korkusundan, bir sandığa koyup Nil nehrine atmış. Firavun'un karısı Asiye sandığı nehirden aldırarak çocuğu içinden çıkarıp sarayına almış. Çocuk hiçbir kadının memesini emmemiş. Anası sütanne olarak saraya alınmış. Çocuk delikanlı olunca çarşıda İsrâiloğullarından biriyle bir Kıbtî'nin kavga ettiklerini görmüş, bir yumrukla Kıbtî'yı öldürmüş. Korkusundan Mısır'dan kaçmış ve Medyen'de Şuayb peygambere sığınmış, on sekiz sene çobanlık yapmış. Bu hizmetine karşılık Şuayb, kızı Safûrâ'yı Musa'ya vermiş.[56] Beyit no: 26, 502.

ن

نوح Nûh

Nûh, *Kur'ân-ı Kerîm*'deki kronolojik sıraya göre yirmi beş peygamberin üçüncüsüdür. Uzun yıllar kavmini imana davet etmiş, "Sam, Ham, Yafes" adlı oğulları ve hanımları iman etmiştir. *"Gemi yap"* diye Allah tarafından vahiy gelmiş, geminin inşası bitince, tûfân her yeri kaplamış, yeryüzündeki insanlar ve hayvanlar yok olmuştur. Nûh'un gemisi Cûdi dağında karaya oturmuş, gemidekiler kurtulmuştur. Ondan sonra insanlar, Hz. Nûh'un üç oğlundan türemiş, bu sebeple Nûh'a "İkinci Âdem" denilmiştir. Nûh peygamber 950 yıl yaşamıştır. *Kur'ân'da* hakkında birçok âyet vardır. Şiirlerde gemi ve tûfân birlikte anılır. Tûfân aşığın gözyaşını andırır. Nûh da bu tufan içinde batmamaya çalışan aşığın kendisidir.[57] Beyit no: 831, 1818.

ه

هامون Hâmûn

(Deryâçe-yi) Hâmûn: *Hâmûn Gölü*, Sîstân bölgesinde aynı zamanda bir nahiye adıdır. Düzlük, inişi çıkışı olmayan, çöl ya da bir alan. *Bundehişn*'de; "Kyansih" adıyla bilinmektedir. Bu suyun kıyılarında Zerdüşt'ün vadettiği şeylerin ortaya çıktığı kabul edilir. Şöyle ki; Zerdüşt inancına göre, Hûşîderân, bakire kızlardan dünyaya gelmekte-

---

[56] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 335.

[57] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 317.

dir. Bu bakireler, Hâmûn suyunda yıkanmışlar ve Zerdüşt'ün nutfesiyle hamile kalmışlardır. Doğu İran'da bulunan Hâmûn, İran'ın batısındaki Urûmiyye gibi kutsanmakta, olağanüstü özelliklerle bilinmektedir. *Bundehişn*'deki kayıtlara göre önceleri suyu tatlı ve içimli olan Hâmûn zamanla kokuşmuş ve içilmez bir hal almıştır. İnanışa göre, yine Zerdüşt'ün vadettikleri arasında yer alan Soşyânt'ın ortaya çıktığı çağda yeniden eski tadına ve lezzetine kavuşacak yeniden gerçek varlığını elde edecektir.[58] Beyit no: 2533.

هرات *Herât*

Afganistan'ın batısında bulunan Herîrûd ırmağının kenarında, çok eski dönemlerde kurulmuştur; adına çivi yazılı eski Farsça kitabelerde Haraiva, *Avesta*'da ve Grekçe metinlerde Aria, Areia şeklinde rastlanır. Heratlılar Herevî nisbesiyle anılır. Kültür ve sanat açısından en önemli dönemini Timurlu yönetiminde yaşamıştır.[59] Beyit no: 290, 538.

هما *Humâ*

Humâ kuşu, "*Devlet kuşu, talih kuşu*". "Cennet kuşu", Kaf Dağında, Okyanus adalarında veya Çin'de yaşadığına inanılan efsanevî bir kuş. Serçeden biraz büyük, yeşil kanatlı, sarı gagalı, boz saksağanı andırır bir kuş. Eskiden bir meydanda Humâ uçurulur ve kimin başına konarsa o kişi padişah olurmuş. Bu bakımdan Humâ bir devlet kuşu olarak bilinir. Bu kuşun ayaksız olduğu ve dirisinin ele geçmediği söylenir. Kemikle beslenir ve hiçbir kuşu incitmezmiş. Edebiyatta refah, kudret ve mutluluğa giden bir baht açıklığının sembolü olarak anılır.

Humâ kelimesi ile birçok terkipler yapılmış olup hemen hepsinde talih ve baht açıklığıyla ilgili düşünceler egemendir (humâ-pervâz, humâ-pâye, humâ-sâye vs.). Humâ, şiirde sevgiliyi andırır. Sevgili de hangi aşığına iltifat ederse o, devlete ermiş olur. "Humâ-yı beyzâ-yı dîn" tamlaması Peygamberimiz için kullanılan bir deyimdir.[60] Beyit no: 644, 2647.

---

[58] Dihhudâ, Alî Ekber, *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran 1346 hş., "Hâmûn", XVIII, 91.

[59] Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, XVII., 215.

[60] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 252.

و

وادى ايمن → ايمن

ى

يعقوب *Yakûb*

İbrahim Peygamberin torunu ve İshâk peygamberin oğludur. Eyyûb peygamber onun yeğenidir. Dayısının iki kızıyla evlenmiş ve bunlardan 12 oğlu dünyaya gelmiştir. Oğullan içinde Yûsuf ile Bünyamin aynı anneden doğmuşlardır. Babası İshâk'ın vefatından sonra Ken'ân ilinde kalıp yerine geçti. Allah ona peygamberlik verdi. Kardeşlerinin Yûsuf'u kuyuya atmalarından sonra onun hasretiyle "Beytü'l-ahzân: *hüzünler evi*" denilen kulübesinde yıllarca ağlamış ve ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Yıllar sonra oğlu Yûsuf, Bünyamîn ile ona gömleğini göndermiş ve gözleri açılmıştır.

Yakûb peygamberin lakabı "İsrail"dir. Onun soyundan gelenler "Benî İsrâîl: *İsrâiloğullari*" diye anılır. Yakûb Peygamber ile Hz. Muhammed arasında gelen bütün peygamberler onun zürriyetindendir. *Kur'ân-ı Kerîm'de* onunla ilgili birçok âyet vardır. Edebiyatta daima Yûsuf ile ilgili olarak anılır. Gözlerinin görmez oluşu, yıllarca ağlaması, kulbe-i (beyt-i) ahzân'ı, oğlunun kokusunu alınca gözlerinin açılışı vs. telmîh konuları ile ele alınır. Aşık bu çileleri yüzünden kendini veya gönlünü Yakûb'a benzetir.[61]
Beyit no: 1781, 3291.

يوسف *Yûsuf*

Yûsuf Peygamber, İsrailoğulları peygamberlerinden Yâkûb'un oğludur Hayatıyla ilgili ayrıntılar *Kur'ân-ı Kerîm'de* geniş bir şekilde anlatılmıştır. *Kur'ân*'ın en güzel kıssası olup, "Ahsenü'l-Kassas" olarak vasıflandırılır. Şiirde adı en çok anılan peygamberlerden biridir. Harikulade güzelliği ile çok zaman sevgili ona benzetilir, hatta sevgili, "Yûsuf-ı sânî: *ikinci Yûsuf*" olarak nitelenir. Ay ile güneşin ona secde etmeleri, kuyuya atılması, terazi ile tartılıp ağırlığınca altın karşılığı satılması, Züleyhâ ile olan maceraları, zindana atılması, güzel rüya tabir etmesi, babası Yakûb'tan ayrı kalışı, köle iken Mısır'a sultan oluşu vs. kıssalar nedeniyle birçok şairin dizelerine konu oluşturur. *Kur'an*'da adı geçen ve hikayesi uzun bir şekilde anlatılan, İsrailoğulları peygamberle-

[61] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 414.

rinden, Yakup peygamberin oğlu Yusuf peygamberdir. Adı bazen "Mâh-ı Ken'ân: *Ken'an ülkesinin ayı*" olarak anılır.[62] Beyit no: 20, 139.

[62] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 418.

3.5. Terimler

آ

آئينه *Âîne*

Aynanın edebiyatta kullanılış sebeplerinin başında bir süs malzemesi oluşu gelir. Güzeller, aynaya bakarak kendi güzelliklerinin farkına varırlar, yine ona bakarak süslenirler. Aynanın karşısındakini gösterme ve yansıtma özelliği, gerçekte aslı olmayan bir şeyin bir hayal gibi ortaya çıkmasıdır. Ayna aydınlık, parlak, lekesiz ve pas tutmamış olduğu zaman iyi gösterir. Sevgilinin yüz aynasında bütün bu özellikler vardır. Buna rağmen aynanın bir yüzü karadır. Yani ayna iki yüzlüdür. Sevgili ayna karşısına geçince kendisini seyretmeye doyamaz ve uzun müddet aynanın karşısından kalkamaz. Ayna, cepte taşınması dolayısıyla da ele alınır. Cep aynasının eksik edilmesi bir hatadır. Bakılmaya bakılmaya pas tutması; hem sevgili hem de aşık için tahammül edilmez bir durumdur. Bütün bunların yanında sevgilinin yüzü, yanağı, genel durumu, aşığın canı ve gönlü de aynaya benzetilir. Edebiyatta daha çok tenasüp yoluyla ve yüz, çehre, yanak vb. ayna ile ilgili kelimelerle birlikte kullanılır. "Su", "güneş", "ay", "dünya" ve "felek" de birer ayna hükmünde ele alınır. Âyînedâr ise: "*süslenenlere ayna tutan kişi* veya *berber*"dir.[63] Beyit no: 2101, 3138.

آب حيات *Âb-ı hayât*

"*Ölmezlik suyu*", "*damlaları sonsuz hayat bağışlayan tatlı ve lezzetli su*", "*bengi-su*". Efsaneye göre İskender-i Zulkarneyn ordusuyla birlikte bir memlekete uğramış, orada kendisine ileride bir deniz olduğu, o deniz geçilince üç ay süren karanlıklar ülkesinin başladığı ve bu ülkede âb-ı hayât olduğu söylenmiş, İskender, veziri Hızır'ı ve İlyas'ı da yanına alarak denizi geçmiş ve karanlıklar ülkesine varmış. İskender'de karanlıkları aydınlatan iki mücevher veya bayrak varmış. Birini Hızır ile İlyas'a vermiş. Hangisi suyu bulursa diğerini haberdar etmek şartıyla ayrılmışlar. Hızır ile İlyas yorulunca bir pınar kenarına oturup karınlarını doyurmak istemişler. Hızır yanında getirmiş olduğu pişmiş balıklan çıkarmış, pınardan elini yıkarken bir damla su balığa damlamış. Balık o anda canlanıp suya karışmış. Hızır o suyun ab-ı hayât olduğunu anlamış, kana kana içmiş. İlyas'a da içirmiş. O sırada bunlara bundan İskender'e söz etmemeleri

---

[63] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 49-50.

hususunda bir ilâhî emir gelmiş. Böylece Hızır ile İlyas ölümsüzlüğe ermişler. Rivayetlere göre: kıyamete dek Hızır denizde, İlyâs da karada sıkıntıya düşenlere yardım ederler ve her senenin 6 mayıs günü İskender seddi üzerinde buluşup Kâbe'ye hacca giderek o yıl yapacakları işleri görüşürlermiş.

"*İlâhî aşk*" anlamında tasavvufî bir sembol olarak kullanılan "âb-ı hayât", "ledün" ilminden kinayedir. O, mürşid-i kâmilin, hayvan, hayat yaşayan insan aklını dirilten sözleri ve nazarıdır. Edebiyatta geniş bir kullanım alanı bulan bu mazmûn, manevî neş'eyi, aşk ve irfanı karşılar. Şiirlerde, "*ince ve saf söz*" olarak kullanıldığı gibi "*sevgilinin dudağında*" da âb-ı hayât özelliği vardır. Dudakları çevreleyen "ayva tüyleri" ise "zulumât: *karanlıklar*" ülkesidir. Âb-ı hayât, genellikle Hızır ve İskender ile telmîh ve tenasüp yoluyla kullanılır. Bazen şairin, kendi şiirini de âb-ı hayâta benzettiği olur. "Çeşme-i hayât", "çeşme-i cihan", "çeşme-i hayvan", "aynu'l-hayât" şekilleriyle de kullanılan âb-ı hayât, şiirde geniş şekilde ele alınmıştır. Bu tamlama yerine "âb-ı bekâ", "âb-ı câvîd", "âb-ı câvidânî", "âb-ı hayvân", "âb-ı Hızr", "âb-ı İskender", "âb-ı zindegî" ve "âb-ı zindegânî" tamlamaları da kullanılır.[64] Beyit no: 228, 457.

آب خضر ← آب حيات

آتش ايمن *Âteş-i Eymen*

Hz. Musa Mısır'a dönmek üzere ailesi ve iki çocuğuyla yola çıktığında Tûr-ı Sina'ya yaklaştığı zaman şiddetli bîr rüzgar ve yağmurla karşılaştı. Yolunu şaşırdı. Ateş yakmak istediyse de başaramadı. O sırada uzakta bir ateş gözüne ilişti. Ateşe yaklaşınca onun bir ağaç tepesinde olduğunu gördü. Korkarak geri dönmek istedi. Bu, Musa'nın peygamberlikle görevlendirileceği anda yeşil bir ağaç üzerinde gördüğü ve ona kılavuzluk görevi yapan ateşti. Mecazî olarak: "*sevgilinin dudağının kırmızılığı*", "*üzüm suyu*", "*üzüm şarabı*" ve "*kırmızı şarap*" anlamlarında kullanılır.[65] Beyit no: 228, 1328.

آتشگاه ← آتشكده

آتشكده *Âteşkede*

Ateşe tapanların, Mecûsîlerin ibadethanesi. Muğların tapınakları ve ateşperestlerin ateş yaktıkları yer olan âteşkede; "beytu'n-nâr", "beytu'n-nîrân", "âteşlâh", "âteşhâne",

---

[64] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 12-13.
[65] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 295.

"âteşzâr" ve "âteşgâh" isimleriyle de bilinmektedir. Farsça "âteşkede" kelimesi her zaman övülen ve saygı duyulan bir nesne olan "âteş" kelimesinin "kede" yer ekiyle birleşmesi yoluyla türetilmiştir. Bu şekilde "hâne-yi âteş/âteşhâne: *ateş evi*" ve teknik terim olarak da Zerdüşt dini bağlılarının kutsadıkları, ateşi içerisinde koruyup sakladıkları yerlerin özel adı olarak kullanılmıştır.

Zerdüşt inanırlarının kutsal mekanları ve tapınakları olarak bilinen âteşkedelerde hiç söndürülmeden yakılan ateş, bu inanç sisteminde tanrısal gücün simgesidir. Âteşkedelerin yapılış tarzları, şekilleri ve iç bölümleri hemen her yerde aynı olarak tasarlanmıştır. Genellikle her âteşkede sekiz kapılıdır ve sekiz köşeli birkaç odadan oluşmaktadır. İçerisinde kutsal ateşin hiç söndürülmeden yakıldığı "âteşdân: *ateşlik*" söz konusu kompleks yapının ortasında yer almaktadır. Zerdüşt geleneğinde ateş, üzerine güneş doğmaması için açık havada yakılmamış, onun için âteşkede kompleksi içerisinde tam ortada bir oda yapılarak âteşdân onun içerisine konulmuştur. Âteşkedelerin sayısı oldukça fazladır, ancak büyük âteşkedeler üç tanedir. Zerdüşt inanışı bağlıları âteşkedeye "*şefkat kapısı*" adını da vermektedirler.[66] Beyit no: 1119, 1892.

آسمان *Âsumân*

"*Gökyüzü, semâ*". Edebiyatta âsumân kelimesi; "felek" yerine veya onunla olan ilişkisi yönünden çok anılmıştır. Kelimenin "âsmân" veya "âsumân" şekilleri de vardır, içinde güneş (sevgili) olması dolayısıyla sevgilinin eşiği âsumân sayılır. Çünkü güneş o eşiğe gelip dilencilik yapmaktadır. Gökyüzünden devamlı bir şeyler yağar. Sevgilinin eşiğinden de aşık için dert ve ıstırap yağar. Âsumân yer yer "felek", "sipihr", "semâ" ve "gök" kelimeleri yerine kullanılmıştır. Zemîn ile tezat yapılarak kullanıldığı gibi gök cisimleriyle de tenasüp yoluyla söz konusu edilir. *Avestâ*'da, Sanskrit dilinde ve Eski Farsça'da "esmene: *ağır*" şeklinde geçmekte olan âsumân kelimesinin Sanskrit dilinde ve *Avestâ*'daki kökeni "esmen" ve "esen" şekillerinde "*taş*" anlamında kullanılmaktadır. Felekler taş şeklinde düşünüldüğünden gökyüzü de bu isimle anılmıştır. Âsumân aynı zamanda feleği koruyan tanrının da adıdır. Şiirde "çerh", "semâ", "felek", "esîr", ummu'n-nucûm", sipehr", "gonbed", "gerdûn", "hazrâ", "mînâ", gibi kelimelerle de anılmakta ve yerlerin yedi kat olduğuna inanıldığı gibi onun da yedi kat olduğu kabul edilir. Sipehr, Felek kelimeleriyle de anılan gökyüzü. Gökyüzünün bu kelimeyle bilinme-

---

[66] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 109; *Luğatnâme*, "âteşkede", II, 105 ???

si konusunda Farsların birtakım rivayetleri de vardır. "Âs: *değirmen*" kelimesinden esinlenerek gökyüzü de döndüğü için "*değirmen gibi*" anlamına gelen bu kelimeyle karşılamışlardır.[67] Beyit no: 92, 1994.

آفتاب *Âfitâb*

Güneş, astronomi ilmine göre; kuvvet, şiddet, kahır, sürekli gazab, rağbet, his, iffet, haya ve rikkat niteliklerini taşır. Sarı renk güneşi simgeler. Bu rengi taşıyanlar zeki, kuvvet sahibi ve sanatkar olur eğlenceyi severlermiş. Kimyagerlerce altına "şems: *güneş*" denir. Kamer ve Müşteri dostları, Zühre ve Zühal düşmanlarıdır. Mevkii dördüncü kat göktür. Güneş "neyyir-i a'zâm" nitelemesiyle de bilinir. Mecazî isimleri ise sayısızdır. Işıklarını bolca her yere dağıttığı için cömertlik sembolüdür. Bütün bu özellikleriyle sevgili denen sultanı temsil eder. Şiirde daha çok ışığı, parlaklığı, ısısı ve ısıtması ile ele alınır. Hem benzeyen hem de benzetilen durumundadır.[68] Beyit no: 141, 162.

آهوی تتار *Âhû-yi Tatâr*

"Güzel gözlü", "güzel kokulu" ve "ürkek" olduğu için sevgiliye benzetilen âhû: *ceylan*, edebiyatta bir çok teşbihe de konu ve neden olmuştur. "*Gözlerinin iri ve gayet siyah oluşu sevgilinin gözünü*" hatırlatır. Sevgilinin yüzü Kâbe'ye benzetildiği zaman, göz ahusu oraya sığınmış olur. Çünkü Kâbe'de avlanmak yasaktır. Bir gül bahçesi olarak anılan yüz, âhû gözlerle daha da güzelleşir. Ancak âhûnun en yaygın ve önemli kullanımı misk nedeniyledir. Sevgilinin saçı, misk kokar, âhûnun misk üretmesinin sebebi ise bu kokuyu kıskanması veya ona aşık olmasıdır. Bunun sonucunda âhûnun içine kan oturmakta ve bu kan sonra misk olmaktadır. Âhû daha çok Hıtâ, Çîn, Tatar, zülüf vs. kelimelerle tenasüp içinde kullanılır. Âhû, avlanan bir hayvan olduğu için "sayyâd: *avcı*", "dâm: *tuzak*, vahşî" kelimeleriyle birlikte de anılır. Mecnûn'un çöllere düştüğü zaman âhûlarla dostluk kurması da telmih olarak anılan başka bir özelliktir.[69] Beyit no: 506, 584.

آيت *Âyet*

"*Açık alâmet*", "*nişan*", "*eser*"; "*Kur'ân'ın her bir cümlesi*". Kelimenin çoğulu "âyât" olup her ikisi de her zaman "kerime" nitelemesiyle birlikte kullanılır. Mekkelile-

---

[67] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 41

[68] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 224.

[69] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 13.

re hitaben inen âyetlere Mekkî; Medinelilere hitaben inenlere de Medenî âyet denir. *Kur'an* âyetlerinin sayısı altı bin altı yüz on altı (bir görüşe göre altı bin altı yüz elli altı) olup bir kısmına âyât-ı muhkem(e) denir. Bunlar, manası tefsir yoluyla anlaşılabilen â-yetlerdir. Diğer bir kısmına da âyât-ı müteşâbih(e) denir. Bunlar, akıl ve nakil yoluyla kavramının mümkün olmadığı âyetlerdir. Bunlara mukattâ'da denilir. Anlamlarını ancak Allah bilir. Bazı sûrelerin başında yer alan harfler bunlardandır. Âyetler, "fasıla: *ayraç*" denen duraklarla birbirinden ayrılır. Âyetlerin birçoğu bir veya birkaç cümleden oluşan sözlerdir. Bunun yanında bazen bir sayfa tutan âyetler veya kısa cümlelerden oluşan â-yetler vardır. Edebiyatta âyetler iktibas yoluyla kullanılır, iktibaslar ise bazen tam ibare olarak, bazen âyet içinden bir iki kelime, bazen de anlam olarak söz konusu edilirler. Yer yer isimleri de sevgiliye ait özellikler için söz konusu edilebilir.[70] Beyit no: 1050, 1264.

ابد Ebed

"*Sonu olmamak*", "*daima var olmak*". Bu ancak Allah'a mahsustur. Kelâm ilminde Allah'ın ebediliği, Bekâ sıfatıyla açıklanmaktadır. "*Kıdemi sâbit olanın ademi mümtenidir*". "*Kıdemi zâtı ile kadîm olan zât, bâki ve ebedî olur*". Allah bütün varlıklardan önce olup kendi vücudunun başı ve sonu yoktur. Her şey, bütün varlıklar biter, yok olur, ancak Allah kalır. Bu, kelime-i tevhidde de ifade edilir: Ancak Allah vardır. O'nun varlığının önü, sonu yoktur. O'nun önceliğine başlangıç, sonluğuna sonluluk yoktur.[71] Beyit no: 58, 183.

اختر Ahter

Yıldız. Şiirlerde "sitâre", "ahter", "kevkeb", "necm" gibi eşanlamlılarıyla karşımıza çıkan yıldız, çok zaman parlak şekliyle ele alınır. Uykusuz kişilerin yıldız sayması, güneş gelince kayboluşları, güneşe nispetle küçücük oluşları, burçları oluşturmaları, insan üzerine etkileri, her kişinin gökte bir yıldızı oluşu, Arştan haber çalmaya gelen şeytanların yıldızlar ile taşlanması, kıyamet koptuğu zaman yıldızların yere döküleceği vs. hep yıldızlar ile birlikte anılan telakkâlerdir. Şairler yıldızlar ile gözyaşı, göz, çiğ tanesi, çiçek vs. arasında benzetmeler kurabilirler. Özellikle çokluk, yuvarlaklık, parlaklık vs.

---

[70]Yağcı, Cengiz, " *Şamil İslam* Ansiklopedisi", I, 179.

[71]Kızılırmak, Sait, "Ebedî", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, II, s. 4.

ilişkiler üzerine kurulan bu benzetmelerden en çok kullanılanı yıldızın parlak olmasıdır. Aşık güneş yüzlü sevgilisi için yıldızlar kadar gözyaşı dökmektedir. Nasıl güneş görünür görünmez yıldızlar kaybolurlarsa aşık da sevgilisini görünce ağlamaya son verir.[72] Beyit no: 289, 373.

اربعين *Erbaîn*

Tarikat mensuplarının kırk gün halvete kapanıp ibadet ve perhizle vakit geçirmeleri. Erbaîn yerine Farsça anlamdaşı olan "çile" kelimesi daha çok kullanılır. "Erbaîn çıkarmak" deyimi "*kırk günlük müddetin dolması*" demektir. Kırk sayısının eski çağlardan beri önemli olduğuna inanılması edebiyatta da etkisini gösterir.[73] Beyit no: 72.

ازل *Ezel*

"*Başlangıcı olmayan zaman*", "*yok olması imkansız varlık.*" Ezelinin varlığı için bir başlangıç düşünülemez, çünkü sürekli olarak vardır. Varlığı başkasına bağlı değildir. Ezelînin eksik varlık olması mümkün değildir; çünkü o, kendisini daha yetkin kılacak bir duruma doğru değişime uğramaz. Şu halde ezelî varlık zorunlu olarak tamdır. Öte yandan maddî varlık cinsleri ve türleri olan varlıktır, ezelînin ise cinsi yoktur; buna göre maddî varlık ezeli olamaz.[74] Beyit no: 399, 446.

اعتكاف *İtikâf*

"*Bir yerde bekleme, durma ve kendini orada hapsetme*". Akıl bâliğ veya temyiz gücüne sahip bir müslümanın beş vakit namaz kılınan bir mescitte ibadet niyetiyle bir süre durması anlamında bir terim. Bu ibadette bulunan kişiye de "mutekif" adı verilir.[75] Beyit no: 1010, 3697.

الله اكبر *Allâhu Ekber*

"*Allah uluların ulusudur*". "*En büyük Allah'tır*". Ezanın ilk cümlesi olan bu söz, akıllara durgunluk veren olay ve yaratılışlar karşısında bir hayret ifadesi olarak kullanılır.[76] Beyit no: 564.

---

[72] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 417.

[73] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 128.

[74] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, II, 134.

[75] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 263.

[76] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 29.

امّت Ümmet

"*Ana yol*", "*din*", "*cemaat*", "*familya*", "*nesil*", "*boy*", "*zaman*". Istılahta ise, kendi iradeleriyle veya bir zorunluluk neticesinde aynı yerde, aynı zamanda veya aynı dine tabi olma neticesinde bir arada yaşayan insan topluluğudur.[77] Beyit no: 688.

اناالحق Ene'l-Hak

"*Ben Hakk'ım*" anlamında bir söz olup Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) tarafından söylenmiştir. Mansûr, kendisini Tanrı'dan bir parça olarak görmüştür. Nitekim onun düşüncesinde Allah' tan başka gerçek hiçbir varlık yoktur. Bir vecd anında söylenmiş olan "Ene'l-Hak" sözü bir varlık iddiası değil, tam tersine bir hiçlik ifadesidir. Hakk kelimesinin Allah'ın doksan dokuz isminden biri olması yanında "*Bâtılın zıddı*", "*gerçeğe uygun*", "*mal*", "*mülk*", *nasib*; *mevcut*, *sabit*, *lâyık*" anlamları da vardır. Hallâc-ı Mansûr'un sözü bu bakımdan, te'villere açıktır. Tasavvuf şairlerince benimsenip söylenen bu sözde bâtılın zıddı olma hali, yani "*Ben bâtıl değilim*" anlamı daha yaygın olmuştur. Bu sözü söylemekle cezbe halini de anlatan şairler daha çok Hallâc'ı söz konusu ederler.[78] Beyit no: 297, 395.

ب

باد Bâd

Bâd, "*rüzgâr*", "*yel*", "*esinti*", "*nesim*". Rüzgâr, "*yel*" anlamıyla şiirde oldukça geniş bir kullanım bulmuştur. Öncelikle aşığın "âh"ı ile sıkı bir ilgisi vardır. Sevgilinin saçlarındaki koku rüzgarda her an mevcuttur. Sabah ve seher vakitlerinde esen rüzgarda bu özellik daha belirgindir. Rüzgar sevgilinin saçını çözer. Bazen bunu sevgiliye ve onu saçındaki kokuya karşı duyduğu aşktan dolayı yapar. Rüzgardaki misk kokusu yine sevgilinin saçından alınmadır. Bazen rüzgarı bir postacı, bir ulak olarak görürüz. Bu durumda sevgiliden aşığa koku; aşıktan sevgiliye özleyiş, niyaz, âh u feryâd getirip götürür. Rüzgar devamlı esişiyle toz oluşturur. Aşık bu esinti ile sevgilinin ayağının tozuna kavuşur. Rüzgarın devamlı dolaşıp durması âşığın haline pek uygundur. Nitekim aşık ağlarken o da yağmur bulutlarını harekete geçirir.

Süleyman Peygamber'in rüzgara hükmetmesi, büyücü ve cadıların rüzgara binip gitmeleri, dört unsurdan biri olan havayı oluşturması vs. yönlerden ele alınan rüzgarın

---

[77] Turgay, Nureddin, "Ümmet", *Şamil İslam Ansiklopedisi,* VI, 268.

[78] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 127.

çeşitleri de vardır. Bunlar arasında "sabâ", "nesîm", "bâd-ı hazân" vs. sayılabilir. *Kur'ân-ı Kerîm'de* Âd kavminin helak edilişi dolayısıyla ve rüzgarın işlevi hakkında da âyetler bulunur.[79] Beyit no: 941, 973.

باران نيسانى *Bârân-i Nîsânî*

Nisan, dilimize Süryanîce'den geçen bir kelimedir. Nisan ayı olarak bilinir. Şiirde Nisan ayı, bulutu, cömertliği, yağmuru, bereketi ve baharın müjdecisi olarak ele alınır. Gül, bu mevsimde açar; sevgili bu ayda seyrana çıkar. Meclis bu ayda kurulmaya başlar ve nihayet yılan ile istiridye bu ayda toprağın altından ve denizden çıkıp nisan yağmuru yutarlar.[80] Beyit no: 6.

بت *But*

"Put", "sanem" şekilleriyle de bilinir. Edebiyatta sevgiliye istiare yoluyla "but" ve "sanem" denilir. Buradaki put daha çok kilise duvarlarındaki mozayik işlemeli tasvirler yerine kullanılır ve sevgilinin o tasvirler kadar güzel olduğu anlatılmak istenir. Sevgilinin beni ile kâkülü putperest olarak bilinir. Yine sevgilisinin güzelliği bir puthâne gibidir. Aşık, sevgilisinin güzelliği karşısında kendini bir puthânedeki kadar dinden imandan çıkmış olarak gösterir. Çünkü o güzellik aklını başından almış ve onu, ne yaptığını bilmez hale getirmiştir. Bazen put yerine "nigâr" da kullanılır.[81] Beyit no: 163, 1270.

بتخانه → بت

بسم الله *Bismillâh*

"*Allah'ın adıyla başlarım*" anlamıyla "besmele" olarak bilinir. *Kur'ân'* da bir âyet içinde geçer. Bir de sûre başlarında yazılan müstakil besmeleler vardır. Besmelenin tamamı "Rahman (*dünyada herkese*) ve Rahîm (*Âhirette yalnızca mü'minlere acıyan*) Allah'ın adıyla başlarım." meâlindedir. Herhangi bir işe başlarken söylenir. Edebiyatta çeşitli yazılış şekilleriyle ve içinde geçen harfler dolayısıyla da anılır. Eskiden kitapların başına besmele yazılırdı. Hatta divanların başına besmele manzûmeleri konulurdu.[82] Beyit no: 3513.

---

[79] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 334.
[80] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 316.
[81] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 76.
[82] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 71.

بلبل Bulbul

"*Güzel ötüşü ve sesinin güzelliğiyle bilinen kuş*"; kuşların aşığı. "Andelîb", Farsçası "hezâr" dır. O, şakıyışlarıyla ağlayıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzelliklerini anlatan ve ona aşk sözleri arz eden bir aşığı simgeler. Bazen aşığın kendisi, bazen canı, bazen da gönlü olur. Bülbül güle aşık kabul edilir. Bu durumuyla aşığa çok benzer. Üstelik güzel sesi de aşığın güzel sözleri, şiirleridir. Nasıl bülbül gülsüz olamazsa, aşık da maşûksuz olmaz. Gülün dikenleri nasıl bülbülün ciğerini delerse, sevgilinin eziyetleri de aşığın bağrını deler.[83] Beyit no: 597, 650.

بهار Bahâr

Edebiyatta en çok üzerinde durulan mevsim bahardır. Başta gül, lâle, sümbül, menekşe olmak üzere çiçeklerin en gözde oldukları zamanın bahar oluşu ve bu çiçeklerin sevgilideki güzellikten birer iz bulundurmaları, bağ ve bahçenin bahar mevsiminde güzelleşmesi, akar suların baharda daha coşkun akması vs. yönlerden şair baharı diğer mevsimlerden üstün tutar. Bahar mevsimi bütün bir kış evlerinde bunalmış olan insanların kırlara koşup bezm ve eğlenceler düzenledikleri mevsimdir. Bu mevsimde her şey taptazedir. Çünkü hayat ve tabiat bir diriliş içindedir. Geçip gidici olduğu için kıymetinin bilinmesi gerekir. Bahar güzeldir, güzel de bahar. Bahar insanın gençliğidir. Hızla geçip gidiverir. Onun için herkes bu mevsimde mest olmuştur. Baharda bulutlar dopdoludur. İnci-mercân yağdırırlar. Baharda yılan, kış uykusundan uyanır; istiridye, deniz kenarına çıkar. Akarsular bu mevsimde çılgına dönerler, boz bulanıktırlar. Rüzgar etrafa kokular saçar.

Bahar ile hazân daima bir tezat için yan-yana getirilir. Şair de hazândan kaçınma ve bahara karşı bir özlem vardır. Nevbahâr: *yeni bahar, ilk bahar* ", "mevsim-i gul" veya "fasl-ı gul: *gül mevsimi*" olarak da anılır.[84] Beyit no: 1283.

بهشت Bihişt

"*Gölgelik bahçe*" anlamındaki cennet ahirette müminlerin gideceklerine inanılan yerdir. *Kur'ân'ın* değişik ayetlerindeki "Cennet"," dâru'n-nâîm", "cennetu'l-me'va", "makâmu'l-emîn", cennetu'l-f'irdevs" gibi sıfat ve isimler, cennetin dereceleri gibi adlarını da gösterirler. İnanışa göre cennet Arş'ın sağ yanındadır. Sekiz kapısı bulunmakta-

---

[83] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 129.

[84] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 57.

dır. Bazılarına göre sekiz cennet birbirini kuşatmış vaziyette ve iç içedir. Her cennet birbirinden farklıdır. Oraya girecek olanlar da derece bakımından kendilerine uygun olan yere girerler. Adn cennetinde Allah mü'minlere görünecektir. Bu bakımdan cennetlerin en üstünü Adn cennetidir Sekiz cennetin adları şunlardır:

1- Naîm: *hoş dirlik.* Beyaz gümüştendir.

2- **Adn**: *ikâmet.* Parlak incidendir;

3- Huld: *ebedî kalış.* Sarı mercandandır

4- Firdevs: *Bahçe.* Kızıl altındandır:

5- Me'vâ: *Mekân.* Yeşil zebercettendir.

6- A'lâ: *Yüksek*

7- Dârü's-selâm: *Ayıp ve âfetten arı.* Kırmızı yakuttan.

8- **Ravza**: *sulu, çayırlı yer, bahçe.*

Edebiyatta çoğu zaman "bihişt" olarak karşımıza çıkan cennet, bazen kelimenin çoğulu olan "cinân" şeklinde de kullanılır. Cennet sevgilinin sarayı, bahçesi, mahallesi, yurdu, kısaca onun bulunduğu yerdir. Ayrıca ilkbaharda tabiat da cennetten bir kesittir. Güzel yerler de cennete teşbîh edilir, Cennet ile birlikte kevser, hûrî, gılmân, tavus gibi unsurlar da beyitlerde yer edinir. İnanmayanlar asla cennete giremezler. Cennetin kapısında Hz. Peygamberin adı yazılıdır. Orada müminler hülle denilen bir elbise giyerler, iyi kişilerin mezarlarından cennete bir pencere açılır.[85] Beyit no: 11, 224.

بيت الحرام *Beytü'l-Harâm*

Mekke'de Harem-i Şerîf'in içinde bulunan kutsal bina. "Beytullah", "Beytü'l-Harâm", "Kâbetullâh" adlarıyla da bilinir.[86] Beyit no: 1663.

پ

پيراهن *Pîrâhen*

Gömlek. Şiirlerde aşığın bağrındaki ve bedenindeki yaralar ile kendi teni bir pîrâhen: *gömlek* olarak düşünülür. Ayrıca sevgilinin gömleği aşık tarafından kıskanılır. Çünkü o, sevgiliyi sarıp kucaklamıştır. Bazen Yûsuf Peygamber ile ilgili olarak da gömlekten bahsedilir. Kelimenin "pîrehen" şekli de kullanılır.[87] Beyit no: 233, 1991.

---

[85] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 83.

[86] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 221.

[87] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 325.

پير مغان *Pîr-i mugân*

Şiirde eğlence mahalli olan meyhanenin baş kişilerinden birisi pîr-i mugândır. O, sırları açığa döken, herkese miktarınca içki sunan, meyhaneyi çekip çeviren, yaşlı, gün görmüş, nur yüzlü, cömert ve saygı gösterilmesi gereken bir kişidir. O yüzden sunduğu kadehi öpüp başa koymak, öğütlerini can kulağıyla dinlemek ve asla gözünden düşmemek gerekir. Onun yardımcısı olarak bir muğbeççe bulunur. Mecazî ve tasavvufî manâsıyla tekke ile alem, feyz ve neşe meyhanesi olup şarap; bu meyhanede içilen sevgi ve neşe; pîr-i mugân da o neşeyi sunan mürşittir. [88] Beyit no: 2063.

پيمبر *Peyember*

"Peyâmber", "Peyğâmber" şekilleriyle de bilinen Peygamber, "*haber getiren; Allah'ın buyruklarını insanlara haber veren, rasûl, nebî*" anlamlarında kullanılır. Nebîler, müstakil şerîat sahibi olmayan peygamberler. Bunlar, kendilerine has şerîat ve kitap sahibi olmayıp bir önceki peygamberin şerîatiyle amel ederler. "Sultân-ı enbiyâ: *nebîler sultanı*" deyimi Peygamberimiz için kullanılır.[89] Beyit no: 397, 2612.

ت

ترسا *Tersâ*

Puta tapan, Hıristiyan. Tasavvufta mürşid-i kâmil için kullanılır. Kelime "*çok korkak*" anlamına gelir. Müritler, Allah'tan korkmaları gerektiği için bu adla anılmışlardır. "Tersâbeççe" kelimesi de aynı anlamda kullanılır. Ancak şiirde genç ve güzel sevgili için "bot-i tersâ" ve "tersâbeççe" tamlamalarına daha çok rastlanır.[90] Beyit no: 2692.

توبه *Tövbe*

Tövbe, "*işlenmiş bir günah için bir daha işlenmeyeceğine dair söz verilip af dileme*", iki türlü tövbe vardır: İnâbe tövbesi: "Kulun, Allah'ın gazabından korkarak günahtan kaçınması dolayısıyla yaptığı tövbe". İsticâbe tövbesi: "Kulun, Allah'ın lütuf ve kereminden utanarak yaptığı tövbe". Sûfîler ise avama, havassa ve ahâssa ait olmak üzere üç çeşit tövbe kabul ederler. İslam'da güneş batıdan doğuncaya dek tövbe kapısı açıktır.[91] Beyit no: 1801, 1807.

---

[88] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 326.

[89] Aydın, Ali Arslan, "Peygamber", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, V, 196.

[90] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 392.

[91] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 79.

ج

جام Câm

"*Şarap kadehi*", "*Kadeh*" anlamında en çok kullanılan kelimedir. Birçok eşanlamlıları vardır: "âbgine, kadeh, kap, kâse, peymâne, piyâle, rıtl, sağer, sebû, sürahi, tas, tulum..." Ayrıca bu kelime birçok tamlamalarda da yer alır: câm-i billûr, câm-i lebrîz, câm-i mey, câm-i mînâ, câm-i sahbâ, câm-i şarâb, câm-i rûşen, câm-i sabûhî, câm-i zerrîn, câm-i gulgûn... Kadehi ilk bulan kişi Cem (Cemşîd) dir. Bu bakımdan Câm-ı Cem şeklinde, veya ayrı olarak aynı beyitte çok kullanılır.

Câm, sevgilinin dudağıdır, ağzıdır. Çünkü içi dolu olan bir sırça kadeh tıpkı dudak renginde görünür. Ayrıca buse, en az bir şarap kadar insanı kendinden geçirir, sarhoş eder. Böylece aşık dertlerini unutur. Üstelik sevgilinin ağzı acı sözlerle doludur. Nitekim şarap da acıdır. Câm aynı zamanda bir gonca veya güldür. Kırmızılığı yönünden ve çekiciliği nedeni ile bu ilişki kurulur. Sevgilinin güzelliği de baştanbaşa bir câmı andırır. Çünkü aşığın kendinden geçmesine yol açar. Edebiyatta şarap ve dolayısıyla câm, önemli bir yer tutar.[92] Beyit no: 395, 583.

جام جم Câm-i Cem

"*Cem (Cemşid)'in üzerinde yedi hat bulunan kadehi*". Yedi feleğin sırrını taşıyan bu kadeh temsilî yedi madenden yapılmıştır, Efsaneye göre bu kadehte bütün dünya seyredilebilirmiş. Şarabın verdiği keyfiyetten dolayı böyle bir inanış yerleşmiş olmalıdır. "Câm-ı gîtînumâ" diye de anılır ve gönül yerine de kullanılır.

Rivayete göre Cem, maiyyeti ile birlikte bir kır gezisindeyken, gökte bir kuş görür. Kuşun ayaklarına bir yılan sımsıkı sarılmıştır. Okçularına kuşa zarar getirmeden yılanı vurmalarını söyler. Kuş kurtulunca Cem'in yanına gelir ve gagasından çıkardığı birkaç taneyi bırakır. Bu taneler toprağa ekilince üzüm ve asma elde edilir. Üzümün suyunu içmek adet haline gelir. Ayrıca çok bekleyen üzüm sularının zehirli olduğu inancı yaygınlaşır. Bir gün Cem'in cariyelerinden birisi intihar etmek ister. Bunun için de bir köşede unutulmuş ve köpürmüş olan üzüm şırasını içer. Daha sonra kendisinde değişik ruh halleri belirir. Kendisine geldiğinde durumunu Cem'e anlatır. O da şırayı uzun müd-

---

[92] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 79.

det bekletip içmeyi adet haline getirir. Bu şıra, şaraptır. Bu nedenle şarap, Cem ile birlikte çok anılır.[93] Beyit no: 577.

جحيم *Cehîm* → *Dûzeh*

جرعه *Cur'a*

"*Yudum*", "*su, şarap gibi şeylerin içildikten sonra kadeh dibinde kalan artığı*" demektir. Kadehi içebileceği miktardan fazla su ile doldurup da içemeyerek kadeh dibinde artırmak halkça hoş görülmez. Hele bunu dökmek israf sayılır.

Eskiden içki kadehinin dibinde kalan son yudumunun yere dökülmesi adetti. Aslında iri kadehler için bu durum, dibe çöken tortunun tabiî olarak dökülmesidir. Ancak şairler bunu yaparken, aslında şarabın bulucusu olan Cem'in ruhunu ta'zîm ettiklerini söylerlerdi. Yani kadehteki içkinin bir yudumu Cem'in hakkıdır, derlerdi. O son yudumun yere dökülmesi ile Cem'in ruhu şad olacakmış kabul edilirdi.[94] Beyit no: 457, 1231.

جنات نعيم → بهشت

جنت → بهشت

چ

چاه *Çâh*

"Kuyu, çukur". Eski astronomi bilginleri gök cisimlerini gözlemek için kuyular kazıp bunların içinde çalışırlardı. Edebiyatta "çâh"ın çeşitli yönlerden kullanıldığını görürüz. Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılması, Rüstem'in bir kuyuya atılarak öldürülmesi, yine Bîjen adlı *Şâhnâme* kahramanının bir kuyuda saklanması, Hz. Ali'nin ilahî sırrı bir kuyuya söylemesi vs. bunlardandır. Kelimenin "çeh" şeklinde kullanıldığı da olur.[95] Beyit no: 432, 542.

---

[93] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 79.

[94] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 142.

[95] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 91.

آب حيات → چشمهٔ حيوان

آب حيات → چشمهٔ رحمت

زمزم → چشمهٔ زمزم

كوثر → چشمهٔ كوثر

ح

حاملان عرش *Hâmilân-i arş*

"Bütün meleklerin çok çeşitli olan görevleri ve yaptıkları işleri mahiyetine göre tanzim edip bunları yöneten dört büyük melek". Bunlar, meleklerin başları ve amirleridir. Bu görevlerin en başta geleni ve en önemlisi; peygamberlere Allah 'ın ilahî vahyini ulaştırmak, yani Allah'ın emirlerini tebliğ etmektir. Bu bakımdan, melek denilince akla her şeyden önce, "Cebrail" adıyla tanınan vahiy meleği sonra diğer görev gruplarının başları olan Azrâil, Mikâil ve İsrâfil gelir. "Hamilân-ı arş: *arşın taşıyıcıları"* denilen bu meleklere, Allah'a yakın ve meleklerin efendileri olmalarından dolayı Kerrûbiyyûn melekleri de denilir.[96] Beyit no: 164.

حبس يوسفى *Habs-i Yûsufî*

Yûsufun eşi emsali olmayan güzelliği, Azîz'in karısı Zelihâ'yi adeta büyüledi. Zelihâ'nın tekliflerini reddetti. Yine bir gün Zelihâ onun odasına girdi. Yûsuf ondan kaçarken gömleği yırtıldı. Yûsuf dışarı çıkınca Azîz'i kapı önünde buldu. Zelihâ ise Yûsufun kendisine saldırdığını söyleyerek onu zindana attırdı. Zindanda iki kölenin gördüğü rüyalar, Yûsufun yorumladığı gibi çıktı. Nihayet Mısır hükümdarının gördüğü bir rüyayı da doğru tâbir etmesi üzerine, zindandan çıkarıldı. Bu durum edebiyatta "habs-i Yusufî" diye bilinir.[97] Beyit no: 1126.

حرام *Harâm*

"*Dinde yasak edilmiş şey*". Helal zıddı olarak kullanılır, içki içmek, sihir yapmak gibi, şairler sevgilinin güzelliğini aşığa göstermesini haram olarak telakki ederler.[98] Beyit no: 1076, 1274.

---

[96] Tekkeşin, Zübeyr, "Hamele-i Arş" *Şamil İslam Ansiklopedisi*, II, 320.

[97] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 418.

[98] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 013.

حرم ***Harem***

"*Kâbe'yi çepeçevre kuşatan, etrafı kubbeli, ortası açık büyük câmi*". Ortasındaki küçük meydan (tavaf yeri, metâf) üzerinde bulunan Kâbe, Zemzem ve Makâm-ı İbrâhîm, bu caminin birer parçasını teşkil eder. Dilimizde daha çok "Harem-i Şerîf" olarak bilinen bu mescide, "Mescid-i Harâm" veya "Mescid-i Şerîf" de denilir.[99] Beyit no: 85, 150.

حشر ***Haşr***

"*Bir araya toplanma*". Kıyâmette insanların bir araya toplanması. *Kur'ân-ı Kerîm'de* bu ad ile bir sûre vardır. Haşre dek, haşre değin, haşır-neşir (toplanıp dağılma) gibi kalıplaşmış kullanımlar ile kıyamet kastedilmektedir.[100] Beyit no: 18, 174.

حور ***Hûr***

"Hurî: *cennet kızı*". Gözlerinin akı karasından çok olan, ceylan gözlü kız. *Kur'ân,* cennette hurilerin müminlere hizmet edeceklerini bildirir. Hurilerin safran, misk, amber ve kâfur gibi güzel kokulu maddelerden yaratıldığına dair rivayetler vardır. Hurilerin gül yanaklı, inci dişli, mercan dudaklı, selvi boylu, güzel huylu, gülden daha taze temiz kızlar oluşu, şiirlerde sevgililerin huriye benzetilmesine neden olmuştur. Aşığın aklını başından alan sevgilisi hulleler içinde bir huridir. Bu durumda sevgilinin mahallesi de cennet olur.

Farsça'da tekili "hûrî" şeklindeki hûr kelimesinin Arapça sözlük anlamı "*kara gözlü, güzel kadın*" "ehver ve havrâ" kelimelerinin çoğuludur. Ancak Farsça'da tekil kabul edilerek beyaz tenli ve gözlerinin siyahlığıyla dikkat çeken kadın anlamındadır. "Hûrân" şeklinde çoğul yapılır ve tekilinin sonuna da bazen bir "y" eklenerek "hûrî" şeklinde kullanılır ve bunun çoğulu da "hûriyân" şeklinde yapılır. "Hûr-i îyn" bileşiği de Farsça'da "*beyaz tenli, iri gözlü kadın*" anlamındadır.

Kur'ân'daki ifadelere göre; huriler temiz yaratışlı, perdeler arkasında korunan kadınlardır. Sadece kendi kocalarına bakarlar. Allah onları cennette inanan ve iyi işler yapan erkek kulları için ödül olarak sunmak üzere hazırlamıştır. Fars edebiyatında temizlik, günahlardan arılık ve güzellik simgesi olarak yoğun bir şekilde kullanılır. Hûr keli-

---

[99] Ceylan, Ömür, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul 2000, s. 125.
[100] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 176.

mesiyle birçok bileşik de oluşturulmuştur. Hûr-i bihiştî, hûr perver, hûr peyker, hûrzâd, hûrsirişt, hûr-i îyn, hûrveş, hûrfeş, hûr likâ, hûr nejâd.[101] Beyit no: 1136, 1742.

خ

خاتم *Hâtem*

Mühür, üstü mühürlü yüzük. Bir süs eşyası olması dolayısıyla anılır. Genellikle sevgilinin dudağı yerine kullanılır. Bu yüzük aslında inci ve yakuttan yapılmış olarak gösterilir. Bazen sevgilinin vuslatı ve aşığın gönlü de hâtem olabilir. Süleyman peygamberin hâtemi de şiirlerde en çok kullanılan imajlardan biridir.[102] Beyit no: 232, 3527.

خاتم سليمان *Hâtem-i Süleymân*

Süleyman Peygamberin üzerinde "*İsm-i A'zam yazılı mühri*". Süleyman'ın büyük meleklerin cennetten Rıdvan'ın bir hediyesi olarak getirip kendisine sundukları bir yüzüğü vardır ve onunla cinler, şeytanlar ve periler dünyasına hükmetmektedir. Bazı rivayetlere göre de Havvâ cennetten çıkarken onu da ağzına alarak çıkarmış ve miras yoluyla Süleyman'a ulaşmıştır. Allah'ın en büyük ismi *İsm-i a'zâm* o yüzüğün kaşında yazılıdır. Ancak şeytan bu yüzüğü kendisinden çalmıştır. Söz konusu yüzüğün kaybolması ve bir balığın karnında bulunması bazı tarih kitaplarında anlatılmaktadır. Süleyman Peygamber'in havada uçan bir halısı vardır. Bir yere gittiklerinde askerleriyle birlikte onun üzerine binerler ve rüzgar onu istedikleri yere götürür. Süleyman bir gün abdest için kalktığında yüzüğü çok güvendiği hanımı Cerâde'ye verir ve Sahre adında bir cin kendisini Cerâde'ye Süleyman kılığında göstererek yüzüğü ister ve alır, sonra da parmağına takar ve tahta oturur. Herkes onu Süleyman sanar. Süleyman geldiğinden Cerâde'den yüzüğünü ister. Cerâde ona "Sen Süleyman değil, onun kılığına girmiş olan bir cinsin" diye cevap verince Süleyman üzülür ve yüzüğü artık bulacağından ümidi kesilir. Onu aramaya koyulur. Deniz kıyısında balıkçılara gündelikçi işçi olarak çalışır. Çalışması karşılığında her gün iki balık alır birini yer, diğerini de satardı. Ancak bir türlü yüzüğünü bulamaz. Süleyman kılığına giren cinin hareketleri etrafındakiler tarafından şüpheli görülünce cin başarısız olduğunu anlar ve yüzüğü denize atar. Bir gün satmak için balıkları pazara götürdüğünde kendisi için de bir balık kızartmak ister ve balığı keserken yü-

[101] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 191.
[102] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 178.

züğünü karnında bulur. Böylece ikinci kez eski gücü ve yetkilerini elde eder. Söz konusu yüzük, Musa'nın asâsı, gibi Süleyman mucizesi olarak kabul edilir. Bu yüzden ondan sonra hükümdarlar yüzük taşıma geleneği oluşturmuşlardır.[103] Beyit no: 1229.

خدا → ایزد

خرابات *Harâbât*

"Harabeler, viraneler". Şairler kelimeyi "meyhane" anlamıyla kullanırlar. Sevgilinin kırmızı şarabı andıran tatlı dudakları hârâbattır. Meyhanenin toprağı aşığın gözüne sürme olur. Orada sırlar ortaya dökülür. Eskiden meyhanelerin izbe, rutubetli, mahzen ve bodrum katları gibi ve gizli işletilen yerler olması da çok zaman söz konusu edilir. Şair mest olduğu için meyhane üzerinde çok durmuştur. Âdeta orada ikinci bir hayal alemi kendini beklemektedir. Hayatın zorluklarını, gamlarını ve kederlerini unutturmak için meyhane bir sığınaktır.

Mutasavvıflar hârâbatı bir tekke olarak ele alırlar ve orada ilahî aşk şarabının içilip sarhoş olunduğunu söylerler. Böylece hârâbat bir neş'e ve feyz kaynağı, gerçeğe ulaşılan yer olur ki tekke mukabili kullanılır. Pîr-i hârâbat veya pîr-i mugân da o tekkenin şeyhidir.[104] Beyit no: 956, 1980.

خلد *Huld*

Ebediyyet ve ölümsüzlük anlamında bir terim olan ve "*devam etmek, uzun zaman kalmak*" anlamında mastar olan huld (hulûd) kelimesi ise "*uzun zaman, süreklilik*" anlamında isim olarak da kullanılır. Dil alimlerinin belirttiğine göre huldün asıl anlamı. "*bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya mâruz kalmaması veya değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi*"dir. Buna göre huld kavramının sözlük anlamları içinde "ebediyet" yoktur. Kelime ayrıca "*ebedî*" manasında cennetin isimlerinden biri olarak kullanıldığı gibi "*bilezik*" ve "*küpe*" anlamında da kullanılır. "Dârü'l-huld" terkibi ise ahireti ifade eder.[105] Beyit no: 234, 307.

خوان مسیح *Hân-i Mesîh*

"İsa'nın sofrası". Havariler çöllerden geçerlerken inançlarının sağlamlaşması, kalplerinin iyice inanması için İsa Peygamber'den Allah'tan kendileri için bir sofra in-

[103] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 178/359.
[104] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 173.
[105] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, III, 21.

dirmesini istediler. Bu konuda ısrarlı oldukları için Allah'tan onlar için bir sofra istedi. O anda altında ve üstünde iki parça bulut bulunan bir sofra geldi. Altından yapılmış bir sofra üzerinde kızarmış balık sarımsak, tuz ve zeytin yanında beş tane nar beş hurma ve havarilerin sayısınca on iki tane de ekmek bulunmaktaydı. İsa onlara "Yiyin ve Allah'ı hatırlayın" dedi. Bir grup o sofraya oturdu. O sofradaki yemeklerden yiyen görmeyen kişilerin gözleri açıldı. Hastalar sağlıklarına kavuştu. Çok sayıda insan o sofradan yedi. Ancak yiyecekler tükenmedi. Güneş battığında bu sofra göğe çekiliyor, güneş doğduğunda ise insanların yemesi için yere indiriliyordu. Rivayete göre ondan kırk gün yediler. Bir kısım insanlar şüpheye düşerek bu bir büyüdür dediler ve yüzleri insan suretinden döndürülerek cezaya çarptırıldılar.[106] Beyit no: 3505.

خورشيد *Hûrşîd*

"*Güneş*". Klasik İran tarihinde; güneşin çok özel bir önemi ve değeri vardır. Bayramlarda güneş gerdûneleri dolaştırılır. Kûrûş klasik İran geleneklerine uygun olarak ordularını hep güneşin doğuşuyla birlikte sevk eder. Bu gelenek *Şâhnâme*'de de görülür. Önemli işlerin çoğu, bunlar arasında elbette savaşlar hep güneşin doğuşuyla başlatılır ve bu uğurlu sayılırdı. Bütün bunların yanı sıra klasik kaynaklarda güneş, İran krallarının egemenlik ve saltanat göstergesi, İran topraklarının bekasının simgesi, memleketin varlık sembolü olarak kralların sarayları ve çadırlarının tepesinde bulundurulur, bayraklarda hep güneş motifi işlenerek kutsanır ve uğur getirdiğine inanılırdı. İran geleneklerinde eski dönemlerden beri hep güneşin en temel ve kaçınılmaz görevlerinden birinin yeryüzünden pislikleri ve kötülükleri temizlemek ve ortadan kaldırmak olduğu inanışı var olagelmiştir. Güneş temizleyiciler grubunda yer almakta ve *Kur'ân'ın* doksan birinci suresi "Şems: *Güneş*" adını taşımaktadır. Bu surenin başlangıcında güneşe yemin bile edilmektedir. Sadece İran ve İslâm kültüründe değil, birçok milletin ve farklı medeniyetlerin kültürlerinde güneş ile ilgili efsaneler yaygın olarak yer almaktadır.

Farsça'da "âfitâb" adıyla da bilinen güneş, Fars edebiyatında güneş, ışık ve nur kaynağı, temizlik ve saflık, olgunluk ve güzellik sembolü, yücelik simgesi, olarak işlenmekte, bulunduğu yer olarak da dördüncü kat gökte İdris ve Îsâ peygamberlerin bulunduğu yerde olduğuna inanılmaktadır.[107] Beyit no: 15, 21.

---

[106] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 388.
[107] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 185-186.

د

دار فنا Dâr-ı fenâ

"*Son ikamet mahalli, öteki dünya*". Allah bütün varlıkları bu dünyada geçici olarak yaratmıştır. Kıyamet koptuğu zaman her varlık dünya hayatını terkedecek ve ahiret hayatı başlayacaktır. Bu hayat dünyadaki iyi yahut kötü amellere göre cennet veya cehennem de sürecektir. Edebiyatta dâr-ı bekâ : *ebedîlik yurdu* adıyla, dâr-ı fenâ'nın: *yok olma yurdu*; "ukbâ" adıyla da dünya'nın zıddı olarak çoğunlukla dünya ile birlikte kullanılır.[108] Beyit no: 451.

دُرّ یتیمی Durr-i yetîmî

Edebiyatta sevgilinin dişleri, teri, vuslatı; aşığın gözyaşı; şairin şiiri ve güzel söz yerine kullanılır. Denizde, sedef içinde oluşması, iriliği, parlaklığı en çok kullanılan özellikleridir. İnci, sedef denilen deniz hayvanının karnında oluşur. Nisan mevsiminde sahile çıkan sedef, midye gibi yapısıyla kapakçığını açarmış. O sırada bu saf yağmur tanesi hayvana bir ızdırap verince sedef bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılarmış. Bir müddet sonra bu sıvının hükmü geçince sedef, tekrar sıvı salgılarmış. Bu sıvılar katılaşarak birbiri üzerine yapışır ve böylece inciyi oluştururmuş. "Durdâne", "yekdâne", "durr-i şehvâr" gibi adlarla anılan kıymetli inci, bu tek olan incidir. "*Dürr-i yetim*" tabiri *sedefteki tek inci*den kinayedir. Dünyanın yegâne incisi deyimi Peygamberimiz için kullanılır, inci çok zaman sedef veya deniz ile birlikte anılır.[109] Beyit no: 176.

درگه Dergeh

"*Tekke, kapı önü*". Terim olarak "*tarikat mensuplarının topluca ibadet ve törenlerini yaptıkları yere*" denir. Dervişler ve şeyhler burada bulunurlar. Dergâhın büyüğüne "âsitâne", küçüğüne de "zaviye" denir. Âsitâne, daha çok tarikatın pîrinin medfûn bulunduğu yerde; zaviye ise yol uğraklarında bulunurdu. Zaviyeler yolcu dervişlerin gelip istirahat edecekleri şekilde imar edilirdi. Edebiyatta halka açık yer olarak ele alınan dergâh, derviş ile birlikte çok kullanılır. "Dergâh" şeklinde de kullanılan kelime her fakir ve yolcunun barındığı bir yer olarak görülmüştür. Dergâh-ı âlî: *padişah katı*, dergâh-ı i-

[108] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 20.
[109] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 116.

lâhi: *Allah katı* vs. tamlamalarda ise dergâh, *"sığınılacak bir yer"* olarak ele alınır.[110] Beyit no: 316, 490.

دم Dem

"Nefes", "içki", "söz", "an", "zaman", "gözyaşı". Kelimenin Arapça okunuşu halinde anlamı *"kan"* ve *"gözyaşı dökmek"* olur. Dem, çeşitli tamlamalar kurarak edebiyatta yer edinmiştir. Dem-i Îsâ: *Îsâ'nın nefesi*, dem-i seher: *seher vakti*, dem çekmek: *içki içmek*, dem vurmak: *söz açmak*, dem tutmak: *tempo oluşturmak* vs. bunlardandır.[111] 6, 209.

دم عیسوی Dem-i Îsevî

İsa, Cebrail'in Meryem'e üflediği ruhtur. Bu nedenle neye dokunsa ona can verir. Şiirlerde çok defa bir hayat emâresiyle birlikte "Dem: *nefes*" kelimesiyle yan yana anılır.[112] Beyit no: 3503.

دوزخ Dûzah

"Cehennem". Ahiretteki azap yurdu. *Kur'ân'da* birçok yerde Cennet ve Cehennem hakkında canlı tasvirler yer alır. Cehennem, imansız ölenler ile suçları bağışlanmayan günahkârların uğrağıdır. *Kur'ân'da* bazen "nâr", "lâzâ", "sa'îr", "sakar", "hutâme" ve "hâviye" kelimeleriyle de karşılanan cehennemin birçok sıfatı ateşe ait nitelemelerdir. Bazı müfessirler en üstte cehennem, en altta da hâviye olmak üzere birbiri üstüne kurulan yedi tabakadan müteşekkil yedi cehennem olduğunu söyler. Cehennemin üzerinde Sırat bulunur, insanlar Sırat'tan geçerken derecelerine göre bu yedi cehennemden birine düşecektir. Cehennemin yedi kapısı vardır. Her kapıdan yetmiş bin şehre girilir. Her şehirde yetmiş bin mahalle, her mahallede alevden yetmiş bin bahçe, her bahçede yetmiş bin kuyu...

Edebiyatta "tamu", "cahîm" ve "dûzah" şekilleri de kullanılan cehennem, aşığın çektiği ayrılık acısıdır. Ateş olması ve yakma özelliğiyle çok kullanılır.[113] Beyit no: 231, 262.

---

[110] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 104.
[111] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 103.
[112] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 103.
[113] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 81-82.

حور ← دیدۀ حور

دیر Deyr

"*Manastır, kilise, dünya*". Mecazen "meyhane" yerinde kullanılır. Kilisenin güzel resimler ve mozayik güzelliği için ve daha çok, "çelîpâ", "but", "tersâ", gibi kelimelerle olan ilgisiyle çok kullanılmıştır.[114] Beyit no: 749, 1620.

دیر مغان Deyr-i muğân

Şaraba susamışların saf ve katıksız şaraba doyduğu ve kandığı yerlerin adıdır. Kûy-i Muğân bileşiği de serâ-yi muğân gibi deyr-i muğân ile eş anlamlı bir bileşiktir.[115] Beyit no: 2237.

ر

رضوان Rıdvân

"*Cennetin kapıcısı olan büyük meleğin adı*". Ravza-yi Rıdvân tamlaması ise "Cennet" yerine kullanılır. "*Hoşnut olmak*", "*hoşnutluk*" anlamlarını veren Rıdvân kelimesi, cennetin koruyucusu meleğin adıdır. Mâlik cehennemin kapıcısının adı olduğu gibi, Rıdvân da cennetin sorumlusunun adıdır. "Bihiştbân", "hâdim-i bihişt", "bihiştvân", "hâzin-i cennet" nitelemeleriyle de bilinir. Fars şairleri bu meleğin görev ve sorumluluklarını çok iyi bir şekilde dizelerine aktarmaktadırlar. Bu yüzden cennet'in bir diğer adı da "Ravza-yi Rıdvân: *Rıdvân'ın bahçesi*"dir.[116] Beyit no: 282, 1085.

روح الله Rûhullâh

Hz. İsa hakkında kullanılan bir tâbirdir. Babasız olarak dünyaya geldiği için bu adla anılır.[117] Beyit no: 274.

روز رستاخیز Ruz-i restâhîz

"*Kıyamet günü*". Restâhîz kelimesi Pehlevî dilindeki "īristē (rīstek, rīste, rīst): *ölü, ölmüş*" sözcüğünden gelmektedir. "Restâhîz/resthîz (rīst/rāst + hīz): *ölülerin kalkması, kıyamet*". Ölülerin ikinci kez hayata kavuştukları, dirilerek ayağa kalktıkları gün, kıyamet günü, mahşer günü. İslâm kültüründe değişik isimlerle bilinir. Bunlar arasında: "kı-

---

[114] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 170.

[115] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 170.

[116] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 329, Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 378.

[117] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 332.

yamet", "ba's", "saet", "rûz-i şumâr", "rûz-i cezâ", "yevmu'l-hisâb", "yevmu'l-fasl", "yevmu'd-dîn", "yevmu'l-haşr", "yevmu'n-neşr", "yevmu'l-kıyâme", "yevmu'n-nuşûr", "yevmu't-tenâd", "Tâmmetu'l-kubrâ", "mahşer", "haşr", "neşr", "nuşûr", "Arasât", "hâkka", "ârie", "vâkie", "ezife", "âzife", "sâhhe", "meâd", "yevm-i feze-i Ekber" vb isimler en çok bilinenlerdir.[118] *Kur'ân*'da bu günün adı ve değişik özellikleri çok sayıda ayette çeşitli nitelemelerle birlikte anılır. Beyit no: 322.

روضهٔ رضوان → بهشت

ركوع Rukû'

Namazda dizlere tutunarak bedenin belden yukarısını yere paralel olarak eğme. Namazın farzlarından biri olup rükûda en az üç defa tesbîh okunur.[119] Beyit no: 3400.

ز

زلال خضر → آب حيات

زمزم Zemzem

"*Mekke'de bulunan bir kuyu ve bu kuyudan çıkan suya verilen ad*". Hz. İbrahîm, Hacer ile evlendikten ve oğlu İsmail doğduktan sonra diğer hanımı Sâre'den onları korumak için Şam'dan çıkıp Mekke'ye geldi. Hacer ile İsmail'i, içi hurma dolu meşin bir dağarcık ve içi su dolu bir kırba ile buraya bıraktı. O dönemde burada hiç hayat ve insan yoktu. Hacer İsmail'i emziriyor ve kendisi kırbadaki suyu içiyordu. Nihayet su bitti. Hem Hacer, hem de çocuğu çok susamışlardı. Çocuk susuzluktan çırpınmaya başladı. Hacer ise Safa tepesine koştu. Orada su bulamayınca Merve tepesine koştu. Tam yedi kez bu geliş gidişi tamamladı. Hacıların sa'y etmeleri bu olayın hatırasınadır. Nihayet Merve üzerine son çıkışında çocuğun bulunduğu yerde bir melek gördü. Bu melek Cebrail idi ve kanadıyla yeri kazıyordu. Nihayet su göründü. Bu suyun çocuğun topuk vuruşlarıyla ortaya çıktığı da rivayet edilir. Hacer bir yandan suyun etrafını kum ile çeviriyor, bir yandan da kırbasını dolduruyordu. Su ise avuç avuç alındıkça kaynıyordu, işte Zemzem suyu bu sudur.[120] Beyit no: 662, 2372.

---

[118] *Luğatnâme*, "restâhîz", XXV, 394.
[119] Arpa, Ahmed, "Rükû", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, V, 283.
[120] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 424.

زمزمه *Zemzeme*

Farsça sözlüklerde zem: âheste anlamında, zemzem de: âheste âheste anlamında geçmekte, teknik terim olarak da "muğların Allahı övgülerinde ve zikirlerinde, ateşe tapınmalarında yıkandıkları anda ya da bir şey yediklerinde mırıldandıkları dualar" anlamını ifade etmektedir. Bazılarınca zemzeme Zerdüşt tarafından kaleme alınmış bir kitabın da adıdır. Alçak sesle okunan dualara da zemzeme denir. Klasik İran'a ait kaleme alınmış aynı zamanda Zerdüşt inanışından da söz eden eserlerde zemzeme'den söz edilmekte ve dudak kapalı okunan dua olarak tanımlanmakta, "bâj" ile aynı şey oldukları belirtilmektedir.[121] Beyit no: 357, 480.

زنّار *Zünnâr*

"On iki düğümlü papaz kuşağının adıdır". Mecûsî ve Hıristiyan rahipleri kuşanırlar. Bunu kullananlar uçlarını aşağıya doğru sarkıtırlar ve en ucuna da haç asarlar. Bu kuşak evlenmemeye delalettir. Şairler sevgililerinin saçlarını siyahlığından küfre, uzun ve örülü olmasından dolayı zünnâra benzetmişler ve birçok mazmûnlar yaratmışlardır.[122] Beyit no: 181, 2237.

زورق افلاک *Zovrek-i eflâk*

"Felek, gök, gökyüzü, semâ"; talih, baht, kader; her gezegene mahsus gök tabakası. Çoğulu eflâktir. Batlamyos sisteminden çıkarılan bir düşünüşe göre dünya kâinatın merkezidir. Dünyayı dokuz felek çevreler. Bunlar, içice geçmiş şekilde soğan zarı gibi dünyayı çevrelemişlerdir ve dünya göğünden başlamak üzere yedi tanesi yedi gezegenin feleğidir. Birinci felekte Ay olmak üzere sırasıyla Utarid, Zühre, Şems (Güneş), Mirrih (Merih), Müşteri, Zühal gezegenleri bulunur. Sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir. Dokuzuncusu da cisimden arınmış olan ve bütün felekleri saran en büyük; en yüksek felektir ki felek-i atlas : *atlas feleği*, felek-i a'zam: *en büyük felek*, felekü'l-eflâk: *felekler feleği* adıyla anılır.

Edebiyatta felek, daha çok şikayet yerine kullanılır. Ancak bazı birleşik sıfatlarda da bu kelimenin müsbet anlamlarda kullanıldığını görürüz. Felek-câh, felek-rifat, felek-pâye, felek-meşreb, felek-reftâr vs. gibi. "Eflâk", "cerh", "gerdûn", "sipihr", "semâ", "asuman" ve "gök" gibi eşanlamlısı sayılabilecek kelimelerle söz konusu edilen felek

---

[121] Muîn, Muhammed, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1338 hş., I, 391-393

[122] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 428.

şairler tarafından daha çok yükseklik, yücelik, genişlik, sonsuzluk, parlaklık, gibi özellikleriyle anılmıştır. Sevgili, felekten bile yüksek değerdedir. Felek ancak onun sarayı olabilir. Aşığın çektiği acı ve ızdıraplardan dolayı ettiği âh ve figanlar da felekler kadar sonsuzdur. Felek için aldığı renkler dolayısıyla bazen pîrûze, çini, minâreng, sürh-âb, gibi deyimler kullanılır. Dönüşüyle felek "sergerdân" olarak nitelenir. Tâk, kubbe, günbed, kemer, tennur, durc, tas, çenber; bostan, sâyebân, çâdr, perde, âyine, pîr, mihmânhâne, dev, bî-karâr, kasr, saray, taht, meydân vs. kelimelerle birer ilgi nedeniyle birlikte kullanılır.[123] Beyit no: 2140.

س

ساقی *Sâkî*

"Kadeh sunan, içki veren". Şiirde bezm aleminin en önemli unsurlarından biri sakidir. Meclise neşe ve canlılık veren odur. Ortada dolaşarak içki dağıtmak onun görevidir. Şairin gözünde sevgili, bir sâkî sayılır; yahut bizzat sâkî sevgili mesabesindedir. Bazen sâkî mutrib olarak da görev yapar. Bütün bu hallerde sâkî mutlaka güzelliğiyle dikkat çeker. Hatta aşık, içkiden değil sakinin güzelliğinden sarhoş olmalıdır. O, Hızır'a benzer ve bereket dağıtıp herkesin gönlünü yapar, hazırlar, içki sunar, meclise neşe ve parlaklık saçar ve şarkı söyler.[124] Beyit no: 535, 579.

سجده *Secde*

"*Namazda alın, el ayaları, diz ve ayak parmaklarının yere değecek şekilde pozisyon alıp acizlik ve kulluk ifadesi göstermektir".* Allah'tan başkasına secde yapılamaz. Secde, namazın rükünlerinden olup bir rekâtta iki kere secde etmek farzdır. Şiirde güneş, ay ve yıldızların Hz. Yûsuf'a secde etmeleri, meleklerin Âdem'e secde etmeleri, ateşperest ve putperestlerin secdeleri vs. söz konusu edilir. Aşık ve sevgilinin yüzü. kaşları, eşiği, izi, mahallesi vs. için kulluk ifadesi olarak secde eder.[125] Beyit no: 1055, 1085.

---

[123] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 138.
[124] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 338.
[125] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 343.

سعی *sa'y*

"*Çalışma, gayret sarf etme, koşma, yürüme*"; Hac veya umre ibadeti esnasında Harem-i Şerîf'in yanında bulunan Safa ile Merve tepeleri arasında dört gidiş üç dönüş olmak üzere yedi defa gidip gelmeyi ifade eden bir terim.[126] Beyit no: 40, 213.

ش

شب قدر *Şeb-i kadr*

"Kur'ân'ın inmeye başladığı Ramazan ayı'nın yirmi yedinci gecesi". İslâm'da en kutsal ve faziletli gece Kadir gecesidir. Kadir gecesi, içerisinde Kadir gecesi bulunmayan bin aydan daha hayırlıdır. *Kur'ân*'da bu gecenin faziletini belirten müstakil bir sûre vardır. Bu gecenin öyle bir anı vardır ki o anda yapılan ibadet ve dualar mutlaka makbul olur. Bu önemli anı yakalamak için gecenin bütününü tövbe ve istiğfar ile geçirmek gerekir. Bu da kişinin imanını tazeler. Ramazanın yirmi yedinci gecesi *Leyle-i Kadr*: *kadir gecesi* olduğundan Müslümanlarca uğurlu ve mübarek bir gece sayılır.[127] Beyit no: 398.

شب یلدا *Şeb-i yeldâ*

Farsça sözlüklerde, Süryanice'den Farsça'ya geçmiş bir kelime olarak verilen yeldâ: Arapça'da "mîlâd: *doğum*" anlamındadır. "Şeb-i yeldâ", Mesîh'in doğduğu zamanla örtüştürülmeğe çalışıldığından bu adla anılmıştır. İranlılar bu gecenin Mîtrâ'nın (Mihr) doğum gecesi olduğuna inanmaları gerekçesiyle onu Süryanice telaffuzuyla kabul etmişlerdir. Gerçekte Yeldâ, Avrupalılar'ın 25 Aralıkta kutladıkları Noel'leriyle aynı tarihe rastlar. Böylelikle Avrupalılar'ın Noeli, İranlılar'ın "şeb-i yeldâ"ları ya da "şeb-i çile"leriyle aynı güne rastlar. [128]

Şiirde; sevgilinin yanakları "rûz", saçları ise "şeb" olur. Gece için "karanlık" sıfatı kullanılır. Şiirde leylî kelimesi de kullanım bulur. "Şeb-i îyd", "şeb-i rûze" gibi tamlamalar yanında "şeb-i yeldâ" sık kullanım bulur. Şeb-i yeldâ *22* Aralıkta yaşanan yılın en uzun gecesidir. Bu gece uzunluğu ve karanlığı nedeniyle sevgilinin saçı ve aşıklarının ızdırabını anlatır. Beyit no: 254.

---

[126] Tellioğlu, Ömer, "Sa'y", *Şamil İslam Ansiklopedisi,* V, 350.
[127] Pusmaz, Durak, "Kadir Gecesi", *Şamil İslam Ansiklopedisi,* III, 277.
[128] *Luğatnâme*, " yelda" , L, 262

شفاعت Şefâat

"*Suçun bağışlanması için aracı olma*". En yüce şefaatçi Hz. Muhammed' dir. Kıyamet gününde ümmetinin bağışlanması için şefâatte bulunacaktır.[129] Beyit no: 57, 62.

شفاعت → شفيع بشر

شهادت Şehâdet

Şehâdet, Arapça bir kelimedir. Aynı zamanda, müstakil bir isim olarak da kullanılır. "Şühûd" ile eş anlamlıdır. Zıddı, "gayb"dır. Bilinen, görünen aleme şehâdet alemi dendiği gibi, görünmeyen aleme de gayb alemi denir. Şehâdet kelimesi, "Eşhedu en la ilâhe illâllah ve eşhedu enne Muhammeden abduhu ve resuluhu" olarak bilinen Tevhid cümlesidir. "*Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve resulü olduğunu şehâdet ederim*" demektir. Bu cümle, İslâm dinine giriş şartı sayılır. Bu cümleyi inanarak söyleyen kişi, imân sahibi olarak kabul edilir. Şehâdet kelimesi, imân esaslarının özeti durumundadır. Şehâdet kelimesinde, Allah ve Peygamber'i hakkındaki imân ve inanç duyguları itiraf edildiği, dile getirildiği için, ona şehâdet kelimesi denmiştir.[130] Beyit no: 100, 105.

شيطان Şeytân

Şeytan, "iblis" rivayete göre "*Adem'i, Havva'yı cennetten çıkaran, insanları azdıran kovulmuş melektir*". Kendisi ateşten yaratıldığı için balçıktan yaratılan Adem'e secde etmedi. Cennetten kovuldu. Sonra Adem ve Havva'yı kandırarak cennetten kovulmalarına sebep oldu. Asıl adı Azâzil'dir. İnanışa göre kıyamete kadar kınanacak, insanları doğru yoldan azdıracaktır. Şeytan, Âdem yaratılmadan önce altı yüz bin sene ibadet etmişti, meleklerin hocası idi. Bir telakkiye göre şeytân insanın kendi hırsı ve azmış nefsidir.[131] Beyit no: 231, 845.

ص

صبا Sabâ

"*Doğudan esen hafif ve tatlı rüzgar*". Sabâ yelinin şiirde kullanımı, sevgilinin kokusunu taşıması, dağıtması ve yayması esası üzerine kurulmuştur. O, daima sevgilinin

---

[129] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 369.

[130] Turgay, Nureddin, "Şehadet", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, VI, 19.

[131] Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 428.

saçlarından bir iz ve koku taşır. Gülşen, bağ, bostan vs. yerleri dolaşarak oraların gelişmesine de yardımcı olur. Aşığa sevgiliden haber getiren bir postacıdır. Sevgilinin saçındaki misk, amber, sümbül ve reyhan kokularına sahiptir. Aşık bazen kendini sabâ'nın ellerine bırakır ve sevgilisine götürmesini ister. Bazılarına göre seher vakti kıble tarafından esen rüzgardır ki, Hazret-i Yûsuf'un gömleğinin kokusunu Yakûb'a bu rüzgar götürmüştür.[132] Beyit no: 383, 745.

صبح Subh

Şiirde "*sabah*" hem bir zaman unsuru hem de tabiat hali olarak ele alınır. Zaman olarak sabah, günün başlangıcıdır. Bu zaman, çok kez "seher" unsuru ile karşımıza çıkar. Subh şekliyle daha çok "subh-i sâdık" ve "subh-i kâzib" tamlamalarını kurar. Genel olarak sabah, karanlıktan, durgunluktan, dinlenmeden sonra aydınlık, canlılık ve çalışmayi beraberinde getirir. Ancak yine de sabahda bir mahmurluk vardır. Uğurlu bir vakit olarak da Allah tarafından günlük rızıkların dağıtıldığı andır. Seherde edilen dualar kabul edilir.[133] Beyit no: 41, 60.

صبح صادق Subh-i sâdık

"Subh-ı sâdık: *gerçek sabah*" ufukta hakikî şafağın sökmesidir. Buna çîn-seher de denilir. Sevgilinin yanağı üstündeki ayva tüyleri subh-ı kâzib gibi kabul edilir ve yanak üstünden giderilmekle subh-ı sâdık ortaya çıkar.[134] Beyit no: 60, 283.

صبح کاذب Subh-i kâzib

"Subh-ı kâzib: *yalancı sabah*", tanyeri ağarmadan evvel ufukta görülen geçici aydınlıktır. Birkaç dakika içinde kaybolur.[135] Beyit no: 41.

صرصر عاد ← صرصر

صرصر عاد Sarsar-i Âd

Âd kavmi, Nuh Peygamber'den sonra Umman ile Hadramut arasındaki çöllerde yaşamıştır. Tefsirlerde bu kavim hakkında teferruatlı ve İsrailiyyat kabilinden efsanevî bilgiler vardır. Bunlara göre Muaviye ibn Bekr adlı kişinin soyundan gelen Yemen hal-

---

[132] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 334.
[133] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 335.
[134] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 335.
[135] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 335.

kına Âd-i Ûlâ: *İlk Âd*'lar, bunun çocuklarının soyundan gelen Mekkelilere de "Âd-ı Ahire: *Son Âd'lar*" denir.

Kur'ân'ın birkaç yerinde Âd kavminden bahsedilir ve Hûd Peygamber'in onlara gönderildiği anlatılır. "Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u gönderdik. O (kavmine şöyle) dedi: Ey Kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiç bir ilâhınız yoktur. Kavminin ileri gelenlerinden kâfir bir cemaat de; Biz seni muhakkak bir beyinsizlik içinde görüyoruz, seni muhakkak yalancılardan sanıyoruz, dedi. Hûd (şöyle) dedi: Rabbinizden üzerinize bir gazab hak oldu muhakkak... (A'râf (7*),* 65-72)." "Onu (azabı), vadilerine yönelerek gelen bir bulut halinde gördüklerinde Dediler ki, bu bize yağmur verici bir buluttur. (Ahkâf (46), 22-27)." Ad kavmi bulutun geldiğini görünce sevinmişler ve "İşte bu yağmur yağdırıcı bulutlur." demişler. O zaman "Hud; Hayır bu, çarçabuk gelmesini arzu ettiğiniz şeydir; rüzgardır ki onda elem verici bir azâb vardır. O. Rabbinin emri ile her şeyi helak edecektir (Ahkâf (46), 23 vd.)." Allah 7 gündüz, 8 gece bu bulutu onlara musallat etmiş ve Hûd'a inananlar hariç Yemen'deki Âd kavminden herkes helak olmuş. Edebiyatta teşbih ve telmih yoluyla anılır.[136] Beyit no: 558, 1070.

صفحهٔ اعمال ***Safha-yi amâl***

"İnsanların dünyada yaptıkları iyi-kötü bütün işlerin yazıldığı defterdir". "Kirâmen-kâtibîn" adı verilen iki yazıcı melek tarafından kaydedilen bu amellerin kıyamet gününde hesabı görülür, iyilikleri yazan melek insanın sağ yanında, kötülükleri yazan ise sol yanında bulunur. Namazın sonunda her iki yana verilen selâmları bu melekler alırlarmış. Kıyamette inanmışların ve iyi amelli olanların defteri sağ yanından; kötü amelli olanlarınınki ise arka veya sol yanından verilecektir. Yine *Kur'ân'da* defteri sağ yanından verilenlere "ashâb-ı yemîn" sol yanından veya arkasından verilenlere de "ashâb-ı şimal" diye hitab olunur.[137] Beyit no: 60.

---

[136] www. Peygamberlertarihi. com.

[137] Döndüren, Hamdi, "Amel Defteri", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, I, 127.

صور قيامت → صفير

بت → صنم

صور قيامت Sûr-i kıyâmet

"*Kıyamet gününde dört büyük melekten biri olan İsrafil'in üfüreceği boru*". Eski kitaplarda ve tefsirlerde "sûr" hakkında değişik bilgiler vardır. Kırmızı mercan renginde boynuz veya kovan şeklindedir, içi boş olup burası, gelip gidecek olan insan ruhlarının beklediği yerdir. Sûr, İsrafil'in ağzında hazır beklemektedir. Sûr'a üç defa üfürülecektir. İlk üfürüşün çıkardığı dehşetli sesten dünyadaki bütün insanlar ölecek, ikinci üfürüşte Allah'ın izni ve eski bedenlerine ve ete kemiğe bürüneceklerdir. Üçüncü üfürüşte ise Mahşer yerinde toplanacaklardır.[138] Beyit no: 1709.

صومعه Savmee

"*Ma'bed, ibâdethâne*", rahiblerin ve keşişlerin ibadet ettikleri zâviyeler, Sûfilerin ibâdet için çekildikleri köşe, zâviye, ibadet için özel olarak ayrılan küçük yerdir. Mescid anlamına da gelir. Kalbin bütünüyle Allah'a yönelmesi makamıdır. Hıristiyan manastırlarına da savmee denir.[139] Beyit no: 328.

ط

طوطى Tûtî

"*Papağan, dudu kuşu*". Papağana konuşma öğretmekte ayna kullanılırmış. Yine tûtî şeker ile beslenirmiş. Tatlı dilli oluşu da buna bağlanır. Şiirde ayna ve şeker ile birlikte anılır. Renkli bir kuş oluşu da zaman zaman söz konusu edilir.[140] Beyit no: 370, 650.

ظ

ظلمات Zulumât

"*Karanlıklar*", "*karanlıklar diyarı*". Âb-ı hayât'ın içinde bulunduğu karanlıklar ülkesinin adıdır. Hızır, İlyas ve İskender bu diyara gitmişler ve ilk ikisi Âb-ı hayât'ı bu-

---

[138] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 357.
[139] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 342.
[140] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 401.

lup içmişlerdir. İskender ise karanlıklar içinde yolunu şaşırmıştır. Şiirde sevgilinin saçı zulumâta, dudağı da bu zulumât içindeki âb-ı hayâta benzetilir.[141] Beyit no: 1328.

ع

عارض ***Ârız***

"Yanak". Ayva tüyü, gençlerin yüzünde yeni çıkan sakal ve bıyık, sarı tüyler. Şiirde yanak, dudak, ben, saç ve çene ile birlikte kendini gösteren hat, genelde hûb olarak düşünülür. Kelimenin yazı anlamına gelmesi dolayısıyla bir yazıya benzetilen tüyler, yanak sayfası üzerine yazılmış olarak ele alınır. Hat, amber kokar. Latiftir ve gönül alıcı bir özellik taşır. Sakal olarak düşünüldüğünde, güzelliği gideren bir unsur olur ve istenmez. Hattın güzel olanı yeni bitmiş olanıdır ki on dört-on beş yaşı ifade eder.[142] Beyit no: 338, 1419.

عرش ***Arş***

"Çadır", *"çardak"*, *"taht"*. Eski astronomide Batlamyus nazariyesine göre bütün felekleri çevreleyen, hepsinin üstünde ve yıldızlardan boş kabul edilen dokuzuncu kat gökteki "Felekü'l-eflâk", "Felek-i a'zâm" veya "Felek-i atlas" dadenilir. Buradan itibaren Allah ilminin başlaması ve Levh-i Mahfûz'un Arş'ta bulunduğuna inanılması dolayısıyla mecazen Allah'ın takdirinin geldiği yer olarak bilinir. Allah'ın kudret ve ululuğu bu kattan evrene yayılır. Bu nedenle Arş-ı Âlâ, Arş-ı Rahman, Arş-ı ilâhî, Arş-ı Yezdân ve Felek-i a'zâm diye de bilinmektedir. "Arş u ferş" ve "arş u zemîn" kelimeleri ise yer ile gök anlamında kullanılır. Tasavvufla hükemâ felsefesini birleştirenlere göre Arş, sekizinci kat gök; Kürsî de dokuzuncu kat göktür. Buna atlas da denilir. Edebiyatta yücelik bakımından padişah meclislerine arş denilir. Saltanat, hüküm ve ululuktan kinayedir. Özellikle dinî tasavvufî edebiyatta ve konuları itibariyle daha mücerred olan tevhîd, münâcaat, na't, mi'râciye gibi manzûmelerde arştan söz edilir. Arş' a yükselmek, Arş'a çıkmak, arş u ferş, arş u kürsî" gibi deyimler halinde de çok kullanılır.[143] Beyit no: 1568, 1578.

---

[141] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 427.
[142] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 177.
[143] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 33.

عزلت Uzlet

"İnsanlarla beraber olmaktan kaçınmak, bir kenara çekilip ayrı yaşamak" anlamında, bir tasavvuf terimi. Aralarında ince farklar olmakla beraber, "Vahdet, halvet ve inziva" terimleri de aynı manada kullanılırlar. Kişinin uzlete çekilmesinden maksat; günahtan ve günaha sebep olacak şeylerden sakınmaktır. Ancak mutasavvıflar; "Uzlete çekilene layık olanı; insanlardan uzak kalmaktan maksadının, onların şerrinden uzak olmak değil, kendi şerrinden insanların selamette olmalarına inanmasıdır" derler.[144] Beyit no: 451, 495.

عفو Afv

"Suç, kusur, kabahat, hata ve günahı bağışlamak, yapılan suçtan dolayı cezalandırmamak, suç işleyeni kınamamak". Suçlu veya maznûn hakkındaki infazdan, hukukî uygulamadan vazgeçilmesi anlamında bir İslâm hukuku terimi. Affetmek, Allah'ın sıfatlarından biridir. Allah kendisine "ortak koşma : *şirk"* dışında kalan diğer suç ve günahları hesap gününde affedebilir. Bu da Allah'ın kullarına merhametini göstermektedir. Günahlarından tövbe eden kulları affetmesi ise daha büyük bir ihtimaldir.[145] Beyit no: 27, 30.

عقبی → دار فنا

عندلیب → بلبل

عهد الست Ahd-i Elest

Cenâb-ı Hak, rûhları yarattığında: "Ben Rabbiniz değil miyim? "diye sorduğunda rûhlar; "Evet"diye cevap verdiler. Bu ana *"Elest meclisi"* veya *"Bezm-i Elest"* denir. Edebiyatta daha çok "Elest bezmi" veya "Bezm-i Elest" olarak geçer.[146] Beyit no: 847.

---

[144] *Şamil İslam Ansiklopedisi,* VI, 259.

[145] Ağırakça, Ahmed, "Afv", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, I, 48.

[146] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 125.

عیسی نفس → عیس دمی

ف

بهشت → فردوس

فرّ Ferr

Eski Farsça'da, "farna", "fer" ve "ferre" şekillerinde yer almaktadır. "*Saadet, mutluluk, görkem ve aydınlık*" anlamlarını ifade eder. *Avestâ* ve Pehlevî edebiyatlarında ferr, "bereket" ve "ikbal", "baht" gibi kavramlarla ilintilidir. Gerçekte bereket, ikbal ve mal elde etmenin yolu ferr sahibi olmaya bağlıdır. Bu özellik çalışmayla elde edilir. Bireysel ve toplumsal görevlerini gereği gibi yerine getiren herkes bu üstün özelliği elde eder. Ancak Sâsânîler döneminde bu kelime daha geniş bir kullanımla "baht" ve "talih" sözcükleriyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Anlamından da anlaşılacağı gibi "*görkem*", "*büyüklük*", "*ululuk*", "*heybet*", *Avestâ* teknik terimi olarak kendisini taşıyanlara hükümdarlık heybeti ve ululuğuna, kutsal makamlara ve manevi ululuklara eriştiren, güç kazandıran, kötülüklerden sakınma, üstün zeka, deha, mutluluk ve huzur sağlayan bir tanrısal gerçeklik, manevi niteliktir. Hükümdar işte bu ferr ile hükümdarlığa erişir. Ferr beraberinde bulunduğu sürece hükümdarlığını sürdürür. Ferri ayrıldığında padişahlık da sona erer. Cemşîd'in saltanatında daha belirgin bir şekilde ferr ve özellikleri görülmektedir. Bu inanış sadece *Avestâ*'da bulunan ve *Avestâ* inancı eksenli değildir. Sâsânîler döneminde de son derece yaygındır. *Kârnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân*'da da söz konusu edilmektedir.[147] Beyit no: 232.

فنا Fenâ

"*Yok olma, yokluk, geçip gitme*". Ölümlülüğü ifade eder. Bekanın zıddıdır. Şiirde daha çok maddî varlık ve hayat çerçevesinde kullanılır. Varlığın geçici olması fenâ'nın rüzgara, sele vs. benzetilmesine neden olmuştur. Tasavvufa göre fenanın anlatımı fenâ-fi'llâhtır. "Dâr-ı fenâ", dünyayı; "âğûş-ı fenâ" da ölümü anlatır.[148] Beyit no: 269, 432.

---

[147] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 318

[148] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 137.

ق

قبله Kıble

Kıble, "*namazda yönelinilen Kâbe tarafı*". Türkiye için kıble, güney istikametinde kalır. Müslümanlar Hicret'ten önce Kudüs'e yönelerek namaz kılarlardı. Hicretten on altı on yedi ay sonra âyet ile, namazda Kâbe'ye yönelme emri gelmiştir. O günden sonra Müslümanlar namazlarında kıble olarak Kâbe'yi bilirler.[149] Beyit no: 1025, 2292.

گو ساله → قوم گو ساله پرست

قيامت Kıyâmet

"*Bütün insanların dirilerek mahşerde toplanacakları gün, dünyanın sonu, ölümden sonra hayat bulma*". *Kur'ân*'da kıyamet, haşr ve mahşer hakkında birçok âyet vardır. Bunların hemen hepsinde azamet ve dehşetli sahneler tasvir edilmektedir. Kıyametin alametleri vardır. Bunlar tamamlandığı zaman İsrafil'in Sur'a üfürmesiyle dünyadaki bütün canlılar ölecek ve dünya düzeni bozulacaktır. Sonra İsrafil ikinci defa Sur'a üfleyecek ve haşr başlayacak Mahşer yerinde bütün insanlar toplanıp dünyada yaptıklarından dolayı hesaba çekileceklerdir. Amelleri iyi olanlar cennete, kötü olanlar cehenneme gidecekler; böylece dünyada yaptıklarının karşılığını göreceklerdir. Şiirde kıyamet daha çok fitne ile yahut "kıyâm, kad, kâmet" kelimeleriyle anlam ilişkisi kurularak ele alınır. Terim olarak özellikle dinî edebiyatta birçok münasebetle kıyametten bahsedilir.[150] Beyit no: 138, 265.

ك

كبر Kibr

"*Büyüklenmek, büyüklük taslamak, ululuk iddia etmek*". Kendini başkalarından yüksek görerek onları aşağılamak. Şeytan'a ait bir özellik olan kibir, onun Adem'e secde etmesini engellemişti. Küfür ve inkârın en önemli sebebi kibirdir. Bunu Adem'in kıssasında görmek mümkündür. Nitekim şeytan'ın kibrinden dolayı isyanından sonra, inkâr ve isyan edenlerin çoğu kibir nedeniyle isyan etmişlerdir. Musa'nın apaçık delilleri karşısında Firavun inkâr etmişti.[151] Beyit no: 536, 1772.

---

[149] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 239.

[150] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 244.

[151] Tekeşin, Zübeyr, "Kibir" *Şamil İslam Ansiklopedisi*, III, 375.

كرّو بيان *Kerrûbî*

Kerrûbî; "*yakın melek, en büyük melek, meleklerin efendisi/efendileri*". Anlamlarına gelmekte, çoğulu; "kerrûbiyûn, kerrûbiyân ve kerrûbiyîn" şekillerinde kullanılmaktadır. Fars edebiyatında "kerrûbiyûn" ismiyle de anılan "kerrûbiyân: *Allah'a çok yakın olan, meleklerin efendileri*" olarak adlandırılan birtakım meleklerin adıdır. Kerrûbî kelimesi, Asur dili kökenlidir ve Farsça "pâsbân: *koruma, muhafız*" anlamında kullanılmaktadır. İbranîce'de; "cherub", Tevrât'ta "kerrûb" çoğuluyla birlikte "cherubim; Allah tarafından gönderilmiş olan ya da sürekli onun huzurunda hizmette bulunan meleklerdir. Bu melekler iki kanatlıdır. Süleyman heykelinde bu meleklerin resimleri iki kanatlı olarak altından işlenmiştir. Çeşitli dinî-tarihî mekanların bulunduğu yerlerde binaların duvarlarında da söz konusu meleklerin iki kanatlı resimleri göze çarpar. Davud'un şiirlerinde Allah'ın bu meleklere binerek yeryüzüne indiği de ifade edilmektedir. İslâmî kaynaklarda ve İslâm inanışında bu melekler Allah'a en yakın olan melekler olarak bilinirler. Görünen alemde bunlar söz konusu edilemezler. Görünmeyen büyük varlıklar arasında yer alırlar.[152] Beyit no: 62.

كعبه Ka'be

Kâbe, "*Mekke'de Harem-i Şerîf'in içinde bulunan kutsal bina*". "Beytullâh", "Beytü'l-Harâm", "Kâbetullâh" adlarıyla da bilinir. Kâbe, Mekke civarındaki dağlardan alınan siyah taşlarla bina edilmiştir, İbrahîm peygamber ile oğlu İsmail peygamber tarafından bugünkü yerine inşa edilmiş olup cahiliye devrinde tamir görmüştür. Cahiliye devrinde burası putlarla dolu kutsal bir yer olarak kullanılmaktaydı. Kâbe'nin tamiri esnasında henüz Peygamberimize vahy gelmemişti. Muhammedu'l-Emîn olarak tanınıyordu. Hacer-i Esved'i Kâbe duvarına yerleştirme işi Evs ile Hazrec kabileleri arasında anlaşmazlıkla sonuçlanınca, O'nun hakemliğine müracaat edilmişti. Hacer-i Esved'i duvara yerleştirme işinde Peygamberimizin de katkısı olmuş, elleriyle taşı bugünkü yerine koymuştur. Edebiyatta aşk, sevgi, güzellik, kavuşma vs. imajlar için Kâbe adı çokça anılır. Özellikle tenasüp yoluyla çok kullanılır. Sevgilinin yüzü ve mahallesi Kâbe'ye benzetilir. Aşık orada dolaşmakla Kâbe'yi tavaf etmiş olur.[153] Beyit no: 85, 181.

---

[152] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 349-350.

[153] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 219.

يد بيضا → كف موسى

كوثر Kevser

"Kesure" kökünden türemiş olan kevser kelimesi, *"cennette bulunan bir havuz, çeşme ya da ırmak"* adıdır. *Kur'ân'*da Kevser sûresi vardır. *Kur'ân* yorumcuları bu konuda birbirinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bazı rivayetlere göre kevserin kaynağı Sidretu'l-munteha'dır. Arşın altından akıp giden kevserin altında kum taneleri yerine *İncil*er döşenmiştir. Genişliği batıdan doğuya kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Şiâ rivayetlerine göre, o suyu insanlara sunacak olan yüce kişi/sâkî, Hz. Ali'dir. Ali iyi kişilikleri o suya kandırıp cennete gönderirken düşmanları da o sudan yoksun bırakarak cehenneme doğru yollar. Kevserin kıyısında gökyüzündeki yıldızlar sayısınca kırmızı inciden yapılmış kadehler dizilidir. Bu kadehlerle kevser suyundan içenler artık bir daha sonsuza kadar susamazlar. Bu suyla abdest alan ya da yıkananların saçları her zaman hiç taramadan taranmış, parlak bir görünüm kazanır. Asla bir daha bozulmaz. Edebiyatta sevgilinin dudağı için benzeyen olur. "Âb-ı Kevser" ve "Şarâb-ı Kevser" tamlamalarıyla da kullanılır.[154] Beyit no: 541, 1084.

گ

گوساله Gûsâle

İsrailoğulları, bu kırk yıl içinde çok çeşitli sapıklıklarda bulundular. Hz. Musa'nın Tûr dağında kırk gün geçirdigi bir zamanda, Sâmirî isimli bir sahsın imal ettiği ve "işte sizin de Musa'nın da tanrısı" dediği altından bir *"buzağıya"* tapmaya başladılar. Musa döndüğünde onları buzağıya tapınır görünce çok üzüldü. Harun'a çıkıştı. İsrailoğulları'nı buzağıya tapınmaktan vazgeçirmeye çalıştı. İsrailoğulları ise, her fırsatta iki yüzlülüklerini sergilediler. → Sâmirî [155] Beyit no: 3465.

جام جم → گيتى نما

ل

لامكان Lâmekân

"Mekansız. Mekâna ihtiyacı olmayan, Allah". Tasavvufta mekan, var olan şey için söz konusudur. Bir şey varlık alemine gelmedikçe mekana girmez. Allah'ın bilgisi ise

---

[154] Tekeşin, Zübeyr, "Kevser", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, III, 349.

[155] www.peygamberlertarihi.com.

mekana ihtiyaç duymaz. Yani hakikatlerin ve mana aleminin mekanı yoktur. İşte mekan alemi olan bu aleme karşılık bir de mekansızlık alemi vardır ki buna lâmekân alemi denir.[156] Beyit no: 114, 736.

لبّيك *Lebbeyk*

İslâm dünyasının dört bir yanından koşarak hacca gelen Müslümanlar, mahşer yerinin ve hesap gününün bir benzeri olan Arafat'ta toplanırlar. Allah'ın emirlerini kayıtsız ve şartsız yerine getireceklerine samimiyetle ve göz yaşları içinde söz verirler. Vasıtasız olarak, doğrudan doğruya Allah'a hitap ederek, emre âmâde ve hizmete hazır olacaklarını: "Lebbeyk, Allahümme Lebbeyk, lebbeyke lâ şerike leke lebbeyk, İnne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerike lek..." "*Rabbim, dâvetine sözüm ve özümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim senin davetine icabet, boynumun borcudur. Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim, bütün varlığımla sana yöneldim. Hamd senin, nimet senin, mülk de senin. Bütün bunlarla eşin ve ortağın yoktur senin.*" Nidaları ile cevap verirler.[157] Beyit no: 3487.

م

مؤمن *Mü'min*

"Allah'tan gelen her şeyi mutlak anlamda tasdik eden, doğrulayan kimseler" için kullanılan bir terim. Mü'min, Allah'ın tek olduğunu, ibadette hiç bir ortağı olamayacağını, O'nun dışında ibadete layık olan ve O'na denk olabilecek hiç bir ilâhın bulunmadığına inanan kimsedir.[158] Beyit no: 181, 182.

محتسب *Muhtesib*

"İslâm dünyasında, iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek gayesiyle kurulan teşkilâtın başında bulunan görevli". Muhtesib, tarihte kurulmuş bulunan bütün müslüman devletlerde bu isimle, bazen da "ihtisâb emini" veya 1242/1826 yılından itibaren Osmanlılarda "ihtisâb ağası" gibi isimlerle de anılmaktadır.[159] Beyit no: 2118, 2453.

---

[156] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 252.

[157] www.diyanetvakfi.com.

[158] Eymen ed-Dımaşk, "Mü'min" *Şamil İslam Ansiklopedisi*, IV, 349.

[159] Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1993, s. 569.

محرم Mahrem

"Saygıya ve gizlenmeye değer şey, kendileriyle evlenmek haram olan yakınlar, İslâm'ın kendileriyle evlenilmesini yasakladığı belli yakınlar" anlamında bir terim.[160] Beyit no: 744, 1892.

رستاخيز → محشر

مذهب Mezheb

"Gidilen yol". Peygamberimizin vefatından sonra, dinî hususlarda tutulan değişik yol ve fikir ayrılıkları, mezheplerin doğmasına neden oldu. İlk yıllardaki siyasî ve idarî fikir ayrılıkları dışında bırakılırsa, mezheplerin doğuşuna kazâ-kader inancı neden olmuştur, denebilir. Mu'tezile'nin ortaya çıkışından sonra İslâm'da çeşitli mezhepler kendini gösterdi. Mezhep, dinin nasıl anlaşılması lazım geleceği hakkında ileri sürülen fikirler ve dinin gayesine ulaşılmak için tutulan bir yoldur.[161] Beyit no: 1442, 1961.

مشترى Müşterî

"Mars, *Bircis, Jüpiter, Hürmüz, Erendiz, Sakıt"* adlarıyla da bilinen altıncı felekte bir gezegendir. Bu yıldızın etkisi altında doğmuş olanlar, terbiyeli, utangaç, iyi ve yumuşak huylu, alçak gönüllü, cömert olurlar. Düzgün ve güzel söz söylerler. Feleğin kadısı ve hatibi olarak bilinir. "Sa'd-ı Ekber: *büyük kutluluk"* olarak kabul edilmiştir. Pazartesi gecesi ile Perşembe gündüzlerine hakimdir. Mavi renk, Müşteri yıldızına aittir. Özellikle methiyelerde bahsedilen kişilerin düşüncelerinde ve işlerindeki isabetten dolayı Müşteri yıldızına benzetilirler.[162] Beyit no: 47, 373.

مصحف Mushaf

"Sahife haline getirilmiş şey, kitap, Kur'ân-ı Kerîm". İslâm'ın mukaddes kitabı *Kur'ân*'ın isimlerinden biri. "İki kapak arasında toplanan sayfalardan oluşan kitap". Kelime aslında Arapça'dır ve İslâm öncesi şairlerin şiirlerinde de aynı manada kullanılmıştır. *Kur'ân-ı Kerim*'e, Hz. Peygamber hayatta iken vahyin inişi devam ettiği ve iki kapak arasında toplanmış tam bir kitap haline gelmediği için *"Mushaf"* adı verilmemişti. Bu ad ona ancak, Hz. Ebu Bekir'in halifeliği sırasında *Kur'ân* bir kitap halinde toplandıktan sonra verilmiştir. Beyit no: 36, 3393.

---

[160] *Şamil İslam Ansiklopedisi*, IV, 44.
[161] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 277.
[162] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 303.

معجز عیسوی *Muciz-i İsevî*

"İsa'nın mucizesi". *Kur'ân*'da geçen mucizeleri şunlardır: İsa'nın, çamurdan kuş biçiminde bir heykel yapması ve onu üfürünce kuş olup uçması, ölüleri diriltmesi; anadan doğma körleri ve alaca hastalığına tutulmuş olanları tedavi etmesi; gökten sofra indirmesi; Havarilerin ve diğer arkadaşlarının evlerinde ne yediklerini ve neler sakladıklarını söyleyerek gaybdan haber vermesi.[163] Beyit no: 1326.

معجز قرآن *Muciz-i Kur'ân*

"Kur'ân mucizesi". Dört semavî kitabın en son indirilenidir. Vahiy yoluyla, Cebrail vasıtasıyla Peygamberimize gönderilmiştir. Diğer kutsal kitaplar bir kavme indirildiği halde *Kur'ân-ı Kerîm* bütün insanlık içindir. Yüz on dört sûre ve altı bin altı yüz atmış altı âyettir. Âyetlerin her biri ve tertipleri tevatür yoluyla şahittir. Vahiy kâtipleri tarafından yazılan bu âyetler tek kelime, hatta tek nokta eksik veya fazla olmayıp Allah'tan Peygamberimize gönderildiği şeklini korumaktadır. Halife Hz. Ebubekir zamanında da çoğaltılarak çeşitli İslâm merkezlerine gönderilmiştir. Söz ve anlamca tam bir mucize olan *Kur'ân,* daima "Kerîm" sıfatıyla birlikte anılır. O, vahyin en yüksek şeklidir. Hiç bozulmadan kıyamete kadar kalacağını Allah yine onda söyler. Allah'ın varlığı ve birliğini delilleriyle ortaya koyan, insanlığın iki dünya saadetini ve hayatını düzenleyen, onlara kurtuluş yolunu gösteren *Kur'ân-ı Kerîm* için "Mushaf", "Kitâb", Furkan", "Nur" vs. adlar da kullanılmaktadır.[164] Beyit no: 3717.

مغیلان *Muğîlân*

"Deve dikeni". Çöllerde ve kurak yerlerde bulunan bir bitki olduğu için sevgilinin Kâbe'ye benzeyen mahallesinin yolunda bulunduğuna inanılır. Muğilân acı ve ızdırabın timsalidir.[165] Beyit no: 1187.

ملایک → ملک

ملک *Melek*

"Melek", Farsça'da "Ferişteh". Nurdan yaratılmış olan melekler dişi ve erkek değildirler, yemezler, içmezler, uyumazlar. Halleri başka yaratılmışlara benzemez, ilahî emirlerin gerçekleştirilmesinden sorumludurlar. Allah bunlara kudret vermiştir. Daima

---

[163] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü,* s. 211-212.

[164] Döndüren, Hamdi, "Kur'an-ı Kerim", *Şamil İslam Ansiklopedisi,* III, 405.

[165] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü,* s. 290.

tesbîh ve zikir içindedirler. Bunların içinde dört tanesi (Cebraîl, Mikaîl, İsrafil, Azraîl) büyük melekler olarak bilinir. Kirâmen Kâtibîn, Münker-Nekir, Rıdvan da diğer meleklerden ayrı ve üstündürler. Melekler gece-gündüz Allah'a ibadet edip O'nun emri ile iş görür, O'ndan önce söz söylemezler. Allah'ın kendilerine emrettiği hususlarda asla asî olamazlar.

Şiirlerde birçok yönleriyle ele alınan melekler en çok sevgiliye benzetilmişlerdir. Melek huylu, melek şimali sevgiliyi melekler överler. Melekler sevgilinin bulunduğu yeri tavaf eder, kirpiklerini ve saçlarını eşiğine süpürge yaparlar vs. Bazen şair kendisini de meleğe benzetir. Sanki melekler ona alkış tutar, duasına amin derler.[166] Beyit no: 7, 128.

ملك اجل ← ملك الموت

ملك الموت Meleku'l mevt

"Ölüm meleği", "Azraîl". Allah'ın kendisine verdiği emirle canlıların ruhlarını almakla görevli olan ölüm meleği. *Kur'an-ı Kerîm* ve hadislerde bu şekliyle değil, doğrudan anlamı olan "Meleku'l-mevt: *ölüm meleği*" terimi kullanılmaktadır.[167] Beyit no: 1526.

ملكوت Melekût

"*Ruhların ve nefislerin makamı olan alem*". Aynı anlama gelmek üzere gayb alemi, bâtın alemi, emir alemi, lâhutî alem tabirleri de kullanılır. Melekût; "*mülkiyet, kudret, hükümdarlık, büyüklük*" anlamlarında gerçek tasarruf gücünü ifade eden bir kelimedir. Melekût tabiri, yakın anlamlara gelmek üzere hem mutasavvıflar hem de İslâm filozofları tarafından kullanılmıştır. Fakat daha çok bir tasavvuf terimi olarak geçmektedir. "Gerçek tasarruf" anlamında melekût, bir tasâvvuf ıstılahı olarak özellikle ilahî sıfatlar için kullanılır. Allah'ta, sıfatları vasıtasıyla tasarrufta bulunmak üzere bir melekût vardır. Allah, kainat üzerindeki tasarrufunu sıfatları aracılığıyla gerçekleştirir.[168] Beyit no: 3601.

---

[166] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 267.
[167] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 267.
[168] Aydınlı, Yaşar.K, "Melekût Alemi", *Şamil İslam Ansiklopedisi,* IV, 132.

منبر Minber

"Camide hatibin hutbe okumasına mahsus kürsü". Arapça, yüksek olmak, anlamındaki "nebr" kökündendir. Minber, Cuma veya bayram hutbelerini okumak üzere çıkılan, genellikle mihrabın hemen sağında bulunan merdivenli yapının adıdır. Peygamber'in hayatında bir ilim kürsüsü, bir idare makamı özelliği olan minber, ondan sonra hutbeler dışında halifelerin üzerinde bey'at aldıkları ve göreve başlarken çıkmayı mutad hale getirdikleri bir yer olarak fonksiyonunu sürdürmüştür. Hakimiyetin sembolü haline gelen minber, valilerin göreve başlarken ve ondan ayrılırken çıktıkları hükümdarın temsilcisi olarak oturdukları bir makamdı.[169] Beyit no: 231, 556.

مهر Mihr

"*Güneş*", "âfitâb", "hurşîd" ve "şems" de kullanılır. Şiirde daha çok ışığı, parlaklığı ve ısısı ile ele alınır. *"Güneş, sevgi".* Kelime daha çok bu iki anlamını çağrıştıracak şekilde ve sanatlı biçimde kullanılır.[170] Beyit no: 30, 156.

مهرپرستان Mihreperestân

Köken olarak İran kaynaklı olan Mitra, Roma imparatorluğunda tapınılan ve güneşle (Roma'da *sol invictus*) özdeşleştirilen bir tanrıdır. Mitra, yalnızca *Avesta*'da değil, ilk *Vedalar*'da da bulunur. Ortaya çıkışı, İranlılar ve Hintlilerin birbirinden ayrılmadan önceki bir tarihe, milattan önceki bir zamana kadar geri gider. Ancak, gelişmesi ve yaygın hale gelmesi, mö. ikinci ve dördüncü yüzyıl boyunca olmuştur. İran dini, Zerdüşt tarafından tanzim edildikten sonra, Mitra, Ahura Mazda'ya göre ikincil bir konuma düştü. Burada Mitra, Ahura Mazda tarafından kötülüğe karşı yardım etsin diye yaratılmış bir yarı tanrı; ya da daha önceden var olan fakat Zerdüşt tarafından bastırılmaya çalışılan ancak, sonradan yeniden ortaya çıkan bir tanrı olarak görünür. Zerdüştlüğün Fırat vadisi boyunca yayılması ve Babil'de Kalde astrolojisiyle ve Babil'in tanrısı Marduk ile karşılaşmasının bir sonucu olarak değişikliğe uğradı. Mitra, daha sonra İonya Grekleriyle olan karşılaşmasında güneş tanrısı Helios ile özdeşleştirildiği gibi, burada güneş, doğruluk ve adalet tanrısı Şamaş ile özdeşleştirildi.

Mitra kültünde, askeri eğilimler hakimdir; erkeklere has olan bu kültün mensupları arasında askerler, bürokratlar, tüccarlar ve köleler yer alır. Kült, mağaralarda icra edi-

---

[169] Bozkurt, Nebi, "Minber", *Şamil İslam Ansiklopedisi,* IV, 196.

[170] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 279.

lirdi. Hıristiyanlığın ilk yıllarında Roma toplumunda önde gelen bir yer edindi. Hem Roma'da hem de bütün imparatorlukta popüler bir kült halini aldı. Mitra kültüne mensup olanların toplandığı yer olan *Mithraea*, Roma'dan İngiltere ve Almanya'ya kadar her yerde bulunmaktaydı. Kültün kutsal metinleri olmadığından, inanç ve prensipleri hakkındaki bilgiler; nispeten az olan klasik literatürdeki birkaç referanstan ve Mitrayı konu alan rölyef ve heykellerden çıkartılmak zorundadır. [171] Beyit no: 10.

مهرگان *Mihregân*

"Mihregân"/"Ceşn-i Mihregân", "*Nevrûz'dan sonra eski İran'da kutlanan en önemli bayramın adıdır*". Mihr ayının on altıncı günü olan Mihrrûz'dan başlayarak söz konusu ayın yirmi birinci gününe kadar beş gün devam eden bu günlere özel hazırlanan törenlerle kutlanmaktadır. Mihr ayının on altıncı günü "Mihregân-i kûçek: *Küçük Mihregân*"; yirmi birinci günü de "Mihregân-i bozorg: *Büyük Mihregân*" adıyla anılmaktadır.

Bundehişn'e göre; İnsanlığın ataları Meşy ve Meşyâne bu günde dünyaya gelmişlerdir. Bîrûnî *el-Âsâru'l-bâkiye*'de; Bu günde Kâve'nin Bîveresb'e karşı çıktığı ve Ferîdûn'u tahta çıkardığı kaydetmektedir. Yine bu gün Allah'ın yeryüzünü döşediği ve ruhların bedenlere girdiği rivayet edilmektedir. Selmân-i Farsî'nin aktardığına göre; Allah, yakutu Nevrûz günü, zeberced'i de Mihregân'da yaratmıştır. Mihr/güneş bu günde ortaya çıktığı için güneşle ilgi kurulmuştur. "Mitrakana" olarak bilinen bu günün adı daha sonraları mihregân halini almış, Araplar tarafından "Mihrecân" adıyla bilinmektedir.[172]
Beyit no: 102, 1246.

ن

ناقوس *Nâkûs*

"*Kilise çanı*". Belli zamanlarda hıristiyanların ibadet zamanını bildirmek üzere çalınan çan.[173] Beyit no: 85.

---

[171] Dinlertarihi.com.

[172] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 406

[173] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 307.

ایمن ← نخل وادی ایمن

نرگس مست Nergis-i mest

Mitolojiye göre "*Narsis (Narkisos), çok güzel ve aşktan anlamaz bir delikanlı*" imiş. Onu sevip de derdinden perişan olan kızlar bu genci tanrılara şikayet etmişler. Tanrıların verdiği ceza sonucu Narsis bir gün derenin suyunda kendi aksini görüp aşık olur. Kendini seyrederken suya atlar ve boğulur. Vücudu çürüyüp yerinde göze benzer bir çiçek biter ve bütün güzellere hayran hayran, baygın şekilde bakar. Nergis ile göz arasında yakın bir ilişki vardır. Sevgilinin gözü nergistir. Baygın ve şehlâ bakar, intizâr çeker, mesttir.[174]Beyit no: 414, 1844.

نسیم Nesîm

"*Hafif rüzgâr*". Havanın hafifçe dalgalanması ve esmesi. Şiirde nesîm, sevgilinin kokusunu taşımaktadır, sevgilinin mahallesine gider gelir ve onun saçları ile sıkı alakası vardır. Bu bakımdan bir haberci kabul edilir ve aşık, nesîm ile sevgilisinden haber alır. Seher ve sabah vakti eser, "esinti" ve "yel" anlamında da kullanılır.[175] Beyit no: 133, 140.

نصرانی Nasranî

Nasrânî; "*Hıristiyanlık dinine inanan*" anlamını ifade eder. Hz. İsa'nın tebliğ ettiği fakat daha sonraları tahrif edilen, günümüzde dünyanın her tarafından mensubu bulunan ve dünya nüfusunun beşte birinin dini olan Hrıstiyanlık, Filistin bölgesinde doğmuş evrensel bir dindir. Menşei itibariyle vahye dayanan ve kutsal kitabı olan, özde tek tanrılı olmakla beraber, sonradan teslis inancına dönüştürülmüş bir dindir. Bu dinde ayrıca peygamber, melek, ahiret kader gibi dini kavramlar bulunsa da, bu kavramları anlayış ve açıklayış şekli İslâm'dakinden farklıdır: Hristiyanlıkta Hz. İsa merkezi bir öneme sahiptir. Bugünkü Hristiyanlık, Yahudilikteki inanç ve ibadet gelenekleriyle, Yunan-Roma aleminin kültürlerini birleştiren bir kurtarıcı tanrı dinidir. Nâsıralı İsa'yı merkeze alan bir Yahudi hareketidir. İsa, İsrail'i, gelecek tanrı'nın krallığı'na hazırlamak istemiştir. Ancak bugünkü Hristiyanlık, İsa'nın havarilerinin arasına sonradan giren Pavlus'un yorumları ile değişik bir hüviyet kazanmıştır. Nasranî, Hristiyan, Mesih'e bağlı demektir. Hristiyanlık aslında tek tanrı anlayışını esas alan bir dindir. *İncillerde* ve diğer yazı-

---

[174] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 314.

[175] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 314.

larda bu hükmü doğrulayacak ifadeler vardır. Allah'ın birliğinden söz edilmektedir. Fakat yine aynı metinlerde bir kısım ifadeler, mecazî deyimler, daha sonraları bir üçleme (teslis) anlayışına yol açmıştır. Bunda, *İncil* yazarları ile Hz. İsa arasındaki zaman aralığının rolü vardır.[176] Beyit no: 78.

انا الحق → نغمۀ منصور

صور قيامت → نفخ

نماز *Namâz*

Namaz, *dua, hayırla dua*; "*Müslümanların yaptıkları, bazı hareketleri de kapsayan bir ibadet türü*". Arapçası "salât" olup, çoğulu "salavât"tır. Namaz, tekbir ile başlayıp selam ile son bulan, belli fiil ve sözleri içine alan bir ibadettir. Allah'a karşı tesbîh, ta'zîm ve şükrün ifadesidir. Namaz, *Kur'an*'da doksandan fazla ayette geçer. İslâm'dan önceki dinlerde beş vakit namaz olmadığı, ancak vakitleri belirsiz genel anlamda namaz ibadetinin var olduğu ifade edilir.[177] Beyit no: 2299, 2771.

نور ايمن *Nûr-i Eymen*

"Âteş-i Musa", "Âteş-i Tûr" şekilleriyle de bilinen "nûr-i Eymen", "*Musa'nın Tûr dağı'nda yeşil bir ağaç üzerinde gördüğü ateşin ışığıdır*". Musa karısıyla Mısır'a dönerken yolda Eymen/Tuva vadisine geldi. Kadının ağrısı tuttu. Hava soğuktu, yağmurluydu. Ateşe ihtiyaç vardı. Musa Tûr Dağı cihetine baktı. Yeşil bir ateş gördü. Bunu çobanların yaktığı ateş sandı. Yaklaşınca bir ağaç tepesinde olduğunu gördü. O ilerledikçe ateş kuvvetleniyordu. Halbuki ateş sandığı tecellî nuru idi. Musa'nın peygamberlikle görevlendirileceği anda yeşil bir ağaç üzerinde gördüğü ve ona kılavuzluk görevi yapan ateş. Mecazî olarak sevgilinin dudağının kırmızılığı, üzüm suyu, üzüm şarabı ve kırmızı şarap anlamlarında kullanılır.[178] Beyit no: 2722.

نوروز *Nevrûz*

"*Yeni gün*". Güneşin hamel (koç) burcuna girdiği gün olup eski Mart'ın dokuzu (şimdiki 21 Mart) olarak bilinir. İran'da eskiden beri iki ayrı güne bu ad verilir. Bunlardan biri, güneş takviminin ilk ay'ı olan Ferverdîn ayının "nevrûz-ı âmme" olarak bilinen

---

[176] Güç, Ahmet, "Hıristiyanlık" *Şamil İslam Ansiklopedisi*, III, 3.

[177] Döndüren, Hamdi, "Namaz", *Şamil İslam Ansikopedisi*, V, 48.

[178] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 295.

ilk günüdür. Bugünde güneş, koç burcuna girer. Efsaneye göre Allah kainatı ve insanları bu günde yaratmış ve bütün yıldızlar bugün dönmeye başlayıp koç burcundan geçmişlerdir. Başka bir ifadeye göre Cem, bütün dünyayı dolaştıktan sonra Azerbaycan'a gelmiş ve burasını beğenip taht kurdurmuştur. Gerek taht, gerekse mücevherlerle süslü elbise ve tacı, doğan güneşle birlikte etrafı ışığa boğmuştur. Bu hali görenler "Bu günde bir başkalık var, bu diğer günlere benzemiyor, yeni bir gün" demişler. Bu güne "Nevruz" Cem'e de "şîd: *ışık*" kelimesini ekleyerek Cemşîd demişler. Nevruz adıyla anılan diğer gün ise yine Ferverdîn ayının yedinci günüdür. Buna da "nevrûz-ı hasse" denir. Efsaneye göre Cemşîd, bu günde halkı toplamış ve onu, Tanrı'ya şükür ve ibâdet günü olarak ilan etmiş. 21 Mart günü gece ile gündüz eşittir. Şiirde nevruz, baharla ilgili özellikler içinde verilir ve bir bayram olarak kabul edilir.[179] Beyit no: 535, 576.

نوشدارو ***Nûşdârû***

İranlı ünlü kahraman Sohrâb, Semengân'da Rüstem ile Tehmîne (semengân hükümdarının kızı) sade aşkının meyvesi olarak dünyaya gelmiştir. On iki ya da on dört yaşlarında İran'a ordu çıkarmış, bu savaş hazırlığında Efrâsyâb kendisine yardım etmiştir. Efrâsyâb onun Rüstem'in oğlu olduğunu bilmektedir. Ancak baba oğlun birbirlerini tanımamalarını ve Rüstem'in Sohrâb'ın eliyle öldürülmesini, sonra da oğlunu öldürmeyi ve bu ikisinden kurtulmayı istemektedir. Savaş sonunda tam tersine Rüstem bilmeden oğlunu yaralamış, Rüstem yaraladığı kişinin oğlu olduğunu anladığından nûşdârû'yu getirmesi için Gûderz'i Kâvûs'a göndermiş ancak o bu ilacı vermemiş, kızarak kendisi onu getirmeğe gitmiş, ancak bu defa da o yoldayken Sohrâb ölmüş, Rüstem, oğlu Sohrâb'ın naşını alarak Sîstân'a götürmüştür. "*Sohrâb'ın ölümünden sonra Nûşdârû*" sözü buradan gelmektedir.[180] Beyit no: 1322, 2412.

ه

هجران ***Hicrân***

"*Ayrılık acısı, üzüntü, inleme, özleyiş, ele geçirilemeyen bir şey için üzülme*". Şiirlerde hicran da aynı anlamda kullanılır. Aşığın en büyük derdi ve dert kaynağı hasrettir. O, ayrılık ve hasrete asla tahammül edemez. Ayrılık çekmek yerine sevgilinin bütün cefasını çekmeye hazırdır. Sevgilinin rakipler ve ağyar ile gülüp oynaması en büyük a-

---

[179] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 315.

[180] Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 261.

cıdır. Hele rakiplerin alay edişleri aşığı öldürür. Aşık bu hasretten dolayı ölümlü hastadır. Bu hasretin asla sınırı olmaz. Hasretle geçen bir an ise bin yıl kadar uzundur. Bunun çaresi sabır ve sevgiliyi hayal etmektir. Çünkü gün geçtikçe bu hicran ve hasret aşığa bir üstünlük kazandırır, acılar bir zevke dönüşür. Nitekim aşık vuslat anında bile hasret acısı çeker, ayrılık korkusuyla yaşar. Şairler bunun gibi birçok yönlerden hicran ve hasreti söz konusu etmişler, hicr, ayrılık, firkat, firak gibi kelimeler ile de hasreti anlatmışlardır.[181] Beyit no: 99, 131.

هشت جنّت → بهشت

هفت اقليم *Heft-iklîm*

"*Yedi iklim*". Eski coğrafyaya göre yeryüzünün hayat olan dörtte birlik bölümü. Ekvator çizgisinden kuzey kutbuna doğru olan bölümü yedi bölgeye ayrılmıştır. Her birine iklim denilen bu bölgelerin dışında kalan kısma zulumât denir ki İskender'in âb-ı hayât'ı aramaya gittiği bölgedir. Yedi iklimi oluşturan bölgeler, İran merkez olmak üzere Arabistan, Afrika, Roma, Türk, Hind ve Çin topraklarıdır. Beyit no: 582, 1200.

هفت كشور *Heft- kişver*

Heft-kişver: "*yedi ülke*" de denilen heft iklîm dilimizde "*yedi iklim*" şeklinde kullanılmıştır. Bu bölgelerin bazen değişik sınırlarla ayrıldığı da olur. Buna göre 1. Bölge; Berber ve Habeş ülkeleriyle Yemen'den Sind, Hind ve Çin'e uzanır. Halkı siyah renklidir. 2. Bölge; Mağrib, Sudan ve Arap yarımadasının güneyinden Yemen, Mekke, Medine, Bahreyn, ve Sind'den geçer. Halkı esmer benizlidir. 3. Bölge; Mağrib'in kuzeyi ile Mısır, Kudüs, Şam, Küfe, Bağdat, Basra ve Fars ülkelerinden geçer. Halkı buğday benizlidir. 4. Bölge; Endülüs ve Frengistan'dan, Anadolu'dan; Tebriz, Erdebil, Horasan, Hıtâ, Huten ve Çin'in güneyinin geçer. Halkı beyaz benizlidir. 5. Bölge; İspanya'nın güneyinden Frenk diyarının ortasından, Anadolu, Sivas, Erzurum, Şirvan, Hazar bölgesi, Geylân ve Cam, Harzem, Semerkand, Buhara ve Türkistan'dan geçer. Halkı beyaz renklidir. 6. Bölge; Frenk diyarının güneyinden, İstanbul'dan Karadeniz'den, Dağıstan, Gürcistan, Özbek ve Çağatay diyarlarından geçer. Halkı sarı benizlidir. 7. Bölge; Portekiz ve İngiltere, Bulgar, Rus, Kıpçak ülkesinden Hazar'a dek uzanır. Halkı kızıla yakın be-

---

[181] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 176.

nizlidir. Özellikle kasidelerde, övülen kişi ve padişahlar heft-ikl* ın sultanı olarak anılırlar.[182] Beyit no: 549, 1198.

هفت افلاک *Heft eflâk*

"Heft eyvân", "heft bâm", "heft binâ", "heft pergâr", "heft çetr", "heft hazrâ", "heft sakf", "heft gerdûn", "heft gonbed" vb. isimlerle de anılan heft âsuman: *yedi gezegen*den her biri. Dünyayı dokuz felek çevreler. Dünya göğünden başlamak üzere yedi tanesi yedi gezegenin feleğidir. Birinci felekte ay olmak üzere sırasıyla Utarid, Zohre, Güneş, Merîh, Müşterî ve Zuhal gezegenleri bulunur.[183] Beyit no: 401.

و

وحی *Vahy*

"*Gizli konuşma*", "*işaret etme*", "*emretme*", "*ilham etme*", "*ima etme*", "*fısıldama*", "*mektup yazma*", "*elçi gönderme*", "*acele etme*", "*seslenme*" gibi anlamlar ifade eden vahy, teknik bir terim olarak Allah'ın vasıtasız veya değişik vasıtalarla emirlerini ve yasaklarını peygamberlerine bildirmesi anlamında bir terimdir.[184] Beyit no: 547, 633.

وصال *Visâl*

"*Kavuşma*" anlamında bir kelime olan visâl; aşığın sevgilisine kavuşması anlamını ifade eder. Şiirde aşığın en belirgin hedefi vuslattır. Ağlayıp inleyişi yalnızca vuslat içindir. Aşık sevgiliden ayrılık çekmektedir. Yani hicran içindedir. Hicranın sonunda vuslat vardır. Tabiî vuslatın sonu da hicrandır. Aşık vuslatın nimetlerini düşünerek hicranın zahmetlerine katlanır. Vuslat için sevgiliye devamlı bir yakarış içindedir. Vuslat mümkün olmayınca üzülür. Hele rakibin vuslata ermesi onu kahreder. Ancak vuslat öyle kolay ele geçecek bir şey değildir. Aşık için vuslat, yerine göre "âb", "zülâl", "şerbet", "şeker", "cam", "meyve", "sofra", "lokma", "nîmet" vs. olur. Bütün bunlar insan için ihtiyaç sayıldığı gibi lezzeti de bulunan maddelerdir. Ama en acısı da vuslatın bir kıssa veya hikaye oluşudur ki bu durumda Bin Bir Gece Masalları gibi bir türlü sonu gelmez. Aşık vuslata erince de huzur bulamaz. Zira ayrılmanın korkusu onu hiç rahat bırakmaz.[185] Beyit no: 131, 148.

---

[182] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 181.
[183] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 136.
[184] Yağcı, Cengiz, "Vahy", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, VI, 289.
[185] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 412.

ی

يد بيضا Yed-i Beyzâ

"Yed-i beyzâ: *beyaz el*". Musa Peygambere verilen önemli mucizelerden biri de koynuna sokup çıkarınca elinin bembeyaz bir ışık saçmasıydı. Buna "yed-i beyzâ: *beyaz el*" denir. *Kur'ân*'ın birçok ayetinde sözü edilen "yed-i beyzâ", Musa Peygamber'in mucizelerinden biri olarak bilinmektedir. Hz. Musa elini koltuğunun altına sokup çıkarttığında eli parlak bir ışık saçmaya başlıyor ve gökyüzüne yükseliyor, dünyayı aydınlatıyordu. Tekrar koltuğunun altına aldığında söz konusu ışık ortadan kayboluyordu. Bazılarınca onun elinin ayasında ayna gibi parıldayan bir ışık bulunuyordu. Bu ışığı yönelttiği herkes kendinden geçiyordu. İşte bu mucize daha sonraları Musa Peygamber'in hayat hikayesinde "yed-i beyzâ: *beyaz ve aydınlatan el*" adıyla ün kazandı. İçerisinde taşıdığı özgün efsanevî özelliklere yatkınlığı nedeniyle de Fars şairleri ve yazarlarının yoğun ilgisini çekti.

Mecazî anlamda yed-i beyzâ; "*keramet, olağan üstü, doğa ötesi fizik ötesi özellikler göstermeği*" simgelemektedir. Bunun yanı sıra herhangi bir işi yaparken maharet ve güçlülük sergileme, mucize ve keramete benzer harikulade ya da insanüstü özellikler göstererek, zorlukları ve engelleri ortadan kaldırma anlamını ifade etmektedir. Fir'avun'a karşı gösterilen bu mucize edebiyatta sıkça anılır. Tasavvufta "yed-i beyzâ: *ilahî gücün gerçekleşip ortaya çıkmasının*" sembolüdür.[186] Beyit no: 311, 466.

---

[186] Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 416.

3.6. Farsça Terkipler

آئینهٔ اخلاص : *saf ve temiz ayna.* 3701

آئینهٔ وحدت : *birlik aynası.* 3365

آتش هندو : *Hint kılıcı.* 3151

آتشگاه گبران : *Zerdüşt tapınağı, ateşgede.* 2072

آصف جم : *Cem'in Asef'i.* 1520

آصف خرد : *Asef gibi akıllı.* 1572

ابر کرم : *cömertlik bulutu.* 488

ایوان مسیحا : *Güneşin ve hz. İsa'nın bulunduğu yer olan dördüncü felek.* 66

ب

باد خزان : *sonbahar rüzgarı.* 104- 973-1978-2331-3028

بادهٔ عمر ابد : *ebedî ömür şarabı.* 2369

باغ قدس : *cennet bahçesi.* 84

باغ نعیم : *beyaz gümüşten olan cennet bahçelerinden biri.* 182

باغ خلد : *cennet bahçesi.* 338-370

بال روح قدس : *Cebrail'in kanadı.* 371

بیابان عشق : *aşk çölü.* 460

پ

پر جبریل : *Cebrail'in kanadı.* 19-3697

پردهٔ دل : *gönül perdesi.* 5-944

ت

تکبیر فتح : *zafer tekbiri, zafer sırasında söylenen "Allahu ekber" nidası.* 563

ج

جام آفتاب : *güneş gibi kadeh.* 1174

جام درد : *dert kadehi.* 2369

جلوهٔ طور : *Tûr'un cilvesi.* 188-3424-3631

چ

چاه فنا : *fânilik kuyusuı; yokluk kuyusu.* 432

چراغ محفل ایمن : *Eymen mahfilinin ışığı.* 34

چشمهٔ حیوان : *âb-ı hayat, sevgilinin dudağı ve ağzı.* 1043

چشمهٔ رحمت : *rahmet kaynağı.* 1011

ح

حاملان عرش : *dört büyük melek. Cebrail, Azrail, Mikail ve İsrafil. Hamele-i Arş denilen bu meleklere Kerûbiyyûn adı da verilir.* 164

حلقهٔ حور : *güzeller halkası.* 3703

خ

خوان مسیح : *Hz. İsa'nın isteği üzerine gökten indirilen sofra. Mâide(5), 111-115.* 3505

خیمهٔ عزلت : *inziva çadırı.* 451

د

دریای غفران : *bağışlanma denizi.* 74

دیر عشق : *aşk tapınağı.* 2370

ر

روز عشرت : *eğlence günü.* 611-3261

رکاب براق : *Burak'ın üzengisi*. 401

س

ساغر حیات : *kadeh, içki bardağı, cam*. 765

ساغر عیش : *yaşam kadehi*. 3232

ساقیان بهشت : *cennet sakileri*. 381

سحاب جود : *cömertlik bulutu*. 42-43

سرا بستان خلد : *cennet bahçeleri*. 615

ش

شاهد قدسی : *saf güzel, sevgili*. 1596-3715

شب نخل تجلی : *Hz. Musa'nın Eymen Vadisi'nde, üzerinde ilahî nurların tecellisini gördüğü gece*. 2143

شعلۀ ایمن : *Eymen ışığı*. 2485

شفیع بشر : *şefaat eden, bir suçun bağışlanması için aracılık eden*. 3713

شمع ایمن : *Eymen mumu*. 2780

ص

صاحب زمان : *İmam Mehdî*. 929

صبح وصال : *kavuşma sabahı, Allah'a mahsus nur*. 2515-3259

صبحگاه نُشور : *kıyamet sabahı*. 1424

صر صر خزانی : *sonbahar rüzgarı*. 3616

صرصر حشر : *mahşer rüzgarı*. 3543

ع

عارض حور : *huri yanağı*. 338-1429

عالم قدس : *kutsal alem*. 166

عرش مقدّس : *kutsal arş*. 3707

عزيز مصر : *Mısır hükümdarı, Züleyha'nın kocası*. 329-1493

عفو يزدانى : *ilahî af.* 27-47

عقاب مرگ : *ölüm kartalı*. 771

عمر جاودانى : *ebedî hayat*. 3299

ق

قاسم ارزاق : *rızıkları bölen, dağıtan*.1392

قصر عرش : *arşın köşkü*. 37-1568

ك

كعبهٔ طاعت : *ibadet Kabe'si*. 163

كعبهٔ فضل : *fazilet Kabe'si*. 1262

كعبه اِيمن : *Eymen Kabe'si*. 1929

كف موسى : *Musa peygamber bir mucize olarak eli, koynuna sokup çıkarınca bembeyaz bir nur olurdu. Buna Yed-i Beyzâ (Beyaz el) denir*. 26-502

كليساى گناه : *günah kilisesi*. 163

كنبد نيلو فرى : *gökyüzü*. 278

كوثر رحمت : *rahmet kevseri, rahmet havuzu*. 29-1369

گ

گنج رحمت : *rahmet hazinesi*. 37

ل

لب خضر : *Hızır'ın dudağı*. 2521

لب كوثر : *dudağı Kevser şarabı gibi olan sevgili*. 1110-2032

ن

نار ايمن : *Eymen ateşi*. 4-1098-3579

نار كليم : *Musa'nın alevi*. 176

نخل وادى ايمن : *Eymen vadisinin ağacı*. 68

نسيم خلد : *cennet rüzgarı*. 3638

نغمۀ منصور : *Mansur'un nağmesi*. 3275

نفس مسيح : *İsa'nın nefesi*. 3488-3224

نگين قدس : *kutsal yüzük*. 232

نهال ايمن : *Eymen fidanı*. 622-3181

نور قدس : *kutsal nur*. 26

نوشداروى جنون : *delilik içeceği*. 2412

نير اعظم : *güneş*. 3141

ه

هفت اقليم : *yedi iklim*. 217-582

هفت جلد افلاك : *yedi takım yıldızı*. 3513

و

وعدۀ طور :*Tur va'di*. 1740

وكيل خلد : *cennet vekili*. 1085

3.7. Arapça Terkipler, cümleler, ifadeler, iktibaslar

استغفرالله : *Allah'dan mağfiret dilerim, rica ederim; hâşâ, bir şey değil.* 247-301

انا الحق : *Ben Hakkım.*

انا الله : *Ben Allah'ım.* 3601

الله اكبر : *Allah uluların ulusudur. En büyük Allah'tır. Ezanın ilk cümlesi olan bu söz, akıllara durgunluk veren olay ve yaratılışlar karşısında bir hayret ifâdesi olarak kullanılır.* 564

بنات النعش : *Heft evreng, Yedi kardeşler takım yıldızı.*

انّه خير المساجد : *Mutlaka o, en hayırlı mescittir.* 1665

ب

نجيناه : "*biz onu kurtardık.*". 175

بسم الله : "*Allah'ın adıyla başlarım.*" 667-3393

بوالفضل : *faziletli.* 3575

بوالفضولان : *gevezeler.* 40

بوالهوس : *hevesli, arzulu, aklına geleni yapmak isteyen.* 2525

بوالعجب : *acaip, şaşırtıcı.* 3667

بيت الحرام : *Kâbe.*

ت

تعالى الله : *Allah yükseltsin.* 625-1279

ح

حبّذا : "*ne sevimli, ne güzel*" *manasında takdir edatı.* 1322

د

دارالقرار : *kıyametten sonra kalınacak yer, ahiret.* 625

ذوالمن : *Allah'ın sıfatlarından biri, bağışlayan.* 3441

ر

رب ارنى : *Rabbim göster bana kendini.* 312

رأس المال : *ana mal, sermaye.* 219

ع

عمره الله : *"Allah onun ömrünü uzun etsin"* 789

ف

فى المثل : *mesela, misaldeki gibi.* 438-488

ل

معا ذالله : *Yegane sığınacak Allah'tır. Allah korusun, Allah esirgesin, Allah saklasın.* 148

ملك الموت : *ölüm meleği, Azrail.* 1525

من بعد : *bundan böyle, bundan sonra.* 532

ن

نَحنُ لهُ عابدون : "*Biz O'na ibadet ederiz.*" 441

3.8. *Kur'ân* Ayetlerine Telmîhler

Fasîhî-yi Herevî'nin divanında aşağıda verilen beyitlerde *Kur'ân-ı Kerîm*'in yine aşağıda numaraları verilen değişik surelerindeki ayetlerine işaretlerde bulunulmuştur.

زهی از نور امرت پرتو طور جهانگیری　　　خهی از طور نهیت لمعه رسم جهانبانی

"Ne güzel, saltanat "Tur"unun nuru senin emrin ışığında; ne güzel, hükümdarlık geleneğinin parlaklığı senin nehyinin "Tur"undan". *Dîvân*, beyit no: 35.

"Musa'nın olayı sana ulaştı mı? Hani bir vakit o bir ateş gördü de ailesine: "Siz durun, benim gözüme bir ateş ilişti, belki size ondan bir yalın kor getiririm veya ateşin yanında bir kılavuz bulurum." dedi. Ona vardığı zaman, kendisine şöyle seslenildi: Ey Musa, haberin olsun, benim ben, Rabbin, hemen pabuçlarını çıkar; çünkü sen mukaddes vadide, Tuva'dasın!" Tâhâ (20), 9-12.

بزور بوالفضولان جانشینت گشت خصم آری　　　بسعی سامری چندی کند گو ساله یزدانی

"Boş boğazların zoruyla düşman senin halefin oldu; Evet "Samiri"nin çabasıyla "buzağı" bir müddet Tanrılık yaptı." *Dîvân*, beyit no: 404.

سوی در پاد شاه کز طور بهست　　　رفتی تو و سامری بجای تو نشست

ای واله ایمن این سفر دورکشید　　　بازا که شدند قوم گوساله پرست

"Padişahın "Tur"dan daha iyi olan sarayına doğru gittin sen, "Samirî" senin yerine geçti. Ey "Eymen" şaşkını! Bu yoculuk uzadı; Geri dön, çünkü "insanlar buzağıya tapar oldu"lar." *Dîvân*, beyit no: 3464,3465

"Allah: "Ama Biz, senin ardından kavmini fitneye düşürdük ve Samirî onları saptırdı." buyurdu. Musa, öfkeli ve üzüntülü olarak hemen kavmine döndü: "Ey kavmim, Rabbiniz size güzel bir vaadde bulunmadı mı? Zaman mı uzadı, yoksa başınıza Rabbinizden bir gazap inmesini arzu ettiniz de mi bana verdiğiniz sözü tutmadınız?" dedi. Onlar: "Biz, sana verdiğimiz sözden, kendiliğimizden caymadık. Fakat biz, o kavmin zinet eşyasından bir takım ağırlıklar yüklenmiştik. Onları ateşe attık; Samirî de attı. Tâhâ (20), 85-87.

Musa: "Ya senin derdin ne ey Samiri?" dedi. Samiri: "Ben onların görmediklerini gördüm de Resülün izinden bir avuç toprak avuçlayıp attım, nefsim bana böyle hoş gösterdi." dedi. Musa: "Haydi, defol! Çünkü senin cezan, hayat

boyunca "Bana dokunmayın!" demendir; ayrıca senin asla kurtulamayacağın bir ceza daha var. O başını bekleyip durduğun tanrına da bak! Onu mutlaka yakacağız da yakacağız. Sonra da onu kül edip muhakkak denize dökeceğiz!" Tâhâ (20), 95-97.

گر خار و خسی تو آتش تنمی جوی   لنگان لنگان بردر گلخن می جوی

در تشنه آتش دلی موسی وار   این تازه گل از نهال ایمن می جوی

"Eğer çer çöp isen, beden ateşini ara; aksaya aksaya (git) külhan kapısında ara. "Musa" gibi "ateş" arzusundaysan, bu taze gülü "Eymen fidanı"nda ara." *Dîvân*, beyit no: 3180,3181

کنونم برسر یکپا چو نخل وادی ایمن   بگلزارت زبان شعله ام مست گل افشانی

"Şimdi "Eymen vadisinin fidanı" gibi, tek ayak üzereyim; Senin gül bahçende sarhoşça gül saçan ateş yalazıyım." *Dîvân*, beyit no: 68

ای کلك تو مشكبا ر چون طرۀ حور   چون چشم خرد دوات تو چشمۀ نور

از بهر مركّبت فلك دوده گرفت   زان شمع كه افروخت قضا در شب طور

"Kalemin "huri"nin saç kıvrımı gibi misk saçandır ve divitin akıl gözü gibi nur çeşmesidir." *Dîvân*, beyit no: 3302,3303

"Kazanın "Tur gecesi"nde yakmış olduğu mumdan dolayı, senin murekkebin için dünya kurum bağladı."

ای واله طور جلوۀ نور ببین   عالم عالم ز نور معمور ببین

آشوب صدای لن ترانی است زطور   بگذار از طور و نور بی طور ببین

"Ey "Tur"un şaşkını! Işığın cilvesini gör; Nurdan dopdolu mamur olmasını gör.

"Tur'da "Beni göremezsin" sesleri yankılanmaktadır."; Bırak Tur'u, Tur'suz ışığı gör." *Dîvân*, beyit no: 3370,3371

"Ateşin yanına gelince o mübarek bölgedeki vadinin sağ kıyısında bulunan ağaçtan şöyle seslenildi ona: "Ey Musa, haberin olsun benim, ben, Allah, alemlerin Rabbi!" Kasas (28), 30.

از نسب هرگز ننازم لیكن ارنازم سزد   زانكه مسجود ملایك بوده اند آبای من

"Asla soyumdan dolayı övünmem. Eğer övünsem bile değer; Çünkü "atalarıma melekler secde etmişlerdir". *Dîvân*, beyit no: 288

"Ve o vakit meleklere: "Adem için secde edin!" dedik, derhal secde ettiler. Ancak İblis dayattı, kibrine yediremedi, zaten o kafirlerden idi." Bakara (2), 34.

آستانت طور و انوار تجلّی جوهرش　　من کلیم الله و کلک من ید بیضای من

"Senin eşiğin "Tur"dur ve onun cevheri de tecelli ışıklarıdır; Ben "Kelîmullah"ım ve benim kalemim benim "beyaz el"imdir." *Dîvân*, beyit no: 311

"Bir de Musa'ya otuz geceye va'd verdik ve ona bir on gece daha ekledik ve böylece Rabbinin tayin ettiği vakit tam kırk gece oldu. Musa kardeşi Harun'a şöyle dedi: "Kavmim içinde benim yerime geç ve ıslaha çalış da bozguncuların yoluna gitme!" Musa tayin ettiğimiz özel vakitte gelip Rabbi O'na kelamiyle iltifatta bulununca: "Ey Rabbim, göster bana kendini, Sana bakayım." dedi. O da buyurdu ki: "Beni katiyyen göremezsin, ancak dağa bak, eğer yerinde durursa demek beni görebileceksin" Derken Rabbi dağa tecelli buyurunca onu un ufra (toz duman) ediverdi. Musa da baygın düştü. Ayılınca: "Münezzehsin, Sana tevbe ile döndüm ve ben mü'minlerin ilkiyim." dedi. A'râf (7), 142-143.

"Elini koynuna sok da kusursuz bembeyaz çıksın. Dokuz mucize ile Firavun ve kavmine (git). Çünkü onlar artık yoldan çıkmış bir kavim olmuşlardır. Mucizelerimiz onların gözleri önüne serilince: "Bu, apaçık bir büyüdür" dediler." Neml (27), 12-13.

"Elini de (koynundan) çıkardı; o da seyredenlere bembeyaz görünen (nur saçan bir şey oluvermiş)!" Şuarâ (26), 33.

زالتماس رب ارنی فارغم گر داند لیک　　هم ز فیض خاک کویت دیدهٔ بینای من

"Benim her şeyi gören gözüm, hem "Rabbim bana kendini göster" duasına hem de senin sokağının toprağının feyzine ihtiyaç bırakmadı." *Dîvân*, beyit no: 312

"Musa, bizimle sözleştiği yere gelip Rabbi de kendisiyle konuşunca şöyle konuştu: "Rabbim, göster bana kendini, göreyim seni. Dedi: "Asla göremezsin beni. Ama şu dağa bak. Eğer o yerinde durabilirse, sen de beni görebileceksin." Rabbi dağa tecelli edince onu parça parça etti. Ve Musa baygın vaziyette yere yığıldı. Kendine gelince şöyle yakardı: "Tesbih ederim o yüce varlığını,

tövbe edip sana yöneldim. İman edenlerin ilkiyim ben." Allah buyurdu: "Ey Musa! Ben, gönderdiğim vahiylerle, konuşmamla seni seçip yücelttim. Sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol." A'râf (7), 143-144.

چو خامه مدح تو املا کند فرو خواند   حدیث نَحنُ لَهُ عابدون زبان صریر

"Kalemim methiyeni yazdığında kalemin dili, "İşte biz Ona ibadet ederiz." sözünü okur." *Dîvân*, beyit no: 441

"Sen Allah'ın boyasına bak! (Vaftiz de ne ki!) Kim Allah'tan daha güzel boya vurabilir? İşte biz O'na ibadet edenleriz!" Bakara (2), 138.

خلق تو گر چون خلیل پای بر آتش نهد   شعله گلستان شود در دهن اژدها

"Senin halkın eğer "Halîl gibi ayağını ateşe koyarsa", ejderhanın ağzındaki "ateş gül bahçesine dönüşür." *Dîvân*, beyit no: 485

(Onlar): "Siz bunu yakın da tanrılarınızın öcünü alın, eğer birşey yapacaksanız!" dediler. Biz: Ey ateş, İbrahim'e serin ve zararsız ol! dedik. O'na bir dolap kurmak istediler, fakat Biz kendilerini daha fazla hüsrana uğrattık." Enbiya (21), 68-70.

غنیمت شمر مشتری شو که نبود   متاعی بجز یوسف این کاروان را

"Ganimet say, müşteri ol, zira "bu kervanın Yusuf'tan başka malı" yoktur." *Dîvân*, beyit no: 939

"İçlerinden biri: "Yusuf'u" öldürmeyin de bir kuyu dibinde bırakın ki, onu geçen bir kervan bulup alsın; eğer yapacaksınız böyle yapın!" dedi. Yûsuf (12), 10.

"Öteden bir kervan gelmiş, sucularını göndermişlerdi; vardı, kovasını saldı ve:"A, müjde, bu bir erkek çocuk!" dedi. Onu tutup bir ticaret malı olarak gizlediler. Allah ise, ne yapacaklarını biliyordu. Onu ucuz bir fiatla birkaç dirheme sattılar. Onu yanlarında tutmaya isteksiz bulunuyorlardı." Yûsuf (12), 19-20.

باد نوروزی ز مصر آورد بوی پیرهن   عصمتش بر رخ فرو هشت از گل سوری نقاب

"Nevruz rüzgarı "Mısırdan gömleğin kokusunu getirdi"; Onun iffeti ona kırmızı gülden örtü oldu." *Dîvân*, beyit no: 1175

بوی پیراهن فصیحی میرسد از خود برو   غیرت عشق زلیخا برنتابد بیش ازین

"Fasîhî "gömleğin kokusu geliyor", kendinden geç; "Züleyha'nın aşkı"nın gayreti bundan fazla olamaz." *Dîvân*, beyit no: 2873

اما چو مسافران یعقوب آخر   با یوسف کمگشته بکنعان رفتیم

"Fakat sonunda "Yakub'un yolcuları" gibi, kaybolan Yusuf ile Kenan ülkesine gittik." *Dîvân*, beyit no: 3291

"Şimdi siz benim şu gömleğim! Götürün de babamın yüzüne bırakın, gözü açılır. Ve bütün ailenizle toplanıp bana gelin! Ne zaman ki, bu taraftan kervan ayrıldı, öteden babaları dedi ki: Doğrusu ben bana bunaklık yakıştırmasına kalkamazsanız gerçekten Yusuf'un kokusunu duyuyorum, eğer bunak demezseniz! Dediler ki: Vallahi sen gerçekten eski şaşkınlığında devam ediyorsun!" Yûsuf (12), 93-95.

دوش رضوان چو در نسیم بهشت   غسل دادش بکوثر و تسنیم

Dün cennetin bekçisi Rıdvan cennetin melteminde; Kevser ve tesnîmle yıkadı. *Dîvân*, beyit no: 1514

"Muhakkak Biz, sana Kevser'i verdik." Kevser (108), 1.

آنکه بود ملک سخن ملک تو   سبع مثانی رقم کلک تو

"Söz mülkü sadece senindir; kaleminin yazısı, "seb-i mesânî"dir." *Dîvân*, beyit no: 1584

"Andolsun ki, sana namazlarda tekrarlanan yedi ayetli Fatiha'yı ve Yüce Kur'an'ı verdik." Hicr (15), 87.

ای آصف صبا بسلیمان غور گوی   نقل مجالس گرم افسانهٔ شماست

"Ey "Sebe'nin Asef"i! Derin düşünceye dalan "Süleyman"a söyle; sıcak meclislerin taslı sizin efsanenizdir." *Dîvân*, beyit no: 2873., 1642

"Yanında kitaptan bir ilim bulunan zat ise: Ben onu sana gözünü kırpmadan önce getiririm, dedi. Derken onu yanında duruyor görünce: Bu, Rabbimin bir lutfudur; beni imtihan için ki, şükredecek miyim, yoksa nankörlük mü ede-

ceğim. Kim şükrederse ancak kendisi için şükreder, her kim de nankörlük ederse, şüphe yok ki, Rabbim herşeyden müstağnidir, büyük ihsan sahibidir, dedi." Neml (27), 40.

در حسن چه شایسته رسولی که لبت را صد معجزه یزدان بجز از شق قمر داد

"Güzellikte ne kadar layık bir elçi ki, Allah, dudağına "şakku'l-kamer (ayın ikiye bölünmesi)" dışında yüz mucize koydu." *Dîvân*, beyit no: 2145

"Yaklaştı kıyamet, ay yarıldı!" Kamer (54), 1.

آیت جنّات تجری تحتها الانهار راست سر این سر چشمه و انهار تفسیر مبین

"Altlarında ırmaklar akan cennet" ayetleridir; bu kaynakların ve ırmakların sırrı apaçık yorumudur." *Dîvân*, beyit no: 2881

"Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter, Peygamber'i ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Çünkü onların nurları, önlerinde ve yanlarında koşar da, Ey Rabbimiz! Nurumuzu tamamla, bizi bağışla, çünkü sen her şeye kâdirsin, derler." Tahrim (98), 8.

"İman edip iyi işler yapanlara ise muhakkak altından ırmaklar akan cennetler vardır, işte o büyük kurtuluş odur!" Burûc (85), 11.

سلسبیل نطق را هم منبع این سر چشمه است سر نوشت موج فیضش لذّةٌ للشاربین

"Konuşma çeşmesinin kaynağı da bu pınardır; feyiz dalgasının kaderi "içenlere lezzet veren"dir." *Dîvân*, beyit no: 2882

"Naim cennetlerinde. Karşılıklı tahtlar üzerinde. Akan kaynaktan dolu kadehlerle kendilerine sunulur. Bembeyaz, içenler için lezzetli." Sâffât (37), 41-47.

من که همچون داغ زائیدم ز مادر تیره روز سعی بختم چون کند خال عذار حور عین

"Ben kara bahtlı anneden dağ (dağlanmış) gibi doğdum; bahtımın gayreti "iri gözlü hurilerin" yanağındaki beni nasıl yapsın." *Dîvân*, beyit no: 2894

"Evet böyle; hem onları iri gözlü hurilerle evlendirmişizdir." Duhân (44), 54.

"Sıra sıra dizilmiş çok güzel koltuklara yaslanarak; kendilerine güzel, iri gözlü hurileri de eş etmişizdir." Tûr (52), 19-20.

من کیم کز جرم من آشفته گردد آنکه هست ترجمان ابر لطفش رحمة للعالمین

"Ben kimim ki benim cürmümden var olan her şey karışsın; Onun lütuf bulutunun tercümanı "alemlere rahmet olarak gönderilen"dir." *Dîvân*, beyit no: 2895

"Seni sadece bütün kainata rahmet olarak göndermişizdir." Enbiyâ (21), 107.

فلانکه هم ز ازل در سجود در گه ما بخاک عجز همی سود رخ چو بدر مُنیر

"Ezelden beri bizim degahımızda secde eden kişi; "aydınlatan ay" gibi yüzünü acizlik toprağına sürdü." *Dîvân*, beyit no: 446

"Ne kutlu, ne yücedir, O ki gökte burçlar yaptı, içlerinde bir kandil, bir de nurlu bir ay astı!" Furkân (25), 61.

SONUÇ

Safevî devletinin kuruluşu İran'ın iç ve dış ilişkilerinde önemli etkileri olan bir gelişmedir. Bu devletin kuruluşundan önce İran'ın dış ülkelerle ilişkileri sadece Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birtakım komşu ülkelerle sınırlıyken bu yönetimin işbaşına gelmesiyle başka birtakım ülkelerle de siyasî, sosyal, ekonomik birtakım ilişkiler kurulmuş ve karşılıklı elçilikler açılmıştır.

Öte yandan Safevîler öncesi İran'ında olmayan birtakım siyasî ve dinî çok önemli gelişmeler de bu dönem edebiyatı üzerinde çok önemli ve köklü birtakım değişimlerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri de İran milletinin Perslikleri yanında mezhep birliklerini de ön plana çıkarmaları, bu dönemde sağladıkları millî birlikleriyle Şiî inanışlarını birleştirerek önemli bir güç elde etmeleri olmuştur. Bu durum hem tarihî, hem siyasî ve hem de dinî ve edebî alanlarda çok farklı sonuçlar doğurmuştur. Böylece İslâmiyeti kabul ettiklerinden beri içlerinde Ali taraftarlığı eğilimini taşıyan İranlılar tam anlamıyla ilk kez Safevîler hanedanı döneminde bu özelliklerini millî kimlikleriyle de birleştirerek Şiilîklerini resmî devlet politikasıyla da desteklemişlerdir. Bu durum bizim asıl ilgi alanımız olan edebiyatta da çok geniş yansımalar bulmuş, şair ve yazarların ilgi alanları, yazım tarzları ve ele aldıkları konular eski hanedanlar dönemlerindekinden farklı özellikler göstermeğe başlamıştır. Devletin resmî politikaları Fars edebiyatını bu dönemde birtakım sınırlamalarla karşı karşıya bırakmıştır. Örneğin; özellikle din bilimleri alanında çalışmalarda bulunan ulema sınıfı devletin bu politikalarından etkilenerek bütün gayretlerini Şiî eksenli dinî bilimler dallarına yöneltmişler, Fars edebiyatıyla çok eski devirlerden beri iç içe girmiş, artık onun bir parçası olarak kabul edilmiş felsefe ve tasavvuf konulu çalışmalardan uzak kalmışlardır. Öte yandan edebiyat ve şiirden nefretlerini açıkça ifade etmekten çekinmeyen gruplar oluşmuş, felsefe ve tasavvuf çevreleriyle, istenen tarza uymayan edip ve şairler hakaretlerle karşı karşıya kalmışlardır. Safevî yöneticileri de söz konusu devlet yanlısı grupları desteklemiş, faaliyetlerine arka çıkmıştır.

Bu durum genel anlamda İran edebiyatında, özel olarak da edebiyatın önemli ayaklarından olan tasavvuf ve felsefe dallarında bir duraklama ve gerilemeğe neden olmuş, çok sayıda edebî zevk sahibi, yetişmiş kişilik, uygun çalışma ortamı bulamadığı İran'dan Hindistan'a göç ederek faaliyetlerini orada sürdürmek zorunda kalmıştır. İran'da kalan şairler ve diğer edebiyat ilgilileri de çok sınırlı bir alanda kalem oynatabilmiş, sadece on iki imam, onların yakın çevreleri ve din büyüklerinin övgülerini, ehl-i beytin başına gelen acı olayları konu alan, onların serüvenlerini tasvir eden eserler ortaya koymak zorunda kalmışlardır. Bütün bunlar bu dönem Fars şiirinin duraklamasına, zengin içerik ve türlerini kaybetmesine yol açmıştır.

Safevîler döneminin bu edebiyat açısından duraklama döneminde yetişmiş olan şairlerden Fasîhî-yi Herevî'nin divanını konu alırken bu farklı dönemin özeliklerini de yansıtan ve henüz edebiyat dünyasının hizmetine sunulmamış yeni bir eseri edebiyat çevrelerine kazandırmayı amaçladık. Yaptığımız araştırmalar sonucu söz konusu şairin divanının iki nüshasına ulaşabildik. İstanbul Üniversitesinde bulunan bir diğer nüshaya gerek özel gerekse resmî girişimlerimize rağmen olumlu cevap alamadık. İlk nüshamız Konya Mevlana Müzesi'nden temin ettiğimiz aynı zamanda metnimizin kuruluşunda esas alınan, mevcutlar içerisinde nisbeten tam olan nüshadır. Tenkitli metni oluştururken yardımcı olarak kullandığımız ikinci nüsha ise Süleymaniye nüshası olup iki ayrı divandan oluşmuş bir kitaptır. Bize ait olan kısımda yazı son derece güzel okunaklı olmakla birlikte eksik beyit ve manzumeler vardır. Bunlar metin içerisinde belirtilmiştir.

Çalışmamızda Fasîhî-yi Herevî'nin divanından da hareketle yaşadığı dönemin siyasî, tarihî ve edebî durumları hakkında özet bilgiler vermeğe çalıştık. İran tarihi ve edebiyatının en önemli devrelerinden biri olan Safevîler dönemi, devlet yönetiminde çok etkili Safevî tarikati, şeyhleri, Safevî sultanları, Safeviler döneminde Fars edebiyatının durumu, Fars şiirinin özellikleri gibi konular üzerinde durduk. Dönem farklı bir takım özellikler taşıdığından ayrıntılı bilgi vermeyi uygun gördük. Ardından Fasîhî-yi Herevî'nin hayatını ve edebî kişiliğini araştırdık bu kısımda elimden geldiğince şairin eserinden de yararlanmaya çalıştık.

İmkanlar ölçüsünde dikkat ve özenle hazırlamaya gayret ettiğimiz bu çalışmada elbette hatalar ve eksiklikler olacaktır. Ancak ilgililerin olumlu eleştirileri bizleri daha güzele götüreceği inancıyla taktirle karşılanacaktır. Bütün eksikliklerine rağmen bu çalışmamızın alanında küçük de olsa bir katkıda bulunacağını umuyoruz.

DİZİN

A

B

F

G

Ğ

H

I

İ

J

K

L

M

Ş

T

Z

BİBLİYOGRAFYA

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *Mu'cem'u-l müfehres, li'elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul ts.

Afîfî, Rahîm, *Ferhengnâme-yi Şi'rî*, Tahran 1372 hş., I-III.

Amîd, Hasan, *Ferheng-i Amîd*, Tahran 1363 hş.

Bendrâben Dâs, *Sefîne-yi Hoşgû*, (nşr. Seyyid Şâh Atâurrahmân), Tahran 1958.

Bihiştî, Muhammed, *Ferheng-i Sabâ*, Tahran 1365 hş.

Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay),

Browne, Edward Granville, *Ez Safeviyye Tâ 'Asr-i Hâzır* (trc. Alî Asğar-i Hikmet), Tahran 1316 hş.

Ceylan, Ömür, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul 2000.

Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1367 hş., VIII

Değirmençay, Veyis, *Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh ve Farsça Şiirleri*, Erzurum 2004.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1993.

Dihhudâ, Alî Ekber, *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran 1346 hş. I-L.

Efşâr, Ğulamhuseyn Sadrî-Hakemî, Nesrîn-Hakemî, Nesteren, *Ferheng-i Fârsî-yi İmrûz*, Tahran 1377 hş.

Efşâr, Îrec, *Fihrist-i Makâlât-i Fârsî*, Tahran 1340-1374 hş., I-V.

Emirçupani, Ahad, "Fasîhî-yi Herevî, Herât ve Şam Karşılaştırması." A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVIII-XXVIX/2, Erzurum 2002.

Enverî, Hasan, *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*, Tahran 1381 hş., I-VIII.

Fahruzzamânî, Abdunnebî, *Tezkire-yi Meyhâne* (nşr. Ahmed Gulçîn-i Me'ânî), Tahran 1340 hş.

Fesâyî, Mensûr Restigâr, *Envâ-i Şi'r-i Farsî*, Tahran 1373 hş.

Furûzanfer, Bedîuzzamân, *Şerh-i Mesnevî-yi Şerîf*, Tahran 1381 hş., I-III.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mesnevî ve Şerhi*, Ankara 2000, I-VI.

Hânlerî, Zehrâ, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî-yi Derî*, Tahran 1348 hş.

Hayîm, Süleymân, *Ferheng-i Câmi-'i Fârsî-İngilîsî*, Tahran 1373 hş.

Hayyâmpûr, Abdurresûl, *Ferheng-i Sohenverân*, Tahran 1340 hş.

Humâyî, Celâluddîn, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran 1375 hş.

Hurremşâhî, Bahâuddîn, *Hâfiznâme*, Tahran 1372 hş., I-II.

İpekten, Haluk, *Nâ'ilî-i Kadim*, Ankara 1973.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1940-1988, I-XIII.

Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1998.

Kayaalp, İsa, *Sultan Ahmed Divanı'nın Tahlili*, İstanbul 1999.

Keşn Çend, *Hemîşe Behâr* (nşr. Zakîr Vahîd-i Kuryşî), Karaçi, ts.

Komisyon, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm* (ed. Ğulâm Ali Haddâd-i Âdil), Tahran 1368 hş-1375 hş., I-VIII.

Komisyon, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, Tahran 1375-1378 hş., I-III. (I: *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (Âsyâ-yi Merkezî); II: "*Dânişnâme-yi Edeb-i* Fârsî (Ferhengnâme-yi Edeb-i Fârsî); III: *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (Edeb-i Fârsî Der Afğânistân).

Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (ed. Kenan Seyithanoğlu), İstanbul 1988, I-XIV.

Komisyon, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (ed. İsmail Kıllıoğlu), İstanbul 1988, I-IV.

Komisyon, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I-IV.

Konya Mevlana Müzesi Yazmaları, 2593' nolu nüsha.

Kupâmevî, Muhammed Kudretullâh Hân, *Netâyicu'l-efkâr* Bombay 1336 hş.

Kurnaz, Cemal, *Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili*, İstanbul 1996.

Lengûrdî, Şems, *Sebk-i Hindî ve Kelîm-i Kâşânî*, Tahran 1372 hş.

Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1988.

Me'ânî, Ahmed-i Gûlçîn, *Ferheng-i Eş'âr-i Sâ'ib*, Tahran 1373 hş.

Mengi, Mine, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1994.

Mevlâyî, Muhammed Server, "Edeb" *Aryânâ*, XXIX/5.

Mevlevî Muhammed Muzaffer Huseynî Sabâ, *Tezkire-yi Rûz-i Rûşen*, (nşr. Muhammed Huseyn Ruknzâde-yi Ademiyyet), Tahran 1343 hş.

Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1371 hş., I-VI.

Mu'temen, Zeynulâbidîn, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1371 hş.

Muhammed Pâdişâh, *Ferheng-i Câmi-'i Fârsî/Ânendrâc* (nşr. Muhammed-i Debîrsîyâkî), Tahran 1363 hş., I-VII.

Muîn, Muhammed, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1338 hş., I-II.

Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm u Nesr*, Tahran 1363 hş., I-II.

Nevâî, Abdulhuseyn-Muhaddiszâde, Huseyn-Abbâsî, Habîbullâh, *Eserâferînân*, Tahran 1377-1380 hş., I-VI.

Nu'mânî, Şiblî, *Şi'ru'l-'Acem/Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1335 hş., I-V.

Onay, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Ankara 2000.

Orfi-yi Şîrâzî, *Kulliyat-i 'Orfi-yi Şîrâzî* (nşr. Muhammed Veliyyu'l-Ensârî), Tahran 1378 hş.

Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş.

Öztuna, Yılmaz, *İslâm Devletleri*, Ankara 1989. I-II.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2000.

Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2000.

Rezmcû, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi Îrân*, Tahran 1381 hş.

Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1956.

Safâ, Zebîhullâh, *Muhtasarî Der Târîh-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsî*, Tahran 1373 hş.

Safâ, Zebîhullâh, *Hemâseserâyî Der Îrân*, Tahran 1367 hş.

Safâ, Zebîhullâh, *Tarîh-i 'Ulûm u Edebiyyât-i İran*, Tahran 1347 hş.

Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş., I-V.

Sâlihpûr, Cemşîd, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Tebriz 1370 hş.

Sâmî, Şemseddîn, *Kâmûsu'l-a'lâm*, Ankara 1996.

Sefercioğlu, M. Nejat, *Nev'î Divanı'nın Tahlili*, Ankara 2001.

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3825' nolu nüsha.

Şamil İslam Ansiklopedisi, (ed. Ahmed Ağırakça), İstanbul 1990, I-VI.

Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i İşârât*, Tahran 1375 hş.

Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i Telmîhât*, Tahran 1375 hş.

Şemîsâ, Sîrûs, *Sebkşinâsî-yi Nesr*, Tahran 1373 hş.

Şükün, Ziya, *Ferhengi Ziya*, İstanbul 1984., I-III.

Tarlan, Ali Nihat, *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Ankara 1998.

Tehrânî, Ağa Bozorg, *Ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a,* Tahran 1342....

Temimdârî, Ahmed, *İrfân u Edeb Der 'Asr-i Safevî,* Tahran 1372 hş.

Tolasa, Harun, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 2001.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988-2000, I-XX

Vezînpûr, Nadir, *Medh, Dâğ-i Neng Ber Sîmâ-yi Edeb-i Fârsî,* Tahran 1347 hş.

www.osmanli700.gen.tr

www.ozturkler.com

www.sadberkhanimmuzesi.org.tr

www.sevde.de

Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Ferheng-i Esâtîr ve İşârât-i Dâstânî Der Edebiyyât-i Fârsî,* Tahran 1375 hş.

Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000.

Zerrînkûb, Abdulhuseyn, "İran" *DMBİ,* Tahran 1380 hş., X, 570-573.

Zerrînkûb, Abdulhuseyn, *Ez Guzeşte-yi Edebî-yi İrân*, Tahran 1375 hş.

Zerrînkûb, Abdulhuseyn, *Nakd-i Edebî,* Tahran 1373 hş.

Ziyâ, Şükûn, *Ferheng-i Ziyâ,* İstanbul 1996, I-III.

ÖZGEÇMİŞ

1964 yılında Erzurum'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Erzurum'da tamamladı. 1987 yılında Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda yüksek öğrenimini tamamladı. 1997 yılında aynı bölümde Yüksek lisans yaptı. 1994 yılından beri Fen- Edebiyat Fakültesinde okutman olarak görev yapmaktadır.

دانشگاه آتاترک ارضروم
انستیتوی علوم انسانی
گروه ادبیات و زبانهای شرقی

آسمان گکخان

شرح حال فصیحی هروی، مقابله و تصحیح متن و تحلیل دیوان او

رسالهٔ دکتری

راهنما:دکتر نعمتییلدرم

ارضروم
1383 شمسی- 2004 میلادی

فهرست مندرجات

<u>پیشگفتار</u>

رسالهٔ دکتری

شرح حال فصیحی هروی، مقابله و تصحیح متن و تحلیل دیوان او

آسمان گکخان

راهنما:دکتر نعمت ییلدرم

حمد و سپاس و شکر بی کران پروردگار متعال را که همچو فرصتی برای من فراهم ساخت که من هم توانستم در حد توانائی خود رساله ای تحت عنوان شرح حال فصیحی هروی، مقابله و تصحیح متن و تحلیل دیوان او را به عالم ادبیات عرضه نمایم. امید است مورد پسند واقع گردد. نقد و راهنمائیهای خوانندگان گرامی و استادان ارجمندم مرا در پیشبرد اهداف خود یار و یاور خواهد بود. در ضمن وظیفهٔ خود میدانم که از استادان عالیقدرم جناب آقایان دکتر نعمت ییلدرم، دکتر ویس دگرمنچای، دکتر حسن چیفتچی، دکتر احد امیرچوپانی و سایر همکارانم که در تنظیم این مهم مرا یار و یاور بودند صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

نظر باینکه فصیحی هروی در عهد صفویان ظهور نموده لازم دانستم جهت آشنایی شمه ای از اوضاع و احوال عهد مذکور را بازگو نمایم. عهد صفوی یکی از دوران مهمی از تاریخ ایران است که با نیک و بدش دوران بعد را کاملاً در تأثیر خود قرار داده است، زیرا در این دوره وحدت ملی ایران که در اثر حملات تازیان و هجوم مغول از بین رفته بود دوباره احیا و زنده شد. بنیانگذار این سلسله شاه اسمعیل صفوی دین و سیاست را کاملاً درهم آمیخت نسب خود را به امام هفتم شیعیان موسی کاظم سپس به حضرت علی بن ابی طالب و بعد به پیغمبر اسلام رسانید و تشیع را مذهب رسمی ایران قرار داد و زیر پرچم شیعه گری اهالی را بیکدیگر متحد و متفق نمود وهم آنان را بر این وا داشت که دیگر زیر بار قوم مسلمان دیگر نروند. با سلسله ای که بنیان نهاد آینده ای روشن برای بازماندگان خود باقی گذارد و جغرافیای ایران که بعد از اسلام به حالت ایرانستان در آمده بود یعنی سلسله های مختلف که هر کدام در قطعه یا قطعاتی از این مملکت بساط حکمرانی گسترده بودند برچیده شد و بصورت دولت مستقلی در آمد.

دولت صفوی اسم خود را از صفی الدین اردبیلی که در زمان خویش از پیشروان اهل عرفان بود و بزرگان و رجال مملکت او را نهایت محترم می داشتند گرفت.

میرزا فصیح الدین فصیحی انصاری هروی که در این دوره پا بعرصه گذاشته فرزند ابو المکارم پسر مولانا میر جان، از شاعران مشهور این عهد می باشد. تاریخ تولد وی بطور قطعی معلوم نیست ولی

معلوم است که کار شاعری را درعنفوان جوانی شروع نموده و در مدت کوتاه با حکمرانان خراسان آشنا گردیده و آنها را مدح نموده و از نزدیگان خاص حسین خان شاملو (وفات. 1618/1027) وحسن خان شاملو (وفات. 1642/1052) شده است. شاعر، با توجه باینکه از یک خانواده دیندار بوده، لذا در شعرهایش مفاهیم دینی را بیشتر بکار برده، در چند قصیدهٔ خود امام هشتم امام رضا، و حضرت علی بن ابی طالب را مدح کرده است. شعر فصیحی روان و سالم و بسیار متمایل بشیوه استادان خراسان است. پیچیدگی در مضمونهای دقیق و فدا کردن الفاظ در راه بیان آنها در سخن او مشهود نیست.

این رساله که زیر عنوان شرح حال فصیحی هروی ، مقابله و تصحیح متن و تحلیل دیوان او میباشد شامل چهار قسمت است. درقسمت اول اوضاع تاریخی، سیاسی و ادبی عهد صفویان، در قسمت دوم شرح حال و شخصیت ادبی شاعر، در قسمت سوم تحلیل دیوان و در قسمت چهارم تصحیح و مقابلهٔ متن از روی دو نسخهٔ خطی موجود در کتابخانهٔ موزهٔ مولانای قونیه بشمارهٔ 2593 نسخهٔ اصلی قرار داده شده و با حروف اختصاری KM نشان داده شده است . دیگری موجود در کتابخانهٔ سلیمانیه (فاتح) که طی شمارهٔ 3825 مندرج می باشد با حرف اختصاری S معین گردیده جا گرفته است.

بسم الله الرحمن الرحیم

قصاید

1

دلـم بگرفت ز آئین ریا پوشان پالانی / روم از کاروان ناله دزدم دلق عریانی 1b

گهی چون باد بر خیزم بپا بوسی تهی کردی / گهی چون زلف وا افتم در آغوش پریشانی

همه قلبند امّا قلب حیوانی[1] نه انسانی / همه غولند امّا غول شهری نه بیابانی

همه با نار ایمن از حماقت گرم هم چشمی / ولی خاکسترند از مرده طبعی و گران جانی

کشد از پردهٔ دل صاف خون ظلمت شب را / ز درد آن حلی بندند بر نور مسلمانی

بیفشارند هر دم دیده را از پنجهٔ مژگان / زهاب تیره پندارند بارانیست نیسانی

سرشک از ننگ دامنشان بسوی دیده بر گردد / زنند اما ملبک را طعنهٔ آلوده دامانی

خریدار تماشایند در بازار طور اما / متاع دیده را رد می کنند از عیب جبرانی

ز چاک سینه می لافند امّا جیبشان هرگز / شهید جلوهٔ چاکی نگردید از گران جانی

جگرشان ز مهرپرستان و بردوش کفن بندند / بتار سبحه تزویر بار آتش افشانی 2a

لب و انگشتشان را عدل داور در بهشت آرد / ز فیض ذکر پردازی و یمن سبحه گردانی

ز دیده اشک می خواهند و ز دل ناله بیرنجی / متاع درد پندارند دریائیست یا کانی

نه هر چینی کند از خشک رود چاک دریایی / نه هر اشکی کند در موج خیزد[2] گریه طوفانی

زلیخا نیز آئین جگر بندد ز داغ ما / بآئین دگر بندند محرومان کنعانی

همه بگداختند از تاب خورشید خرد چون شمع / وبال این[3] خسیسان شد کمال نوع انسانی

---

[1] حیوانی S؛ برهمانی KM

[2] خیزد KM؛ خیز S

[3] این S؛ ..... KM

اگر اینست دینداری در آیین مسلمانی — نه دین دارم اگر دارم دگر ذوق مسلمانی
بشد تیزی ز دندان کلک آئین خای را — ز نام این عبوسان میتراود کند دندانی
و گرنه نشتری می آزمودم بر رگ جانشان — که خون بر خاکشان تا حشر می کردی گل افشانی
پرم زین آشیان گیرد پر جبریل اگر دستم — بسوی مشهد مولی ملوک انسی و جانی
گروهی بینم آنجا خلوت آرایان قدس اما — همه یوسف صفت در پیکر اجسام زندانی
همه خورشید و زین پیکر بگل اندوده ایزد شان — و گرنه می شد این نه ظلمت از یک لمعه طوفانی
ز تقوی پای بر خورشید نگذارند در روزی — شود از سایشان خورشید پیکر خاک ظلمانی
زمین آید فراهم از پی پا بوسشان چندان — که خندد بر دهان دلبران از تنگ می دانی
بجاروب مژه روبند ز اعجاز سبکدستی — نگاه قدسیان را از درو پاش بآسانی
حکیمانند کز راه تفاخر[4] عقل کل نازد — اگر خوانند از طنزش پریشان کوی یونانی 2b
سرپاشان ز نور قدس مانند کف موسی — توان بر صفحهٔ دل خواندشان آیات فرقانی
کریمانند کز تاب حیا کردند خوی افشان — بعصیانی اگر بخشند گنج عفو یزدانی
نهم پا اندر آن فردوس بی سر زانکه می دانم — که پایم ایمنست از رنج سر سام پریشانی
گهی در کوثر رحمت بر آرم غسل و بر بندم — سرا پای بدن از سجده آمین همچو پیشانی
گهی گیرم وضوو در سلسبیل عفو و بگزارم — نمازی کز سجود مُهر گردد مُهر نورانی
ندانم سجده جایز هست بر مهر و مه و انجم — که آرم سجدهٔ دیگر برای شکر یزدانی
گهی چون باد بر خیزم بگلگشت چمنهایش — سراپا جرم آرایم از گلهای غفرانی
معمّائیست جرم من بنام رحمت ایزد — کند حل این معمّا را زبان علم یزدانی
چراغ محفل ایمن علی موسی جعفر — که از دودش گل خورشید را بخشد درخشانی
زهی از نور امرت پرتو طور جهانگیری — خهی از طور نهیت لمعه رسم جهانبانی
حسود مصحف فضل تو جان داد از حسد اما — شدش شیرازهٔ اوراق دوزخ چمن بنشانی

---

[4] تفاخر S ; تفا KM

شکنج آستینت گنج رحمت گشت و می ترسم — که قصر عرش را در جنبش آرد ذوق ویرانی
کمال نوع انسان را مضاعف در تو کرد ایزد — مؤخر ز آتشی در سلسله ایجاد جسمانی
اگر جوید خرد برهان درین دعوی ز من گویم — نه اول چون دو چندان گشت در اعداد شد ثانی 3a
بزور بوالفضولان جا[5]نشینت گشت خصم آری — بسعی سامری چندی کند گو ساله یزدانی
ولی چون آفتاب موسی مشرق نشین گردد — شود آن صبح کاذب از شقاوت شام ظلمانی
سحاب جود یعنی دست او چون در فشان گردد — طمع گردد گرم سان زیور اوصاف انسانی
سحاب جود گفتم دست او را و خطا کردم — سرودم نغمه کز شرم زد لب موج عمّانی
سحاب از بحر گیرد آب و این موج زن گردد — متاع هفت دریا را کند یکقطره طوفانی
کفش تا ثروت کونین شد از شرم خوی افشان — سحابش خواندم و هم هر زه گفتارم ز نادانی
کشد طغرای رد بر نامه طاعاتم از قهرت — شود خاصیت حسن عمل در نامه زندانی
و گر ماه[6] قبولت مشتری گردد متاعم را — ستاند در سلم جنس گناهم عفو یزدانی
ترا زیبد مدیح خود چه برهان زینت روشنتر — که از هر حرف مدح خویش چون خورشید تابانی
حسودم خنده زن شد گر خطا گشتم خطاب افشان — بگو گر نیستی آگه که مستم در ثنا خوانی
بیا مشکین غزالان بین بروی دفترم صف صف — سیه مست او فتاده از شراب ناب روحانی
قدیمست این جهان نزد گروهی کز سیه مغزی — گلاب شرک گیرند از گل توحید ایمانی
از آن غافل که بی چوب و رسن این چرخ ازرق را — درین زودی بهم بستند نجاران امکانی
که تا آب وجود آید ز کاریز عدم بیرون — وز آن گیرند در بانان او[7] مرسوم دربانی
نبینند بهر مندی بی ولایت جرم از رحمت — نگردد دیده بی مردمک از سرمه نورانی 3b
معاذالله از آن روزی که در محشر دو عالم را — زهم چون کوی بر باید لطف و قهر یزدانی

---

[5] جا S ; ..... KM
[6] ماه KM ; مهر S
[7] او KM ; آن S

طپید بر نیش خاری جنت از ذوق دل آشوبی   گریزد در شراری دوزخ از بیم تن آسانی
امید و بیم با هم در نبرد آیند کز یکسو   کند خنکت بمیدان شفاعت تلخ جولانی
ازل پس تر زند چتر و ابد از راه برخیزد   و گرنه رنجه سازد توسنت را تنگ میدانی
گدازد از خجالت قفلهای مصلحت بردر   چو در تازی بسوی گنجهای عفو ربانی
گنه از پرتو عفوت چنان گردد که شیطان را   شود چون صبح صادق صفحهٔ اعمال نورانی
گرم بوسد رکابت را کهین درکش عنان ورنه   ملایک را شود اعمال[8] ناسور پشیمانی
چو در پیچی عنان خون[9] در تن کرّو بیان جوشد   که حرمان شفاعت کرد شان برنامه عنوانی
بیادت قطرهٔ خونی که توفیق سفر یابد   ز بس اعضا کنند از بوسه بر پایش گل افشانی
بصد زحمت رسانندش ز دل تا کعبهٔ مژگان   خدای خوانان قدسی و پرستاران روحانی
چو بر مژگان خرامد ناز بر پیچد عنانش را   کند گر دیدهٔ روح القدس بالفرض دامانی
شها امشب که سوی عرش مدحت بال زن گشتم   رهم ناچار ایوان مسیحا بود ظلمانی
چراغ آفتاب آورد عیسی بر سر راهم   نفس بسپرد با من تا کنم صرف ثنا خوانی
کنونم برسر یکپا چو نخل وادی ایمن   بگلزارت زبان شعله ام مست گل افشانی
سر انگشت قبولی گر بجنبانی معانی را   بز نجیر فسون در لفظ نتوان داشت زندانی 4a
برهنه پا و سر بیرون دوند از ذوق[10] پا بوست   مگر از پایشان رفتار دزدد شرم عریانی
فروغ حسن یوسف می زند جوش از در و بامت   منم آن قطرهٔ خون کز هجوم ذوق حیرانی
بر آرم اربعینی بر سر هر نیش تا روزی   بگام دل رسم در دیدهٔ رنجور کنعانی
چو شیرینست با نعتت که الفاظ پریشانم   چولبها روی هم بوسند هنگام سخنرانی
بهار رحمتا در پای غفرانا کرم موجا   زهی از جلوه‌ات سیراب باغ فضل ربانی
لبی آورده ام بر هر سر مو نذر پا بوست   اگر گویی کنم چون آرزو کستاخ جولانی

---

[8] اعمال KM ; طاعات S
[9] خون S ; ..... KM
[10] ذوق KM ; شوق S

نوای خونچگان هم بر لب هر لخت دل دارم اگر رخصت دهی گردم درین گلزار دستانی
ندیدم بهرهٔ زین دل جز این کز خون رسوایی گهی اشک مرا سازد عقیقی گاه مرجانی
ندیدم روی بهبودی درین ماتمسرا هرگز بدست روزگارم همچو دین دردست نصرانی
زوایای دماغ از تار و سواسم بدانسان شد گر آنجا باد بندد عنکبوت نابسامانی
گهی خاموش بنشینم گهی در ناله گم گردم پریشانم نمی دانم ولی رسم پریشانی
کفی از ظلمت آوردم که خورشیدی عوض گیرم ز بازار ولایت این[11] دلم را مهرت ارزانی
تو دینم ده که گر دنیا دهی آشفته تر گردم بسعی شانه کی هرگز دهد زلف از پریشانی
فصیحی بر صفیر آشفته شد زاغی تو نی بلبل که امروز از لبت یک ناله برنامد گلستانی
صفیر آرای باغ قدس یعنی جبریل اینجا نوای وحی نسراید بدان فرخنده الحانی 4b
حریم این حرم خود بر نتابد بار این زحمت برو در کعبه کرداری سر ناقوس جنبانی
تو نبضی از دوا و درد خود آگه نئی تن زن که لقمان را نیاموزد مریض آئین لقمانی
نفس درکش و گر ذوق دعایت مضطرب سازد بآئین دگر زیبد درین حضرت دعا خوانی
جگر بگداز و راه روضهٔ مژگان بدو بنما که این خونین سرشک آرد اجابت را بمهمانی

2

ای دل غذای روح ازین خاکدان مخواه طوفان درین تنور مهیاست نان مخواه
گر خانه زاد درد دلی از دوا گریز وز خوش نشین پنجهٔ گرگی شبان مخواه
در نوش نیش غرقه شود کام دل مجوی درکام تیغ غوطه زن و قوت جان مخواه
گر گنجهای غم دهدت آسمان مگیر تو کیسه گر دو کون دهد را یگان مخواه
با عشق اگر نبرد نمایی ظفر مجوی ور ناله ای شهید شود خون آن مخواه
در آرزوی ز مزمهٔ العطش بمیر وز هر سراب تشنگی جاودان مخواه

---

[11] این KM; ای S

الماس سوده کرد و جگر لخت لخت کن — اما شمیم راحت ازین گلستان مخواه
دریای ناله باش و مزن موجهٔ خروش — وز خامشی هم ار بتوانی زبان مخواه
از نوحه کام تر کن و آب خضر مجوی — از ناله زخم پر کن و مرهم بر آن مخواه
چون خس مزن بدامن هر موجه[12] دست عجز — قوت نهنگ حادثه کرد و گران مخواه 5a
از دیده زخم دار ز هجران تیغ کین — خون باش سیل سیل وز قاتل امان مخواه
کردی چو جوهر از جگر گوشهای تیغ — آنجا ز سلسبیل شهادت نشان مخواه
نشکسته ماند ار بمثل آبگینه ات[13] — همت کزین و سنگ ستم ز آسمان مخواه
آبی که شوید از چمنت گرد رنگ و بوی — جز از سحاب تشنه لب مهرگان مخواه
سری که خنده بر کف مشاطگان زند — جز در بیاض ناصیه ای زعفران مخواه
رازی که خون ز ریشهٔ اکسیریان کشد — جز در سواد نسخه ای باد خزان مخواه
بر تیغ نه گلوی و ز حرمان که کیمیاست — این مشت خاک را پس از این کامران مخواه
ور مژدهٔ شهادت آرند روز حشر — بهر نثار مقدم این مژده جان مخواه
لبریز اگر شوی چو گل از زخم عافیت — مرهم ز نوک خنجر و نیش سنان مخواه
چون داغ دل ز بیم شبیخون خرمی — بر بام و در ز شعلهٔ غم پاسبان مخواه
ور نوبهار آفت بی برگیت شود — در خندهٔ نشاط بغلط و امان مخواه
صغرای بختت ار فکند در تب مراد — آب از ترنج دست زد آسمان مخواه
خود را بدوش آه سحر بند چون شرار — بر بام این سرا به ازین نردبان مخواه
همّت بخواست تن ندهد ورنه گفتمی — کز کاینات هیچ بجز ترک آن مخواه
امکان و احتیاج گر زانکه توأمند — جز نعمت غنا ز غنی جهان مخواه 5b

[12] موجه KM ; موج S
[13] آبگینه ات S ; آبگینه است KM

یعنی علی موسی جعفر که عقل گفت — جز آستانش ترجمهٔ لامکان مخواه

ای روح قدّس بر پر و بال دلم نشین — احرام قرب را به ازین همعنان مخواه

آن گوهری که در طلبش بال و هم سوخت — جز در محیط این صدف از وی نشان مخواه

می گفت دوش جوهر اول بقدر خویش — بهتر ز کوی او وطنی در جهان مخواه

ناگاه زد محیط قدم موجهٔ عتاب — کای خندهٔ عدم لب جهل آشیان مخواه

در شعلهٔ ادب پر و بال طلب بسوز — آن کبریای ماست تو راه اندر آن مخواه

قهرش گرت غدای شرار غضب کند — رحمت ز ایزد دمد و از قدسیان مخواه

ور لطف او دو کون کند بر دل تو عرض — جز ریش سینه و نفس خونچگان مخواه

ای طبع هرزه سنج فصیحی نفس بسوز — اعجاز نعت از لب افسانه خوان مخواه

مرآت گل ز صورت این آرزو گداخت — تو منقبت طرازی او زین بسان مخواه

از بهر نعت او لب جبریل دام کن — این جوهر کمال ز تیغ زبان مخواه

پایان چو[14] نیست سلسله های مراد را — تفصیل چو دهم که فلان فلان مخواه

نقد دو کون را خوردت برمحک ز دست — زین آستان مراد جز این آستان مخواه

ما اندرین حریم و در فیض بسته نیست — ز بیش معجزاز در این دود مان مخواه 6a

3

سفیده دم که مسافر شدم ز ملک هراه — چو شب بهمرهی کاروان بخت سیاه

ز در[15] دوستان دو سه تن بهر خیر یاد رفیق — چو بحر غم همه لبریزی موج ناله و آه

یکی بنوحه طرازی که کاشکه پس ازین — سیاه پوش نشیند بمرگ دیده نگاه

چو نوبهار وصال از سموم هجران سوخت — دگر چه حاصل ازین مهره سپید و سیاه

---

[14] چو KM ; چون S

[15] در KM ; ..... S

یکی بگریه که بر ما گرت ترحم نیست　　عذاب خویش دیوانگان عشق مخواه
دلت مراد پرستی از آن گیاه آموخت　　که از نسیم بهاران برد بشعله پناه
بدست شوق سفر لیک من چنان عاجز　　که با تحمّل صر صر تحمّل پرگاه
چنان ز هر مژه طوفان گریه موجی زد　　که تا بمنزل رفتم بزور پای شتاه
فرو گرفتم یار و بنوحه بنشستم　　چو زخم بر دل ماتم کشان بخت سیاه
هزار لخت بدامان دلِ مسافر شد　　همه زحبِّ وطن در خروش وا شوقاه
ربود خوابم و ای کاش خواب مرگ بدی　　که تا بصبح قیامت نگشتمی آگاه
که ناگه از در اندیشه ام در آمد دوست　　چنانکه گشت پیرهن حدیث یوسف و چاه
پس از نسیم نفس بشکفاند غنچه و گفت　　بمعجزی که مسیحا فکند در افواه
مرا که بود جمال آفتاب نه خرگاه　　به نسیم روز جدایی شدست یکشبه ماه　6b
بهار حسن که هرگز خزان ندیده گلش　　کنون نسیم از آن می برد بشعله پناه
ز فرقت تو نظر بر نظر بگرید خون　　ز حسرت تو نفس بر نفس ببندد راه
من اینچنین و تو در خواب ناز شرمت باد　　بگریه گفتمش ای پادشاه حسن سپاه
جگر نماند چسان از نفس فشانم خون　　نفس نماند چسان از جگر بر آرم آه
هزار ساله تماشا ذخیره بود و نشد　　بقحط سالی و سال تو قوتِ نیم نگاه
فراق را دو علاجست پیش از آنکه کند　　مزاج داغ جگر را فساد شعله تباه
یکی وصال و دگر بخت آن نباشد مرگ　　بداد اگر نرسد مرگ هم معا ذالله
وصال خود چه حدیث است طرفه شد است　　شکسته دست من از دامن اجل کوتاه
کنون چه چاره کنم هم مگر دوا بخشد　　زیارت حرم پادشاه عرش پناه

امام ضامن ثامن علی بن موسی   گزیده[16] گوهر بحر علی ولی الله
زهی جلال که کونین نیم لمعهٔ اوست   چو بر سپهر معالی زند مهش خرگاه
بعرش نسبت این آستان چگونه کنم   بر بست دامنش از گرد ذلّت اشباه
وگر ز بیخردیها لب این ترانه زنند   چنان بود که ستایی ثواب را بگناه
کدام عرش بود اینچنین که سجادش   بجای گرد فشانند معجزه ز جباه 7a
سپهر آمد و قندیل مهر و ماه آورد   هزار مرتبه افزون نیاز این درگاه
بدان امید که شاید بدین وسیله چو عرش   درین اساس مقدس لباس یابد راه
ولی بظلم چو آن بیگناه متّهم است   کنند دورش ازین آستان بصد اکراه
هنوز جبههٔ هستی نداشت جبن وجود   که بود سجدهٔ این آستان غذای حیاه
زنور رأی تو خورشید مضمحل گردد   چنانکه ظلمت شب از فروغ چا رده ماه
بُری چو رحمت او امر قدر بود خیّاط   تنی چو تار نوا هی قضا بود جولاه
لوای عفو تو گر سایه نفکند چه کند   در آفتاب عقوبت گناه نامه سیاه
اگرچه کعبهٔ طاعت مقدس است و لیک   بت غرور ندانند کلیسای گناه
زهی حریم جلالی که خادمان درش   کنند تربیت حاملان عرش آله
ز بس نیاز سرشتند سجده جوش آرد   بدست چین غصب گبر بیفشرند جباه
شود خزان معاصی بهار عالم قدس   گر از لوای شفاعت کنند زیب گناه
شها زمانهٔ بد مهر بعد چندین سال   که شد نصیب لبم خاکبوس این درگاه
لب دعا نکشاده هنوز زخم جگر   نکرده غسل زیارت هنوز شعلهٔ آه
هنوز غنچهٔ رحمت نکرده خندهٔ عفو   هنوز شبنم غفران نشسته روی گناه 7b
بران سر است که زنجیر هجر در گردن   کشان کشان بروم جانب شهادتگاه

---

[16] گزیده S ; گزید KM

اگر زبندش امان یافتم زهی طالع　　وگر شهید شوم خونم از زمانه مخواه
همیشه تا که مهین مطبخ جلال ترا　　سپهر پیر بود هیمه کش به پشت دوتاه
تهی ز نعمت مدحت مباد دست و دلم　　بجز ثنای تو وردم مباد بیکه و گاه
ز تاب حشر چو خون فشرده جوش زند　　شود ز موجه جوش جگر نفس گمراه
بگوش هوش رسانم سروش یا عبدی　　بده بدست امیدم برات نجیناه

4

از جان نتوان ساخت چوتو[17] دُرّ یتیمی　　دود دل اخگر نشود نار کلیمی
آنجا که تو دامان تجلّی بفشانی　　خورشید در آن کوچه بود گرد گلیمی
ما با خرد و عشق درین راه فتادیم　　دیده همه تن در طلب کرد حریمی
بر محمل ما بار دو خورشید گران بود　　بر زلف تو بستیم خرد را به نسیمی
هیچ از شکن زلف تو شرمنده نگردد[18]　　خوانند همی مؤمنت این مشت لئیمی
ور زانکه تویی مؤمن بس بتکده کعبه است　　زنّار مغان سبحه و فردوس جحیمی
تو مؤمن و این طرفه که هندو بچهٔ چند　　خازن شده در عهد تو در باغ نعیمی
بر کنج وفا خال تو ترکیب طلسمست　　از عمر ابد نیمی و ز عنبر نیمی 8a
یا معجز حسنست که در مکتب شوخی　　صد لوح خرد بشکند از نقطهٔ جیمی
یا مردمک دیدهٔ روح القدس است این　　بر روی تو مد هوش چو بر طور کلیمی
یا معجز عیسی است سیه روز تر از ما　　سرگشته در آن زلف بامید شمیمی
گفتم که سپند است رخ حسن بر افروخت　　لب طعنه فشان گشت[19] زهی فکر سلیمی

---

[17] تو S ; ..... KM
[18] نگردد KM ؛ نگردند S
[19] گشت KM؛ گفت S

این جلوهٔ طورست نه خورشید که باشد — زاندیشهٔ هر چشم بدش رعشهٔ بیمی
کام دل از آن روی نگیرد چه کند حسن — بر خورده تهی دست حریفی بکریمی
فردوس عذار[20] چمن آشوب نکارا — ای کوی ترا گلشن فردوس مقیمی
زخمیست فصیحی زلب تیغ چکیده — دردا یکی مرهم الماس یتیمی
هر شعلهٔ آهی نفسش راست انیسی — هر خندهٔ زخمی جگرش راست ندیمی
خاکسترم و تن زده در گلخن تسلیم — نه خندهٔ امّیدی و نه گریهٔ بیمی
خوش باش که ما نقش خود از کوی تو کردیم[21] — زنهار مکن رنجه درین راه نسیمی
مفرست سوی تربت ما تحفهٔ جانی — مپسند جدا از سر آن زلف شمیمی
هر خنده که بر غنچهٔ ما بست بهاران — پاشید همان لحظه بتحریک نسیمی

5

خنده زد گلهای رنگارنگ شرمم بر عذار — گلستانم را مبارک باد فیض نوبهار 8b
هر سرمویم کلید قفل محنت خانه ایست — غم مرا بهر گشاد خویش دارد بیقرار
ازبن هر موی من طوفان شرمی موج زد — کس چو من هرگز مباد از کردهٔ خود شرمسار
سالها درس وفا خواندم بر استاد عشق — بی وفا گشتم ز بخت واژگون انجام کار
یا چو همرنگی بیار خویش شرط دوستست — کرد در طبعم سرایت بیوفائیهای یار
تیز ناخن بود دهر و تار پیمانم گسست — رشتهٔ جان کو که پیوندم بران بگسسته تار
صیقل غم زنگ از آن ز آئینهٔ رویم ز دود — تا نماید صورت نامردی من آشکار
یک سر مو بر تن من حالت مردی نداشت — حیلهٔ مردان نمی زیبد از آنم بر عذار
حیض مردانست بد عهدی و من چون حایضم — هم بخون خویشتن غسل بر آرم مردوار

---

[20] عذار KM؛ عذا را S
[21] کردیم KM؛ بردیم S

بعد از آن گر رخصت اقبال باشد سجده ای — آرم اندر آستان خان کیوان اقتدار
موجهٔ دریای احسان خان دریا دل حسین — آنکه بر دریای دولت موج سان بادا سوار
آنکه طفل فطرتم را ابجد حسن قبول — کرد او تعلیم و بودش آفرینش پیشکار
آنکه ز انفاس مسیحا و دم روح القدس — ساخت ترکیب کلم را همچو دل کامل عیار
آنکه از تشریف مدحش بکر فکرم بافتی — خلعتی بردم لعاب قدسیانش پود و تار
آنکه همچون نقطه موهوم بودم بی نسب — چون هویدای دلم کرد از کرم عالی تبار 9a
آنکه چون در موج خون دیدی دل ریش مرا — ز اشتیاق ناله چون تار غم زار ونزار
هر رگ جان مرا دادی نوای تازه ای — کافرین بر سعی آن مضراب و آن[22] اقبال تار
آنکه گر آشفته دیدی طرهٔ بخت مرا — شانه کردی دست اقبالش بمژگان نگار
آنکه گر از ضعف ماندی ناله ای بر لب مرا — می رساند از پایمردی تا حریم گوش یار
آنکه اول سجده کردی در حریم دولتش — زان سپس براشهب معنی شدی لفظم سوار
عزم تسخیر جهان کردی و از اقبال او — هفت اقلیمش شدی مفتوح با این نه حصار
آنکه بخت تیره روزم بود زو براوج قدر — سالها همخوابهٔ خورشید چون زلف نگار
آنکه رأس المال نطقم بود لفظی چند پوچ — طوطیم در شکر ستانها چو شد دستان سپار
کشور فیضم مسلّم داشت لطفش تا گشود — کاروانی از معانی در دل هر لفظ بار
آنکه هر طفل رقم کز خامه ام زاینده شد — در کنار حسن دادش پرورش چون خط یار
آنکه کرد از کوکب بخت سیاهم آفتاب — کردمش از تیره روزی منکسف خورشید وار
خاک بر فرقم که گر دیدم غبار خاطرش — آنکه برمن مهربانتر بود از باد بهار
رفت آن کز دولتش بی منت چشم نیاز — از تماشای بهشت ناز بودم کامکار
وین زمان چون زخم سرتاسر همه چشم ولی — جمله خونبار از نهیب چشم زخم روزگار

---

[22] آن KM؛ این S

گلشنی را کش دم روح القدس یک غنچه بود   دست قهرش بست آیین بهار از نیش خار 9b

در درختستان طبعم ز آفت بی میوگی   می طپید در آرزوی سنگ طفلان شاخسار

می چکد آب حیات از شعرم اکنون می چکد   آب خجلت بسکه هست از نسبت من شرمسار

نظم من لولوی لالا بود تاج فخر را   فوج او باری بران بگذشت و شد پا مال عار

دولتش عمری بنامم خطبهٔ اقبال خواند   بر فراز عرش عزّت در حریم اعتبار

در حضیض دوزخ بی اعتباری این زمان   منبر شیطان شدم از طالع ناسازکار

نام من کز فرّ او زیب نگین قدس بود   خاتم ابلیس دارد این زمان زین نقش عار

در گلستان خیالم گر سمومی می وزید   حسن طبعم بوی پیراهن بران میکرد بار

وین زمان کز من بهار خلق او رنجیده است   باد خلد ار بگذرد زینجا برد غم یادگار

چون شمارم قطره قطره بحر احسان ترا   کشتی اعداد طوفانی شود ز آغاز کار

هم مگر از دیده گیرم یاد قانون حساب   ورنه کس چون بحر را زینگونه آرد در شمار

داورا دارم حدیثی بر زبان کز بیم آن   می طپد خون در رگ اندیشه ام سیماب وار

بندمش صد ره بزنجیر نفس اما ز شوق   بکسلد زنجیر را هرگه که گردد بیقرار

می زند آن مرغ وحشی بر درو بام قفس   سینهٔ گرمی کز آن آتش گریزد در شرار

گوش لطفت کز نوای شکر ننگ شکر است   نالهای تلخکامانرا در آن حضرت چکار

با توام یارای گویایی نماند اما بگو   چاکرت را کز فصیحی قضا و گوشدار 10a

گرچه یک عالم گناهم هست عفوت را بگو   کز سحاب لطف خود یک قطره بر عالم بیار

رشحه کم گیر ازان شاداب ابری گو کند   ازمتاع قطره ترتیب سامان بهار

لمعهٔ فانی شمر زان آتش ایمن که کرد   یک فروغش ظلم را چون ظلمت شب تارومار

نکهتی معدوم انکار از گلستانی که هست   نیش خارش او ستاد ناف آهوی نثار

رخصت یک جلوه ده در طور احسان عفو را　　تا لب از گستاخی ارنی نماید شرمسار
من کجا سامان عذر استغفرالله از کجا　　لیک شهدی می تراود از لبم بی اختیار
شب که می رفت از حریمت[23] عذر می گفت آفتاب　　کاندرین سیر و سفر نبود مرا هیچ اختیار
ور مرا هیچ اختیارستی مجاور بودمی　　اندرین حضرت که بادا[24] صبح قدرش پایدار
خود همین عنوان عذر نابسامان منست　　گر پذیری ورنه امر از تست لطف از کرد گار
تا که پیش گرم رویان شبستان چمن　　عذر سرویهای وی خواهد لب باد بهار
عذر سرویهای من در گلستان عفو تو　　گرم روتر باد هر دم چون گل روی نگار

6

صبحدم چون در خروش آمد دل شیدای من　　چرخ را بنشاند در خون چشم شب پیمای من
مرده بودم لیک باز انگیختندم زانکه بود　　صبح رستاخیز شام این شب یلدای من
تار آن چنگم که چون مضراب غم بر من زنند　　جای افغان شکر بر خیزد ز سر[25] تا پای من 10b
گر ننالم به که از تأثیر چرخ واژگون　　پنبه گوش جهان شد بانگ واویلای من
دیده ام در باشد و ترسم که روح نوح را　　باز در کشتی نشاند موجهٔ دریای من
شاهد مقصود چون در جلوه آید آنگهم　　نیست فرق از دیدهٔ من تا دگر اعضای من
گریه چون آرد شبیخون پای تا سر دیده ام　　هر سر مو بر بدن مژگان خون پالای من
جوهرم را زین چهار ارکان سرشت ایزد چو خواست　　مایه اندوزی برای چشم طوفان زای من
ورنه در میزان هستی و ترازوی وجود　　من چو هیچم هیچ بایستی همه اجزای من
بسکه از من دوزخ بی اعتباری تافتند　　گشت یاد من بهشت خاطر اعدای من
یکجهان دردم بر انگیزند از دل هر نفس　　من همانا محشر دردم دلم صحرای من

---

[23] حری‌مت S؛ حری‌م KM
[24] بادا S؛ باد KM
[25] سر S؛ ..... KM

روی به روزی ندیدم[26] در جهان زانرو که بود — دایم اندر حسرت امروز من فردای من

در بیابان قیامت ره نیابد هیچکس — گر مرا فردا بر انگیزند[27] با غمهای من

من ز ضعف اینجا[28] نیارم خواست وز غم آسمان — هرنفس بند گرانتر می نهد بر پای من

بسکه کاهیدم اگر یابم حیات جاودان — هستیم ناید گران بر خاطر اعدای من

جذب عشقست اینکه گر آئینه ام گرد و غبار — همچنان برجا بماند صورت لیلای من

خان و مان خود بسیلاب فنا دادم که بود — هستیم نا محرمم اندر خلوت عذرای من

شمع با پروانه می گفت از وفاداری شبی — کای فلان تا چند سوزی ز آتش سودای من 11a

در خروش آمد همی پروانه کای آرام جان — تو جمال افروز و آتش زن ز سر تا پای من

من همان آئینه ام کاین زندگی زنگ منست — صیقلم خاکستر جسم الم فرسای من

آتشین لعلی پی آویزۀ گوش خرد — باز آورد ارمغان طبع سهی بالای من

من کیم روح الله و چرخ تجرّد جای من — گیستند اجرای[29] علوی تا شوند آبای من

نی غلط گفتم که از روح اللّهی آبستن است — بی دم روح القدس هر عضوی از اعضای من

لب بکام دل نیالایم اگر صد ره سپهر — سر ز پای خویش بر گیرد نهد بر پای من

هم بسوی خود گرش نسبت دهم خندد خرد — بسکه دامن برد و کون افشاند استغنای من

مستم و این کنبد نیلو فری خمخانه ام — وین طبایع همچو خشتی بر سر خمهای من

نی خطا کردم که من هم خود خم این باده ام — اینک از جوش درون می ریزد از لبهای من

این می ار خواهی در گنج خرد را بر گشای — تا فروشد با دماغت نشاء صهبای من

ورنه کی از نشاء این باده یا بی بهره ای — گر شوی لبریز از آن چون ساغر و مینای من

---

[26] ندیدم S؛ ندید KM

[27] انگیزند S؛ انگیزد KM

[28] اینجا S؛ از KM

[29] اجرای KM؛ اجرام S

من همان بستان سبزم که رضوان حلقه زد   بردر دریوزه پیش بوستان پیرای من

خاطرم دریای فیض و صد صبح صادقند   چون شراب تشنه لب بر ساحل دریای من

بخت سودای دو عالم فکرتم زینسان که هست   آفرینش کاسه لیس مطبخ سودای من

طفل مهد نیستی بودم من و می خواند عقل   درس دانش در دبستان دل دانای من 11b

خون همی خوردم در ارحام طبایع من که بود   کن فکان تنک شکر از کلک شکر خای من

گوهر پاکم همی سر حلقهٔ روحانیان   معدنم خاک هری مشهد همی منشای من

از نسب هرگز ننازم لیکن ارنازم سزد   زانکه مسجود ملایک بوده اند آبای من

از یکی سو اختر برج[31] ولی آللهیم[32]   خواری من شاهدی[30] بر صدق این دعوای من

وز دگر سو نوگل بستان انصارم که[33] هست   جدّ من پیر هرات آن مقصد و ملجای من

از پی وحی معانی دوش چون روح القدس   بال افشان اندر آمد از در مأوای من

چون مقدس گوهرم را دید حیران ماند و گفت   کز چه جوهر آفریدت ایزد دانای من

گفتمش این خود ندانم اینقدر دانم که نیست   از نفاق و کینه و بغض و حسد اجزای من

از خلاف صورت و سیرت خلاصم ور ترا   اندرین شکی بود شاهد برین مولای من

پادشاه انس وجن سلطان علی موسی رضا   قبلهٔ جان من و دین من و[34] دنیای من

آنکه تا خود را سگ آن آستان خواندم گرفت   عرصهٔ آفاق را آوازه و غوغای من

سرّ عشقی بودم اندر سینهٔ گیتی نهان   کرد گلبانک اناالحق عافیت افشای من

در گلم تا مهر آن حضرت سرشتند از شرف   خیمه زانسوی قدم زد گوهر یکتای من

---

[30] شاهدی S؛ شاهد KM

[31] برج S ؛ بروج KM

[32] ولی آللهیم KM ؛ ولی التهیم S

[33] که S؛ ..... KM

[34] و S؛ ..... KM

گرچه بود از دودمان ممکنات اصلم و لیک   خلعت امکان نیاید راست بر بالای من 12a

مرتضای قدرت آن خونریز بتهای غرور   گر گذارد پای بر دوش دل دانای من

از علو استغفرالله شاید ار نارد فرو   سر بتاج اصطفی هم فرق فرقد سای من

موج زن گردد چو در دل مهر تو[35] گرداب وش   در طواف آیند گرد من همه اعضای من

گر شوم خاک ره خود چون تو باشی مقصدم   توتیا آسا شود در دیدهٔ من جای من

تا شدم بر گرد کویت دوره زن چون آسمان   هست تا هستم سر من در سجود پای من

چون دبیر فکرم از دست خرد گیرد قلم   تا نگارد مدحت بر دفتر انشای من

از نشاط پای بوس مدح تو معنی بخود   آنچنان بالد که تنگ آید دل دریای من

تا فشاندم تخم مهرت در زمین اعتقاد   شد بهارستان معنی طبع خلد آرای[36] من

زنده طبعم از ولایت ورنه اندر اصل خویش   من بیابان فنایم روح من عنقای من

بر امید آنکه شاید آردش در عقد خویش   گاه مدح آرائیت طبع سخن پیرای من

لاف عصمت می زند چندانکه می شاید اگر   در نکاح لفظ ناید شاهد معنای من

آستانت طور و انوار تجلّی جوهرش   من کلیم الله و کلک من ید بیضای من

زالتماس رب ارنی فارغم گر داند لیک   هم ز فیض خاک کویت دیدهٔ بینای من

گفت از روی تواضع چاکرت را جبرئیل   کی[37] مقدس جوهرت در نیکویی همتای من

چاکرت زد بانگ بر جبریل کای کستاخ طبع   باز نشناسی همانا گوهر یکتای من 12b

من گدای آن درم کز قدر هر جا پانهم   قبلهٔ روحانیان گردد نشان پای من

چون ز مدح خادمان درگهت آبستن است   این صدفهای معانی در ته دریای من

شکوها دارم فلک قد را هم از اقران خویش   کز ستمشان بر فلک شد بانگ ها پاهای من

---

35 تو S؛ او KM

36 آرای S؛ آسای KM

37 کی KM؛ کای S

من حیاتِ خویش دانمشان و لیک ایشان چو مرگ — در کمین آنگه کی جایی بلغزد پای من
این گروه بی مروّت را که صد ره خاک شد — در ره اخلاصشان جسم الم فرسای من
دوست دارمشان و لیکن دشمن جان منند — خون من در گردن این ساده لوحیهای من
گرچه عقرب مشربند و همچو عقرب بی بصر — لیک احول[38] جمله گاه عیب دیدنهای من
صاحبا چون روز رستاخیز از شرم گناه — عرصهٔ محشر بگیرد نعره و آوای من
چاکرم خوان تا ز روی فخر آید در طواف — رحمت ایزد همی بر گرد عصیانهای من
کارشان سهلست گر حفظ تو تعویذم دهد — این حریم آستانت مسجد اقصای من

7

نمود گوشهٔ ابر و شب از اُفُق دو هلال — که کرد تا در شام آفتاب استقبال
چو موج غبغت سیمین بتان همایون فر — چو سیم ساعد گل عارضان همایون فال
یکی هلال لب جام و دیگری مه عید — کز اتحاد نمودند هر دو یک تمثال
بیا بمیکده کین موج سلسبیل نشاط — بکیش صومعه چنینست بر جبین هلال 13a
بنوش می که زتاب سموم ماه صیام — درون سینه نفس خشک وتن فتاده چو نال
چو در قنینه بود چیست یوسف و زندان — چو در پیاله رود چیست طور و نور وصال
عزیز مصر قدح می بود بشیشه مُهل — که نزد شرع و خرد حبس یوسفت وبال
میی که هم ز شرائین تاک در تازد — بفرق و تارک دردی کشان شیفتهٔ حال
چو در حریم خرد پا نهد بدان ماند — که آفتاب شود در عروق شب سیّال
میی که صوفی کامل عیار عقل درو — بسر برد خلوات از برای کسب کمال
بجنب روشنیش نور عقل بنماید — مثال پیکر زنگی درون آب زلال

---

[38] احول S؛ احوال KM

میی چنانکه ز فرط حرارتش گویی — ز آفتاب لب صبحدم زده تبخال

گلاب شعله فشانند بر جبین مستان — ز تاب می دلشان چون شود ضعیف الحال[39]

می شگفته ترا ز باغ خلد و عارض حور — خجسته روز تر از شام عید و صبح وصال

مگر بیرقع لیلیش کرده مجنون صاف — که تلختر بود از عشق و شوختر ز جمال

میی چنانکه توانی خرید اگر خواهی — ز رحمت ازلی عالمی بیک مثقال

کجا شگرفی نامش کجا زبان قلم — مگر ز عفو کند خامه کاتب اعمال

میی چنانکه برویش چو نو کنی مه عمر — هلال عید شود قامت خمیده مقال

نشاط از پی عمر گذشته در تازد — چنانکه بر اثر خان جم نشان اقبال 13b

خدایگان سلاطین حسین خان که بود[40] — ز داغ بند کنیش روی ملک فرّخ فال

خمی بفرق تو زیبنده تاج دولت و دین — زهی ببخت تو نازنده تخت غر و جلال

ز[41] آستان تو تابنده[42] آفتاب شرف — بخاک راه تو پاشیده مایهٔ اقبال

اساس قدر تو ایمن ز رخنهای فتور — جهان جاه تو فارغ ز حادثات زوال

سخا ز طبع تو جوشد چو موج از دریا — کرم ز دست تو روید چو سبزه از اطلال

اگر در آئینهٔ تیغ تو عدو نکرد — مثال خود نشناسد ز بس تغیر حال

چنانچه ناوک اندیشه از کمان بجهد — ز بیم آینه بیرون جهد دل تمثال

نگاه خصم که یارب سپهر خصمش باد — زبس بخار حسد کردش ار زند پامال

عصای مژگان گیرد بدست و بر خیزد — بپای تا شده افتد ز پای چون اطفال

درش چو[44] دیده دهی آفتاب تابان را — کند به تیر نظر چشمه چشمه چون[43] غربال

---

[39] الحال KM؛ احوال S

[40] بود S؛ برد KM

[41] ز S؛ در KM

[42] تابنده S؛ مانده KM

ثنـای بـاد بهـار کـف تـو مـی گفـتم　　زبـان شـکفت بکـامم چـو گـل ز فـیض شـمال

مـدیح ابـر سـخای تـو مـی نوشـتم دوش　　بباغ صـفحه الـف سـبز شـد[45] نهـال مثـال

سـحر برخصـت قـدرت بـر آسـمان رفـتم　　شـدم بسـیر شبسـتان جـوهر فعّـال

سـماع زمزمـهٔ قدسـیان دلـم بفریفـت　　دمـی نشسـتم و بـر خاسـتم باسـتعجال　14a

چـو دیـد[46] داغ تـوام بـر جبـین ز جـا برجسـت　　گذاشـت جـا بمـن و رفـت خـود بصـف نعـال

سـخن ز سلسـلهای نظـام گـل[47] مـی رفـت　　ز بعـد عهـد تـو دور گذشـته داشـت هـلال

رقـم نوشـت کـه بنـدد زمـام ماضـی را　　مـدبّر فلکـی بـر قطـار اسـتقبال

تـو هـم بگـو بعطـارد کـه حکمـش امضـاء کـن　　کـه تـا بگـرد تـو گـردد چـو شـعلهٔ جـوّال

عقـاب دولـت خصـمت کـه صـید لاغـراو　　سـپهر بـودی در صـیدگاه عـزّ و جـلال

بـه نـیم چـین کـه در ابـروی کـین فکنـدی شـد　　چـو مـرغ دیـده اسـیر شـکنجهٔ پـر و بـال

ز آفتـاب جـلال تـو بـدر رو گـردان　　بسـنگ تفرقـه شـد سـاغرش هـلال هـلال

در آسـمان و زمـین ورنـه از حمایـت تـو　　مـه کمـال بـود ایمـن از خسـوف زوال

آرم بسـاطا فـردوس مجلسـا جانـا　　زهـی بخلـق در آفـاق بـی نظیـر و همـال

نخسـت روز کـه از فـیض ابـر تربیتـت　　هنـوز چشـمهٔ فکـرم نداشـت مـوج زلال

هنـوز نـوبر نخلـم[48] نبـوده میـوهٔ قـدس　　کـه بـود طـوبی طـبعم هنـوز تـازه نهـال

چـو بـاد بـود تمـامم نفـس ولـی همـه سـرد　　چـو غنچـه بـود متـاعم زبـان ولـی همـه لال

کنـون ز تربیتـت عنـدلیب و طـوطی را　　ببـاغ خلـد در آمـوز بـی نـوا و مقـال

---

[43] چون S؛ خون KM

[44] چو S؛ تو KM

[45] سبز شد S؛ سیرتند KM

[46] دید S؛ دیده KM

[47] گل S؛ ..... KM

[48] نخلم S؛ تجلی KM

تو بال روح قدس دادیش بخلد سخن — و گرنه طایر من بود کاغذین پر و بال

بدولت تو که دولت از آن خجسته پی است — مرا فتاده بهر برج آسمان خیال 14b

هزار کوکب مه نام مشتری القاب — هزار اختر مسعود آفتاب نوال

نمونه را قدری نزد حضرت آوردم — ببین اگر بپسندی[49] بگوی تا در حال

یکان یکان همه را بر بساط نظم آرم — دهم بنزد تو عرض هنر سپهر مثال

بدستبوس تو شایسته نیست می دانم — بپایبوس خودش بر گزین و کن پامال

همیشه تا که شب عید از نسیم نشاط — بروی غصّه زند موج عیش چین ملال

شگفته باد گل جامت از نسیم طرب — چو از نسیم بهار نیاز باغ جمال

بفرق سایهٔ شاهنشهت مخلّد باد — که هست فرق تو در خورد[50] سایهٔ اقبال

مرا دعای دوشب واجبست بر ذمه — که باد هر دو زشبخون صبح فارغبال

یکی شبی که تو عشرت کنی و می نوشی — بساقیان بهشتی جمال مشکین خال

وگر شبی که حسودانت در شکنجهٔ غم — کشند ساغر ز قُوم در جحیم کفال

8

ببین که صبا بر فکند زلف ز رخسار یار — وز دل شب جلوه کرد صبح پسین آشکار

شوق جمالی مگر رهزن دل شد که باز — خواب فراموش کرد دیدهٔ شب زنده دار

عشق چو در دیده ای سرمهٔ حیرت کشید[51] — بر نظرش کی شود خواب عدم پرده وار

صید محبّت بخون گر نطپد چون کند — شوق صبوری گداز حسن تغافل شعار 15a

چون خم پرکار عشق دایرهٔ نقش تست — نقطه همی کرد خویش گردد پرکار وار

بی تو اسیرانت از صبر و خرد فارغند — بی سر و در مغز هوش بی دل و در دل قرار

---

[49] بپسندی S؛ نه پسندی KM

[50] خورد S؛ در خود KM

[51] کشید KM؛ کشد S

زلف تو سر رشتهٔ عافیت از هم گسیخت ورنه نبود اینچنین ابر بلا فتنه بار
ره سوی بستان فکن زلف کشان زیر پا تا خس و خار آورد جای ثمر مشکبار
در چمن جان درا پیش از آندم که هجر بر سر آتش کند خار و خس ما نثار
عافیتم دشمنست ورنه که باور کند یار همی در نظر خون جگر در کنار
درد که درمان ماست بر دل ما وقف کن درد کشان تراست از دل آسوده عار
عشق چو در بزم جان جام تجرّد دهد هستی ما زان میان رخت نهد بر کنار
بادهٔ این جام را نشأ اناالحق بود بین بکش امّا بکوش تا نبری سر بدار
کسوت صورت بهل دیدهٔ معنی گشای عزم تماشات هست کز نفسی دیده وار
صیقل عرفان بگیر زنگ خود از خود زدای تا چو پیمبر شوی پیش خود آئینه وار
خسرو ملک ازل احمد مرسل که هست فیض شب قدر او صبح قدم را مدار
شوقش اگر در ازل حلقه فرو کوفتی بر در عالم نبود علّت اولی بکار
یک قدم از قدر خویش ماند فروتر شبی بیخردانش همی نام نهند اعتبار 15b
پاش رکاب براق نیک نسوده هنوز هفتهٔ افلاک را دید[52] در آغوش یار[53]
وه چه براقی که گر عزم کند را کبش از[54] سوی مغرب کند جانب مشرق کنار[55]
طی کند این راه باز خیمه بمشرق زند تا شده اما هنوز سایهٔ او بیقرار
شوق تماشایش ار پیر جهان را کند از سر تا پا نظر مردمک دیده وار
در کف سرعت عنان بسپرد و بگذرد چشم جهان را هنوز طفل نظر در کنار

---

[52] دید S؛ دیده KM
[53] یار S؛ را KM
[54] از S؛ کز KM
[55] کنار S؛ گذار KM

9

همای عشق کند چون در آشیانه صفیر ‌ ‌ ‌ خروش مرغ دلم بگذرد ز چرخ اسیر
شکسته بال دلم مرغ عافیت خصمست ‌ ‌ ‌ که در قفس بنشاطست و در چمن دلگیر
شکارگاه محبّت غریب صید گهیست ‌ ‌ ‌ که در کمند برقص آید از طرب نخجیر
بنام آب و گل آندم که قرعه زد غم عشق ‌ ‌ ‌ وداع کرد همانروز ناله را تأثیر
چه گلشنیست محبّت که چون سموم اجل ‌ ‌ ‌ نسیم اوست بتاراج خون خلق دلیر
چو عشق جلوه کند در لباس محبوبی ‌ ‌ ‌ کدام دل که نگردد بچنگ عشق اسیر
کدام عاشق و معشوق این همان عشقست ‌ ‌ ‌ که حال خویش کند نزد خویشتن تقریر
نگه ای فروغ جمال تو آفتاب منیر ‌ ‌ ‌ شکوه حسن تو چون آفتاب عالمگیر
گهی ز نرگس مست تو هوش در زندان ‌ ‌ ‌ گهی ز فتنهٔ زلف تو عقل در زنجیر 16a
صف جمال بیارا که حسن اگر اینست ‌ ‌ ‌ بیک کرشمه توان کرد عالمی تسخیر
تو چون بجلوه در آیی سزد که شاهد حسن ‌ ‌ ‌ نخست گردد در دام عشق خویش اسیر
ترحّمی که من آن مرغ نو گرفتارم ‌ ‌ ‌ که هم خموشی او حال او کند تقریر
بمهد عشق من آن کودک شکسته دلم ‌ ‌ ‌ که بی طپانچه محنت ندیده بهرهٔ شیر
بباد داد غبارم سموم هجر و هنوز ‌ ‌ ‌ نشد جراحت ناسور ما علاج پذیر
کنون چه چاره کنم در غمت که غارت عشق ‌ ‌ ‌ نخست برده بتاراج از خرد تدبیر
و گرنه هم بجنابی پناه باید برد ‌ ‌ ‌ که هست خاک درش خلق را ز فتنه مجیر
شه سریر ولایت علی ولی الله ‌ ‌ ‌ امام مشرق و مغرب امیر کلّ امیر
زهی کمال جلالت منزه از نقصان ‌ ‌ ‌ چنانکه ذات خداوند از شبیه و نظیر
همان شهی تو که مستوفی ممالک کن ‌ ‌ ‌ لب محاسبه بگشاید از پی تقریر

نخوانده یک ورق از دفتر فضایل تو / بر آفرینش یابد[56] جهان جهان تو قیر
بیاد قهر تو اطفال مهد امکان را / دهد زمانه ز پستان تربیت کز شیر
مجاوران دبستان کون نگشایند / زبان بآیت وحدت مگر زبیم دبیر
پدید گشتی ز اصلاب نطفه دانشمند / ز دست طبع تو می یافت آدم از تخمیر
ز فیض لطف تو می شاید ار دگر اطفال / نهند تختهٔ تعلیم در کنار دبیر 16b
بیاد نطق تو بگشاید ار مصور دست / دم از حیات مؤبد همی زند تصویر
نفاد حکم تو در گوش آسمان می گفت / که بین بگو که عنان باز پس کشد تقدیر
وگرنه گویم کاندر مضیق چاه فنا / عدم کند چو حیات عدوش در زنجیر
نعوذ بالله از آندم که خاک میدان را / بخون خصم کند تیغ پر دلان تخمیر
کند فراموش از های و هوی لشگریان / سپهر رحم و عدو زندگی اجل تقصیر
تو چون کمان بکف آری نخورده بوسه هنوز / دهان ناوک کین تو ازلب زهگیر
فضای عرصهٔ میدان شود لبالب جان[57] / چنانکه بشکند اندر کمان بینش تیر
بغیر تو سن تو دست مرحمت ننهند / کسی بفرق عدو چون[58] کشد ز غصه نفیر
چه تو سنی که اگر فی المثل بر انگیزد / بهم عنایی او چرخ اشهب تقدیر
چنان بگام نخستین ز چرخ در گذرد / که عقل روز نخستین عشق از تدبیر
بزرگوارا ای آنکه ذات از نقصان / چو دست جهل ز اکسیر دانشست فقیر
چو خامه مدح تو املا کند فرو خواند / حدیث نَحنُ لهُ عابدون زبان صریر
درین دو روز که خوردم زجام فرقت تو / شراب دوری ای چاکر تو چرخ اثیر
بکوش جانم هر دم اجل چو مفتی شرع / هزار بار فزون خوانده آیت تحریر

[56] یابد KM؛ باید S
[57] جان KM؛ بیان S
[58] چون S؛ چو KM

من و جدایی از درگهت معاذالله — گناه خصمی بختست جرم بنده مگیر 17a
بگو بعفوت کای ملجاء و ملاذ گناه — بگو بلطف که ای عذر نامهٔ تقصیر
فلاتکه هم ز ازل در سجود در گه ما[59] — بخاک عجز همی سود رخ چو بدرِ مُنیر
ز چشم زخم حوادث اگرچه یکدو سه روز — بچنگ فرقت این آستانه بود اسیر
کنون رسیده لبی با هزار قافله عذر — تو هم چو مرحمت عامّ عذر او بپذیر
همیشه تا بود این نیلگون آینه رنگ — بکار خانهٔ تقدیر صاحب تدبیر
سگ ولای تو بادا و گرنه بر گردد — چنانکه بشکندش بار این مصیبت تیر

10

رخش سفر بر جهان زیبن در دار فنا — خیمهٔ عزلت بزن بر در ملک بقا
رخت بکش زین دیار بین که ازین تنگنا — یوسف جان رفتنیست جانب مصربقا
خنده بران از لب و نوحهٔ دل گوش کن — خیمهٔ عشرت مزن بر در ماتمسرا
تخم تعلّق مپاش در گل این خاکدان — تا نکنندت دواب طعمهٔ خود چون گیاه
سگ صفتان جهان قصد شکارت کنند — گر همه از استخوان طعمه کنی چون هما
بکسل ازین آب و گل چند کنی پایمال — گوهر دل را که هست هر دو جهانش بها
جرعهٔ آب حیات در گلوی خر مریز — مِروَحهٔ سگ مکن شهپر جبریل را
گوهر مقصود عشق در کف تو کی نهند — تا نکنی همچو دل در شط خون آشنا 17b
ز آئینهٔ مستیت زنگ محبت ز دود[60] — ورنه گل و روشنی جوهر خاک و صفا
بی سر و پا کن چو چرخ طی بیابان عشق — تا شودت حبیب دل مطلع صبح صفا
می رودم همچو[61] خون شعله همی در عروق — دایهٔ عشقم مگر داده ز آتش غدا

---

[59] ما S؛ ماست KM

[60] ز دود S؛ زور KM

درد تو چون پا نهد بر سر بالین دل — از در دل تا بلب جوش زند مرحبا
می روم از کوی دوست با جگری لخت لخت — دیده چو دل غرق خون دل همه رنج و عنا
رحمی رحمی[62] اجل بر دل این ناامید — کز سر عنفش طبیب رانده ز دارالشفا
شربت دردت حلال باد بران کو خورد — همچو عدوی امام از جگر خود غذا
بدر[63] امامت علی نور[64] سمیّ کلیم — آنکه برایمن فشاند از ید بیضا ضیا
دهر نگستردی از خوان و جود ترا — معدهٔ هستی تهی ماندی همی از غذا
خوان کرم چون نهند مطبخیانت ببزم — حرص سرا پا شکم میرد از امتلا
کوس ظفر چون زنند نوبتیانت برزم — گیرد از تیغ تو خصم دعای وبا
کشتی تن بشکند موج محیط نبرد — جان بکنار افکند موجهٔ بحر وغا
نعره زنان چون سمند جلوه دهی هیبتت — جوشن هستی درو برتن شخص بقا
وه چه سمندی که گر زانسوی ملک ازل — همره پیک کمان پای کشاند ز پا 18a
آن نشکسته هنوز بیعت خاطر که این — ملک ابد را کشد زیر سم انتها
ور ز دیار فنا شاهسوار عدم — آوردش زیر ران رو سوی ملک بقا
چون بگشاید زهم کام نخست افکند — بر سر دوش قدم غاشیهٔ ابتدا
تیغ چو پرگل کند دامن گردان شود — روح بباغ عدم بلبل دستانسرا
چون ز تکاور شوند همچو صراحی نگون — پر شود از خون رزم جام اجل مرگ را
شخص حسامت که هست از غم دشمن خراب — چون دم هیجا دهیش از دل اعدا غدا
چندان خون قی کند کاندر میدان رزم — خیل نهنگان کنند در شط خون آشنا

---

[61] همچو S ؛ جای KM
[62] رحمی S ؛..... KM
[63] بدر S ؛ باب S
[64] نور S ؛ بود KM

گرم کند بزم رزم زمزمهٔ گیرودار — دور نخستین برد هوش ز مغز بقا
ملک چو آئینه ایست در وسط خصم و تو — نزد عدو تیره روی پیش تو گیتی نما
تیغ ترا گر بفرض آینه سازد عدو — بیند تمثال خویش گشته سرازتن جدا
پیکر تمثال را روح طبیعی دهد — از نفس پاکت ار آئینه گیرد جلا
طفل نبات ار بفرض شیر ولایت خورد — گیرد طبع نسیم خاصیت کهربا
خلق تو گر چون خلیل پای بر آتش نهد — شعله گلستان شود در دهن اژدها
بسکه بعهد تو شد دهر سراپا نشاط — عیش تصور کند آئینه بین عکس را
یا سند الانقیا رشحهٔ فیضی که سوخت — مزرعهٔ هستیم برق سموم جفا 18b
ابر کرم را بگوی سوی فضیحی خرام — مزرع اخلاص اوست تشنه لب از مدّعا
کوری چشم حسود کو بقضا تا کند — خاک درت را چو نور در نظرم توتیا
تا بود این امّهات از مدد نه پدر — بر سر خشت وجود شام و سحر فتنه را
از شر این هفت و چار باد اسیر ترا — کعبهٔ جاهت پناه درگه تو ملتجا

11

باز برا وراق گیتی نقشبندان بهار — صفحهٔ گلزار را کردند پر نقش و نگار
حلّها بر دو ختند از پرده های اعتدال — باز خیّاطان علوی بر قد لیل و نهار
دایگان طبع باز اندر چمن آراستند — شاهدان سنبل و گل را همی مشّاطه وار
برفع عزلت بیفکندند این را بر جبین — گیسوی خوبی پراکندند آن را بر عذار
شاید از فیض هوا همچون گل خورشید اگر — در فضای بوستان گل بشکفد بی شاخسار
لفظ گردد برگ و معنی گل ز تأثیر هوا — بلبل نطق ار شود در بوستان دستان گذار[65]

[65] دستان گذار S؛ دستان سرا KM

خامه گردد خرّم و سرسبز چون سرو سهی — گر نگار و فی المثل بر صفحهٔ نام بهار
ذوق بر طبع آنچنان غالب که گاه عزم سیر — در نخستین گام پیش افتی ز خود یک میل وار
کرده شوق سیر گلشن بسکه تاراج شکیب — در عبارت مشکل ار گیرد دگر مضمون قرار
وقت آن آمد که گردد نکهت گل مشک تر — فرصت آن شد که گردد شیشهٔ مُل فیض بار 19a
زان دم عیسی شود پر روح دامان چمن — زین کف موسی شود پر نور جیب کوهسار
باز شد هنگام آن کازادگان دُرد نوش — چون صبوح عید بر خیزند از خواب خمار
باده را بینند هر سو مجلسی آراسته — زهر را یابند در کنجی نشسته سوگوار
مطربان در کف نهاده هر طرف عود طرب — در میان آورده این ترکیب با مضراب تار
کای گلستان جمالت حسن را باغ و بهار — از شمیم زلف تو پر ناف آهوی تتار
دیده کز دست حسنت بادهٔ حیرت کشد — کی برد در بستر مرگش دگر خواب خمار
مرگ نتواند نهد برپای او بند[66] عدم — در هوای زلف تو هر دل که گردد بیقرار
هر کجا بی روی تو یکدم نشینم زان زمین — تا ابد روید بجای سبزه چشم اشکبار
از در ماتم کند دریوزهٔ آسودگی — ناتوانی را که گردد دل ز هجرانت فکار
دل کنار از جیب می نشناختی آندم که عشق — داشت مالامال از خون جگر جیب و کنار
خاک کویش بوی جان دارد همانا کرده است — موکب دارای میمون جهان زانجا گذار
یم دل جمجاه حاتم پیک دستور العقول — عروة الوثقی هفت و قرة العین چهار
ایکه کز امرت بگرداند زمام دهر را — آید از زاید بناقص طبع هنگام شمار
عرصهٔ امکان نگردد کاروانگاه قدر — ناقهٔ تقدیر را گر داند از نهیت مهار 19b
در طلاطم آورد طوفان قهرت دهر را — موج در بحر از نهیبش کم کند راه کنار
شاهباز همّت با عقل کل می گفت دوش — عمر ها شد تا دلم دارد تمنّای شکار

---

[66] بند S؛ بندم KM

عقل بر گفتش که اینک صیدگاه کون هست   گفت خامش خامش ای طفل مهین روزگار

من نه طبع کهربا دارم و گر هم دارمی   نیست گیتی را برم مقدار گاهی اعتبار

داورا فرماندهها ای بخت اقبال ترا   تخت و دولت بر یمین وفتح و نصرت بریسار

ایکه عمری در کف پایت جبین عجز سود   قدر چون می خواست در پوشد لباس اعتبار

از پی اظهار اعجاز حسام کلک تو   باب آمد شد گشادند اندرین نیلی حصار

ورنه می کرد از نهیب ترکتاز قهر تو   حارس تقدیر و ربّ آفرینش استوار

چون نهد بنیاد دیوان معالی جاه تو   چرخ را برخاک بنویسد برات افتخار

من همان شخص مزکی طبع قدسی فطرتم   کز بیانم جان همی یابد نهاد روزگار

من همان عین مسیحایم که گر نامش برند   آید اندر گوش هوش اسم فصیحی آشکار

آن محیطم من که چون گردم بناگه موج زن   افکنم چون خار وخس در معانی بر کنار

در شبستان خیالم پای نه تا بنگری   شاهدان خوبروش در پرده های زر نگار

ناگرفته ساعد سیمینشان جز آستین   نابسوده سنبل مشکینشان الأعذار

پر بعصمت نو عرو سانند همت را بگوی   تاشود بهر تو زانها گلرخی را چو مستکار[67]

نظمم ار بر کوه خوانی جای گلبانگ صدا   از دل خاوا بر آید عقد درّ شاهوار[68]

ابر نیسانم که چون در جلوه آیم درچمن   گلبن آرد جای گل من بعد مروارید بار   20a

من چنین نیکم و لیکن طالع و بختم بدند   آن یکی خصم دل و این دشمن جان فکار

یارب آن یک باد چون اعدای جاهت سرنگون   وین دگر بر آتش غم چون تن خصمت نزار

12

ساقی بیار باده که نوروز اکبر است   رنگ بهار تازه تر از روی دلبر است

[67] پر بعصمت .... چو مستکار S ؛ ..... KM

[68] نظمم ار بر گوه .... درّ شاهوار S ؛ ..... KM

هر چند کیمیای چمن خندهٔ گلست   مگذر ز داغ لاله که کبریت احمر است
هر قطره خون که از نفس بلبلان چکد   برخاک نارسیده گلی تازه و تر است
حسن بهار در همه جا هست دلگشا   در گلشن هرات ولی دلگشاتر است
الحق چه کشورست که از شرم ساختش   پنهان بهشت در پس دیوار محشراست
چون در نظر در آید روح مجسّم است   چون در ضمیر آید عقل مصوّر است
خاکش چنان لطیف که نقش قدم بران   گویی چو موجه است که بر روی کوثر است
حسنش مگر زچاه ذقن داده است آب   کش نیش خار غیرت مژگان دلبر است
از بس ز فیض عصمت حسنش سرشته اند   ز آمیزش نسیم غبارش مکدّر است
آئینه وار بر در و دیوارش از صفا   چون بنگری معاینه عکست مصوّر است
نخل همیشه خشک فغان کش ثمر نبود   آنجا ز میوهٔ اثرش شاخ پر بر است
سرو از لطافتی که در آب و هوای اوست   بی سایه گشت درچمن اکنون پیمبر است 20b
گرنه پیمبر است چرا در حریم او   قمری زبان وحی گشاده نواگر است
صد نکته گفته بود جهان درثنای او   اکنون زلطف خان همه چون سکّه برزر است
مهر سپهر مجد و معالی حسین خان   آنگو چو مهر مایه ده هفت کشور است
آنجا که رأی اوست خرد طفل مکتب است   وانجا که قدر اوست فلک حلقه بر در است
وانجا که جز بران خردم خواندمی ثنا   نخل نفس چو بید تهی شاخ از بر است
وانجا که در مدایح او گویدی سخن   هر لفظ گنج نامه صد گنج دیگر است
گر از سبکعنانی عزمش رقم کند[69]   هر حرف چون دعای سحر آتشین بر است
ور از گران رکابی حلمش سخن کنم   باد نفس بکشتی الفاظ لنگر است

---

[69] کند KM؛ کنم S

اقبال بین که خطبه و ادیان[70] مختلف — کاندر میانشان سخن صلح خنجر است
بر یک فراز منبر خواندند هر دو قوم — در یک زمان ولی بمیان شور بی شر است
روزی که از دو سو سپه کینه صف کشد — گویی که رستخیز جهان را دو محشر است
حال زمین ز زمزمهٔ حمله آن زمان — چون برگ گاه سیلی بیداد صرصر است
در لجهٔ عروق دلیران ز جوش[71] کین — هر موج در شکنجهٔ صد موج دیگر است
مردان رکاب عزم تو بوسند فتح وار — آری همیشه فتح از ین در مظفّر است 21a
چون رخصت نبرد دهی حمله آورند — گرم آنچنانکه شیوهٔ طوفان آذر است
اقبال حضرتش پی انجام کام فتح — در لجّهای خون چو نهنگی شناور است
تو چون عنان عزم بجنبش در آوری — تکبیر فتحت از لب جبریل در خور است
دریای کین بناله رود از نهیب تو — وان ناله هم بخاصیت الله اکبر است
گیری چو ملک را ز عدو هم بدو دهی — کین مکرمت بملّت تو فتح دیگر است
با آنکه از حُسام تو در شرع انتقام — خون عدو حلال تر از شیر مادر است
خانا سپهر مکرمتا بحر مشربا — ای آنکه مدحت تو ز اندیشه بر تر است
من طفل بر نخورده ز شیر مروّتم — با آنکه دایه ام همه چار مادر است
گردون غبار فتنه فرو ریخت بر سرم — اکنون همان غبار مرا زیب افسر است
ریشست از سپهر مرا بر دل فکار — کش در علاج اگر همه عیسیست مضطر است
نیشی بیازمای برین ریش از کرم — کین کهنه ریش قابل احسان نشتر[72] است
افسانه ام ملال فزاید ز جوش حزن — مشنو که هم بگوش من این قصه درخور است
شکرانهٔ عطیهٔ نوروز عفو کن — جرم مرا که توشهٔ یک دوزخ آذر است

---

[70] ادیان S ؛ دین KM
[71] جوش S؛ خویش KM
[72] نشتر S؛ بستر KM

گیرم عظیم تر بوده از کوه جرم من   لیکن بنزد عفو تو کاهی محقر است

تو آفتاب اوج سپهر مروّتی   بی اختیار تربیت ذرّه پرور است 21b

تا هست رسم شادی نوروز هر بهار   رو شاد زی که حضرت یزدانت یاور است

نوروز و نوبهار پرستار این درند   آری پناه مردم بیچاره این در است

بادا[73] ریاض عمر تو هر روز تازه تر   تا رسم روز در شکن چرخ احضر است

13

دوش بزمی داشتم فرخنده چون روی نگار   غم صراحی دُرد ساغر غصّه ساقی می خمار

سونش الماس و ریش سینه در ناز و نیاز   نشتر یأس و دل افکار در بوس کنار

ز آسمان گفتی که می بارید آه شعله ریز   وز زمین گفتی که می جوشید چشم اشکبار

کاندر آمد از درم شادان و خندان همچو گل   شاهد نوروز و شاه هفت اقلیم بهار

با چنان رویی از جام تجلّیش ار شدی   هست موسی در قیامت هم نگشتی هوشیار

نکهتی گر دل نهادی بر فراق سنبلش   آسمان را سینه گشتی ناف آهوی تتار

زود بر جستم زجا و ز شوق گردم بر فراخ   واندر آغوشش کشیدم تنگ همچون در دیار

لب زباغ تهنیت چو چید گلها گفتمش   کای گلت را صد بهشت تازه درهر نوک خار

این چه آشوبست گفت از بهر استقبال عید[74]   می شتابند از صغا ر آفرینش تا کبار

خیز تا ماهم شهد سیر لب شیرین کنیم   چند بنشینی چو زهر اندرین دندان مار

بسکه شد گرم تقاضا خوی فشانیهای شرم   شست پاکم از رخ اندیشه کرد اعتذار 22a

آمدیم القصّه بیرون زان غم آباد و شدیم   او بر اسب خویش و من بر سایهٔ اسبش سوار

خوش خوشک راندیم تا جائی که گفتی[75] بسته اند   هم نظرها از تراکم بر نظرها رهگذار

---

[73] بادا S ؛ باد KM

[74] عید S؛ عهد KM

مجمعی دیدیم چه مجمع حاش لله محشری[76]   جملهٔ اولاد هستی حاضر آنجا جز شمار
گشته چون بکر عدم خود برقع رخسار خویش   بسکه بر هم ریخته بر ساحت غیر اعتبار
انتظار ار چه فراوان ریخت خون شد ناگهان   دور باش چاوشان مرثیه خوان انتظار
از میان کرد ناگه هودج سلطان عید   راست همچون آفتاب منکشف شد آشکار
هودجی دیدیم چون روی عروس آراسته   تر زر و ز یور ز نور خویشتن خورشیدوار
روشن و نیکو چو روی صبح در شبهای هجر   دلکش و زیبا چو زلف شب بچشم روزه دار
روح زیبائی اگر بودی مصوّر شخص روح   نوبهار خوبی ار بودی مجسّم نوبهار
برقعش چون سوخت حسن از بادهٔ شوقش نماند   عقلها هم هوشمند و هوشها هم هوشیار
خوش شکفته از نسیم وصل هم نوروز و عید   شاد و خندان تنگ بگرفته همه را در کنار
بر هم افشاندند از بس درز درج تهنیت   عقل می پنداشت سطح خاک را قعر بخار
همعنان با هم همی راندند و می کرد آسمان   از گل خورشید در هر گام خرمنها نثار
همچنین راندند تا درگاه خاقان زمان   صاحب صاحبقران دارای گردون اقتدار
خان عالیشان[77] حسین آن خسرو عادل که هست   افتخار آسمان و آسمان افتخار 22b
ای بهشت دولتت را هشت جنّت یک چمن   وی همای[78] همّتت را هر دو عالم یک شکار
بسکه گردد منقلب ماهیت هستی شود   هجر وصل و وصل هجر و نار نور و نور نار[79]
آستینت را که باشد نایش دست کلیم   گر بر افشانی برین هفت و شش و پنج و چهار
ناز را از مهر گردد تکیه که دوش نیاز   رفع ضدّیت کنی گر از مزاج روزگار

---

[75] گفتی S ؛ ..... KM

[76] مجمعی دیدیم چه مجمعی حاش لله محشری KM؛ حاش لله مجمعی دیدیم چه مجمعی محشری S

[77] عالیشان S؛ عالیشا KM

[78] همای S؛ همان KM

[79] هجر وصل و وصل هجر و نار نور و نور نار S؛ هجر وصل و وصل و هجر و نار و نور و نور و نوبهار KM

ور عیاذباالله امرت نهی آمیزش کند   ریش ناسورم شود بیزار از جان فکار
دور بادا چشم بد خوش محفلی آراستند   ای غبار آستانت آسمان اعتبار
صف اقبال از پس هر فوج حسن از پیش روی   عید دولت بر یمین نوروز عشرت بریسار
قدسیان صف بسته هر سو دست خدمت برکمر   ساقیان با زلفهای عنبرین در گیر و دار
خرّم آن ساعت که باشد زلف ساقی عود سوز   سرخوش آن محفل که گردد جام می آئینه وار
بوی آن ترسم هوس را مشک ریزد در مشام   جان فدایت باد ساقی زلف برگیر از عذار
مطربان نی عندلیبان سرا بستان خلد   سازها نی روح داود مجسّم در کنار
ناید اندر گوش بی آهنگ بانگ آفرین   بسکه سیر آهنگ آید نغمه شان بیرون زتار
مرحبا ای عود تو معبود دلهای حزین   زخمه ای بر تار زن تا سازمت جانها نثار
جوش زد شهد و شکر از ریشهای سینه ام   هست مضرابت مگر شاگرد مژگان نگار 23a
مطربانی دلبرا یکره کمانچه ساز کن   نالههای زار را ای نغمه ات آئینه دار
گوش را جیب و کنار از مشک و عنبر گشت پر   یادگاری هست در دستت مگر از زلف یار
دردت افزون باد ای نایی بمن برگوی راست   زین سیه مغزان از رق طیلسان باکی مدار
کین عصای موسیت اینجا شده عیسی نفس   یا نهال ایمنست آورده اینجا نغمه بار
.این نه آهنگیست کاول می سرودی ای قلم   برده هوشت را همانا بادهٔ مدحش زکار
آسمان قدر آفتاب عرش مسند سرورا   ای هرات از فیض رأی روشنت خورشید زار
دوش می گفتم تعالی الله عجب آباد شد   در[80] زمان دو حسین این غیرت دارالقرار
هر چه عدل آن مصوّر کرد بر اوراق او   این دمیدش روح درتن از دم معجز شعار
هر نهال عافیت کو اندرین فردوس کاشت   این ز فیض نوبهار عدل دادش برگ و بار
ناگهم زد بانگ جبریل خرد کای هرزه سنج   از ادب هیچ ار نیندیشی زما خود شرم دار

---

[80] در S؛ هر KM

او چو با خود عقد بستش نو عروسی بود لیک / پیر زالی بود چون شد عهد[81] اینش خواستگار
نو عروس آراستن آید ز هر مشّاطه ای / پیر را کردن جوان ناید جز از پروردگار
خسروا جم مسندا حاتم دلا دریا کفا / ای بخاک درگهت اقبال را عهد استوار
من مدیحت سنجم و گوید فصیحی هر نفس / باز کش زین ره عنان راه مدیح خود سپار
گوهر پاکم زکان فیض گو روح القدس / تاکند آیات فضلم را بدوش وحی بار 23b
گوشها از انتظارش سوخت اوصاف مرا / گرچه بیرون از شمارست آنچه بتوانی شمار
او لجاجت می برد از حد و من حیران که چون / نوش را بگذارم و مالم جگر بر نیش خار
نیستم دیگر حریف باده سنجیهای او / یا مرا با مرگ یا او را بآسایش سپار
غصّه را بر گو که بر رگهای او نشتر مزن / عافیت را گو که بر ریش دلش مرهم گذار
ور باینها به نگردد ریش عجبش امر کن / تا بر آرد شحنهٔ عیشش دمار از روزگار
تا بود نوروز عید ایّام عیش و خرّمی / فصلهای سال تا افزون نباشد از چهار
باد یکسر سال عمرت دایما نوروز و عید / چار فصل دولتت بادا همیشه نوبهار
شاد کرد و شاد باش و شاد زی و شاد کن / زانکه می ماند همین نیکی ز نیکان یادگار

14

بازم نفس بُلجهٔ فیضی شناورست / کش کمترین صدف شرف هفت گوهر است
خلدی شگفته[82] بر سر هر شاخ گلبنم / آری بهار طبع مرا رسم دیگر است
فیضی بتازه برنی کلکم فشانده اند / کش بر شکر هما ز مگس جان فشانتر است
ابهام بر قضاش چو مهر نبوّتست / کلکم که در جهان معانی پیمبر است
نی نی منم پیمبر و آواز کلک من / گویی صغیر شهید ناموس اکبر است

---

[81] عهد S؛ عدل KM

[82] شگفته S؛ شگفت KM

یک کاروان کرشمه یوسف برانست بار — هر نقطه که درو رقم بینوا تر است 24a

یک آسمان کواکب سعد اندر دست کم — حرفی که در مسوّده ام نحس پیکر است

بر گلشنی ز عطسهٔ کلکم بهار ریخت — کانجا دم مسیح کهن نخل بی بر است

یکسان طپند طوطی و بلبل درین چمن — مانا که برلب گل او خنده شکر است

بر تار کم جواهر قدسی کند نثار — فیض ازل که در عرض کون جوهر است

گویم زبیس فروغ که ماهست و آفتاب — چون بنگرم ثنایی مسیحای اکبر است

حافظ محب علی که بگلشن سرای قدس — هر ناله اش معلّم مرغ نواگر است

شایشتهٔ نوازش این نام ذات اوست — گویی سرشتهٔ پیکرش از مهر حیدر است

شیرازهٔ کتاب هنر در زمان[83] اوست — گر او نبا شدی همه اوراقش ابتراست

مجموعهٔ مکارم اخلاق ذات اوست — بی او جهان کهنه نسب نامهٔ شراست

تشبیه قدسیان بسویدای دل کنند — هر نقطه که نظم مرا سهو دفتر است

گردد چو خامه شانه کش طرهٔ ثناش — از حسن خط مسوده ام روی دلبر است

نی نی دلیست سوخته از عشق ورنه چون — هودج نشین زلف بتان چون مه خور است

از آفتاب فطرت قدسی طلوع تو — با حرز عمرهاست که هم چشم خاور است

چون صبح از آن دیار گدا یست خرقه پوش — مشرق کز آفتاب ز طبعم غنی تر است 24b

گر خاک خشک بر در دولت سرای قرب — زمزم بدولت قدمم پور آذر است

های هنر ز مقدم او در ریاض فضل — یک چشمه سلسبیل و دگر چشمه کوثر است

گر بوده است بار و بری چیده است او — ورنه هنوز نخل کمالات بی بر است

خویش است دایمی نفسش بالب مسیح — امّا ندانمی ز کجا کیمیا گر است

---

[83] زمان KM ؛ زمانهٔ S

الحق که کیمیای معانیست لفظ او　　معنی اگر مس است بلفظش درون زر است
ز اسرار نامهای الهیست نژاد　　نظمش بران کتاب چو بسم الله افسر است
لفظ نگفته را خرد دوربین او　　داند که از چه جوهر معنی توانگر است
معنی چو در سواد سخن شبروی کند　　جاسوس ظن او ز یقین راست بین تر است
ز اجزا قوای مدرکهٔ شخص دانشست　　گویی که پای تا سر عقل مصوّر است
خطّی که نصف علم شمردش زبان وحی　　اقسام آن انامل او را مسخّر است
در عهد او دهان دوات از زبان کلک　　از بس شکر مکیده کنون تنگ شکر است
چون شبچراغ فیض کند بر ورق نثار　　کلکش خط شعاع و ورق صفحهٔ خور است
رخشد چنانکه از رحم صبح آفتاب　　هر نطفهٔ رقم که بصلب قلم در است
ادوار آفریدهٔ افلاک طبع اوست　　این مهر زین سپهر سهای محقّر است
در هر فنست چون فن ادوار بی نظیر　　اما سر آمد است در آنها درین سر است　25a
موسیقی از علّو نسب روح حکمتست　　او چون شمیم سنبل و گل روح پرور است
آنجا زهره در صفت دعوی علم زند　　خود یگّه تازه طرز شهنشاه خاور است
نی زهره مشتری چو زند از کمال لاف　　با طبع او چو دعوی پرواز بی پر است
بندند پوست بردف خورشید قدسیان　　از پرده های دیدهٔ خود کینش در خور است
اما ز فیض زمزمهٔ دلخراش او　　آن پرده ها زخون جگر تا ابد تر است
در بزم مُل چو لهجهٔ او گل فشان شود　　گوش قدح چو چشم صراحی محیّر است
ور شعله ز زمزمه در صوفیان زند　　سجّاده همچو شیخ ز وجد آتشین پر است
چون غنچه سر بمهر نوای حزین اوست　　گوش نوا[84] شناس که هوش مصوّر است
دل مردگان بزمزمهٔ دیگران خوشند　　آری شتر چو مرد کلاغش حدی کر است

---

[84] نوا S؛ نو KM

نامش مرا بذایقه طبعم شکر دهد | گویی گلش ز شهد محبت مخمر است
از نامش ار بکام زبانم نچشیدی | تکرار کردمی که چوقند مگرر است
چون صبح کی بخویشی خورشید نازد او[85] | خود او در آسمان هنر روشن اختر است
برهان پاکی نسب این بس که از کمال | خلقش گزیدهٔ امّت خلق پیمبر است
از زهر افعی حسد ای مدّعی بمیر | کین زهر را وفات تو تریاق اکبر است
اینها[86] که گفته ام همگی عیب ذات اوست | نزد تو گرچه مدح فزون ار حد و مر است 25b
نشگفت اگر ز درد حسد سر گران شوی | زین غنچهای لفظ که کوی معنبر است
درد سر جعل ز گل عنبرین شمیم | نزد خرد ز مسئلهای مقرّر است
تو احولی ز چشم غلط بین مخور فریب | کاینجا ز نور دیده تجلی فزونتر است
این نغمه را بلهجهٔ طفلان سپرده ام | ورنه سزای مدح وی آهنگ دیگر است
کور است دهر دیدهٔ مردم شناس کو | حقّا که آنچه گفته ام او صد برابر است
انصاف خود طبیعت عنقا گرفته است | ورنه همای فضل چرا ریخته پر است
کوته کنم حدیث که قدر سخن شناس | امروز از متاع هنر کم بهاتر است
کلک شکر فروش فصیحی دکّان بیند | مستای جنس خویش که گوش جهان گراست
کشتی ثنا طراز و قضا شد دعای او | رحمی کز انتظار اجابت بخون تر است
عمرش دراز باد که اطفال فضل را | در روزگار او پدر پاک گوهر است
خود کهنه مجمریست فلک وین نجوم نحس | زانسو شکاف مجمر زینسوی اختر است
از بوی مردمیش مگرشست و شو دهند | ورنه بدهر تا بود او عود مجمراست

---

[85] نازد او S ؛ ناز او KM

[86] اینها KM ؛ آنها S

15

رمضانی گذراندیم بصد نعمت و ناز — رمضانی نه که سی عید همه عیش طراز

روز او کوته و کم عمر چو شبهای وصال — در درازی شب او مایه ده عمر دراز 26a

روز گویی که ز کوتاهی بودش پر و بال — ورنه این گونه محالست سفر بی پرواز

همچو گرگی که رباید بره بردی از مهر — جدی را جانب مغرب بهزاران[87] تک و تاز

گاه چون شوخ عروسی که رخی بنماید — رخ نمودی و کشیدی سر ازین منظره باز

یا که پنهان بسوی حقهٔ مغرب می برد — مهره از حقّه مشرق فلک شعبده باز

لیک ما را همه شب روز طرب بود که بود — اختر طالع ما عکس فلک دوست نواز

گاه از پند حکیمان خردمند شدی — بزم چون جوهر اول صدف گوهر راز

نبض مجلس چو شدی منحرف از جنبش اصل — از حذاقت بهمان مرتبه بردندی باز[88]

گاه از فیض ندیمان که بهار طرب اند — دهن غنچه چو گل نامدی از خنده فراز

ذوق غالب بحدی بود که بیخود میکرد — مرغ روح همه بر گرد سر هم پرواز

گاه از سیر کتب دیده گلستان گشتی — چه کتب غنچه هر نقطه درو گلشن راز

تازه گلدسته ای از معنی رنگین هر سطر — کش مسیحای[89] خرد بسته بدست اعجاز

بسکه شاداب وفا[90] بود عبارت گفتی — هر رقم غنچهٔ اشکیست ز مژگان نیاز

گاه از افسانهٔ عالم ورقی می خواندیم — بهر دلجویی اطفال دبستان مجاز

که ز میخانهٔ عشقی قدحی می دادیم — بهر سرگرمی مستان حقیقت پرواز

گاه در محفل ما جوهر گل خنیاگر — گاه در مجلس ما روح قدس دستانساز 26b

---

[87] بهزاران S ؛ برهزاران KM

[88] بردندی باز S ؛ بردن بی باز KM

[89] مسیحای S ؛ مسیحا KM

[90] وفا KM ؛ صفا S

بر سر مطرب از انجم گل تحسین می ریخت — آسمان چونکه ز مضراب شکفتی رگ ساز
لهجهٔ عود حدیثی برگ جان می گفت — که نبود آگه از آن سرّ نه حقیقت نه مجاز
روح محمود کمانچه چو نوا ساز شدی — نالهٔ خویش شنیدی زخم زلف ایاز
ناله در سینهٔ مرغان بهشتی می سوخت — لب نایی چو شدی با لب نی هم آواز
گاه از عطر شدی هندی شب مشک فروش — راست همچون شکن زلف عروسان طراز
دهر می خواست بخوری پی این بزم که ماند — خال مشکین بسر آتش رخسار ایاز
بود آماده ز الوان نعم بی منّت — هر چه گنجیدی در حوصلهٔ خواهش آز
سفره فردوس برین سفره حی با رضوان — میزبان رحمت یزدان و جنونی انباز
هر چه در مخزن خود داشت نهان خازن خلد — همه را کردی در گوشهٔ خوانی ابراز
جنّت نسیه بپاداش دهد ضیایم را — آنکه از رحمت او گشته در روزی باز
لیک ما را همه شب جلوهٔ جنات نعیم — نقد بود از کرم خان فریدون اعزاز
خان جم جاه فلک رتبه آنکه بود — سخطش خصم گداز و کرمش دوست نواز
بحر حفظت چو زند موج فرو شوید پاک — اثر قوت گیرایی از چنگل باز
کار فرمای قوا گردد اگر همّت تو — مرغ هم از قفس بیضه نماید پرواز 27a
چرخ را دامن اقبال تو می گفت بلطف — چند بی فایده بر گرد جهان این تک و تاز
مطلب خویش اگر میطلبی اینک من — لامکان در ته پا نه پس از آن دست نیاز
چون کنم فکر مدیح تو خرد جبههٔ خویش — پیشم آرد که بران نقش کنم این اعجاز
عشق هم صفحهٔ جان بر کف خواهش بنهد — بر آید[91] همه تن شوق سراپای نیاز
خامه بر دارم و از ناطقه گیرم دستور — بس شوم گاه برین گاه بران نقش طراز
بسکه در باب ثنای تو حریصم خواهم — که همی تا ابد انجام گریزد ز آغاز

---

[91] بر آید KM؛ برم آید S

داورا خامهٔ گستاخ فصیحی امروز   باز گردیده بسی مدح تو معنی پرداز
نغمه پردازی کلک من و مدحت هیهات   من گرفتم که چو داود نمایم اعجاز
شعر، سازیست بران تار فراوان لیکن   تارها جمله یک آهنگ نباشد در ساز
تار آهنگ درین ساز ثنا سنجی تست   لیک مضراب من آنجا نبود محرم راز
بمشامش بجز از نکهت خجلت نرسد   بسوی چین چو برد تحفه صبا بوی پیاز
لیک آنجا که شود خلق تو بیاع متاع   بر رخش کرد کسادیست چو کلگونهٔ ناز
نظم من آن زر قلبست ببازار خرد   که ز شرم محک تجربه آید بگداز
لیک اگر سکهٔ اقبال تو باید گردد   در صفای گهر از[92] مغربی خور ممتاز
تا درین دیر مجازی بود آئین دو عید   عید تو باد حقیقت ز جهان باد مجاز 27b
باد بر چهرهٔ آمال تو از همّت شاه   درِ اقبال دو عالم چو در دولت باز

16

سحر گهان که شکیب از برم گرفت کنار   بروی دل در صحبت گشود نالهٔ زار[93]
شب ولادت عید و جهانیان خرّم   و لیک روز وفات فراغت من زار
حریفگان همه با یکدگر ز خرد و بزرگ   نوای عشرت در ساخته چو موسیقار
من و فغان دل زار و گوشهٔ غاری   چو چشم ماتمان[94] فراق تیره و تار
گهی بخویشتن از بیخودی همی گفتم   که ای ز ساده دلیهای خویش در آزار
ز فرقت که نزاری چو نیستت یکدوست   وز اشتیاق که زاری چو نیستت یکبار
جهان بطفل وفایی نگشته آبستن   وگر شده نشده از حیات برخوردار

---

[92] از S؛ ..... KM

[93] زار S راز KM؛ این بیت در نسخهٔ S بیت مطلع، درنسخهٔ KM بیت مقطع نوشته شده است.

[94] ماتمان KM؛ ما S

نخست کار که بنّای آفرینش کرد   میان ما و طرب کرد آهنین دیوار
من اینچنین بخود اندر حدیث کز در من   در آمد آن صنم سرو قد لاله عذار
بعارضی که اگر برقعش جبا نشود   هزار طور در آرد[95] زپا بیک دیدار
رخی جمال جمال و قدی روان روان   لبی حیات حیات و خطی بهار بهار
لبی چنانکه بهر خنده مهد هستی را   هزار طفل مسیحا صفت نهد بکنار
گشود لب ز پی پرسشم عتاب آلود   دلی زجام تلافی کرشمه باده کسار 28a
بخنده گفت که ای کوه درد ناکی چند   غم زمانه کنی وقف سینهٔ افکار
دو روزه عمر غنیمت شمار کین ساقی   نمی دهد بکسی ساغر حیات دوبار
بیار باده که در روزگار هجر دلت   ز دوریت نکشید آنچه می کشم زخمار
زجای جستم وانگه بمجلس آوردم   میی برنگ عقیق و ببوی مشک تتار
میی چنانکه زیمن فروغ طلعت او   نهاده طور خرد نام خانهٔ خمّار
بسعی باصره در طعمه طعم در یابند[96]   کشند سرمه زلایش اگر اولوالابصار
میی چنانکه نویسد بنام زهر اجل   برات راحت رنجور و صحّت بیمار
صدای بالش بخشد نوید عمر ابد   عقاب مرگ اگر تر کند از و منقار
بطعم جان بستاند به نشأ جان بخشد   سرشته اندش گویی ز وصل و فرقت یار
میی که چون ز سر شیشه پنبه برگیری   زند زجوفش فوارّه وار جوش انوار
چو عکس جامش افتد بخاک، پنداری   زمین مقابل خورشید گشته آینه وار
چو از نسیم صراحی گل پیاله شگفت   چمن چمن گل حسنش دمید بر رخسار
زبس صفا خرد خرده دان نمی دانست   که باغ دولت خانست یا جمال بهار

---

[95] در آرد KM؛ در آید S

[96] در یابند S؛ در باشد KM

سپهر ملت و دولت جهان جاه و جلال — محیط عز و شرف بحر جود و کان وقار
خدایگان سلاطین حسین خان که کنند — سران ملک بطوف حریمش استظهار 28b
زهی برونق عدل تو عالم آبادان — چنانکه ملک دل از مهر حیدر کرّار
بجنب جاه تو چون چرخ دم ز رفعت زد — سرش بجیب عدم باز رفت دایره وار
بلی کسی که انا الحق زند بملک وجود — یقین که شحنهٔ غیرت سرش کشد بر دار
ز بارگاه جلالت چو عدل برپا خاست — پی مرمّت این خاک توده بناوار
بخنده مرحمت[97] گفت کای باستحقاق — بنای قصر خراب زمانه را معمار
برای جغد که بی خانمان نیارد زیست — خرابهٔ دل اعدای دولتش بگذار
یکی بدی مه و خورشید را طلوع و غروب — شدی بطالع عزمت کز آسمان سیّار
اگر مدایح خلقت ادا کنم گردد — سواد شعرم چون زلف یار عنبر بار
وگر ز خشم تو رانم سخن سخن لرزد — چنانکه گنج معانی برون فتد ز اشعار
فُلک جفا با دریا دلا خداوندا — زهی بعدل تو قایم بنای هشت و چهار
هرات عمره الله خراب بود چنانک — که جز خرابی در وی نبود یک دیار
پلنگ فتنه و غول فساد دزد اجل — ز بس بساخت آن بوم بر گرفت قرار
زبیم جان زره الحفیظ پوشیدی — چو بر گذشتی زانجا سپهر شیر شکار
هزار شکر که آباد[98] شد چنان امروز — که کعبه کرد خطابش بقبلة الابصار 29a
باعتدال درو هر چهار طبع مقیم — ز اعتدال درو هر چهار فصل بهار
پری بهشت و تو از بندگان حضرت شاه — خدای کرده ترا زین بهشت بر خوردار
لطیفه ایست درین ضمن عاقلان غافل — لطیفه ای که بران روح قدس باد نثار

---

[97] مرحمتت S؛ مرحمت KM
[98] آباد S؛ آبا KM

که هر که بندگی شاه دین پناه کند   شود نصیبش جنّات تحتها الانهار
جهان پناها ارواح انوری و ظهیر   بمدح خوانی من گر کنند استظهار
بپاسبانی درگاهت افتخار کنم   نگویمت که مرا همچو غیر عزّت دار
ولی فصیحی بر در نشسته منتظر است   که کی دهندش در حضرت تو رخصت بار
چو اندر آید و بوسد بساط عزّ و شرف   بگو بچرخ که برخیز[99] و جا بدو بگذار
مدانش همچو دگر شاعران کهنه فروش   که رخت مرده فروشند بر سر بازار
کلام او همگی وحی منزلست ولی   نهند بیخردانش همی لقب[100] اشعار
بعلم و دانش نستایمش که می دانم   درین زمانه بود علم عیب و دانش عار
همیشه تا که درین کارگاه خلعت عمر   زمانه بافد از تار و پود[101] لیل و نهار
قبای جاه تراکش بقا بود نسّاج   خلود بادا پود و دوام بادا تار

17

چه معجز است بهار کرشمه افشان را   که از نسیم بر افروخت شمع بستان را 29b
ز بس فروغ چراغان باغ بتوان دید   بجیب باد صبا عطرهای پنهان را
کسی که تهمتن بنیش است چون نرکس   درون سینهٔ بلبل شمارد افغان را
بیفشرند بسر پنجهٔ نسیم اگر   بفرض زمزمهٔ قمری خوش الحان را
چکد شمیم ریاحین چنانکه آب از گل   ز عطر بسکه بینباشتند بستان را
چنان بآب نزاکت سرشته باد بهار   بدور آتش گل خاک پاک دامان را
که سنبل و گلشن از بار عکس رنجه کند   چنانکه زلف ز سایهٔ عذار جانان را
کنونکه جیب گل از خاک[102] گشته مالامال   بسیر باغ برم من هم این گریبان را

---

[99] برخیز S؛ برخیزد KM
[100] همی لقب KM؛ لقب همی S
[101] و KM؛ ..... S

مگر بجلوهٔ چاکی کنند آبادان — معاملان بهار این دیار ویران را
بگوش ناله پرستان نماند ره افسوس — ز جوش نکهت بانگ هزار دستان را
ازین چمن ز در مطلعی بباغ دگر — روم مگر شنوم شیون هزاران را
چو ناز مژدهٔ سامان دهد رگ جان را — بزهر چشم دهد آب نیش مژگان را
شهید جلوهٔ مفلس نواز دوست شدم — که داد خلعت حیرت نگاه عریان را
ستم ز چشم که آموخت باز مژگانم — که ریخت بیگنهی دوش خون طوفان را 30a
مگر که نایب لاله است چشم من همه عمر — که داشت غرقه بخون دایم این گریبان را
دراز دستی مژگان نازنین کز مصر — شکفته روی کند زخم پیر کنعان را
وفا مجموی کزین کیمیا همین نامیست — و لیک تشنه محل تیغ بیوفایان را
بخرمنم چو فتد آتش این وفاداران — بنرخ آب فروشند باد دامان را
ز بیکسی نکنم شکوه چون کنم که نماند — غمی که مژدهٔ چاکی دهد گریبان را
ز سحر چشم بتان سحر چشم ما کم نیست — که کرد در دل اشکی ذخیره عمّان را
شگفت سنگ درین نوبهار و دل نشکفت — مگر ز برق دهند آب این گلستان را
جمال کعبه میناد آنکه پیدا کرد — میان کعبه و ما بدعت بیابان را
علاج رنج پریشانیم کسی داند — که مجتمع کند آن طرهٔ پریشان را
بیک بساط نشانی ز خرم کار آگاه — چو زلف و روی دلارام کفر و ایمان را
قضا بهمت عفو تو مردمک سازد — بچشم شاهد عصمت سواد عصیان را 30b
قدر بنیروی حلمت کند طلسمی راست — که افسرد نفس نوح جوش طوفان را

---

[102] خاک KM؛ چاک S

بـر[103] آسمان معالی گذشتی و به ساخت   مهابت تو ز رنج غرور کیوان را
بکوی تلخ مذاقان عشق هم بگذر   بشهد وصل بدل ساز زهر هجران را
فلک ترا روش دادگستری آموخت   بلی معلّم یوسف کنند زندان را
جهان پناها اکنون که در حراس سپهر   نماند یکشبه روغن چراغ احسان را
ز دهر نام مروّت چو مردمی کم شد   فراق معنی بگداخت لفظ انسان را
کرم که ملّت پیمان گل بدوست درست   چنان کسست ز ابنای دهر پیمان را
که چشم من که دو صد بحر خون فزون دارد   به نیم قطره نسازد شکفته مژگان را
بغیر خاک درت کز حوادث ایمن باد   نماند هیچ مفرّح مزاج دوران را
قسم بعالم جاهت که دیدهٔ مورش   قضا بوام دهد چرخ تنگ میدان را
بچربدستی جودت که رفع منت را   نهان کند بدل قطره بحرعمانّ را
بیاد لطف تو کز بهر دوستان آرد[104]   متاع قافلهٔ زلف عنبر افشان را
پا بر قهر تو کاندر نهاد خصم کند   شکفته روی چو گل غنچهای پیگان را
بخنجر تو کزان چشم مست یار آموخت   عطیه ای که غنی ساخت باغ و بستان را
که جز مدیح ترا گر پرستدی نفسم   همان بود که پرستیده است شیطان را   31a
بمدحت تو کزان نسخه عقل کل بنوشت   نخست ابجد تعلیم این دبستان را
بمدح گستری منعم ار کنم[105] تقصیر   شکسته باشم عهد الست یزدان را
منم فصیحی آن ذره سرشته ز هیچ   که ننگ بود ز من کارگاه امکان را
چو آفتابم کردی مهل که اندایند   بلای حادثه این آفتاب تابان را
همیشه تاکه زبان بهار بسر آید   بکام سبزهٔ نورسته شکر نیسان را

---

[103] بر KM؛ به S
[104] آرد S؛ آورد KM
[105] کنم KM؛ کند S

زمین دولت تو باد آنچنان خرّم　　که فیض وام دهد ابر نوبهاران را

18

ز مهر سپهر ار کنم شاد جان را　　بصابون مهتاب شویم کتّان را 31b

زبانم که هر کز بد کس نگوید　　ندانم چه بد گفت این اختران را

که[106] این مهر نام سرا پای کینه　　همه بر دلم تیز دار دستان را

سر بینوایی سلامت و گرنه　　بآهی توانم گرفتن جهان را

زلخت جگر غنچه دارم لبالب　　تماشا کنی گر گشایم دهان را

ز شعله زبان داشتم لیک عمریست　　که گم کرده ام همچو اخگر زبان را

گر از پستی من دل آسوده باشد　　بلندی مباد این بلند آسمان را

ز بس خاک خواری بسر بر فشاندم　　ز من دل گرفت این کهن خاکدان را

چو از بیضه جستم بصد کامرانی　　نهادم درین گلستان آشیان را

چو نیرنگها ساخت چرخ مشعبد　　که بر من قفس کرد این گلستان را

رسد مرغ این باغ پر دام و دد را　　که در بیضه نفرین کند آشیان را

سیه پوشم از جور این چرخ ظالم　　که برمن شب تیره کرد این جهان را

چرا ظالمش خوانمی کز عدالت　　هدر کرد بر گرگ خون شبان را

ز مهر لئیمان چه حاصل و گرنه　　چو رخصت دهم دیدهٔ خونفشان را 32a

زیک غنچه اشک بر شاخ مژگان　　بگریه در آرم چو ابر آسمان را

ندارم امید از کسی مهربانی　　که[107] من دیده ام مادر مهربان را

مرا زاد و پرورد و پیش غم افکند　　چنان کافکنی پیش سگ استخوان را

---

[106] که KM؛ گر S

[107] که KM؛ نه S

نه زال سیه دوک چرخم که دایم　　کلافه کنم تار و پود زمان را

نه دهر محنت مزاجم که گیرم　　گهی دوست این را گهی دشمن آن را

مرا عشق از هر دو عالم گزیده　　بمن داده اقلیم آه و فغان را

برای مدد چرخ من کرده تعیین　　پریشانی طرّهٔ دلبران را

چو دندان افعی و نیش عقارب　　سرشتم بزهر[108] آب تیغ زبان را

دلی[109] با دل سخت دونان چه سازم　　چه باک از دم تیغ سنگ فشان را

مخور لقمهٔ این لئیمان که سازند　　کباب سرخوان دل میهمان را

مدان ژاژ خایم کز این لقمه خایی　　چو من از ندامت بخایی زبان را

چنان گرم دارد تب غم تنم را　　که چون شمع سوزم ز مغز استخوان را

نه خاموش نه با زبانم ندانم　　لب خاموشی و زبان بیان را

اگر خاموشم همچو داغ محبّت　　که گرداب خون کرده چشم جهان را

اگر با زبانم چرا شیشه باران　　دلیرند رزم من سنگ جان را 32b

زرههای گردون ره تیر آهم　　نبندد چو بندد دلم زه کمان را

زبانم که خوش خوتر از برگ گل بود　　کنون می گزد از درشتی دهان را

اگر دشمنانم ز کین خون بریزند[110]　　نخواهم که ز حمت دهم دوستان را

طلسمی که از داغ در سینه دارم　　کند مهربان خصم نا مهربان را

تو باری دلا زین خرابه سفر کن　　سبکبار کن این تن نا توان را

قناعت بدلقی[111] کن ار می توانی　　ببین خرمیهای لاله ستان را

---

[108] بزهر S؛ زهر KM

[109] دلی S؛ دل KM

[110] بریزند S؛ بریدند KM

سبک رو چو باد بهاران ولیکن / نقط بار دان نکهت گلستان را
گرانی نکو نیست هر گونه باشد / ز گل پرسی آسیب گوش گران را
گران بار سازد چمن را بهاران / مریدند آزاده طبعان خزان را
سپهرا قوی پنجه گر کامرانجان / مرین یکرمه لاغر نسیم جان را
دلیرانه مگشای سر پنجه بر ما / مگر خواب پنداشتستی شبان را
در آن دیده کی خواب را راه باشد / که بیدار دارد نگاهش جهان را
ندانی که چون شیر حق خشم گیرد / چه آرد بسر گرگ روبه نشان را
کند مرده وارت بیکدم دوپاره / بجنباند ار دست قهرش بنیان را
بیک کف هم از آب دریای قهرش / زکالی کند اخگر اختران را 33a
چرا از فلک نالم استغفرالله / چرا نور مزدور گردد دخان را
سرشکم اگر دست احسان گشاید / بصد آب شویم ز خجلت زبان را
بخار و گل انجمن نیست کارم / که من دوستم صاحب گلستان را
امام بحق مظهر نور مطلق / زمین را مدار و مدبّر آسمان را
علی ولی ابر فیض اللهی / که شاداب جان کرد جسم جهان را
اگر دائیه همچو لطفت نباشد / مر اطفال امکان بی خان و مان را
که جنباند از بهر آرامش ما / شب و روز گهوارهٔ آسمان را
پل از موج بندند بر روی دریا / بملکی که بندی تو سدّ امان را
زصبح قلم در سپهر ثنایت / که دایم محیط است کون و مکان را
کند تازه هر دم طلوع آفتابی / چه خوش آفریدند این[112] آسمان را

---

[111] بدلقی S؛ بداغی KM
[112] این S؛ ..... KM

زدوده توان ساخت خورشید هرگز — تو این معجز آموختی مربنان را
کس از کلک بیجان چگونه تواند — ثنای سر و سرور[113] انس و جان را
هم از جوهر اول آید ثنایت — شناسد بلی کالبد قدر جان را
ز طی زمان و مکان بود حرفی — بهم می نمودند مبهم نشان را 33b
چو دلدل بجولان در آمد بیان کرد — ز نقش پی خویش طیّ مکان را
زبان بر عدو چون سر آورد تیغت — مبرهن ادا کرد طیّ زمان را
چو امساک دریا و کان دید جودت — بفرمود پاس نظام جهان را
که در چار سوی عناصر فروشنند — جگر گوشهٔ بحر و فرزند کان را
چه بحر و چه کان جویی تو در بخشش آیی — تهی کیسه سازی ز مغز استخوان را
مهین پادشاها وکیل آلها — چه گویم که رایت نداند مرآن را
ولی ز ابجد لفظ نغز پر معنی — شد آئین و بستان امکانیان را
در آنروز کز دست قهر آفرینش — زند بر زمین شیشهٔ آسمان را
نفوس از علایق مجرد نشیند — در آیینه بینند تمثال جان را
تو دستم بگیری بدستی که کندی — سبک جان تر از کاه کوه گران را
بدستی که شیرازهٔ تازه بستی — ورقهای فرسودهٔ آسمان را
سبک[114] جان فشانند اطفال امکان — که بر دیده بندند خواب گران را
ز دستی که دارد ز نور ولایت — چو یک نقطه بر روی ناخن جهان را
سیه نامه ام را کرم کن قبولی — که غیرت کند داغ زلف بتان را
دعای دگر جوش زد از زبانم — که فرصت آئین آن هر زبان را 34a

---

[113] سرور S؛ سروران KM

[114] سبک S؛ پیک KM

چو مازندران ملک تست ای خداوند　　نگهدار دهقان مازندران را
نگهدارش از بد که کلب در تست　　مر این پادشاه سلیمان مکان را
کریمان چو خوان کرم گسترانند　　نوازند اول سگ آستان را
تو خود میزبان جهان کردی او را　　نگهدار چون مهیمان میزبان را
کرامت کنش امتداد زمانی　　که بوسد کف پای صاحب زمان را
پس آنکه بتاج شها دت سرش را　　سرافراز کن تا بگیرد جهان را
بس است اینقدر بوالفضولی فصیحی　　براه دگر پیچ ازین ره عنان را
تو آن نیستی کز پی صید معنی　　کنی زه زتار عناکب کمان را
چو[115] خورشید هر صبح از هرزه لایی[116]　　گشایی پی خود فروشی دکان را
ترا همّتی هست از دولت عشق　　که صد ره به از سود خواهی زیان را
نه جولاهه ای چون حریفان دیگر　　که بافی بهم تار و پود بیان را
ز غیب آمد این خلعت از بهر طبعت　　که فخر است صد دوده و دودمان را
ازین کاروان معانی که آمد　　ز مصر خرد سکّه کن نقد جان را
غنیمت شمر مشتری شو که نبود　　متاعی بجز یوسف این کاروان را
بجز نعمت مولی مرا مطلبی نیست　　خدایا تو توفیق ده این زبان را 34b
کز انفاس قدسی نژادان علوی　　پذیرد شب و روز این ارمغان را
پس آنگه نثار ثنایش نماید　　بشرطی که بر سر نهد نقد جان را

---

[115] چو S؛ چه KM

[116] هرزه لایی S؛ هرزه رایی KM

بسم الله الرحمن الرحیم

ترکیب بندها

19

هر چند که من شعلهٔ افسرده عیارم / در خرمن خود سوخته از باد بهارم 35a
بی خندهٔ گل بسکه ترش روی نشستم / صفرای چمن بشکند از نالهٔ زارم
هر لخت تنم مرثیه ای بخت چو اینست / گویی که درین دخمه ستان لوح مزارم
در پردهٔ دل[117] آتش اندوه کنم ضاف / وانگه کنمش اشک و بمژگان بسپارم
زان پیش که بارم گهر از گلبن مژگان / چینند گل حوصله دامان و کنارم
رنجیده زهم چشمی داغم گل خورشید / کاندود[118] بصد قیر رخ رونق کارم
از داغ جگر شانه کش طرهٔ آهم / وز بخت سیه پردگی زلف نکارم

بی پرده اگر جلوه کند بخت سیاهم
بر مردمک از رشک کشد تیغ نگاهم

من کیستم آن بادیه پیمای فنایم / کاواره کند قافله را بانگ درایم
چون باغ غم افسرده شود دیدهٔ ابرم / چون داغ جگر غنچه شود دست صبایم 35b
در پیکر ماتم نفس باز پسینم / میرند شهیدان اگر از پای در آیم
غم پا شدم از خنده چو در خنده نشینم / خون جو شدم از ناله چو در ناله در آیم
طوفانست گره در دل هر قطرهٔ اشکم / آه ار گرهی از دل اشکی بگشایم
از روزنهٔ دیدهٔ موری ز ضعیفی / آهسته تر از پرتو خورشید در آیم

---

[117] دل KM؛ گل S

[118] کاندود KM؛ کاندوده S

کونین دو نقش است که چون در نگشودند   توفیق کلیدانه ستد از کف پایم

ما خانه خرابان سر زلف نگاریم
کاری بخرابات و مناجات نداریم

گوش هوسم پند زگفتار نگیرم   تعلیم علاج از لب بیمار نگیرم
آورده ام از مصر وفا نکهت یوسف   قیمت بجز از ناز خریدار نگیرم
نه بلبل صبحم مزهٔ ناله شناسم   برگ گل خورشید بمنقار نگیرم
مضرابم و این طرفه که جوشد ز رگم خون   یک لحظه اگر خون ز رگ تار نگیرم
آئینهٔ نازم زتب یأس گدازم   یکدم اگر از آهی زنگار نگیرم
تمثال نیازم گل بختم نشود وا[119]   تا بوس نشاطی زلب خار نگیرم
نظّاره بدل دزدم و خونابه فروشم   آنجا که بها جلوهٔ دیدار نگیرم

ور جلوهٔ دیدار شبی بزم فروزد 36a
شمعی بمیان آمد و نظّاره بسوزد

کو حوصله تا بند نهم بر نظر خویش   وین شعله کنم صرفه برای جگر خویش
در راه وفا قافلهٔ اشک نیازم   هم پی سپر خویشم و هم راهبر خویش
در بزم وفا سلسلهٔ طرّهٔ یارم   هم پردهٔ[120] خویشم من و هم پردهٔ در خویش
هر شعلهٔ جانسوز که از بال فشانم   سازند ملایک همه را حرز پر خویش
ز نجیر نهم بر سرو بر پای نهم داغ   از هم نشناسم زجنون پا و سر خویش
در دیدهٔ طوفان بلا سوخته اشکم   بر چهره امّید که جویم اثر خویش
در سینهٔ گرداب جنون کم شده موجم   از ساحل دریای که پرسم خبر خویش

---

[119] وا S؛ او KM
[120] پرده S؛ برده KM

ماگم شد کانیم و جنون پی سپر ماست
گمراهی جاوید حریف سفر ماست

افسوس که رنگ گلم از باد خزان ریخت   خاکستر شبنم[121] بسر بخت جوان ریخت

شب تا بسحر بر رمه ام گرگ کمین داشت   تیغ گرمی تند شد و خون شبان ریخت

این ابر بهاری ز کجا بود که از لطف   بر آتشم آب از دم شمشیر و سنان ریخت

گل بود ز دل تا لبم از موجهٔ خوناب   پای نفس از جای شد و ساغر جان ریخت[122]

در سینه شکاف افکنم و سیل بریزم   پیداست که چند از مژه ای اشک توان ریخت[123] 36b

مشتی نفس سرد دلم داشت ذخیره   شب سینه بتنگ آمد و در پای فغان ریخت

از روشنی دیده غبار در شه را   نشناخته از دیده ای خونابه فشان ریخت

شاهی که ازان یافته اورنگ شهی زین
سلطان علی موسی جعفر شه کونین

ای ناطقه این جلوهٔ افضال مبارک   وی بحر هنر موجهٔ آمال مبارک

این نادره پرواز که بی جنبش مالست   مرغان ترا بر حرم این بال مبارک

آیات کمال دو جهان منقبت اوست   برنام تو این خطبهٔ اقبال مبارک

معنی نشنیدم که در آن لفظ شود کم   این طرفه گهر بر صدف فال مبارک

نعتش نمکین نقطهٔ پرکار کمالست   بر چهرهٔ خورشید تو این خال مبارک

بر جوهر اوّل دم مدحش بدمیدی   این روح قدس بر تن تمثال مبارک

خورشید ثنا رفت به بیت الشرف خویش   بر شهر سخن غرّهٔ این سال مبارک

فال نقطی میزند از کلک تو خورشید   خمیازه کش جاه ترا خال مبارک

---

[121] شبنم KM؛ شیم S
[122] ریخت S؛ ..... KM
[123] ریخت S؛ ..... KM

هــر مــوی تــو عیــد هنــری ســایه نشین داشــت   شـــد جملـــه زنعـــت شـــرف آل مبـــارک

ای شـــانه کـــش طـــرّهٔ نعـــت تـــو زبانهـــا
وی دانـــه کـــش خـــرمن مـــدح تـــو بیانهـــا

نعـــت تـــو شـــها ناســـخ آیـــات عذابســـت   بـــا نعمـــت تـــو دوزخ ســـخن آتـــش و آبســـت 37a

ظلـــم از غضـــبت دیـــده بمســـمار مـــژه دوخـــت   در زانکـــه گشـــود اســـت زخمیـــازهٔ خوابســـت

چـــون نقـــش کـــنم بـــر ورق از پرتـــو معنـــی   گـــویی کـــه رقـــم کـــرده بـــآب زر نابســـت

پـــرواز کنـــد حـــرف زکلکـــم ســـوی نامـــه   از بـــس بـــره منقبتـــت گـــرم شتابســـت

بـــر روی هـــم آرایـــد اگـــر خصـــم صـــف کـــین   همچـــون صـــف مژگـــان بنگـــاه تـــو خرابســـت

آنجـــا کـــه شـــود موجـــه فشـــان بحـــر کمالـــت   مـــا ناگـــه کمـــال دو جهـــان عـــین سرابســـت

ای خطبـــهٔ ســـلطانی کـــونین بنامـــت
وی عـــرش بـــرین ســـایه نشـــین درو بامـــت

ای طـــور شبســـتان تـــرا تـــازه نـــدیمی   نـــه پـــردهٔ چـــرخ از حرمـــت کهنـــه کلیمـــی

خـــاک در تـــو تربیـــت عـــرش بـــرین کـــرد   چونانکـــه کســـی تربیـــت طفـــل یتیمـــی

هـــر شـــمع ازیـــن وادی ایمـــن ســـره نخلیســـت   هـــر جلـــوهٔ شـــمعی و بـــت طـــور[124] کلیمـــی

خورشـــید سراســـیمه دود تـــا در مشـــرق   گـــر شـــعلهٔ شـــمعی طپـــد از مـــوج نســـیمی

فـــردوس بعـــذر آیـــد و لطفـــت نپـــذیرد   گســـتاخ رود بـــاد اگـــر پـــیش شـــمیمی

خـــدّام تـــو هـــر یـــک چـــو کلیمنـــد دریـــن طـــور   ای کعبـــه دریـــن کـــوی چـــو مـــن تیـــره کلیمـــی

گاهنـــد الـــف وار و زاعجـــاز[125] نماینـــد   اســـرار جهـــان را همـــه در نقطـــهٔ جیمـــی 37b

شـــیخ حـــرم قـــرب و مریـــد دل خویشـــند
فـــیض دو جهاننـــد و در آب و گـــل خویشـــند

---

[124] طور S؛ هوش KM

[125] الف وار و زاعجاز KM؛ زاعجاز و الف وار S

امشب شب عید است و مرا روز سیاهست　　عزم سفر نعش مرا سوی براهست
امشب زجگر تا مژه ام اشک وداعست　　خرد است که این مانده ام تو شۀ راهست
امشب نگهم را نفس باز پسین است　　فرداست که یک یک مژه تابوت نگاهست
تامهرۀ گردون نفس سوخته چون عود[126]　　بنشسته ازین ماتم در شعلۀ آهست
ای معتکفان حرم قدس نگاهی　　بر کار من خسته که پر حال تباهست
چون موج مخندید کزین چشمۀ رحمت　　بر بست فلان رخت و همان نامه سیاهست
بر زخم من الماس مپاشید که عذرم　　صد مرتبه روشنتر از آئینۀ ماهست
من ابر سیه کارم و این مرحله خورشید　　زین مرحله ام زود شدن عذر گناهست

ایمان فصیحیست درت جان فصیحی
رفتم من و بی عیب شد ایمان فصیحی

20

ناله را بهرتک و پو چو کمر بر بندم　　اول از شش جهتش راه اثر بر بندم
اضطرابم چو بدر یوزۀ دیدار[127] آرد　　روم از رشتۀ جان بال نظر بر بندم
زخم بر دل خورم و مضطربش نگذارم[128]　　مرهم حوصله بر جای دگر بر بندم 38a
جگر از برق تجلّی شود ار چشمۀ نور　　آب آنرا همه در جوی نظر بر بندم
در نظر از تب حرمان شود آتشکده سوز　　برم از دیده و در بار جگر بر بندم
دزدم از زلف هوس جان کزان جانان را　　بفسون بر نفس مرغ سحر بربندم
پارۀ معجزۀ از طرۀ غم وام کنم　　برقع شب برخ شاهد خور بر بندم

---

[126] عود KM؛ دود S
[127] دیدار KM؛ دیندار S
[128] نگذارم KM؛ بگذارم S

بعد از آن پرده ز رخسار خیالت گیرم
نسخهٔ مردمک دیده ز خالت گیرم

دیده را چون حرم روی نکوی تو کنم — بگدازم نگه و پردهٔ روی تو کنم
چون صبا سوی گلستان جمالت از رشک — بی مشام آیم تن نافهٔ بوی تو کنم
شوق هر موی مرا قبله نمایی آموخت — لیک کو حوصله تا روی بسوی تو کنم
که[129] بسودای تو بر خلد تجلّی گذرم — تا دران آینه نظارهٔ روی تو کنم
بر گل و سنبل آن باغ فسونی بدمم — همه را شیفتهٔ آتش خوی تو کنم
عشقم آتشکده کرد و بهر دل که رسم — شکوه ز افسردگی جام و سبوی تو کنم
مشت خاکسترم و باد بهر جا بردم — سجدهٔ شکر پریشانی موی تو کنم

شعلهٔ طور نداند شرف گوهر ما
ورنه هر نور کند جیب ز خاکستر ما

از ادب نیست که گرد سر قاتل گردم — غسل در خون کنم[130] و گرد سر دل گردم 38b
هر سر موی مرا خندهٔ زخمی هوس است — چون بیک زخم درین معرکه بسمل گردم
بگشایدم تعویذ خرد از بازو — سحر عشقم مگذارید که باطل گردم
دیدهٔ زخم مرا دجله فشان بگذارید — بحر دردم مبندید که ساحل گردم
شوقم آموخت فسونی که چو محمل برود — آفتابی شوم و سایهٔ محمل گردم
ور کشد ناقه زمام از کف ره پیمایی — نوبهاری شوم و ساخته[131] منزل گردم
سوخت رسواییم اندر چمن خندهٔ گل — چند که پردگی صوت عنادل گردم

---

[129] که KM؛ گر S
[130] کنم S؛ ز کنم KM
[131] ساخته S؛ ساخت KM

مــــن و نومیـــــدی جاویـــــد بهـــــم بنشـــــینم
دوســـــه روزی بمــــــراد دل غــــم بنشـــــینم

ایـــن دو ویرانـــه کـــه آبـــاد بخـــون جگـــر اســـت / قـــدمی چنـــد از آن منـــزل دل بیشـــتر اســـت
دیـــده زیـــن بـــاغ میـــالای کـــه هـــر غنچـــهٔ او / قـدری خـون فسـرد اسـت کـه بـر نیشتر اسـت
آن گلـــی کـــز پـــی نظـــارهٔ او دیـــده شـــگفت / پـــارهٔ پرتـــوش از نـــور نظـــر بیشـــتر اســـت
وانچـــه در حوصـــلهٔ چشـــم تماشـــا کنجـــد / همـــه اســـباب پریشـــانی نـــور نظـــر اســـت
ویـــن خضـــر چشـــمهٔ حیـــوان بهتـــر نتـــوان یافـــت / ورنـــه هـــر شـــعله در آتشـــگده گـــنج هنـــر اســـت
چـــه هنـــر خـــود بـــه ازیـــن نیســـت کـــه دربـــاغ طلـــب / هـــر خـــس از تـــر بیـــتش طـــور وفـــا را شـــجر اســـت 39a
هفـــت دریـــای ســـپهر ار بشـــود خشـــک چـــه بـــاک / خـــس مـــا در بـــدر موجـــه بحـــر[132] دگـــر اســـت

درو دریــــــــای عبودیــــــــت و معبودیّــــــــت
یـــــد بیضـــــای امامـــــت علـــــی بـــــن.....[133]

غسـل تقـدیس کـن ایـن[135] ناطقـه در چشـمهٔ نـور / پـس بسـر[134]کـن چـو قلـم در حـرم نعـت عبـور
تـازه کـن بیعـت ایمـان[136] چـو ز مـدحش هـر حـرف / لـــب توحیـــد گشـــاید بنـــوای منصـــور
نـی خطـا کـردم ایـن کـار بـازوی تـو نیسـت / گـــر نفـــوس ملکـــی جملـــه بگیـــری مـــزدور
میتـــوانی کـــه کنـــی آیـــت نعـــتش تفســـیر / ظـرف هـر نقطـه اگـر گیـرد یـک دریـا نـور
عقـــل مـــدحوش ندانـــد مـــزهٔ مـــدح تـــرا / محـــک نـــور تجلّـــی نشـــود جـــوهر طـــور
از دلـم پـرس کـه تـا طـرّهٔ مـدح٬تـو گرفـت / هـر شـکن زلـف سـخن راسـت بهشـتی معمـور
چـــون رود بـــر فلـــک مـــدح تـــو فکـــرم از شـــرم / نـــور بگـــذارد بـــر دیـــدهٔ خورشـــید شـــعور

---

[132] بحر S؛ ..... KM
[133] ..... KM؛ ..... S
[134] بسر S؛ مبر KM
[135] این KM؛ ای S
[136] ایمان KM؛ ..... S

من نگویم که خداوند تویی در دو سرای
لیک مدح تو بود محمدت بار خدای

ای سراپردهٔ تو ترجمهٔ عرش آله — سجده پرواز کند سوی حریمت زجباه

شاهدان حرم قدس بذوق عفوت — رخ توفیق بیارایند از خال گناه

زیب رخسارهٔ خورشید شفاعت گردد — هرکه چون زلف بعهد تو بود نامه سیاه 39b

ادب از رخصت نظارهٔ این طور دهد — دیده پیش از نگهش بوسه زند بر درگاه

چشم چون باز کنی تا بحریمش صد جای — دامن از دیدهٔ جبریل کشد نور نگاه

ور ازین در هوسم جانب فردوس برد — هم ز پیش مژه نظارّه بگرداند راه

گفتم از بحرثنای تو گهر جوی شوم — دربرو دوش خرد سوخت زبیم تو شتاه

ایکه آب طرب از چشمهٔ غم بگشایی
یاد ما کن چو در گنج کرم بگشایی

سرو را طبع فصیحی چو کند نعت تو ساز — خامه از شرم ثنای تو در آید بگداز

ادب از بیم تو در لجّهٔ خون غوطه زند — چون بمدحت لب جبریل شود وحی طراز

کنکر مدح تو از بس که بلندست شود — در فضایش پر اندیشه تهی از پرواز

بسکه پیچد بخود از حیرت کوته دستی — غیرت زلف بتانست کمند اعجاز

من کجا حوصلهٔ نعت طرازی ز کجا — ای تب عجز بیک شعله زبانم بگداز

معجز طبع کسی منقبتت را شاید — کش بود هر نقط آبستن صد گلشن راز

غم برای جسم از شعله کفن می دوزد — که کمر دور کند چرخم ازین گلشن باز

لیک حاشا که تواند بردم زین گلشن
همه صرصر شود از این فلک شعبده فن[137]

---

[137] فن S؛ باز KM

21

ساقی بیا و از میم آشفته حال کن — مغزم ز ترکتاز طرب پایمال کن 40a

زان آب آفتاب منش جرعه ای بریز — درجام لطف و بدر غمم را هلال[138] کن

خمیازه های مهر بیک جرعه آخراست — بیچاره را شکسته سفالی خیال کن

با نوبهار دوش بدوش آی درچمن — بر بلبلان کرشمهٔ گل را وبال کن

درباغ بزم موسم پرواز جام شد — بر پیکرش نسیم شو از موج بال کن

بر ما ستمکشان که حرامست عافیت — صاف نشاط را دو سه روزی حلال کن

می بهر دیگران همه در جام جم بریز — چون دور ما رسد قدری در سفال کن

ما خاک مشربان حریم محبّتیم
گردیم و پا شکستهٔ دامان عزلتیم

بر خیز تا زنیم صلا مهر و ماه را — خاور کنیم مغرب بخت سیاه را

زان می که چون بجام رود گوید آسمان — یوسف بدلو مهر بپیمود چاه را

گردد ز رشک غنچهٔ گل جام تاکند — محروم از نظارهٔ او باده خواه را

زان می که چون ز شیشه بسیر قدح رود — گم سازد از نشاط بهر کام راه را

بیخود به نیم جرعه تماشا نیفکند[139] — صد جا ز دیده تا سر مژگان نگاه را

آن یادگار کوثر همّت که پاک شست — از طبع کهربای طمع ذوق کاه را 40b

آن می که گر بنامهٔ جرمش رقم کنند — رضوان وکیل خلد نویسد گناه را

گستاخ چون کرشمه و خوشخوی چون حیا — آرد بپای بوس گدا فرق شاه را

مستان کبریای درش منفعل شوند — روبند اگر ببال ملک سجده گاه را

---

[138] هلال S؛ هلاک KM

[139] نیفکند KM؛ بیفکند S

تا کی ز حرف شاه و گدا کام تر کنیم
مطرب بیا که نغمهٔ مستانه سر کنیم

نوروز میهمان شده امشب بهار را   بیدار کن ز خواب بمضراب تار را
دی داد آفتاب سراغ از لب مسیح   در ناخن تو مرهم جان فکار را
نی[140] نالهٔ تو گر همه گیسوی دلبر است   از روی عیش دور نسازد غبار را
دل میبرد نوای تو گویی نهفته اند   در پرده های ساز تو روی نگار را
خاصیّت ثنای تو در دست طبع من   مضراب ساخت خامهٔ معنی نگار را
بگشا لب سرود[141] که فرصت غنیمتست   تا که کسی خبر نکند روزگار را
بیتی ز ناله بال ده و صید روح کن   آموز از گرشمهٔ ساقی شکار را

از بلبلان نغمه سرا باغ دلبرست
بی ناله ورنه گلشن و کلخن برابرست

عیش و نشاط بی گل و سنبل کدورتست   خاصه کنون که ملک هری رشک جنّتست   41a
ز آب و هوای این سره ملکست فیض گیر   گر نار ایمنست و گر خاک تبّتست
کلکم بسهو روضهٔ رضوان رقم زدش   این باغ را بدانچمن آخر چه نسبتست
این در بروی معصیت و زهد بسته نیست   وان در مقفلست و کلیدش عبادتست
خاکش چنان بذوق که چون لاله گل درو   اقلیمی از قلمرو داغ محبّتست
ور زلف شاخ روی عروسان گل بُدی   رخشد چو شبچراغ که در کان ظلمتست
از بس گلشن بآب نزاکت سرشته اند   گوش گلشن ز نالهٔ بلبل جراحتست
خاکش ز پای نقش نگیرد چو سطح آب   برهان این کمال کمال لطافتست
این خاکدان بدولت خانست اینچنین   خود کیمیای خاک ز اکسیر دولتست

---

[140] نی KM؛ بی S
[141] سرود KM؛ بسرود S

خان زمین امان زمان امن آسمان
مسند نشین ملک خراسان حسین خان

ای آفتاب سایه نشین جلال تو   دولت نموده صید دو عالم ببال تو
تو ظلّ پادشاهی و شه ظلّ ایزدست   اینک دلیل مملکت بی زوال تو
مهلت بس است رخصت ایام ده که سوخت   دوزخ در انتظار تن بدسکال تو
دادن زیاد ثروت روغن چراغ را   یک معجز است از کف دریا نوال تو
شستن بآب خال سیاهی ز روی بخت   یک موجه است از لب کوثر مثال تو   41b
نوروز آیدت سرهر سال تا کند   نوروز خویش بر رخ فرخنده فال تو
حجاب را بگو که دهندش چو چرخ بار   تا آید و نظاره کند بر جمال تو

آن هوشمند را که خرد تاج تارکست
داند که دیدن رخ[142] دولت مبارکست

تاهست روزگار، ترا، بخت یار باد   بخت ترا عروس ظفر در کنار باد
تا در زمانه قاعدهٔ نوبهار هست   باغست ز آب و رنگ بهار بهار باد
آنکس که سایه پرور بخت بلند تست   بر توسن مراد چو بختت سوار باد
وانکس که دشت[143] کشت ولای عدوی تست   همچون سر عدوی تو پامال دار باد
هر نطفه ای که در رحم آفرینشست   در آرزوی خدمت تو بیقرار باد
وانگاه تا رسند بخدمت یکان یکان   ارکان قصر دولت تو پایدار باد
کلک ثنا طراز فصیحی بدولتت   تا آنزمان بمدح تو گوهر نگار باد

---

[142] رخ S ؛ ..... KM
[143] دشت S ؛ ..... KM

نی نی که در دو کون همینست کار من
شاهد بسست خامهٔ معنی نگار من

من کیستم ز هرزه درایان سبکسری	ز آشوب زلف تفرقه مجنون ابتری
ز آسیب سنگ حادثه بشکسته بیضه ای	در بیضه ای شکسته همی مرغ بی پری 42a
نی قوّت کشیدن قوتم ز خرمنی	نی طالع رسیدن شیرم زمادری
گاهی بچاه تشر کنم حبس یوسفی	که در مضیق نظم کنم بند کوثری
پاشم چمن چمن گل معنی بپای لفظ	شریان فکر را چو گشایم به نشتری
بندم بر آفتاب معانی ز حسن طبع	مشاطّه وار از شب الفاظ زیوری
کاوم بنیش ناخن اعجاز حرف را	پنهان کنم دران بهتر بحر گوهری
از من نهال ناطقه شد میوه دارومن	هستم زمانه را بمثل نخل بی بری
نشناخت گر زمانه مرا صاحبم شناخت	نی صاحبم که صاحب تخت سکندری

پرواز روز تا بود از بال صبح و شام
بر فرق بنده سایهٔ خان باد مستدام

22

ساقیا آن قدح نور بیار	آن چراغ دل منصور بیار
آن شفای تن رنجور بده	کیمیای دل معمور بیار
جرعه ای در قدح خاور ریز	محک حوصلهٔ طور بیار
سرو نوخاستهٔ خلد تویی	روی آراستهٔ حور بیار
صافتر از نفس عیسی کن	گرمتر از دم منصور بیار

که بهار آمد و نوروز رسید 42b
عیش با طالع فیروز رسید

آن می صاف که باصوفی روح	یافت در خلوت یک شیشه فتوح

می توان کرد ز بس بر توان　　در دل تیره شب هجر صبوح
از فروغش شده بی منّت چشم　　در گلزار تماشا مفتوح
ساقیا زآن گهرین[144] جام کزوست　　غرقهٔ بحر ادب کشتی نوح
جرعه ای بخش کز اسباب جهان　　جگری دارم و آنهم مجروح

روزگاریست که ماتم زده ایم
چون سر زلف تو برهم[145] زده ایم

نوبهارست و چمن جلوه، فروش　　گل و بلبل همه در جوش وخروش
ابر در گریه و گل را ز[146] نشاط　　دهن از خنده رسد تا بر گوش
نگه از ذوق چنان رفته ز خویش　　که کشندش مژه ها دوش بدوش
مطربا سینهٔ تاری بخراش　　بلبل باغ نشاطی بخروش
ناله ای کن که چو گل مستان را　　خون دل جوش زند تا بر دوش
زنده کن تار بمضرابی چند　　که رگ مرده بود تار خموش
دو جهان را بنوای مستان　　ناله ای را بدو عالم مفروش 43a

خوش هراتیست حزینم مپسند
طرفه فصلیست بزن زاری[147] چند

این چه فردوس طرب فرجام است　　که در آن خاک سیه گلفام است
چو سموم از غم او باد بهشت　　رنجه دایم ز تب سرسام است
بی سبب مرغ، صفیری زد دوش　　که مهین جنّت دنیا شام است

---

[144] زآن گهرین S؛ آن گهر KM
[145] برهم S؛ بر KM
[146] ز S؛ ..... KM
[147] زاری KM؛ راهی S

باغ زد خنده که ای خام نوا — آخر این چه دم بی هنگام است

در هری دم زدن از خوبی شام — سجده در کعبه بر اصنام است

پیش ازین نیست بهم نبستشان — که هری صبح بود آن شام است

آن ولی شام غم دورانست — وین صبوح طرب ایّام است

خاصه امروز که از دولت خان — صاف عیش ابدش درجام است

خان جم جاه فلک قدر حسین
ای ز عدل تو خراسان به ازین

ای جهاندار جهانگیر مدار — مهر عدل تو فلک را معمار

ای جهان از تو همه دم نوروز — وی هرات از تو همه روز بهار

دوش با دست تو همّت می گفت — کای ترا ابر سخا دریا بار 43b

آفتاب فلک جودی لیک — اینقدر گرم مشو در ایثار

گر همه خود کف خاکیست جهان — دیدهٔ دشمن خانراست نگار

لجّهٔ دست تو زد موج عتاب — کای تنگ مایه زخود شرم بدار

تهمت دیده بران قوم مبند — که ندانند زهم لیل و نهار

کوری دیدهٔ خفّاشان را — خصمی مهر بود آینه وار

تا بود انجمن کون و فساد
دهر بی شاه و هری بی تو مباد

23

خیز تا رقصیم چون موج تهی رو در سراب — کز طرب در ساغر گل می طپد رنگ شراب

ساغر مـی مـوج خیـز عشرتسـت ای آسـمان بر[148] کناری رو که هست اینجا هدر چون[149] حُباب

بسکه یکرنگند مستان بزم گـویی یـک گلست کـز نسیم فـیض بشگفتسـت بـی سـعی سحاب

یکدم ار سـاقی کشد دسـت کـرم در آسـتین جـام، خـود در گـردش آیـد همچـو جـام آفتـاب

بـاد نـوروزی ز مصـر آورد بـوی پیـرهن عصمتش بـر رخ فـرو هشـت از گـل سـوری[150] نقـاب

یـا جمـال یوسـفی در جلـوه آمـد درچمـن کـز فـروغش شـاهدان بـاغ را بوسـد شـباب

چشـم یعقوبسـت گـویی ابـر کـز اشـک نیـاز هـر چـه بـد جـز نقـش یوسـف درچمـن دادش بـآب

بسکه روشن شـد چـراغ بینش از فـیض بهـار نالـۀ بلبـل تـوان در گـوش گـل کـرد انتخـاب 44a

رنـگ و بـوی گـل چنـان در خـاک گلشـن کـرد اثـر کـاب گلشـن مـی دهـد در ذایقـه طعـم گـلاب

مـن غریـق مـوج خیـز اشـک وز جـوش طـرب خنـده مـی ریـزد بجـای اشـک از چشـم سـحاب

مـا گلسـتان زاده ایـم امّـا نصـیب مـا غـم اسـت
بـر خلایـق عیـد و نـوروز اسـت و بـر مـا مـاتم اسـت

صـبح خیـزان بـاز مـی در سـاغر جـان ریختنـد کفـر را مـی سـاخته در جـام ایمـان ریختنـد

چـون صـبا بسـتند احـرام سـر زلـف صـنم صـد پریشـانی بـران زلـف پریشـان ریختنـد

بـود شـان در دل ذخیـره صـد گریبـان چـاک غـم درچمـن رُفتنـد و در جیـب گلسـتان ریختنـد

جانشـان از تنـگ چشـمی بـا تهـی دسـتی نسـاخت بـاز از گـل چیـده بـر طـرف گریبـان ریختنـد

کشـتی دامانشـان چـون طاقـت طوفـان نداشـت بحـر را یـک قطـره کردنـد و ز مژگـان ریختنـد

بـر لـب گـل بـرد فـیض نوبهـار خنـده سـاخت آنچـه ایـن آشـفتگان از دل بـدامان ریختنـد

دل درون سـینه شـان از عافیـت رنجـور بـود لخـت لختـش کـرده بـر نـیش مغـیلان ریختنـد

---

[148] بر KM؛ به S

[149] چون KM؛ خون S

[150] سوری S؛ صوری KM

این زمان آن لختها را بیغمان گل خوانده اند
نالهای زار شان را بانگ بلبل خوانده اند

پاکبازان بر بساط عشق پی گم کرده اند / خون دل را بر لب از همّت تبسّم کرده اند
غم تصوّر کرده از مستی[151] زبان را خورده اند / ورنه هر موی در طوری تکلّم کرده اند 44b
کشته اند از دود آهی شمع انجم را و باز / مشت اشکی بر سپهر افشانده انجم کرده اند
پا نهادستند هم بر فرق خود چون دایره ای / کعبه در دنبال بود از رشک پی گم کرده اند
ره شتابانند امّا نعل وارون می زنند / صورت نامردمی را نام مردم کرده اند
سرّ این میخانه زین ژولیده مویان پرس از آنک / هوش افلاطون نداند آنچه در خُم کرده اند
رحمت محضند امّا در جهاد کام خویش / تیغ کین را صیقل از خون ترحّم کرده اند

بینوایانند امّا کنج داران غمند
تیره روزانند امّا آفتاب عالمند

مرحبا ای صاحب اقلیم خاور مرحبا / مرحبا ای پادشاه هفت کشور مرحبا
غربت یکساله رنگت را چو زر کرد ازملال / مرحبا ای آب ورنگ چهرهٔ زر مرحبا
راز هفت اقلیم اندر جبهۀ تست آشکار / مرحبا ای نسخهٔ جام سکندر مرحبا
مرحبا ای جوهرت در گوش گردان گوشوار / ای بهین نام بتان ماه پیکر مرحبا
مرحبا ای از فروغت دیدهٔ بی آب دهر / با همه بد گوهریها رشک گوهر مرحبا
مرحبا ای ازتو شمع مرده نور پیرزن / چون چراغ منظر سلطان منوّر مرحبا
مرحبا ای مرغ زرین بال این هفت آسمان / ای زتو صبح جهانگیر آتشین پر مرحبا
ساحت بیت الشرف باز از تو زیب تازه یافت / مرحبا ای آب روی هفت منظر مرحبا 45a
مرحبا ای مقدمت برهمگنان فرخنده باد / خاصه بر خان جهانگیر مظفّر مرحبا

---

[151] کرده از مستی S ؛ کر مستی KM

مسـنـد آرای خراسـان خـان عالیشـان حسـین
ای پرسـتاریت بـر افـلاک و انجـم فـرض عـین

فصـل نوروزسـت و عـالم خـرّم[152] از فـیض بهـار   نـی غلـط عـدل تـرا شـد عـدل او آئینـه دار

یـک تبسـم کـرد لطفـت شـد طـرب زانگونـه عـام   دربهـار دولتـت[153] ای از تـو دولـت را بهـار

کـز دل رنجـور مظلومـان قـوای نامیـه   گـل زنـد امسـال[154] بـر طـرف کـلاه شاخسـار

گلشـن خلقـت شـمیمی داد گـل را زانکـه بـاز   سـینه مـی مالـد نسـیم از خرّمـی بـرنیش خـار

داغ دل در عهـد تـو نایـاب شـد چندانکـه نیسـت   لالـه در کـوه و بیابـان خراسـان داغـدار

ویـن زمـان عشّـاق مفلـس یـک جهـان جـان مـی دهنـد   گـر بدسـت افتـد متـاع داغ دل یـک لالـه وار

ابـر لطفـت را سـفارش کـن مبـادا بسـترد   از دل زار فصـیحی نیـز داغ مهـر یـار

ای جهـان از عـدل تـو چـون روی یـار آراسـته
وی ز فـیض روزگـارت روزگـار آراسـته

خسـروا نُـزل بقـا پیوسـته در خـوان تـو بـاد   دولـت و فیـروزی و اقبـال مهمـان تـو بـاد

جامـهٔ جـاه تـرا اقبـال چـین آسـتین   آفتـاب سـلطنت کـوی گریبـان تـو بـاد

طـرهٔ دولـت کـه دایـم شـیوهٔ او بـر کسیسـت   چـون جهـان پیوسـته سـر بـر خـط فرمـان تـو بـاد 45b

بـاغ رضـوان گـر سـوادش خلـد یـک گـل بـیش نیسـت   دایمـا انـدر تـب رشـک خراسـان تـو بـاد

شـاهد نـوروز کـز وی روز عـالم خرمّسـت   یـک گـل خـود روی در صـحن گلسـتان تـو بـاد

آفتـاب بخـت کـز وی سـلطنت را رنـگ و بوسـت   غنچـهٔ پژمـرده طبـع بـاغ و بسـتان تـو بـاد

ترسـم آبـروی جاهـت ریـزد ار نـه گفتمـی   نُـه رواق چـرخ یـک منظـر ز ایـوان تـو بـاد

[152] عالم خرّم KM؛ خرّم عالم S
[153] دولتت S؛ دولت KM
[154] امسال S؛ امثال KM

کامکارا روز تو چون بخت تو فیروز باد
هر شب از دوران تو بر آسمان نوروز باد

من کیم در سینهٔ افلاک داغ ماتمی — ناشنیده از لب ایام نام مرهمی
سبزه ام تا[156] بر دمیده از بهار گلخنی — گرد اندوهی بشسته[155] از جبینم شبنمی
سبحهٔ صد دانه ام در دست دل ور بگسلم — روزگارم یابدی هر دانه در دست غمی
چشمهٔ جان تنگ میدان شد ز پس از سیل غم — می توان انباشتی این چشمه را از شبنمی
چون ندارم نقش حسنت بگیتی رنجه ام — کاشکی من هم چو گیتی بی مروّت بودمی
دیوسانم کرد در شیشه سپهر شیشه رنگ — نطق من دست سلیمان سخن را خاتمی
گر یهودی طبع گردونم برنجاند رواست — زانکه هر لفظم بود از فیض معنی مریمی
لب فرو بندم ازین افسانه کین خمیازه را — می کند آخر دوا ته جرعهٔ جام جمی
آنکه زان میخانهٔ اقبال فیض نشأ یافت — می تواند کرد ما را هم بجامی عالمی 46a

تا بود یک جرعه در میخانهٔ کون و فساد
دوستانت را دل از جام فراغت شاد باد

24

باز عشقم بکین جان برخاست — از سراپای من فغان برخاست
غم جانم[157] نشست در دل تنگ — که دویی از میانشان بر خاست
این چه طوفان محنت است که باز — سیل خونم ز دیدگان برخاست
نالهٔ راه لب ندیده هنوز — از جهان بانگ الامان برخاست
شعلهٔ ناکشیده شوق هنوز — دود از ساخت جهان برخاست

---

155 به شسته KM؛ نشسته S
156 تا S؛ ..... KM
157 جانم S؛ چنانم KM

ما غریبان خانه سوخته را آتشی هم ز خانمان برخاست
دشمن جان تلخ کامان شد آنکه هم از کنار جان برخاست
زیر پهلو چه سود رفتن از آنکه خسک از مغز استخوان برخاست
جرم صحرا نبود کین مه را گرگ از دامن شبان برخاست

نه که هم خویش گرگ خویشتنیم
طعنه بر دامن شبان چه زنیم

ما خود آتش زن روان خودیم دوست با خصم و خصم جان خودیم
کوکب سعد دشمن خویشیم[158] اختر نحس دوستان خودیم 46b
گر جهان جمله نوبهار شود ما همان باد مهرگان خودیم
سر بسر رنج و محنتیم و لیک بنده سر بر آسمان خودیم
بار تهمت چه بر کسی بندیم ما که خود دزد کاروان خودیم
گو فلک هم بکین ما برخیز ما که خود خصم خانمان خودیم
غایتش غیر خون دل نخوریم دو سه روزی که میهمان خودیم

عاشقی چیست بی اجل مردن
خون خود را بآرزو خوردن

ما ملامت کشان مدهوشیم ز هر را خوشتر از شکر نوشیم
دیده چون خون فشان شود اشکیم سینه چون ناله سر کند گوشیم
هر کجا شوق دیده ما نوریم هر کجا عشق مغز ما هوشیم
در تن کاینات آن دردیم که جگر خون کنیم و خاموشیم
خلق را در مصیبت دل خویش بخروش آوریم و نخروشیم

---

[158] خویشیم S ؛ خویشم KM

عشق پرکار و ما چو دایره ایم   همه تن زیر بار او دوشیم
عالم از ما پراست و ما از ضعف   بر دل خویش هم فراموشیم
آتش هستی ار فرو میرد   همچنان ما ز شوق در جوشیم 47a

نشاء جام ما ز فیض کسیست[159]
کو چو بحری و دهر همچو خسیست

کیست آن مقتدای دینی و دین   شهسواری بشاهراه یقین
کعبهٔ فضل و قبلهٔ افضال   مجد دنیا و دین بهاءالدّین
جز در آغوش همّتش گیتی   ازلی با ابد ندیده قرین
پی تعویذ آیت رأیش   گر کند بر نگین سپهر برین
پرتو رأی او کند روشن   معنی نقش بر ضمیر نگین
قدرش آنجا که بارگاه زند   در فضای وی آسمان و زمین
چون لیالند در کنار شهور   چون شهورند در کنار سنین
در مدحش زدم چو دوش خرد   بانگ برزد که بین فصیحی بین
تو و مدح جناب او هیهات   ورکنی فی المثل تصوّر این
این بعینه چنان بود که دهند   خانهٔ کعبه را زبست تزیین
تو دعایی بگوی تا گویند   قدسیان اندر آسمان وزمین[160]

تا بود این جهان کون و فساد
هستی روزگار بی تو مباد

این منم این منم بدین احوال   بادل وقف رنج و ملک ملال 47b

---

159 نشاء جام ما ز فیض کسیست KM؛ نشاء فیض ما ز جام کسیست S

160 زمین KM؛ آیین S

بر دلم هرچه غیر غصّه حرام　　　بر لبم هر چه غیر خنده حلال
عافیت کو، مزن در دل ما　　　کو چنان شد ز درد مالا مال
گه بحسرت برون در ماندند　　　غم هجران و آرزوی وصال
دوست از رخ فکند برقع ناز　　　ای بی پند ما تمام مقال
هین تماشا کن آنجمال آنکه　　　پندما گوی اگر نگردی لال
وه چه حسنست این تعالی الله　　　که نمی کنجدم بچشم خیال
عارضی آنچنانکه پنداری　　　آفریدست ایزدش زجمال

گر بود حسن این معاذالله
پس کند روز وروزگار سیاه

قطعات

25

دی در بهار صبح درون آمد از درم / بختم شکفته روی تر از صبح نوبهار[161] 48a

درکسوت سیاه ز حسن قبول بود / بسیار دلفریب تر از طرّهٔ نگار

روشن دل آنچنانکه ز صد جان فزون نمود / یک مردمک سوادش در چشم اعتبار

بوسیدمش عذار و لبم پر ز خنده گشت / از بس شکفته بود ز شوقش گل عذار

گفتم اگر تو بخت منی این نشاط چیست / بنشین چو من بتعزیت خویش سوگوار

ما هر دو شخص ماتم و جان مصیبتیم / ما از کجا و کوکبهٔ عیش و گیرودار

گفتا خمش که نوبت اقبال در رسید / صبح دگر دمید و شد آن روز روزگار

رفت آنکه داشت از چمنت آب و[162] رنگ رنگ / رفت آنکه داشت از قدحت صاف و درد عار

اینک رسید طرفه سحابی که آفتاب / نور گرم ز سایهٔ او کرده مستعار

اینک رسید نادره بحری که آسمان / کم در محیط یک صدف اوست قطره وار

اینک رسید تازه بهاری که بنددی / گلدستهٔ نشاط ز مژگان اشکبار 48b

اینک رسید آنکه اگر نی ستم شود / بیرون برد ز سینهٔ عشاق درد یار

جَستم زجا چو نور نظر تا برون دَوم / نعلین دیده پیش من آورد روزگار

غافل که چون برید نظر ره سپر شود / نعلین دیده افکند از پای ره سپار

ناگه سپر آمد و در پایم اوفتاد / گل ریخت رنگ رنگ ز مژگان اعتذار

می گفت بعد ازین سگ سر در قلاده ام / از من بحضرتش نکنی شکوه زینهار

---

[161] دی ذر بهار .... صبح نوبهار KM؛ ..... S

[162] و KM؛ ..... S

گفتم تو کیستی که حدیث کری کند — تا بر نفس کنند جگر خستگانش بار

ور دودمان همّت آزادگان بود — بیداد سفلکان نسب آرای افتخار

ما گرم گفتگو که درون آمد آفتاب — در تنگنای دیدهٔ خفّاش خاکسار

من آن مهینه کوکب کدبانوی مسیح — آن آفتاب کش دو جهانست یکمدار

خورشید آسمان معالی[163] حسین خان — اقبال را خطوط شعاعیش پود و تار

26

نامش نوشتم و قلمم[164] از مهابتش — در رعشه اوفتاده چو مضراب خورده تار

وین طرفه ترکه بسکه حریص ثنای اوست — در عین رعشه نغمهٔ مدحش برد بکار

از انفعال دست تهی سوخت همّتم — اقبال حضرتش چو مرا دید شرمسار

داد از کرم بهر سر مویم هزار جان — کردم یکان یکان همه در رهش نثار

گر نی ز بهر[165] طول بقای ثنای اوست — عین الحیات گشت ضمیر ثنا گذار 49a

آب خضر ز لفظ ترشح چرا کند — گیرم که غنچهای معانیست آبدار

بوسیدمش زمین و لبم ترسم از غرور — دیگر ثنا نخواند بر آفریدگار

خانا من آن بریده نهالم که یافتم — در آتش از ترشح لطف تو برگ و بار

در چهار باغ فصل که نام ثمر نماند — تا شاخسار سایهٔ من گشت میوه دار

احول کند مهابت جاهم حسود را — تا بیشتر برآردش از جان حسد دمار

کلکم که آفرید اقالیم نظم را — پس از دخان دوده بر آن بست ز حصار

کفران نعمتت نکنم دولت تو کرد — ورنه چه بندد و چه گشاید از آن نزار

وین برگزیده لطف کم از خلق برگزید — شرحش چسان دهم که نیم علم کردگار

---

[163] معالی KM؛ معانی S

[164] قلمم KM؛ قلم S

[165] ز بهر KM؛ برای S

غمخانهٔ مرا که رد روزگار بود
گردی دهم سپهر علی رغم روزگار

در رهگذار سیل حوادث فکنده بود
از بس زمین ز نسبت این کلبه داشت عار

و امروز کعبهٔ دگرست از قدوم تو
با طور هم جبلّت و با عرش هم عیار

تا دود شمع همّت ارباب دولتست
بر چهرهٔ عروس هنر زلف تا بدار

سر منزل هنر ز تو روشن چراغ باد
چونانکه کلبهٔ دل عاشق ز مهر یار

گم باد نام دشمنت از صفحهٔ جهان
چونانکه اسم و رسم خراجی[166] ازین دیار

27

حبّذا جوهری که چون غم دوست
نوشداروی جملهٔ علّتهاست 49b

عرض او که جوهر اولی است
مرموالید را ابوالآباست

خرد آموز و جان دهست و لیک
زنده بیجان و بیخرد داناست

بی بصر همچو شخص عقل و لیک
دیدهٔ بخردان از آن بیناست

بی زبان لیک بر در نطقش
معجز عیسوی کمینه گداست

نیست صرصر و لیک جنبش او
موج فرمای بحرهای عطاست

خضر نبود و لیک در ظلمات
سوی آب حیات راهنماست

دو زبانست و طرفه آنکه بود
سخنش همچو طبع صاحب راست

آصف جم نشان قوام الدّین
آنکه دستور ملک با[167] خداست

28

نفی و اثبات کفر و ایمان را
تیغ اولا و کلک او الاست

جاه او طرفه عالمیست که چرخ
اندر و همچو قطرهٔ دریاست

---

166 خراجی S؛ خرابی KM

167 با KM؛ بار S

کلک و تیغش دروست مرگ و حیات — لطف و قهرش درو صباح و مساست

معجز بخت اوست آنکه عدو — خام مغز اندر آتش سوداست

آصفا صاحبا خداوندا — ایکه جود تو چون تو بی همتاست 50a

غنچهٔ گلستان وعدهٔ تو — کایمن از رنگ کذب و بوی خطاست

اندرین نوبهار اگر نشگفت — کهنهٔ مهرکان طالع ماست

برقع از روی راز بر فکنم — گرچه این نو عروس نازیباست

بنده را اسبکی که گفتمی — گر نه آن هم طویلهٔ عنقاست

پس بگوی ای جنیبت تو سپهر — جای این غیرت براق کجاست

یابشیر سپهر هم بیشه است — یا بکاو زمین بیک صحراست

اندرین مرغزار پیدا نیست — پی آن یا زمانه نابیناست

یا از[168] این باد پا همین نامیست[169] — یا خود این برق با دوش بی پاست

یا که بر آخور بنات النعش — بسته بر میخ قطب پا بر جاست

چشم بر کاه خرمن ماهست — دیدهٔ حرص بر جوّ جوز است

یا برون زین جهان چراگاهیست — کش کمیت عدم حریف چراست

کهنه شد صد جل و فسار هنوز — از علف خوار مرغزار فناست

قلما پر مگوی ازان اندیش — که بگویندت این چه هرزه دراست

تو و گستاخی چنین هیهات — از تو کاری که لایق است دعاست

تا که اصحاب وعده را هر روز — چشم امّید برره فرداست 50b

همه را یک یک وفا بکناد — با تو هر وعده ای که دولت راست

---

[168] از S ؛ ..... KM

[169] نامیست S ؛ نامست KM

آسمان باد حلقهٔ در تو　　عشق تا حلقهٔ در دلهاست

29

زمین عفو کسی بوسه می زند گنهم　　که سیل سیل کرم زان تراب می جوشد

چمن طراز وفا میرزا غیاث الدّین　　که دولتش ز عنان و رکاب می جوشد

ندانم این چه[171] لقب بود لیک می بینم　　که از ضمیر و زبان[170] آفتاب می جوشد

ترا دلیل بلند اختری همین کافیست　　که از انامل تو فتح باب می جوشد

در ترا خلف کعبه خواندم و خجلم　　که کعبه را ز جباه[172] از جناب می جوشد

بهار خلق ترا چون ستایم از نفسم　　چمن چمن گل معجز نقاب می جوشد

وگر ز روی تو روشن کنم چراغ ثنا　　عرق ز ناصیهٔ آفتاب می جوشد

کند چو طرّه پریشان سوار توقیفت[173]　　ز رشتهای خرد پیچ و تاب می جوشد

شود ز مژدهٔ ناسور زخم ما مدهوش　　که از زمین و زمان مشک ناب می جوشد

فسون خلق تو بر افعی قلم خواندم　　که جای زهر ز کامش گلاب می جوشد

وگرنه زهر فشانیست کزین دندانش　　همیشه بیهده زهر عتاب می جوشد

لب عتاب تو آنجا که در سؤال آید　　نمک ز سینهٔ ریش جواب می جوشد 51a

و گر ز لطف شوی گلفشان شهیدان را　　شکر ز گوش ز فیض خطاب می جوشد

صفا سرشتا صافی دلا خداوندا　　چه شد که طبع تو از انقلاب می جوشد

چه شد چه شد که بیاد گلوی تشنه لبان　　زکام تیغ تو خونین لعاب می جوشد

سبک عنانی جنگ و گران رکابی صلح　　دو چشمه اند کزیشان دو آب می جوشد

---

[170] زبان KM؛ زمان S

[171] چه S؛ چو KM

[172] ز جباه KM؛ نه حیات S

[173] توقیفت KM؛ توقیعت S

ازین ز سینهٔ دریا سراب می روید   وزان ز کوثر رحمت عذاب می جوشد

براه عذر سبک پویه چون شود خردم   روان ز هر بن مو اضطراب می جوشد

گران رکابی صلحت ولی چو یاد آرم   سکون ز سعی و درنگ از شتاب می جوشد

درین دو روز که شد تنگ خلق مرحمتت   تنم ز غصّه چو خون[174] کباب می جوشد

ز دیده اشک بصد درد و داغ می روید   ز سینه آه بصد پیچ و تاب می جوشد

ز تشنگی جگرم می مکید شعله کنون   هزار چشمهٔ خون زان سراب می جوشد

مران سمند تلافی بروی تربت من   که غصه تا بعنان و رکاب می جوشد

تو گر خطاب کنی با دو چشم گریان کن   کزین دو چشمه زلال جواب می جوشد

وگرنه ناطقهٔ خشک لب کجا و جواب   کزان سراب همه موج ناب می جوشد

نگویمت که مرا آرزوی پابوس است   کزین کنان هوس ماهتاب می جوشد

ولیک غنچهٔ فکرم ز شاخسار ضمیر   همه بشکل هلال رکاب می جوشد 51b

بلطف گو که ازان آستین فشان مگذر   ز پای تا سرت ار اجتناب می جوشد

بعفو گو که نظر زان گناهکار مپوش   گرت زهر مژه طوفان خواب می جوشد

همیشه تا که زلال نظام و درد خلل   ز چشمه سار خطا و صواب می جوشد

نظام عافیت باد از خلل خالی   که آب هشت چمن زین سحاب می جوشد

30

نتیجهٔ خلف دهر میرزا قاسم   زهی بذات تو زیبنده نغز کرداری

دران دیار که خلفت صلای مرهم زد   بخون طپد دل رنجش ز زخم پیکاری

شراب ناب وفا جوشد از دلت بمثل   بدست قهرش اگر ز امتحان بیفشاری

---

[174] جون S؛ جان KM

همان شراب کزان آسمان کینه فروش — بمهربانی سازد بدل ستمکاری
مهین برادر خلق خوشست خوی تو لیک — مراست خوبی فرزند خاطر آزاری
شنیدم آینه ات بدست زنگ سپرد — زبان هرزه درایم بهرزه گفتاری
محبّت من و تو خانه زاد یکصدف اند — نه هر صدف صدف لجۀ وفا داری
روا مدار که این آبدار گوهر ما — شکسته گردد ز آسیب سنگ قهّاری
قسم بقاسم ارزاق و رازق و داداری[175] — که ختم گشته بر او رازقی و داداری
بعزّت تو که در بارگاه ردّ و قبول — عزیز مصر وفا کشته از نکو کاری 52a
بعقل لاشه مزاجم که در عروج و نزول — بلای جهل فتد با همه سبکباری[176]
که هر چه رفت مرا بر زبان ز جوش درون — تواش چو حرف طلب ناشنیده انکاری
میانۀ من و تو خود برادری ازلیست — خلاف حکم ازل گر کنی تو مختاری
بغایتست میان من و تو یکرنگی — که هم تو خود گنه آمرزد هم گنهکاری
من از خجالت موج سراب عذر شدم — تو ابر لطفی وقتست اگر همی باری
هزار جرم بیک عفوت ار گرم سنجد — هنوز کفّه عفوت کند گرانباری
تراست دوست بحدی که از هزار افزونست — گر از هزار یکی را تو دوست بشماری
ولی بکعبۀ انصاف می دهم قسمت — که در خلوص عقیدت یکی چو من داری
همیشه تا که بود رسم عذر بعد گناه — بکام خلق تو بادا جهان غفّاری

31

ای زبدۀ دودمان دولت — جان زنده بتو چو مغز از هوش
تو نشاه خانه زاد قدسی — ای از تو شراب فیض در جوش

---

[175] دادار S؛ داور KM

[176] سبکباری KM؛ سبکساری S

اینک صف قدسیان بگردت | همچون مژه کرد دیده مدهوش
یک جوش ز لجههای جودت | برداشت زد یک چرخ سرپوش
چون نقش نگین خویش منشین | با این همه جوش جود خاموش 52b
یکبار سؤال کن ز لطفت | ای لطف تو با حیات همدوش
کان نالهٔ خونفشان اسیراست | یارب بکدام پردهٔ گوش
وان قطرهٔ اشک پرتب و تاب | بر خاک که آرمیده از جوش
ای دست تو عید خاتم جم | چون حلقهٔ زلف را بناگوش
گفتم که کنم چو عید گردد | از دست تو جام عافیت نوش
کی دانستم که بر دل تو | همچون رمضان شوم فراموش

32

ای آنکه ز نور صبح چراغت | افروخته شد چو از حیا روی
افروز چراغ عیش ما[177] را | زان تازه گیای آشنا روی
زان جوهر آشنا که آمیخت | با هر نفسی چو با صبا بوی
صد گل چمن دماغ را زوست[178] | چون سنبل زلف دوست خود روی
زان شعله که هر خرام دودش | دارد لب زمزمی ثنا گوی
آویزد گرد عارض حسن | صد حلقه زلف عنبرین بوی
زان سینهٔ عاشقان که آهش | از بسکه گرفته با ادب خوی
در زمزم صدق آورد غسل | وانگاه بسوی لب نهد روی 53a

---

[177] ما S ؛ ..... KM

[178] را زوست S ؛ را ست KM

33

صبا بگوی دل آشفتکان عشق گذر   زمین ببوس اگر آسمان دهد دستور
بگو بمردمک دیدهٔ هنرشانی   که ای ضمیر تو چون چشم عقل چشمهٔ نور
تو آن مسیح مقالی که ملک معنی راست   بیاض جبههٔ کلک تو صبحگاه نُشور
صریر خامه ات ار نفخ صورتیست چرا   کند جهان معانی ز نقطه محشور
کدام قطره ترا ریخت از سحاب قلم   که روی صفحه نشد پر ترانهٔ منصور
ولی چو این گهر از بحر عقل گشته پدید   نمی کند صدف گوش جهل را معمور
چو صبح کلک تو از آفتاب حامله است   اگر چه نطفه ستانیده از شب دیجور
که هر نقط که ازان خال روی صفحه شود   زمانه را کند از روشنی چو عارض حور
چو نای خامهٔ معجز فشان بگیری تنگ   که سرّ غیب بماند ز ناکسان مستور
رسد ز هر سرانگشت تو بگوش خرد   همان نوا که ز داود در ادای زبور
بباغ طبع تو لفظی که جلوه گر گردد   ز رنگ و بوی شود توبتو گل معمور
رسید درج دری کار مغان فرستادی   زهی محیط کزان آمد این درز بظهور
همه ز قدر سزای ثنای فلزم و کان   همه ز لطف سزاوار گوش و گردن حور
ز جلوه های معانی دران خرد مدهوش   چنانکه واله ایمن کنی تجلّی طور 53b
نظر بجودت هر لفظ او فرو ماند   چون آن مگس که کند بر عسل هوای مرور
ز بس فروغ معانی بروی الفاظش   پی نگاه توان دید در شب دیجور
محیط طبع تو زینسان گر از تموّج فیض   در سماع بر آرد ز لؤلؤ منشور
خرد بدرک یکی لفظ بر نیاید اگر   هزار گوش ستاند ز قدسیان مزدور
حسود سحر نسب معجز ترا دیدم   ز ته پیالهٔ بوجهل گشته مست غرور
شفای عالم جهل و وبای کشور عقل   بود درین دو جهان راست بر مثال دو صور

بمشرب جهلا صافتر ز آب زلال   بمذهب عقلا تیره تر زلای قصور
بگوش نغمهٔ مطرب هزار پای شود   ز روی مرثیه گردد اگر خرد طنبور
بود چو دخمهٔ کفّار جُنگ اشعارش   چو مردکانش معانی و لفظها چو قبور
نگشته آیت رحمت دران جهان نازل   نکرده فیض ازل اندران دیار عبور
ولی نظام ترا از خصومتش چه ضرر   اساس طبع ترا از عداوتش چه فتور
که غیر رو سیهی هیچ صرفه نبرد   بر آفتاب شود تیره گر شب دیجور
خرد پناها ای لال در ثبات خرد   زهی لالی تو گنج فیض را کنجور
رسید مژده که چون ابر رحمت ازلی   بران سری که کنی سوی این بهشت عبور
بلی ز غایت زهد تو هم درین دنیا   اگر بهشت نصیبت شود نباشد دور 54a
ولی ز بخت بد خار و خس بسی دور است   که نور محض کند شان وصال آتش طور
وگر ز مغرب بخت سیاهشان خورشید   کند طلوع و[179] شوند از وصال تو مسرور
ثنا طراز شود مو بمو فصیحی را   بدولت تو شوم خواجه عیار شکور
همیشه تا بود از نور و[180] ظلمت شب و روز   گهی منوّر و گاهی کند آستین و شهور
شکفته طبع تو بادا چو نور در ظلمت   نژند خصم تو بادا چو ظلمت اندر نور

34

ای صبا رو بسوی صاحب ما   یکجهانش زما دعا برسان
آیت سجده ای بخاک درش   از جبین نیاز ما برسان
ذرّه ذرّه غبار آن کو را   تحفهٔ جان جدا جدا برسان
گو که از دوست پیغامی   بفلان صید مبتلا برسان

---

[179] و S؛ ..... KM

[180] و S؛ ..... KM

آفتابی بدوش ذرّه فکن — بدر خانهٔ سها برسان

قسمت او ز خوان نعمت دوست — نیست گر عافیت بلا برسان

خوی هجران مگیر با احباب — درد مفرست یا دوا برسان

جان او نیم سوز هجران شد — آبش از ابر مدّعا برسان

قطره ای از سحاب نیسانی — بلب تشنهٔ گیا برسان 54b

لقمه ای از بهار سر سبزی — بخس و خار ناشتا برسان

خون چشمش بریخت تیغ فراق — نگهی چند خونبها برسان

مشت خاک سیاه بختش را — بزمین بوس کیمیا برسان

دیدهٔ بخت روز کورش را — زان شب زلف توتیان برسان

بغلط مژدهٔ وفاباری — زان جفا جوی بیوفا برسان

ورنه بشتاب و زود نعشش را — بدر دخمهٔ بلا برسان

بر در غم فتاده تا بوتش — دوش همت برو بجا برسان

ور پیام تو نشنوند باری — نالهٔ ما بگوش ما برسان

چون دهم جان ز درد نومیدی — گفتی ز آتش بلا برسان

قدری خاک و خون بهم آمیز — بکفن عطر جانفزا برسان

هر کجا ناله ایست سرگردان — هم بدین تعزیت سرا برسان[181]

وز جگر نالههای زار مرا — بلب من بصد نوا برسان

تن ما را بخاک غم بسپار — جان ما را بجان ما برسان

35

رسید از حضرت سیفا کتابی — کتابی نه که بحری پرگهر بود 55a

---

[181] سرا برسان S؛ سرا بستان KM

کتابی نه که پر ماه آسمانی — که دروی هر شکن شق قمر بود
پی عرض رموز آشنایی — زهر حرفش سطرلاب دگر بود
کتابی نه همایون فرهمایی — که عنقای وفایش زیر پر بود
نظر بر پای هر حرفش چو مستان — فتاده مست و از خود بیخبر بود
نیارستم بپایش دیده مالید — زبس در هر مژه جوش نظر بود
گلی برشاخسار لفظ و معنی — ز داغ سینهٔ ما تازه تر بود
گمان بردم که از گلزار لطف است — چو بوئیدم زگلزار دگر بود
بخط عنبرین دوست می ماند — چو در جانش کشیدم نیشتر بود
هران بادی کزان گلزار می جست — زباد صبحدم گستاخ تر بود
بجان عقل یعنی خاک پایت — که جان بی نور رایت مختصر بود
بخاک پای غم یعنی سر من — که سر بی خاک پایت درد سر بود
در آتشخانهٔ فکرم کزین پیش — هزاران شعله باریک شرر بود
ز دیماه فراق افسرده چندان — که گویی طبع آتش سرد و تر بود
ازین آتش که کلکت بر من افشاند — مرا هم چشمه چشمه در جگر بود 56b
ولی هر گز هوای جلوه گستاخ — نکرد آنجا که هوشت را گذر بود

36

ای حکیمی کز استقامت طبع — آسمان را بری خمی از پشت
طول عالم بدست همّت تو — یک بدستست کم بچار انگشت
حدس تو چون عنان بجنباند — عقل پیشش رود به پشتا پشت
نبود با نسیم خلق خوشت — سنگلاخ فراق نیز درشت
بنده را در فراق حضرت تو — تلخی زهر زندگانی گشت

37

مرحبا ای مهین نشیمن قدس   کز تو این خلد گشت منزل عیش

یاریست نوبهار فراشست   که ز تو پر گل است محفل عیش

رنگ گلهای غصّه بشکستی   بسکه آراستی شمایل عیش

حیرتم سوخت گرچه آب و گلی   کین قدر نشانیست با گل عیش

یکجهان نوبهار اگر آید   نشکفد بی تو غنچهٔ دل عیش

در تاریخ تو گشوده شود   چون مکرر شود منازل عیش

رقم نام بانی تو کنند   سرابیات از انامل عیش 57a

38

داد ازین چرخ حشو پرور دون   آه ازین دهر سفله طبع لئیم

بر کشید از نیام کین تیغی   که به تب لرزه رفت خود از بیم

هر که همچون الف قد افرازد   زندش همچو لام الف بدونیم

گر همه همچو خاست تاج حیات   پیچدش در کفن چو نقطهٔ جیم

زین همه بدتر آنکه داد بیاد   گل باغ کمال ابراهیم

نگهتی در نیافته زین باغ   بار بربست و رفت همچو شمیم

تا وزیده بران نسیم جهان   کرد پرواز از[182] این چمن چونسیم

بود شایستهٔ حیات ابد   گشت کوتاه عمر چون تقویم

دوش رضوان چو در نسیم بهشت   غسل دادش بکوثر و تسنیم

جُست تاریخ فوت او گفتم   ز جهان رفت آه ابراهیم

---

[182] از S ؛..... KM

39

ای آنکه دست تربیت آفریدگار　　نخلی چو نخل همّت تو با ثمر نگشت
مشاطهٔ سخای تو از زبور قبول　　یوسف لقا کند طمعی را که هست زشت
دزدم بدست حرص زبس قحط هیزمست　　گاهی ستون کعبه و گاهی در کنشت 57b
امروز از آن مصالح دوزخ بده که ما　　فردا دهیم وام تو از حاصل بهشت

40

ای آصف جم قدر که حسن گهر تو　　مشاطهٔ دوشیزهٔ هر معدن و کانست
چون آینهٔ دیده تو یکرویی و یکدل　　کلک تو ندانم ز چه معنی دو زبانست
نی نی چو تویی ضامن ارزاق بد ونیک　　این واهب روزی دو زبان از پی آنست
سنگی که بمن تحفه فرستاد بجایست　　گویی که مرا تیزگر تیغ زبانست
گر خود نه چنین است چرا بر ورق نظم　　خوناب معنی ز رگ لفظ روانست
این سنگ فسان نیست مرا در خور زیراک　　مجنون ترا تیزی شمشیر زبانست
تیغ اجل خصم ترا تیز سزا نیست　　کانرا دل سخت ملک الموت فسانست
این خشک رگ از زشتی چون ساعد مرگست[183]　　اما چو ز دست تو رگ و ریشهٔ جانست
بی باد دم تیغ تمامش بهوا رفت　　این سنگ سبکروح مگر ریگ روانست
از نرمی جوهر چو زر دست فشارست　　هم نزد تو نیکوست که میراث کسانست[184]
گردد ز لبم باز سوی سینه دعایت　　کین گوهر شب تاب چراغ دل کانست
تا هست بمیزان خرد جهل سبک سنگ　　دانم که ترا کفهٔ اقبال گرانست

---

[183] مرگست S ؛ مرگ KM
[184] میراث کسانست S ؛ میراسب کشانست

41

گل بباغ وفا داری عرب آن   کزین گلشن بجز خاری نچیدی 58a
زبس کو بود مست جانفشانی   ز مژگان جای خونش جان چکیدی
شهید تیغ دشمن گشت و نوشید   طهور کوثر از دست پلیدی
اگر نه سحر عشقش[185] دست بستی   گل عمر از نهال تیغ چیدی
نیاز از ناز تا رنجی و تب چیست   بگفتا عاشق زار شهیدی

42

رسید مژده که خورشید آسمان جلال   بران سرست کزین ذرّه آسمان سازد
ز کلبه ای که همی تو امان زندانست   سحاب مکرمتش باغ و بوستان سازد
بخاک غمکدهٔ آب لطف آمیزد   مفرّح طربی بهر جسم و جان سازد
لب مرا که بجز زهر غم کسی ننواخت   ز نوش بوسهٔ اقبال کامران سازد
چو بخت از درم آید درون دایره وار   سر نیاز مرا وقف آستان سازد
هزار چشمهٔ شادابتر ز بحر سخا   بذرّه ذرّهٔ این خاکدان نهان سازد
هزار اختر فرخنده تر ز کوکب جود   هم از مطالع این سر زمین عیان سازد
مرا غرابت این مژده چون تب سودا   نفس نفس بصد اندیشه سرگران سازد
درین خرابه که جغد اندرو مقام نکرد   همای قلّهٔ دولت کی آشیان سازد 58b
گرفتم آنکه سلیمان نواخت موری را   فضای دیدهٔ او را چسان مکان سازد
نفس فشرده زدم دولتش اگر خواهد   ز جرم دیدهٔ موری نه آسمان سازد
زبس درستی عزمش کف مهندس او   ز نیم قطره دو صد بحر رایگان سازد
چه صنعت است ندانم که ابر لطفش راست   که شعله را گل سیراب گلستان سازد

---

[185] عشقش S ؛ عشق KM

همیشه تا که فسون نیاز زخم مرا　　ز فیض مرهم الماس کامران سازد
زمانه لطف محبّان پناه صاحب را　　بدین کرده عدم ریزه مهربان سازد

43

ترا ای نور چشم دشمن و دوست　　ز چشم دور بین ما خبر نیست
اگر شد مضطرب شمع مرادت　　گناه این نسیم مختصر نیست
دلم پروانهٔ مستست امّا　　بگرد شمع گستاخ پر نیست
نسیمم می پرستد بوی گل لیک　　چو باد نوبهاران در بدر نیست
تو خود دانی که من اشک نیازم　　مرا معشوق جز مژگان تر نیست
نه از گلشن که گر از دیده روید　　مرا گل هیچ سامان نظر نیست
کدامین شعله سیر سینه ام کرد　　که صد خلدش نهان در یک شرر نیست
دگر باشد سرو برگ و تماشا　　بهشتی تازه چون داغ جگر نیست 59a
مرا هر داغ گلزار نشاطست　　بهشت من چو باغت مختصر نیست
سخن کوتاه زین آشفته طبعان　　هلالی هست طبعت را دگر نیست
بکام دشمنان هم باش چندی　　بکام دوستان بودن هنر نیست
تو خود دانی که در میخانهٔ دهر　　می از ترک مطلب صافتر نیست

44

منّت خدای را که سپهر کمال شد　　کازر که آن طراوت فردوس را ضمان
در عهد شاه عادل عبّاس پادشاه　　از سعی افتخار سلاطین حسین خان
گویی نسیم لطف مسیحا دمش سرشت　　در خاک آن چو آب خضر عمر جاودان
دستور کاینات قوام محمّدا　　چون شد وزیر ملک خراسان بعز وشأن
هم در نخست سال وزارت بنانهاد　　این قصر عرش اساس درین غیرت جنان

دلکش تر از صفا و مصفّا تر از خرد   زیبا تر از نکوئی و نیکوتر از روان

اندر کنار طاقش گویی نهاده اند   از بهر زیب وزینت مینای آسمان

روزی شدم دچار خرد اندرین حریم   گفتم که ای چو خاطر دستور غیب دان

از کیست این بنا و چه تاریخ سال اوست   گفت آصف خرد ز وزیر حسین خان

45

هزار حیف که شیخ زمان حبیب الله   همان بود که ز روحانیان قدس مزید 59b

همان سحاب که گر هیچ فیض بخش شدی   درین چمن گل خورشید می دمد از بید

همان بهار که بی رشح فیض تر بتش   گیاه توفیق از هیچ گلشنی ندمید

کشید رخت زباغ فنا بخلد بقا   ز ساقیان ازل جام ارجعی نوشید

هر آن و ظیفه که بودش ز مبدأ فیاض   بگوهر خلف خویشتن شرف بخشید

بگاه نزعش روح القدس ببالین رفت   بگریه گفتش کای[186] تشنهٔ تو عرش مجید

که جانشین و چه تاریخ سال رحلت[187] تست   بقای عمر شرف باد گفت و جان بخشید

46

در زمان مظهر لطف اله   آنکه آب عدل ازو آمد بجو

شاه عباس آنکه با عدلش بریخت   ابر رحمت پیش کوثر آبرو

این بنا حاجی جلال الدّین نهاد   تا دهد زین نامهٔ خود شست و شو

سال تاریخش چو جستم عقل گفت   مزد جز از ساقی کوثر مجو

---

[186] کای S؛ کاری KM

[187] رحلت S؛ برحلت KM

مثنویات

47

آنکه بود ملک سخن ملک تو   سبع مثانی رقم کلک تو
کاشف اسرار حقایق تویی   بلبل بستان دقایق تویی 60a
ملک سخن از تو پر آوازه شد   در نفست جان سخن تازه شد
معنی این بیت که مشکل نماست   گر ز کرم لطف نمایی رواست
خار که همصحبتی گل کند   غالیه در دامن سنبل کند

48

دوش رسید از بر عیسی دمی   چون دم عیسی نفسان محرمی
چون نفس سوختگان گرم رو   هر نفسش بر لب رازی گرو
هوش بدر یوزه گرد کرده بود   گوش طلب نکته شنو کرده بود
داد بدست خردم نامه ای   هر شکنش زینت هنگامه ای
هر چمنش روح فزا گلشنی   هر گل آن نکهت پیراهنی
نامه نه درج گهر شاهوار   درج در آن این گهر آبدار
خار که همصحبتی گل کند   غالیه در دامن سنبل کند

49

معنی این شاهد قدسی نقاب   کرد سئوال از شب من آفتاب
من که نفس شسته ام از قیل و قال   من که و دستان جواب سئوال
من کیم آوارهٔ بستان عشق   هیچ ندانی ز دبستان عشق 60b
دم زدنم نزد حریفان خطاست   لیک چو همصحبت عشقم رواست

خار که همصحبتی گل کند — غالیه در دامن سنبل کند

50

معنی این بیت بسی دور نیست — بر تو یقینست که مستور نیست

این گل فکر از چمن ادّعاست — رنگ و قوع ار نه پذیری رواست

مقصد ازین خاصیت صحبت است — صحبت دانا همه خاصیت است

صحبت خدّام تو روزیم باد — طالع این شعله فروزیم باد

51

ای نقش کف پای تو آئینهٔ[188] امید — کی از تو پس زانوی حرمان ننشستم

کی بود که در سایهٔ دامان وصالت — آشفته تر از چاک گریبان ننشستم

کی بود که از فیض تماشای جمالت — آسوده تر از دیدهٔ گریان ننشستم

کی بود که چون گل بگلستان خیالت — در خون جگر با لب خندان ننشستم

کی بود که چون آبلهٔ پای تمنّا — از دست تو در گوشهٔ دامان ننشستم

کی بود که از ننگ گران جانی دامان — نومید چو خون بر سر مژگان ننشستم

کی بود که چون دود در آتشکدهٔ غم — تا گردن در آتش سوزان ننشستم 61a

تو پیرهن یوسف و من نکهت وصلم — کی از تو بریدم که پشیمان ننشستم

نی زلف نگارم من و تو عارض یاری — کی با تو نشستم که پریشان ننشستم

اینها همه عذر است گنه مایه عفواست — صد شکر که بی مایه بدکّان ننشستم

بار گنه بسته درین رسته گشودم — بیهوده به پهلوی کریمان ننشستم

سوکند بتیغ ستم عشق که امروز — چون زخم دمی بالب خندان ننشستم

رحمی که من آن موج سرابم که درین بحر — شاداب دمی بر سر طوفان ننشستم

---

[188] آئینه KM؛ پیرایه S

نی نی که من آن نالۀ دردم که درین بزم   از شوخی در گوش حریفان ننشستم
در معرکۀ حسن من آن خنجر نازم   کز عربده در زخم شهیدان ننشستم
در دیر کله گوشۀ همّت نشکستم   تا چون خم بر مسند عرفان ننشستم
لای خم فیضم وطنم ساغر در دست   در صومعۀ ز هر فروشان ننشستم
آن نقش نگینم که ز بس شوکت همت   بر تارک فرمان سلیمان ننشستم
آن موج نشاطم که بفرمان بهاران   بر جبهۀ گلهای گلستان ننشستم
صد نیش مرا تعبیه در نوش سخن هست[189]   بی خیل و سپه بر سر یک ران ننشستم
طوفان ز تنور جگرم جوشد و هرگز   در کشتی از اندیشۀ طوفان ننشستم
صد شمع فغان مرد مرا بر لب و یکشب   در ماتم یک شعله پریشان ننشستم 61b
اما چو تویی مرهم الماس و منم زخم   معذورم اگر بی[190] تو بسامان ننشستم
از چشم تلافی بنگاهی بنوازم   پندار که در دوزخ عصیان ننشستم
در بزمگه ناز تو این شیوه گرانست   انکار که در خیل اسیران ننشستم

قطعه

52

در زمان شه والاگهر عرش سریر   شاه عباس شهنشاه سپهر استعداد
بندۀ شان[191] جهان خواجه محمّد میرک   ساخت این روضه درین گلشن فردوس نژاد
زد رقم ثانی جنّت رقم تاریخش   گلشن خلد سر خود بقلم جایزه داد
وینهم از دولت بانی سره تاریخی شد   آفرین بر خرد پاک خردمندان باد

---

189 هست S؛ نیست KM
190 بی KM؛ با S
191 شان KM؛ شاه S

53

خواجه را از زبان بنده بگو   زر امّید خویش مس نکند
خویش را آدمی به نشمارد   هرزه انکار عقل و حس نکند
خون ناموس خود نگه دارد   تیغ هجو مرا نجس نکند

54

والله جلوهٔ مستانهٔ حسرت تارم   یارب از خلد تو مردود چو کوثر نشوم
خاک پای طلبی می رسدم گر کویم   گر توام سر ندهی لایق افسر نشوم   62a
شمع بزم ادبی ورنه بود پرتو تو   همچو ظلمت کدهٔ کفر منوّر نشوم
دوش گفتند ز هجوم قلمت رنجه شدست   شبم از لمعهٔ خورشید مکدّر نشوم
من که از مدح تو فربه نشدم روز نخست   سزد امروز گر از هجو[192] تو لاغر نشوم

55

ای آصف صبا بسلیمان غرور گوی   نقل مجالس گرم افسانهٔ شماست
هرگز ندیده سفرهٔ آنان نان و طرفه آنک   مهمانسرای حاتم طی خانهٔ شماست
جز هیچ هیچ نیست درین انجمن مگر   دروازهٔ عدم در کاشانهٔ شماست
امساک و ش رعیت بخل است این زمان   همت که خانه زاد سیه خانهٔ شماست
استغفرالله این سخنان هزل و مضحکه است   رزّاق جود همت مردانهٔ شماست

56

گفتم که بیاض دوستان را   طغرای ز سواد جان نویسم
در مدحت هر رقم که بینم   زاعجاز جهان جهان نویسم
خاکی که بران رقم فشانم   جان داروی آسمان نویسم

---

[192] هجو S؛ همچو KM

پس بر ورقش که روی حوراست   خط چون خط دلستان نویسم

مسکین رقمی که خود نگارم   نامش بیک آستان نویسم 62b

عقل آمد و گفت فرصتت باد   من نیز چنین چنان نویسم

بر صفحهٔ آفتاب اوّل   حرفی دو با متحان نویسم

پس بر ورقش که روی حوراست   خط چون خط دلستان نویسم

از حضرت عشق شرمم آید   ورنه خوشتر از آن نویسم

ابیات وفای عشق را فاش   بر ناصیهٔ فغان نویسم

آیات ضنای عصمت حسن   هم از قلم نهان نویسم

تعویذ نظار کسی را   بر خاتمه حرز جان نویسم

نی نی که ز گفتهٔ فصیحی   بیت دو سه حرز شان نویسم

آن به که چو سر نوشت عشقت   بر جبههٔ قدسیان نویسم

ور جایزه همّتش پذیرد   بر دیدهٔ خونفشان نویسم

ور نپذیرد پی نثارش   گل بر باغ جهان نویسم

57

منّت ایزد که مصر از جامعی زینت گرفت   کز شرافت مرجع خلدست چون بیت الحرام

در زمان خان گردون قدر خورشید اقتدار   صدر اعظم میر قلبابا نمود[193] این اهتمام

سر فرو بردم پی تاریخ او در جیب فکر   انّه خیر المساجد گشت تاریخ تمام 63a

58

ای صبا در شمیم سنبل و گل   غوطه زن چون بهار روحانی

پس از آن رو سوی دیار کُرخ   آن بخوبی بهشت زا ثانی

---

193 نمود KM؛ نمو S

آسمان وار از طریق نیاز　　بوسه زن آستان سلطانی
در دران بارگه دهندت بار　　اندرا آنچنانکه می دانی
پای تا سر زبان برای ثنا　　همه تن بهر سجده بنشانی
دم عیسی بوام گیر و بکن　　درخور مسندش ثنا خوانی
چون طرازی ثنا چنان بطراز　　که کند انجمن گلستانی
پردهٔ ساز را بلند ساز　　کن سبک روح نغمه افشانی
گوش اقبال را میار کند　　نفست رنجه از گرانجانی
گوی کای نوبهار دولت را　　خاک ملک تو ابر نیسانی
وارث تخت و تاج جمشیدی　　صاحب خاتم سلیمانی
ابرش آفتاب نعل ترا　　صبح اقبال کرده میدانی
تو مسیحای دولتی زانرو　　زنده شد از تو رسم سلطانی
سلطنت با هر آنکه جز تو بود　　راستی یوسفیست زندانی 63b
بر فصیحی که کاسته تن او　　کرده در چشم مست مژگانی
رشحهٔ خامه ات چو اشک نیاز　　کرده آب حیات افشانی
کبکی[194] کار مغان فرستادی　　ای تو اقلیم جود را بانی
خاک خون خوردهٔ شهید ترا　　داد جان با وجود بیجانی
لیک آشفته خاطرم[195] را داد　　غوطه چون زلف در پریشانی
گه کبابش کنم بر آتش دل　　پس برم جوع را بمهمانی
با هم اندر تنور سینه چو داغ　　نهمش بهر درد بریانی

---

[194] کبکی KM؛ کبککی S

[195] خاطرم S؛ خاطر KM

هیمه کاش آنقدر فرستادی — کرمت ای تو حاتم ثانی
که بدان کردمی کباب آن را — رستمی زین مضیق حیرانی
سخنم گرچه برهنه است مرنج — زیور شاهد است عریانی
میتوانی گرش تو نپسندی — که لباسی بران بپوشانی
ور بنازک دلت گران آید — ای دلت را نشاط ارزانی
وا فرستش بسوی من که کنم — چون زبانش بکام زندانی
ور بیک مشت خس نمی ارزد[196] — که بدانش چو من بسوزانی
جود خود را بگوی تا سوزد — چون منش ز آتش پشیمانی 64a

59

تعالی الله نه غارست این جهانیست — زمین او ز رفعت آسمانیست
عقاب آسمان را گر تواند — که اینجا پر زند خوش آشیانیست
بهر برجی دران از روح قدسی — خجسته کوکبی صاحبقرانیست
ز خدّام در این آسمانیست — اگر آن آسمان را پاسبانیست
ز انوار تجلّی در فضایش — ببینی هر کجا راز نهانیست
تو گویی گوهر خورشید و مه را — بهر سنگ اندرو فرخنده کانیست
معاذالله تو و مدحش فصیحی — گرفتم آنکه هر مویت زبانیست
بجمعی اندران مجلس گرفتم — که از اخلاص هر موشان جهانیست
همه صحرا نشین و شهر زادند — وفا را طبع ایشان ترجمانیست
لقب جمشیدی و جمشید فطرت — نیامیزد چه فرخ دود ما نیست

---

[196] نمی ارزد S ؛ نمی آرد KM

1705 چو دیک قدرشان در جوش آید　　فلک آنجا کلوخ و یک دانیست
خداشان دایما فرخنده دارد　　ازین فرخنده منزل تا نشانیست

بسم الله الرحمن الرحیم

غزلیات

60

خدا یا روزی این خود پرستان ساز جنت را — که دوزخ جنت است آتش پرستان محبت را 65a
ز هر کنج دل ما صد مراد مرده برخیزد — بمحشر در خروش آرند چون صور قیامت را
دل و چشم من و سودای وصل او معاذالله — که داد این بخت کوه در دو دریای مصیبت را
من و کام نهنگان نا توان چون گشت بحر غم — ز بس بر ساحل افکند استخوان اهل حسرت را
فصیحی چون سپارم جان مرا تابوت ز آتش کن — که از پروانه من آموختم علم محبت را

61

چون شعله پر تب است درون و بیرون ما — تبخاله می زند لب خنجر ز خون ما
بر سر زند وفا و کند بر زمانه ناز — هر لاله ای که[197] بشگفد از بیستون ما
کو گریه ای که خنده شادی چمن چمن — جوشد بجای شعله ز داغ درون ما
زلفی دلم ربوده که در دیدهٔ خرد — شد مردمک سیاهی داغ جنون ما
گفتیم بشگفیم دو روزی درین چمن — دیدیم روی عالم و بد شد شگون ما
سر چشمهٔ غمیست فصیحی ز فیض عشق — هر زخم تیشه در جگر بیستون ما

62

آشفته تر از ماست بسی انجمن ما — بی نور بود شمع طرب در لگن ما
بر ناصیهٔ غنچهٔ ما نقش طرب نیست — شرمنده برون رفته نسیم از چمن ما

---

[197] که S؛ ..... KM

بتخانهٔ عشقیم بطوف در ما آی   هستند ز یک جام بت و برهمن ما
نشگفته بماندیم بگلزار شهادت   پاشند مگر گرد غمی بر کفن ما
از سوختن ما نشود هیچ تسلی   خوش بر سر لطف آمده پیمان شکن ما
شمعیم بکش کز تب حسرت بگدازیم   مگذار که بگدازد ازین شعله تن ما
تا حرف دل ریش فصیحی بتو گفتم   خوناب الم می چکد از هر سخن ما

63

بردیم باز بر سر نظاره دیده را   کردیم رام دیده نگاه رمیده را
بردیم نام دلبر و کردیم بیقرار   این خون آرمیدهٔ عمر طپیده را
سیلاب غصه ام ز درون جوش می زند   من گل کنم زساده دلی بام دیده را
جز داغ لاله هیچ گیا دلپذیرنیست   آهوی در دیار محبت چریده را 65b
پیش از دعای زلف تو هر شب جنون ما   نفرین کند رفوگر جیب دریده را
بیمار شو مسیح که در بیعگاه ناز   رد می کنند جان بلب نا رسیده را
در جام ما بریز فصیحی که سوختیم   آن گریه های از دل دوزخ چکیده را

64

شبی که هجر بپرداخت از تو منزل ما   کدام غم که نزد حلقه بر در دل ما
شهید خنجر شوقیم و تا ابد شاید   که چشم ما نکند خیر یاد قاتل ما
اسیر بادیهٔ حیرتیم و می آید   خروش ماتمیان از درای محمل ما
چه تیره بخت حریقم می توان افروخت   ز ظلمت شب هجران چراغ محفل ما
اجل خبر به فصیحی رسان که می گیرد   ز رشک ناز محبت سراغ منزل ما

65

آن قطره ام که بحر به دور افکند مرا   ظلمت ز ننگ بردر نور افکند مرا

من خانه زاد دیدهٔ دردم چو اشک طفل[198] / گرداب غم بموج سرور افکند مرا
بر عشق مهربان شده ترسم که عاقبت / در قحطسال[199] وعدهٔ طور افکند مرا
ایزد جزای مستی من چون دهد مگر / لب تشنه در شراب شعور افکند مرا
رحمت بهانه جوست مبادا نسیم لطف / در صیدگاه طرهٔ حور افکند مرا[200] 66a

66

بصبور بفریبم دل شیدایی را / در جگر بند کنم نالهٔ صحرایی را
دم ز انکار محبت زدم و بد کردم / نه که این باد بریزد گل رسوایی را
باغبان خواست که حیران گل و خار شویم / بست بر دیدهٔ ما راه شناسایی را
آسمان ماتم خسخانهٔ خود گیر که سوخت / دامن نالهٔ ما دست شکیبایی را
هر نفس داغ دگر در جگرم زنده کند / از که آموخته هجر تو مسیحایی را
مست یک رنگی دردیم که از صحبت او / نرسد هیچ خلل عصمت تنهایی را
خاک آن کوی فصیحی ز جبین رنجه مکن / از مه و مهر بیاموز جبین سایی را

67

چو آفتاب کند تاب شرم ماه ترا / بموج فتنه در آرد خط سیاه ترا
بچشم زخم بگریند کشتگان که مباد / ز دیده اشک برد لذت نگاه ترا
چه گلشنی تو که مشاطگان کشور چین[201] / بنو بهار بروبند خوابگاه ترا
تو مست حور و من از رشک غرق خون که[203] مباد / بنام خویش نشویند[202] ملک گناه ترا

---

[198] اشک طفل KM؛ طفل اشک S
[199] قحطسال S؛ قحطی سال KM
[200] افکند مرا S؛ افکنده ام KM
[201] چین KM؛ حسن S
[202] نشویند KM؛ نویسد S
[203] غرق خون که KM؛ غرق که خون KM

ز بـــاغ شـــعله فصـــيحی گـــل مـــراد بچـــين   کـــه نوبهـــار فکنـــد از نظـــر گيـــاه تـــرا 66b

68

ســـرمۀ کـــوری کشـــيدم ديـــدۀ تحقيـــق را   تـــا نبيـــنم در لبـــاس صـــدق هـــر زنـــديق را

عاقبـــت از راه گمراهـــی بـــرد[204] ســـوی خـــودم   آنکـــه نپســـنديد بـــر مـــن منـــت توفيـــق را

تشـنه تـر گشـتم ز خـون دل همانـا شـوق دوسـت   چـون سـراب از تشـنگی پـر کـرد ايـن ابريـق را

از ديـــار عقـــل بيـــرون رو[205] کـــه در بـــازار او[206]   صـــيقلی زنـــگ شکســـت آئينـــۀ تصـــديق را

عشـق را نـازم کـه چـون بـا بـی نيازی مـی کشـد[207]   بـــادۀ زنـــديق ســـازد خـــون صـــد صـــديق را

آبـروی ايـن ريـا کـاران[208] فصـيحی وه کـه کـرد   غـــرق دريـــای خجالـــت کشـــتی توفيـــق را

69

بـــرقيم ولـــی رنجـــه نســـازيم گيـــا را   همـــت بگمـــاريم کـــه ســـوزيم صـــبا را

شـمعيم و تهـی دسـتی مـا بـين کـه دريـن بـزم   ســـامان فروغـــی نبـــود شـــعلۀ مـــا را

در کعبـــه و بتخانـــه ره قـــرب نيابنـــد   آنهـــا کـــه بتقليـــد پرســـتند خـــدا را

چـون چهـره بخـون سـرخ کنـد آنکـه همـه عمـر   پـرورده چـو گـل در کـف جـان رنـگ حنـا را

از دولـــت آن زلـــف چنـــانيم کـــه امـــروز   گيرنـــد ســـراغ از دل مـــا کـــوی بـــلا را

خلـوت چـه حـديث اسـت بمعشـوق کـه هرگـز   بيـــرون نتـــوان کـــرد از آن بـــزم حيـــا را

مشـــاطۀ دردم کـــه دريـــن بـــاغ فصـــيحی   از خـــون جگـــر رنـــگ کـــنم دســـت صـــبا را 67a

70

جنـونی کـو کـه سـر گـردان کـنم در ديـده طوفـان را   ز بـرق کبريـای اشـک سـوزم طـور مژگـان را

---

[204] برد S؛ بود KM

[205] عقل بيرون رو S؛ برعقل بردن رو KM

[206] او KM؛ اوست S

[207] بی نيازی می کشد KM؛ نی نيازی می کند

[208] اين ريا کاران S؛ اين زيا کامر آن KM

گرفتم سرمه از خاک ره نازی که می بینم   عیان در گردن بیداد او خون شهیدان را

پرستار سر زلفی شدم وز شرم می سوزم   که نشتر زار کردم از حسد رگهای ایمان را[209]

پریشانی مرا افزاید[211] از جمعیت خاطر   چو از شیرازه بندد شانه آن[210] زلف پریشان را

بهم دیریست تا کردند دیر و کعب صلح گل   ندانم چیست باعث کینهٔ کبر و مسلمان را

بخیلی نیست آیین محبت لیکن از غیرت   درون جان کنم از سینه پنهان داغ حرمان[212] را

نمی دانم فصیحی چون به هوش خویش باز آید   کسی کز دست حسن آراست آن صفهای مژگان را

71

باز عشق آمد که آراید گلستان مرا   سازد از خون جگر شاداب بستان مرا

باز عشق آمد که از فیض نشاط گریه ای   چون کنار گل کند پر خنده دامان مرا

باز عشق آمد که در بستان کفر زلف دوست   شبنم رخسارهٔ گل سازد ایمان مرا

باز عشق آمد که از هر دور باش غمزه ای   بشکند در دیدهٔ من نوک مژگان مرا

باز عشق آمد که ناخن بر رگ جانم زند   زیور گوش ملایک سازد افغان مرا

باز عشق آمد که اندازد برغم عافیت   در کف صد چاک هر تار گریبان مرا

باز عشق آمد که از ذوق سرشک افشانی ای   دیدهٔ یعقوب سازد داغ حرمان مرا 67b

باز عشق آمد که مهمان خدنگ ناز دوست   پرسد از هر دل که بیند خانهٔ جان مرا

باز عشق آمد که در بازار حسن خودفروش   بر سر مژگان گشاید بار سامان مرا

باز عشق آمد که خنداند ز فیض جلوه ای   چون لب زخم شهیدان چشم گریان مرا

باز عشق آمد که از زیر کلیم عافیت   آورد بیرون فصیحی طبل پنهان مرا

---

[209] پرستار سر زلفی...... ای‌مان را S ؛ ..... KM

[210] آن S ؛ ..... KM

[211] افزاید S ؛ به فزاید KM

[212] حرمان KM ؛ پنهان S

72

عشـــق کـــرم آمـــوز در آمـــد ز در مـــا — صـــد قافلـــه غـــم ریخـــت ز دل بـــر جگـــر مـــا

کاهـل نظـری[213] بـین کـه بصـد جـذب تجلـی — هرگـــز نرســـد تـــا ســـر مژگـــان نظـــر مـــا

مـــا نالـــه فروشـــان جـــرس محمـــل دردیـــم — جـــز نالـــه کســـی نیســـت رفیـــق ســـفر مـــا

مـــا مـــرغ بهشـــتیم و ز پـــرواز نیفتـــیم — غـــم نامـــه گشـــایند گـــر از بـــال و پـــر مـــا

هـــر جـــا کـــه بـــود داغ غمـــی کـــاش کنـــد عشـــق — بـــر[214] ذمـــهٔ[215] او فـــرض طـــواف جگـــر مـــا

مـــا شـــعلهٔ شـــمعیم ولـــی حیـــف کـــه فـــردا — جـــز بـــر پـــر پروانـــه نیابنـــد اثـــر مـــا

از مـــا بجـــز از نالـــهٔ خـــونین اثـــری نیســـت — از نالـــهٔ مـــا پـــرس فصـــیحی خبـــر مـــا

73

هنـــوز شـــعله فشانســـت آه حســـرت مـــا — هنـــوز غرقـــه بخونســـت چشـــم عشـــرت مـــا[216] 68a

بـــدور حســـن تـــو چنـــدان مـــریض دارد عشـــق — کـــه مـــرگ را نشـــود فرصـــت عیـــادت مـــا

74

بـــر خیـــز و کـــوی جلـــوهٔ مالـــک رقـــاب را — تـــا همچـــو مـــاه اســـیر کنـــد آفتـــاب را[217]

آن چشـــم مســـت ســـاقی آشـــفتگان بســـت — در شیشـــه ریـــز از قـــدح امشـــب شـــراب مـــا

75

مـــا و مـــن بـــر لـــب مرغـــان چمـــن بســـیار اســـت — مـــا چنینـــیم کـــه هســـتیم ســـخن بســـیار اســـت

کشـــته بـــی تیـــغ شـــو بـــی کفـــن آور بـــر خـــاک — منـــت تیـــغ و تمنـــای کفـــن بســـیار اســـت

---

[213] نظری KM؛ قدمی S

[214] بر KM؛ در S

[215] ذمهٔ KM؛ ذمت S

[216] غزل ناتمام.

[217] غزل ناتمام.

کو سری لایق فتراک و تنی در خور خاک[218] ۔ ور نه میدان غمش را سر و تن بسیار است 68b

سینه بگدازم و دل خون کنم و جان سوزم[219] ۔ شعلهٔ شوقم و خاصیت من بسیار است

توبه ای نیست فصیحی که شکستی ارزد ۔ ور نه در[220] دولت می توبه شکن بسیار است

76

دوش غم بر گریه های زخم ما خندید و رفت ۔ پاره ای بر ریشهای[221] ما نمک پاشید و رفت

عید نومیدی مبارکباد کز رویش نگاه ۔ همچو اشک حسرتم در خاک و خون غلطید و رفت

شب در آمد غم درون از رخنهای سینه ام ۔ دامنی داغ جگر از هر گیاهم چید و رفت

مرهم الماس می پنداشت زخمم چاره جوست ۔ آمد و روی تظلم بر زمین مالید و رفت

بر سر نعش فصیحی اینقدر فریاد چیست ۔ بر در غم بینوایی پاره ای نالید و رفت

77

بر گوش[222] دلم زمزمهٔ توبه حرامست ۔ این گوش پرستار نوای لب جامست

صید تو بمنقار وفا پر کند از بال ۔ هر پر که نه آن شیفتهٔ طرهٔ دامست

بیهوده میفروز جبین دوزخ کین را ۔ کار جگر خسته بیک شعله تمامست

با قافلهٔ مصر ز یوسف اثری نیست ۔ ورهست شمیمی گل خود روی مشامست

آن خسته شهیدست فصیحی که نداند ۔ الماس کدام و جگر ریش کدامست

78

بی بصر دیدهٔ ارباب هوس حیرانست ۔ زانکه بر دیدهٔ تصویر نظر پنهانست 69a

در گریبان دری دیدهٔ ما روز نخست ۔ پنجهٔ غم شده فرموش کنون مژگانست

---

[218] خاک KM؛ چاک S

[219] و جان سوزم S؛ جام نسور KM

[220] در S؛ از KM

[221] پاره ای بر ریشهای S؛ پارهٔ بر ریشها KM

[222] ..... S؛ و KM

دیده بگداخته نخل مژه را دادم آب — وین زمان میوهٔ سیراب ترش حرمانست
رخ ز بی رونقی شمع نگاهم مفروز — روزگاریست که بی روی تو در زندانست
کفر از غصه چو زلف تو سیه پوش نشست — که درین دام چرا صید نخست ایمانست
ناله را پردهٔ جان صاف کند از تب درد — ور نه بر شعلهٔ ما بی هنری بهتانست
گریه گر دیده گذارست فصیحی گله چیست — کشتی نوح شکستن هنر طوفانست

79

بت دوش از ملال تو از خود خبر نداشت — ظالم بخود گمان ستم اینقدر نداشت[223]
گفتم بدل بگیردت اندر بدن گرفت — آه نکرده کاز وقوف اثر نداشت
حسنت هزار شعبده در عرصه داشت لیک — تبخال درد بر لب تنگ شکر نداشت

80

ناله رازیست که در سینه نهفتن ستم است — گوهر گوش بدین نیش نسفتن ستم است 69b
خواب نامحرم و در دیده رخش پرده نشین — گر همه بر دم تیغست که خفتن ستم است
راز حسن از دم روح القدس آزرده شود — سر هر موی زبان کردن و گفتن ستم است
دیده خمیازه کشد بی می نظارهٔ او — ورنه بیدوست برین غنچه شکفتن ستم است
نوبهار جگر ریش فصیحی غم اوست — گرد اندوه ازین غمکده رفتن ستم است[224]

81

بی سبب زلفش اضطراب نداشت — تا ب بیداد پیچ و تاب نداشت
هیچگه سنبلی چنین شب و روز — دامنی پر ز آفتاب نداشت
دل بدریوزه پیش چشم آمد — چه کند بی نوا شراب نداشت

---

[223] غزل ناتمام.

[224] است S ؛ ..... KM

خونفشان گشت چشم و نیکو شد | جیب رسوائیم گلاب نداشت
زو وفا خواستم به تیغم زد | این سخن غیر از این جواب نداشت
می نهفتش ز رشک ایزد لیک | در خور حسن او نقاب نداشت
شب فصیحی ز تشنگی جان داد | عشق گویا دگر شراب[225] نداشت

82

هزار گل زجگر در کنار خندهٔ ماست | خزان عافیت ما بهار خندهٔ ماست
برون بهشت و درون دوزخست پرهیزید | از آن گیاه که در مرغزار خندهٔ ماست 70a
هزار شکر که حساد ما نمی دانند | که گریه تازه گل نوبهار خندهٔ ماست
ز زخم بسکه شکفتیم نوبهاران را | هزار قافله در زیر بار خندهٔ ماست
گرت ز زهر فصیحی لبالبست ایاغ | نگاه دار که آن یادگار خندهٔ ماست

83

نوبهاران از در این باغ و بستان باز[226] گشت | خندهٔ نومید از لب گلهای خندان باز گشت
وای بر یعقوب ما کز بعد چندین انتظار | کاروان مصر از نزدیک کنعان باز گشت
هر نگه گر موجهٔ خون جگر بیرون فتاد | بیجمال دوست سوی چشم گریان باز گشت
بی تو هر شب را بعمری دل بروز آورده بود | بخت بر گردید و آن شبهای هجران باز گشت[227]
شمع سان گویی فصیحی شد کفن پیراهنم | زانکه خورشید امشبم دست از گریبان باز گشت

84

ستم ز نرگس مستت ستمگری آموخت | جنون ز زلف سیاه تو ابتری آموخت

---

[225] شراب KM؛ سراب S

[226] باز S؛ تازه KM

[227] گشت S؛ ..... KM

ترا خدایی آموزد ار اراده کنی   به یوسف آنکه طریق پیمبری آموخت
ترا بحسن ستایش کنند و زان غافل   که حسن هم ز جمال تو دلبری آموخت
چه یوسفی تو که از ذوق نامه بردن ما   رو آن دلبر کنعان کبوتری آموخت
بکنجهای قناعت فرو نیارد سر   زهمت آنکه فسون توانگری آموخت 70b
شدیم بلبل و از بخت ما درین گلشن   بهار همچو خزان کیمیا گری آموخت
مدار درس نکو اختری فصیحی بود   در آن دیار که بختم بد اختری آموخت

85

خاکستر این سوخته را باز توان سوخت   صد مرتبه زیباتر از آغاز توان سوخت
نامرد حریفست[228] شکیب ارنه درین بزم   از شوق نیازی جگر ناز توان سوخت
آنجا که خموشی لب شیون بگشاید   صد گوش بیک شعلهٔ آواز توان سوخت
باغ دلم و تشنه لب سوختن خویش   برگ گلم از شبنم اعجاز توان سوخت
خاکستر پروانه پرد سوی تو ای شمع   کی در پر مشتاق تو پرواز توان سوخت
رازیست بهر سوی[229] فصیحی غم ما را   ز آب مژه قفل در این راز توان سوخت

86

آتش به از گلست[230] کش آسیب خار نیست   خون بهتر از میست که آن را خمار نیست
از بس هجوم گریه ز دریای چشم من   هر قطره لجه ایست که آن را کنار نیست
بر گلستان غیر بهار است چار فصل   باغ مراد ماست که هیچش بهار نیست
ای هوشمند صحبت می مغتنم شمار   چو[231] می درین دو میکده یک هوشیار[232] نیست

---

[228] حریفست KM؛ حریفیست S

[229] سوی KM؛ موی S

[230] گلست S؛ گلیست KM

[231] چو KM؛ خز S

خوش گلشنیست عافیت اما در انجمن　　گلهای داغ بر سر جان فگار نیست 71a

ساقی مده شراب که در کام عیش ما　　بی خون گر آب خضر بود خوشگوار نیست

گویا از این خرابه فصیحی کشید رفت　　کامروز آسمان و زمین سوگوار نیست

87

شب بی خبرم حرف فراقت بزبان رفت　　گوشم بخروش آمد و هوشم بفغان رفت

روید چو ز خاکم جگر پاره بهاران　　دانند که بر چه[233] ز بیداد خزان رفت

زان غنچه طلب نکهت همت که لب خویش　　نالوده بیک خنده ز گلزار جهان رفت[234]

بیهوده درین بادیه مشتاب که از شوق　　نقش قدم کعبه روان هم پی شان رفت

بگداخت ز بس از تب هجر تو فصیحی　　شب سوی عدم دست بداماں فغان رفت

88

ماغریبان را ز ناکامی کنار جان پر است　　دیده از خون جگر لبریز و دل را فغان پر است[235]

ره نمی یابد اجل هم بر سر بالین ما　　بسکه ماتم خانهٔ ما از غم هجران پراست

نیستم آگه که بر دل ناوك شوقم که زد　　لیک می بینم که بازم سینه از پیکان پراست[236]

بر سر کویت شهیدان خاك گشتند و هنوز　　همچنان از خون دلشان دیده و دامان پراست[237]

های های گریه ام را خنده پندارند خلق　　با وجود آن کز اشکم دامن دوران پراست

پارسا دامن کشان گو بگذر اندر کوی دوست　　زانکه از خون شهیدان خاك این میدان پراست[238] 71b

ای فصیحی درد میخواهند در بازار عشق　　ور نه جیب قدسیان هم از در ایمان پراست

---

[232] هوشیار S ؛ ..... KM

[233] چه KM ؛ ما S

[234] رفت S ؛ ..... KM

[235] پراست S ؛ ..... KM

[236] پراست S ؛ ..... KM

[237] پراست S ؛ ..... KM

[238] پراست S ؛ ..... KM

89

عالم ز ما تهی و ز افغان ما پر است　　شد عندلیب خاک و چمن از نوا پر است
در دل نکنجدم غم هجر و امید وصل　　کین آینه چو روی بتان از صفا پر است
خونریز و شاد زی که لب تشنگان تو　　گر از نفس تهیست ولی از دعا پر است[239]
خوبان هزار سنگ جفا بر دلم زنند　　وین شیشهٔ شکسته همان از وفا پر است[240]
مضراب گیر نیست فصیحی ز بس گداخت　　ورنه چو تار چنگ تنش از نوا پر است

90

شه محبتم و ملک غم بلاد من است　　عمارت جگر از شعله عدل و داد منست
جهان در دم و کنعانیان نیند آگه　　که نور دیدهٔ یعقوب در سواد منست
درین چمن چو بینی گیاه تشنه لبی　　ز شعله آب دهش کان گل مراد منست
خزان گلشن خویشم و لیک عالم را　　بهارم و نفس روح قدس باد منست
جگر بتحفه فرستد بخلد همره آه　　از آن شرار که دوزخ در نهاد[241] منست
ز دود و اخگر باشد گلاه و نعلینم　　براه گر مروان شعله اوستاد منست
ز رشک رانده ام از یاد خود فصیحی را　　چو جلوه گاه تمنای دوست یاد منست 72a

91

امشب از شعلهٔ آهم جگر غم می سوخت　　بر من و زندگی من دل ماتم می سوخت
برق شوقی که ز خاکستر بلبل می جست　　ذوق آرایش گل در دل شبنم می سوخت
مرهم از زخم دلم خون جگر سوختگان　　درد میچید و دل از غیرت مرهم می سوخت

---

[239] است S؛ ..... KM
[240] است S؛ ..... KM
[241] دوزخ در نهاد KM؛ در دوزخ نهاد S

دم عیسی شد و رسوایی اعجاز کشید[242] — دود آن شمع که در خلوت مریم می سوخت
مست یکرنگی عشقیم فصیحی کامشب — در یک آتشکده تا محرم و محرم می سوخت

92

بی روی او نظاره ز چشمم برون نشست — چون موج غصه بر سر دریای خون نشست
می گفت غم چو نالهٔ لب شعله میفشاند — کین نغمه در مصیبت صد ارغنون نشست
عقلم به باغ خویش گل خرمی ندید — چون شعله رفت و در دل داغ جنون نشست[243]
خون می گریست عشق که دل در جهان نماند — چون زخم تیشه در جگر بیستون نشست
از بهر بخت خویش فصیحی هزار بار — فالی زدیم قرعه ولی واژگون نشست

93

باز دل در موج تبخال از تب حرمان کیست — لخت لختش در خروش از شعلهٔ هجران کیست
جان ما خود بال افشان از پی محمل برفت — یارب این مسکین که میسوزد فراقش جان کیست[244] 72b
سرگران گر بر مزار کشتگان بگذشت درست — بر لب زخم شهیدان نوحه پس قربان کیست
دست ما از دیده در هجران فزون بگریستی — گر بدانستی که مسکین دور از دامان کیست
سالها شد کز فراق ما فصیحی پاک سوخت — این نگاه خونچگان از دیدهٔ گریان کیست

94

باز دل بر در غم طرح محبت انداخت — بر سر شعله چو خس رخت اقامت انداخت
ای سگ دوست بجانت که چو غم جانم خورد — استخوانم را در دوزخ حسرت انداخت
ریسمان نفسم را غم ایام گسیخت — دلو عمرم بته چاه قیامت انداخت
دل بصد حیله شد آبستن طفل طربی — دید بخت سیهم را و بساعت انداخت

---

[242] کشید KM؛ کند S
[243] نشست S؛ ..... KM
[244] کیست S ؛ ..... KM

گر چه زین پیش مصیبت بدل آتش می زد   ماتم آتش در جان مصیبت انداخت
فطرت پست فصیحی است که در روز ازل   خلعت همت بر دوش قناعت انداخت

95

وفای عهد ز خوبان عهد ما غلطست   نسیم عافیت از گلشن بلا غلطست
کتاب حسن بر استاد عشق خواندم گفت   درین میانه همین آینه وفا غلطست
حدیث طور شنیدی بکوی عشق گذر   ز ما مپرس که این قصه راست یا غلطست
حیا بگوش ادب دوش در چمن می گفت   که خندهٔ گل و بیتابی صبا غلطست 73a
زبان عشق خموشیست لب ز ناله ببند   که در طریق ادب عرض مدعا غلطست[245]
پراست غنچهٔ خاموش را ز گل آغوش   بعندلیب بگوئید کین نوا غلطست
بدوست قصهٔ جان دادن فصیحی را   چو هجر گفته دگر گفتگوی ما غلطست

96

چه آب روی که آن را نه عشق روی تو ریخت   کدام خون که نه بر خاکش آرزوی تو ریخت[246]
شکست ساغر ما را بسنگ بدنامی   نخست آنکه می حسن در سبوی تو ریخت[247]
بگیش عشق همی خونبهاش باید داد   زمانه خون کسی را که نه بکوی تو ریخت

97

چون عدم از بر عالم برخاست   بهم آغوشی ما غم بر خاست[248]
هر کجا صبح زدم چتر نشاط   شام از آن نوحهٔ ماتم بر خاست[249]

---

[245] غلطست S؛ ..... KM

[246] غزل ناتمام.

[247] ریخت S؛ ..... KM

[248] بر خاست S؛ بر خواست KM

[249] بر خاست S؛ بر خواست KM

خواب با دیدهٔ بختم چو نشست | رسم آسایش از آنهم بر خاست[250]

دُرد جامم بجهان افشاندند | شعلهٔ شوق ز عالم بر خاست[251]

کشتهٔ خنجر شوقت در حشر | همه تن روح مجسم بر خاست[252] 73b

قصهٔ درد فصیحی گفتند | شیون از عالم و آدم بر خاست[253]

98

شناخت ذوق بهار آنکه گل بدامان ریخت | چو چید از جگر لاله داغ بر جان ریخت

ز بی مروتی ابر این چمن سوزم | که بر من آتش و بر خار و خس گلستان ریخت[254]

چه ناامیدی در خواب دیده آمد جوش | که جای اشک همه شب نگه ز مژگان ریخت

چه چشم بد دگر این روزگار بر هم زد | که دسته دسته مرا نیش بر رگ جان ریخت

کسی ز تشنگی راه کعبه ایمن شد | که خوش از مژه هم در سر بیابان ریخت

نظر ز داغ جگر یافت دیده ام کامشب | ز نیم قطره سرشک آبروی طوفان رِیخت

ز بیم صاحب گلشن سحر فصیحی چید | ز جیب لاله و گل چاک و در گریبان رِیخت

99

امشب از دولت دیدار تو عید نظر است | دیده را بر سر هر یک مژه رقص دگر است

از نگه دیده سبکبال ترآید[255] سویت | مژه پنداری بر دیدهٔ مشتاق پر است

رتبهٔ حسن بلندست چه حاجت به نقاب | بهر منع نگهی کز مژه کوتاهتر است

نگه از روی تو آمد مژه کرد استقبال | وین زمان دیده ز رشک مژه خونین جگر است

---

[250] بر خاست S؛ بر خواست KM

[251] بر خاست S؛ بر خواست KM

[252] بر خاست S؛ بر خواست KM

[253] بر خاست S؛ بر خواست KM

[254] ریخت S؛ ..... KM

[255] سبکبال ترآید S؛ سبکبال تراست KM

تشـــنهٔ خـــون اثـــر بـــود فصـــیحی آهـــم ویـــن زمـــان ســـبزهٔ ســـیراب بهشـــت اثـــر اســـت 74a

100

از دل هـــزار لخـــت بچشـــمم نثـــار رفـــت جـــز داغ هـــر چـــه بـــود دریـــن لالـــه زار رفـــت

ضـغمم چنـان گـداخت کـه طوفـان اشـک دوش صـد جـا نشسـت از مـژه تـا در کنـار رفـت

آندیـــده کـــو ذخیـــرهٔ دیـــدار مـــی نهـــاد نیرنـــگ بخـــت بـــین کـــه بـــدنبال یـــار رفـــت

بگذشـت عمـر و غنچـه مـا نـا شـکفته مانـد ایـن مـاتم دگـر کـه ز بـاغم بهـار رفـت

ایکـــاش پیشـــتر ز فصـــیحی نمردمـــی تـا دیـدمی چـه بـر سـرش از هجـر یـار رفـت

101

سـاقی کـه مـی خـود همـه در جـام شـما ریخـت مسـتی همـه در بـاده و پیمانـهٔ مـا ریخـت

مـن چـون مـژه از نشـو و نمـا مانـده و چشـمم سـرمایهٔ صـد ابـر بـرین خشـک گیـا ریخـت

مغـرور گـرم گلشـن خـود را بعبـث سـوخت کـاتش بـود آن آب کـه از روی گـدا ریخـت[256]

رفـتم کـه کـف پـای سـگان تـو ببوسـم رنـگ از رخ گلهـای گلسـتان حیـا ریخـت

غـم دیـد کـه بیدانـه فصـیحی نشـود صـید آورد کـف اخگـر و در دام بـلا ریخـت

102

آن نسـیمم کـه سـر و بـرگ خـس و خـارم نیسـت خانـه زاد چمـنم لیـک بگـل کـارم نیسـت

جـنس دردم کـه دریـن رسـته بجـانم بخرنـد چکـنم طـالع نـازی ز خریـدارم نیسـت 74b

نخـل انـدوهم و صـد گونـه گلـم هسـت و لیـک گـل شـاداب تـر از دیـدهٔ خونبـارم نیسـت[257]

شـربت وصـل کنـد درد مـن افـزون چکـنم هـیچکس را خبـری از دل بیمـارم نیسـت

داغ لالـــه نگهـــم را بتماشـــا بفریـــب ورنـه صـلحی بهـوای گـل و گلـزارم نیسـت

---

[256] ریخت S؛ ..... KM

[257] نیست S؛ ..... KM

بسکه نظاره پرستم نگه هر دو جهان　　خرج یکروزهٔ این چشم تلفکارم نیست
سیر آتشکدهٔ عشق فصیحی کردم　　شعلهٔ شوختر از آه شرر بارم نیست

103

نخل طلبم هیچ مرا برگ و بری نیست　　فرزند خزانم ز بهارم خبری نیست
از باغ وفا مگذر اگر تشنهٔ کامی　　کانجا همه گر بید بود بی ثمری نیست
بر بام و در دوست تجلی نفشاندند　　گویا که در این کوچه پریشان نظری نیست
گویند که بیگانه پرستست غم دوست　　صد شکر که بیگانه تر ازما دگری نیست
روزی که در گنج گرم باز کند حسن　　سرمایهٔ ما هیچ بجز چشم تری نیست
لخت دلم از دیده کند سوی تو پرواز　　مشتاق ترا شوق کم از بال و پری نیست
گر لذت داغ جگر اینست فصیحی　　صد حیف که بر هر سر مویم جگری نیست

104

در مذهب ما هر چه بجز دوست حرامست　　گر خود همه ذوق طلب اوست حرامست 75b
لاف چمن آرایی غم بلبل ما را　　بی ناله بتن گر همه یکموی[258] حرامست
نظارهٔ هر دیده که پرورده بخون نیست　　زاندیده تماشای رخ دوست حرامست
بر شیفتهٔ تابش خورشید محبت　　گر سایهٔ آن قامت دلجوست حرامست
پیمان شکنان را سرما نیست که بر ما　　گر خود شکن طرهٔ گیسوست حرامست
کو دیر که در صومعهٔ زشت پرستان　　دیدیم هر آن جنس که نیکوست حرامست
با دوست نکنجیم بیک پوست فصیحی　　وین طرفه که بیدوست بتن پوست حرامست

105

کارم چو زلف یار پریشان و درهمست　　صد بحر خفته در جگر و دیده بی نمست

---

[258] یکموی KM؛ یکموست S

یک دیده از برای تماشا کفایتست — لیک از برای گریه هزار ار بود کمست
با انقلاب دهر چه سازم که درد دوست — دیروز ریش بوده و امروز مرهمست
نشکفته بهترم بگذاری[259] صبا مرا — کین غنچه همچو داغ پر از دود ماتمست
آگه نیم ز آمدن و رفتن بهار — دانم همین قدر که همه موسم غمست
در بار اشک بند نظر را که نزد دوست — نامحرمست گریه ولی دیده[260] محرمست
نازم بفیض باغ جمالت که یک نگاه — بر گل سموم و بر گل روی تو شبنمست
دل پر ز مهر تست عزیزش نگاه دار — جام از منست لیک پر از بادهٔ جمست 75b
یک پرده بیش نیست فصیحی نوای عشق — پندار گوش ماست که گه زیر و گه[261] بمست

106

چون غنچه دلم شیفته و دل نگرانست — از شوق نسیم چمنی جامه درانست
بر داغ من آتش مفشان کین گل بد روز — بد نام کن سلسلهٔ باد خزانست
ما پیر خرابات بجز غم نشناسیم — کز همت او دیدهٔ ما شعله فشانست
نازک شدن رشتهٔ عهد و نگسستن — رمزیست که تفسیر وی آن موی میانست
از شش جهتم پرتو خورشید درآمد — چون دید که بر پیکر من سایه گرانست
یک لخت جگر بر مژه بی داغ غمی نیست — من کوه غمم دامن من لاله ستانست
یکموی من از دوست[262] تهی نیست فصیحی — وین طرفه که هر موی براهی نگرانست

107

در می زنم چه شد که[263] گشایش پدید نیست — قفل مرا معامله ای با کلید نیست

---

[259] بگذاری S؛ مگذاری KM
[260] گریه ولی دیده S؛ دیده ولی گریه KM
[261] گه S؛ ..... KM
[262] دوست S؛ دست KM

صد ابر رحمت آمد و دل شبنمی ندید   گویا که این گیاه خدا آفرید نیست

سهو کتاب رسم فزون از حدست لیک   سهوی چو سهو تهنیت روز عید نیست

صد بحر خون ز هر مژه طی کردم و هنوز   پایان کار گریه شوقم پدید نیست 76a

بعد از وداع دوست فصیحی شهید عشق   گر نیم لحظه زنده بماند شهید نیست

108

کی ز ماتمخانهٔ ما دود افغان بر نخاست   کی غم از بالین ما با چشم گریان بر نخاست[264]

در زمین سیل خیز دیدهٔ گریان ما   کی نشست اشکی که چون برخاست طوفان برنخاست[265]

صد نسیم آمد ز مصر و بوی پیراهن رساند   ناتوانی بین که گردی زین بیابان بر نخاست[266]

من ندانم بود چشم خونفشانی یا نبود   اینقدر دانم که این طوفان ز دامان بر نخاست[267]

ذوق بی سامانیم هر چند بر بالین نشست   این سر آشفته بخت از خواب سامان بر نخاست[268]

یک جهان زخم از دم تیغ تو بر هر مو شگفت   از سر جان کشته تیغ تو آسمان بر نخاست[269]

شکر فیض نوبهار غم فصیحی چو نکنم   کز گلم یک لاله بی چاک گریبان بر نخاست[270]

109

برون شدن ز دلم درد را چه امکانست   که درد شوخ عنان نالهٔ تنگ میدانست

درون کعبه حرم جوی را بیابانهاست   که هجر کام نخستین یک بیابانست

---

[263] چه شد که S؛ ..... KM

[264] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

[265] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

[266] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

[267] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

[268] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

[269] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

[270] بر نخاست S؛ بر نخواست KM

110

دیریست که نظارهٔ ما گوشه نشین است   بیدوست در اقلیم وفا رسم چنینست[271] 76b

هجر تو حرف اول دیوان محنت است   این چاکهای سینه گل باغ فرقتست

غمهای مرده در دل ما زنده کرد هجر   گویا شب فراق تو روز قیامتست

111

عشق هر جا دست با غیرت پی پیمان دهد   وصل آنجا جان ستاند هجر آنجا جان دهد

ما و آسایش معاذالله که صِید عشق را   آب حیوان در جگر خاصیت پیکان دهد

عشق با هر کس نیاسازی بر آید نام وصل   در مذاقش لذت خونابهٔ هجران دهد

خواب را بر چشم مستان اجل سازم[272] حرام   بعد قتلم خوی او گر رخصت افغان دهد

نشاء شوق فصیحی هر دم افزونتر شود   عشق هر چندش شراب از ساغر خوبان[273] دهد

112

بباده صوفی ما صاف از ریا نشود   که تار سبحه بمضراب خوشنوا نشود 77a

بگل نکو نیم اما شهید نام گلم   که از فسون نیاز بهار وا نشود

ترا چه جرم که حکم غرور حسن اینست   که وعدهای تو از صد یکی وفا نشود

اگر بخلد روم سوز دل همان باقیست   سموم بادیه در گلستان صبا نشود

سحاب عفوفصیحی بجرم ما چه کند   بقطرهٔ گل عیش بهار وا نشود

113

تا گلستان بود کی پر خار بیدادم نبود   گوش گل کی شعله پوش از جوش فریادم نبود

شیشه ام در بیستون غلطید و آسیبی ندید   سعی شیرین بود اما بخت فرهادم نبود

---

[271] دیریست که .... رسم چیست KM؛ ..... S

[272] سازم S؛ سازیم KM

[273] خوبان KM؛ حرمان S

تا در دارالشفای عشق بردم زخم خویش مهربانتر مرهمی از تیغ جلادم نبود

بیکسی بنگر که با این ترکتاز هجر دوش نالهٔ هم پاسبان محنت آبادم نبود

نالهای نو گرفتاران غم را لذتیست ور نه این یک مشت پر مقصود صیادم نبود[274]

بار ننگ نقطهٔ موهوم ما را بر نتافت دوش این پر کار و ورنه مقصد ایجادم نبود

ناله واری گر نفس داری فصیحی شکوه چیست وای جان من که شب سامان فریادم[275] نبود

114

رمزیست خط دوست که چون بخت بر آید آب سیه از چشمهٔ خورشید بر[276] آید 77b

آهسته تر ای دیدهٔ گستاخ که آنجا پروانه نهان از نظر بال و پر آید

چون ماهی ساحل طپد[277] از آرزوی دل زخمی که شهیدان ترا بر سپر آید

در مذهب ما بر لب تسلیم حرامست هر ناله که نشگفته ز باغ جگر آید

خاموش فصیحی که بیک ناله نیرزد حسنی که در آغوش خیال و نظر آید

115

یک ناوک ارنه در دل صد پاره بشکند رنگ نفاق بر رخ ستاره بشکند

هر لحظه بشکند نفس از بار بی بری کاش این نهال بیهده[278] یکباره[279] بشکند

زانجا که فتنه جویی حسن ستیزه خوست مژگان ز یاد دامن نظاره بشکند

عشقش کند بداروی بیچارگی درست گر شیشه آب ز کش مکش خاره بشکند

هر شب کنم ز درد نفس صاف و تن زنم ترسم ز ناله ام دل سیاره بشکند

---

274 نبود S؛ ..... KM

275 فریادم KM؛ ایجادم S

276 بر KM؛ سر S

277 طپد S؛ طپید KM

278 بیهده S؛ بیهوده KM

279 یکباره S؛ یکبار KM

گویم شهید کیست فصیحی ولی مباد　　رنگ حیا در آن گل رخساره بشکند

116

دیده امشب ره نظاره بپایان آورد[280]　　بصد افسون نگهی تا سر مژگان آورد
راه آباد بسی بود ولی غمزهٔ دوست　　بلب کوثرم از راه بیابان آورد 78a
داد سرمایه بتاراج دل و آخر کار　　خبر یوسف گم کشته به کنعان آورد
تازه کردند ملایک بتو ایمان نیاز　　کفر چون دید خطت را بخود ایمان آورد[281]
سنبل دوست پریشان خود است ارنه بهار　　باد را دست هوس بسته به بستان آورد
نام منصور برد عشق و لب خویش مکد　　کز زبان تو نوایی بگلستان آورد
کفنی جوی فصیحی که سحر چاک غمی　　خبر مرگ گریبان سوی دامان آورد

117

کو جنون تا هر نفس لب در سراغی گم شود　　سینه همچون موج در گرداب داغی گم شود
تنگ چشمی بین که در بزم قدح نوشان شوق　　خواهش پروانه در دود چراغی گم شود[282]
شوق گل را نیست[284] مغز آشفتگان دوست را　　نکهت فردوس ترسم در دماغی گم شود[283]
کم شود تا کی لبم در نوشخند عافیت　　بخت کو تادر مبارکباد داغی گم شود
مهربانی بین که خون از نالهٔ بلبل چکد　　گر بطرف باغ ما آواز زاغی گم شود
ما فصیحی وار مست همت آن قطره ایم　　کو درین میخانه در درد ایاغی گم شود

---

[280] آورد S ؛ آرود KM
[281] آورد S ؛ ..... KM
[282] شود S ؛ ..... KM
[283] شود S ؛ ..... KM
[284] گلرانیست S ؛ اگرانیست KM

118

مگر بازم دل از زخم جفایی شاد می گردد   که مرگم گرد جان بهر مبارکباد می گردد

بفتراک محبت من همان صید گرفتارم   که بسمل کشته و گرد سر صیاد می گردد 78b

بجای بادهٔ خون در ساغر است امروز خسرو را   همانا یاد شیرین در دل فرهاد می گردد

فصیحی زار می نالد مگر جان می دهد از غم   که امشب ماتمی بر گرد این فریاد می گرد

119

یاد آن شبها که بزم عیش ما آباد بود   شمع ما از بینوایی شرمساز باد بود

از لب زخم شهیدان جوش می زد شکر دوست   لیک در گوش حریفان ناله و فریاد بود

حسن طاعت بین که در محشر شهیدان ترا   نامهٔ اعمال پر حرف مبارکباد بود

بی مروت نیست حسن ار دوست باشد بی وفا   روی شیرین در دل خسرو سوی فرهاد بود

لذت شهد شهادت بر فصیحی شد حرام   بسکه مسکین شرمسار خنجر جلاد بود

120

هر قطره خون گرم که از دل در اوفتد   دوزخ شود اگر همه در کوثر اوفتد

آه این شهید کیست که خونش زمان زمان   خیزد ز خاک و در قدم خنجر اوفتد

مستم چنان ز بادهٔ حیرت که می سزد   کز دست داغهای جگر ساغر اوفتد

بنشینم و چو ماتمیان نوحه سر کنم   هر جار هم بتودهٔ خاکستر اوفتد

این سیل اشک موجهٔ رحمی که بیکسم   این کهنه دیر بو که مرا بر سر اوفتد

آن نامه ام که چشمهٔ خون جگر شود   هر سایه کز کبوتر نامه بر اوفتد 79a

گر بند دشمنست ز آزادگی بهست   فیروز بخت مهره که در ششدر اوفتد

عشق آید ار بمیکدهٔ ما ز نسیم جام   چون شعله مست گردد و چون اخگر اوفتد[285]

---

[285] اوفتد S ؛ ..... KM

دل در تن فسرده فصیحی بیفسرد   چون اخگری که بر سر خاکستر اوفتد

121

گر نقاب از رخ بگیری آفتابم می کشد   ور گذاری این چنین رشک نقابم می کشد
شعله ام در تشنگی بی تاب آن[286] پیر مغان   آتشی داری گرم فرما که آبم می کشد
بسکه گلزار دلم از تشنگی شد شعله زار   غرقهٔ دریایم و شوق سرایم[287] می کشد
آرزوی دوزخم در آتش عصیان فکند   ای خدا رحمی که هجران عذابم می کشد[288]
بر سر بازار رعنایی فصیحی روز و شب   خودفروشیهای ماه و آفتابم می کشد

122

دیده هرگز خویشتن را صید شهبازی نکرد   بال برهم زد تمام عمر و پروازی نکرد
لاف اقبال کلیدی زد زبانم سالها   لیک هرگز فتح قفل مخزن رازی نکرد
دوش غم را لذت انجام در آغاز بود   عقل کانجا می ندارد کارش آغازی نکرد
عشقم از بس کرد پنهان رفتم از یاد حبیب   آنچه محرم کرد با من هیچ غمازی نکرد
چشم مستش را فصیحی صد هنر بیش است لیک   خویش را هرگز شهید جلوهٔ نازی نکرد 79b

123

تنم از داغ حسرت رشک آتشگاه کبران شد   ز فیض نوبهار غم سراپایم گلستان شد
بآب عافیت گفتم غبار درد بنشانم   نظر در دیده ام اشک و نفس در سینه طوفان شد
بیاد گلرخی شب با حریفان می زدم ساغر   که از خون کبابم چهرهٔ آتش گلستان شد
نشد شوقم تسلی هیچگه یا آنکه چشم من   تهی گشت از نظر هر گه که بر روی تو حیران شد[289]

---

[286] آن KM؛ ای S
[287] شوق سرایم S؛ شوق سپرها آبم
[288] می کشد S؛ ..... KM
[289] شد S؛ ..... KM

فصیحی، دار رسوایی بخویش از ننگ می پیچد … همانا باز سودایی سرت را ذوق سامان شد

124

چون امتنان کبر حدیث نسب کنند … رندان خاکسار سخن از حسب کنند

اجزای من چو نام تو گیرم یکان یکان … چون جان خستگان غمت[290] طوف لب کنند

اینست اگر غرور بتان روز باز خواست … ترسم دیت ز خضر و مسیحا طلب کنند

جانم فدای غم که مریضان آن دیار … چون شعله جان دهند چو بدرود تب کنند

نسبت بجلوهٔ تو[291] تجلی کند درست … چون دودمان حسن حدیث نسب کنند

از ناله لب مبند مبادا درین چمن … چون غنچه ات بخندهٔ شادی ادب کنند

از بیکسان بترس فصیحی که این گروه … روز زمانه را بیکی آه شب کنند

125

سر آشفته بختم تا یکی بر خویشتن خندد … چو غنچه کاش این سر در گریبان کفن خندد 80a

تو گر صیاد خونریزی من آن صید گرفتارم … که چون بسمل شوم هر قطره خونم چمن خندد

چو از مهر و وفایت قصه آغازم زبان گرمی[293] … چو از صبرو شکیب خویشتن لاف سخن خندد[292]

ذخیره ست آسمان را خنده های خرمی بر لب … که تا روزی بکام خویشتن در مرگ من خندد[294]

چه ابر تیره بختم من فصیحی کاندرین گلشن … چو من خندم چمن گرید چو من گریم چمن خندد

126

حسن پیرایهٔ دکان هوس نتوان کرد … شعلهٔ طور چراغ دل حس نتوان کرد

طوطیان گر لب دریوزه بحسرت بستند … شکرستان همه در کام مگس نتوان کرد

---

[290] غمت S؛ ..... KM

[291] تو KM؛ او S

[292] خندد KM؛ ..... S

[293] گرمی KM؛ گرید S

[294] خندد KM؛ ..... S

123

چون[295] حیا پرده نشین شو که گل خوبی را   دست فرسود نگاه همه کس نتوان کرد
بال پر سوز که تا ثروت پروازی هست   بمراد دل خود سیر و[296] قفس نتوان کرد
کو ره شوق که از ناله لبی شاد کنم   خفته در مرحله تقلید جرس نتوان کرد
همه تن بال شو و دامن پروازت[297] گیر   تکیه بر گرم زدیهای نفس نتوان کرد
چه طلسمست فصیحی که ز میدان وفا   پیش نتوان شد ورو باز به پس نتوان کرد

127

تلخکامان مزهٔ شهد هوس نشناسند   سایه پرورد همایند مگس نشناسند   80b
داد ازین شعله مرا جان که چو مرهم کردند   سینهٔ ریشتر از سینهٔ خس نشناسند
نفس سوختگان شعلهٔ طورست و لیک   شعلهٔ طور ندانند و نفس نشناسند
یاد آن قافله کز غم چو حدی ساز کنند   نالهٔ خویش ز فریاد جرس نشناسند
شکرستان نیازند جگر سوختگان   وای اگر لذت پا بوس مگس نشناسند
مصر عصمت چه دیاریست که خوبان آنجا   صورت خویش در آیینهٔ کس نشناسند
طرفه رمزیست فصیحی که بگلزار جهان   بلبلان جمله قفس زاد و قفس نشناسند

128

شب همه شب با صبوری ناله ام در جنگ بود   هر نگه را دامن لخت دلی در چنگ بود
برگ برگ گلشنم در خون حسرت می طپید   بانگ بلبل با نوای گل بیک آهنگ بود
گلشن از ظلم صبا بشگفت ای بلبل بنال   یاد آن روزی که هر سو غنچهٔ دلتنگ بود
آسمان سنجیده[298] با یوسف دل آشوب مرا   در ترازو زینطرف خورشید و زانسو سنگ بود

---

[295] چون S؛ چو KM
[296] و S؛ ..... KM
[297] پروازت S؛ پروازی KM

سیر دیر وکعبه می فرمود دوشم زلف دوست — کفر و دین دیدم شهید دانش و فرهنگ بود
یک جهان امید با من شد درین میدان شهید — ورنه چون نخل مزارم را خزان صد رنگ بود
می درد هر دم گریبانی فصیحی این زمان — سالها دستی که در دامان نام و ننگ بود 81a

129

کسی درین چمن اسرار رنگ و بو فهمید — که شوخ چشمی مرغان هرزه گو فهمید
برو مسیح و بیاسا که سر داغ مرا — کسی که لالهٔ این باغ شد نکو فهمید
کند چو دایره سر در سجود پا فرموش — کسی که قیمت یک کام جست و جو فهمید[299]
چنان بدور تو رسوای خاص و عام شدیم — که راز بادهٔ ما ساغر و سبو فهمید
غریب وادی ایمن چرا ز رشک نسوخت — که دود و شعله درین دیر گفتگو فهمید
نخست حرف فصیحی ز درس ما اینست — که هر که هیچ نفهمید جمله او فهمید

130

فلک خونم بتیغ آن بت بی باک می ریزد — که خون صید[300] را در حسرت فتراک می ریزد
چنان از دوستی خورد آب باغ ما که گر گل را — بیازارد صبا خون از خس و خاشاک می ریزد[301]
برو ای محتسب این ماجرا با ابر فیضی کن — که این آب حیات اندر گلوی تاک می ریزد
ز بس خاک مذلّت ریخت دوران بر سر بختم — چو بر سر میزنم دست مصیبت خاک می ریزد
ندوزم چاک جان از رشتهٔ دل تا نپنداری — که درد عشق او چون در دل افتد چاک می ریزد
بیاسایم اگر روزی فلک را جنبش آساید — که جام عیش ما از گردش افلاک می ریزد
فصیحی طرفه تر زین صیدگه هرگز شنیدستی — که صید اندر چرا و خونش از فتراک می ریزد 81b

---

298 سنجیده KM؛ سنجید S
299 فهمید S؛ ..... KM
300 خون صید S؛ صید خون KM
301 می ریزد S؛ ..... KM

131

غم عشقت بعلم در نکنجد　　بلی این روح در پیکر نکنجد

دلم از مهر غم پر گشت چندان　　که ترسم غم در آن دیگر نکنجد

شهید خنجر شوق تو چندان　　بخود بالد که در محشر نکنجد

شراب شوق ما را نشاء هست　　که در پیمانه و ساغر نکنجد

مریضان بلا بالین غم را　　هوای عافیت در سر نکنجد

فصیحی شاهد نومیدی ما　　حریف صبر را در بر نکنجد

132

هر شبم داغی چنان در گلخن تن بشکفد　　کز عقیقی اشکم این فیروزه گلشن بشکفد

تیره بختی بین که چون نعشم ازین منزل برند　　تازه گلهای تجلی تا بروزن بشکفد

جان شهید غم بذوقی داد کز خونش اگر　　آب یابد باغ گل پیش از دمیدن بشکفد

نقش بت باشد بجای داغ تجویذ جگر　　لاله زار کز سر خاک برهمن بشکفد

در چمن خندیدن گل نوحه بر خود کردنست　　غنچه ای را وقت خوش کز دود گلخن بشکفد[302]

جان فدای جلوه ای کردم که از شادی کفن　　چون گلستان از گریبان تا بدامن بشکفد

ای که می گویی فصیحی بشکف اندر باغ دهر　　کو دو عالم تلخکامی تا دل من بشکفد 82a

133

از روز سیاهم شب هجران گله دارد　　وز صبحدمم شام غریبان گله دارد

لب تشنه فتادیم در آن بادیه کانجا　　از خشک لبی چشمهٔ[303] حیوان گله دارد

در دامن هستی بفغان آمده پایم　　مسکین مگر از تنگی دامان گله دارد

---

[302] بشکفد S ؛ ..... KM

[303] چشمه S ؛ ..... KM

صحرای فراق تو که ریگش غم و درد است — چندان که خورد خون شهیدان گله دارد

کو نوح که بر زورق افلاک بخندد — امشب که ز دل دیده و دامان گله دارد

پا مال دو صد قافله خونست درین راه — آن دیده که از سایهٔ مژگان گله دارد

یک گام فزون نیست ره کعبه فصیحی — رخش طلب از تنگی میدان گله دارد

134

شب نخل تجلی بگلستان تو بر داد — هر موی مرا ذوق تماشای دگر داد

می خواست حیابند نهد بر نگهیم[304] لیک — شوق آمد و مژگان مرا بال نظر داد

در حسن چه شایسته رسولی که لبت را — صد معجزه یزدان بجز از شق قمر داد

شب دیده بنظارهٔ رخسار تو می رفت — شمع نظری در کف هر لخت جگر داد

از همت عشقست که ما هیچ کسان را — صد کشور اندوه بیک آه سحر داد

بی منت این ابر تنگ مایه فصیحی — بید چمن ما گل خورشید ثمر داد 82b

135

رفت صد عید و نسیمی یاد باغ ما نکرد — شعله ای هرگز مبارکباد داغ ما نکرد

تلخکامی بین که ما مخمور و صاف خرمی — خشک شد در شیشه و یاد ایاغ ما نکرد

چون خزان کردیم صد گلشن تهی از رنگ و بو — نکهت غم هیچ بدرود دماغ ما نکرد

نوبهاری سیر آتشخانها می کرد دوش — یک نهال شعلهٔ گل جز در چراغ ما نکرد[305]

وقت بیقدری فصیحی خوش که صد نوبت فزون — گم شدیم از دیر و دودی هم سراغ ما نکرد

136

دوش ازتب پیکرم چون شعله آتشبال بود — بر لب خاموشیم مهر ادب تبخال بود

---

[304] بر نگهیم KM؛ بر نگهم S

[305] نکرد S؛ ..... KM

127

رنج و راحت در مزاج درد و درمان می گداخت / سونش الماس و ریش دل بیک منوال بود

شعله زد شوق و در گوش شهیدان پنبه سوخت / بر لب حیرت خموشی موج قیل و قال بود

دوست از دشمن نداند کفر و ایمان پوش حسن / فتنه هم از بوی این سنبل پریشان حال بود

زود بالد تیره روزی در گلستان وفا / ورنه این بخت سیه در روز اول خال بود

پر گشودن بار نومیدی ز گلشن بستنست / نوحهٔ ماتم برین مرغان صدای بال بود

چشم گفتاری درین گلزار از دل داشتم / چون شکفت این غنچهٔ لب ریز زبان لال بود

من ندانم آتش و گل اینقدر دانم که دوش / جیب و دامانم درین گلزار ملامال بود 83a

از نیاز ما فصیحی سوخت استغنای ناز / هز نگاه شوق را صد جلوه در دنبال بود

137

سالها دیدهٔ ما را مژه در بانی کرد / آخرش بر دو سرا پرده ای حیرانی کرد

سینهٔ بی جگر از زخم تو پهلو دزدید / حیرتش آمد و ناسور پشیمانی کرد

کنج دردی بتماشای دلم آمد دوش / این مصیبتکده را واله ویرانی کرد

حکم عشقست که دود جگرش پخته کند / آن خس خام که با شعله گران جانی کرد[306]

شوری چشم هوس بود که مشاطهٔ حسن / رفت و از زلف تو تجویذ پریشانی کرد[307]

شعله ای بودم اسیر جگرم بود هوس / عشقم آورد و در آتشکده زندانی کرد[308]

شکر طغیان جنون گوی فصیحی که سحر / خس مارا نفس شعله فسونخوانی کرد

138

رفتند همدمان و مرا دل فکار ماند / خون جگر ز صحبتشان یادگار ماند

دل مضطرب ز روزن چشمم برون دوید / اما ز ناتوانی هم در کنار ماند

---

306 کرد S؛ ..... KM

307 کرد S؛ ..... KM

308 کرد S؛ ..... KM

پا تا سرم چو زلف بتان بیقرار شد — الا غم فراق که بر یک قرار ماند
جانم تمام سوخت فصیحی غم فراق — وز روی مرگ تا ابدم شرمسار ماند

139

خوش آن بهشت که از شعله نوگلی باشد — خروش نوحه دران[309] بانگ بلبلی باشد 83b
چو گل مباش که می نوشد و ننوشاند — درین چمن اگرت ساغر گلی باشد
ز بس که خورد دلم غم نماند در عالم — غمی که توشهٔ راه تو گلی باشد
گل از ندیمی باد بهشت کی خندد — در آنچمن که نه[310] افغان بلبلی باشد
رهم فتاد فصیحی بطرفه گلزاری — که آفتاب دران سایهٔ گلی باشد

140

تا سر مژگان تماشا دیده هم[312] چیده بود — چون تو رفتی گویی آن بیچاره خوابی[311] دیده بود
ارمغان دیده گرد تست اما دیده کو — چشمهٔ خونیست اکنون تا تو بودی دیده بود
سالها گلچین باغی بود دل اما چه سود — تا قدم بیرون نهاد از باغ آتش چیده بود
دوش دل آغاز نالیدن خوش استادانه کرد — سالها گویی که هر لختش زغم نالیده بود
شب فصیحی دیدمش در خواب زانسان کز نشاط — تا شدم بیدار مژگانم بخون پالیده[313] بود

141

دیده امشب همه شب خواب پریشان می دید — از جگر تا مژه صد کشور ویران می دید
کشتی خود بفسون بر خس مژگان می بست — لنگر حوصله را موجهٔ طوفان می دید

---

309 دران S؛ داران KM
310 نه KM؛ ز S
311 خوابی S؛ خابی KM
312 دیده هم S؛ ویره هم KM
313 بخون پالیده S؛ بخود بالیده KM

129

خویش را گلبن اندوه تصور می کرد   بسکه گلدستهٔ خون بر سر مژگان می دید 84a

بر سرا پای تنم برق مصیبت[314] می ریخت   ابر بود و همه را تشنهٔ باران می دید

ناله می ریخت چو بال مژه برهم می زد   خویش را بلبل گم کرده گلستان می دید

بر خود و کار خود از دور نظر می افکند   روز بر[315] دستخوش موجهٔ طوفان می دید

این چه افسانه فروشیست فصیحی سخنت   وای اگر مشتری بر در دکان می دید

142

دل از ولایت غم بار بسته می آید   چه موج بر سر طوفان نشسته می آید

کسی که لب بسراغی نسوخت کی داند   کنه کار بال ز پای شکسته می آید

بیا بطور و همه گوش شو که شاهد حسن   ز ناله ای از نی پرده بسته می آید

شهید رسم دیاری شوم که بعد از مرگ   طبیب بر سر بالین خسته می آید

چه زخمه بود ندانم که چنگ یأس مرا[316]   هنوز ناله ز تار گسسته می آید

ز نخل طور چه حاصل که در مشام مرا   شمیم عافیت از نخل بسته می آید

فریب سعی فصیحی مخور که کعبهٔ وصل   بدلنوازی پای شکسته می آید

143

چه دانستم که رازم مو بمو اظهار خواهد شد   متاع روی دست هر سر بازار خواهد شد

مگر اعجازحسن او کند بی سایه مژگان را   وگرنه زود روی نازکش افکار خواهد شد 84b

بخار غم سپردم دامن جان و ندانستم   که از فیض بهار گریه ام[317] گلزار خواهد شد

اگر اینست کیفیت فصیحی خون حسرت را   میان دیده و دل ماجرا بسیار خواهد شد

---

[314] مصیبت KM؛ نصیحت S

[315] روز بر KM؛ زور بی S

[316] مرا KM؛ ترا S

[317] گریه ام S؛ گریه بی S

144

در دیده نگه بی تو چو در خون بنشیند
از تنگدلی چون مژه بیرون بنشیند

بی باد درین دشت غبار ره لیلی
بر خیزد و در دیدهٔ مجنون بنشیند

آنکس که فکند از نظر لطف تو ما را
چون دیدهٔ ما تا مژه در خون بنشیند

این داغ چه داغست[318] که در جوش فرونیست[319]
چون موج که در سینهٔ جیحون بنشیند

همراه اجل خنده زنان رفت فصیحی
تا چند درین معرکه محزون بنشیند

145

خوش آنکه جوش دیدهٔ بیهوده بین نبود
نقش ستم دراینها خوش نشین نبود

ایمن بباغ عصمت خود می چمید[320] حسن
در زیر هر مژه نگهی در کمین نبود

خوش می گذشت از شکن شانه زلف دوست
بر هیچ تار آن گره کفرو دین نبود

بگداخت ناله بر لب بلبل ز ناله ام
آن[321] شعله گرم بود ولی اینچنین نبود

دستم ز جیب چاک بدل می کشید دوش
کامشب خروش دو لوله در آستین نبود

عمرم تمام صرف فغان گشت و سوختم
کاول فغان چرا نقش واپسین نبود 85a

گشتم شهید و از کرم غم در آتشم
بودم کمان مغفرت اما یقین نبود

نازم بپاسبانی عصمت که دوست را
در بزم شب نشان نگه بر جبین نبود

بوی نشاط نیست فصیحی درین بهار
گویی که هیچ تخم طرب در زمین نبود

146

در فراق شعله خاکستر نشینم کرده اند
اخگری بودم نفس خامان چنینم کرده اند

---

[318] داغست KM؛ داغیست S

[319] فرونیست KM؛ فرونست S

[320] می چمید S؛ می چید KM

[321] آن S؛ این KM

131

هر دمم باغی فریب از رنگ و بویی می دهد | در سموم آباد حرمان خوشه چینم کرده اند

خنده ام وز بخت خرم با لب گل زاده ام | بی سبب زندانی چین جبینم کرده اند

دست رنج ناله ام در راه غم ضایع نشد | حیرتی بودم نگاه واپسینم کرده اند

گر فصیحی کج نمایم راست کرداریم بین | راز[322] دانان زین سبب[323] نقش نگینم کرده اند

147

باز دل آوازهٔ زلف پریشانی شنید | قالب فرسودهٔ غم مژدهٔ جانی شنید

زورق چشمم بخون غرقست و می رقصد ز ذوق | باز گویی[324] مژدهٔ آشوب طوفانی شنید

عشق در رگهای جان رقص نشاط از سر گرفت | شعلهٔ شوقم[325] نوید باد دامانی شنید

در دل زخم شهیدان آنچه پنهان داشت عشق | یک بیک دوش از لب چاک گریبانی شنید

سرنوشت داغ ما را خواند پنداری مسیح | کز لب خود دوش حرف عجز دربانی شنید[326] 85b

غنچهٔ ما زین گلستان شبنمی نو بر نکرد | سالها افسانهٔ ابری و بارانی شنید

سالها خود را فصیحی در رهی گم کرده بود | شب سراغ خویش را بر خاک می دانی شنید

148

غمش بتازه ندانم چه مدعا دارد | که فکر مرهم بهبود زخم ما دارد

چکیدهٔ دل در دست آسمان در کین | بزخم ما چو رسد شربت دوا دارد

کدام صورت زشت اندرین بهشت آمد | که باز آینه ام شکوه از صفا دارد

بسوخت بلبل خاکسترش ز شوق هنوز | ببوی گل سر آمیزش صبا دارد

گسسته تار فصیحی ز هجر ناخن غم | نهفته زیر لب از شوق صد نوا دارد

---

[322] راز KM؛ راست S

[323] سبب S؛ سپس KM

[324] گویی KM؛ گویا S

[325] شوقم S؛ شوخی KM

[326] دربانی شنید S؛ دبانی ..... KM

149

دل را دگر در کین ما بر لب چه نفرین می رود   کز سینه تا گوش اثر بر دوش آیین می رود

دست غروری چاک زد پیراهن صبر مرا   کش ناوک ناز از کمان لبریز تمکین می رود

گشتم شهید غمزه ای کز زخم گل می رویدم   نعشم نهان در خون دل از بیم تحسین می رود

برگ گل نومیدیم دریای خون در دل گره   آید نسیم از سوی من چون شعله رنگین می رود

از دولت زنار ما کفر آنچنان آباد شد   کز کعبه تا دیر مغان دین از پی دین می رود

مسکین فصیحی دوش جان میداد و می نالید غم   کامشب چراغ زندگی ما را ز بالین می رود 86a

150

خون شکایتم ز لب زخم خون[327] چکد   ز آنجا که تیغ او نرسیدست خون چکد

نازم بسعی شوق که بیدست کوهکن   از تیشه زخم در[328] جگر بیستون چکد

در جوشم آن چنانکه ز چشم جراحتم   دریا به نیم قطره رسد تا برون چکد

در بزمگاه[329] عشق که گلزار دوستیت   بر عقل زخم آید و خون از جنون چکد

لبریز زخم اوست فصیحی تنم چو گل   چندانکه نامم ار بفشارند خون چکد

151

تا من آتشخانه بودم رسم خاکستر نبود   شعله را بدنامی دود دل اخگر نبود

دل مدام آواز مرغ آشنایی می شنید   چون قفس بشکست جز یکمشت بال و پر نبود

العطش می زد جگر غم دوزخش بر لب چکاند   بیش ازین آن بینوا را باده در ساغر نبود

رنگ و بوی غم گرفت از فیض دل گلزار ما   این زر ناقص عیار از کیمیا کمتر نبود

---

[327] خون KM؛ چون S

[328] در KM؛ بر S

[329] بزمگاه KM؛ رزمگاه S

خویش را بر نیش مژگان ستمکیشان زدم   کانقدر زخمی که دل می خواست در خنجر نبود
قوت بال طلب مارا بدین گلشن رساند   ورنه پرواز اینقدر در تنگنای پر[330] نبود
دست حرمانم فصیحی کند ویرانش نهاد   در گلستانی که نخل بی بری[331] بی بر نبود

152

چون صبا جلوه آن زلف گره گیر دهد   عقل را ذوق جنون مژدهٔ زنجیر دهد 86b
ناقه را پا همه بر دیدهٔ خونبار آید   هجر چون قافله را رخصت شبگیر دهد
هر که در عهد جمال تو ز مادر زاید   دایهٔ فطرتش از خون جگر شیر دهد
هان فصیحی کم جان گوی که این پشهٔ ما   همه از زهر گیا طعمهٔ نخجیر دهد

153

نشأی شوق کی از ساغر عشرت خیزد   این نسیمیست که از گلشن محنت خیزد
هر زمینی که بر آن پای نهم روز وداع   تا دم محشر از آن آتش حسرت خیزد
بخت ناساز بحدیست که گر افروزم   آتش عشرت از آن دود مصیبت خیزد
رشک در قصد فصیحیست اجل هان بشتاب   نه که از بستر هجران بسلامت خیزد

154

چنانکه باغ در آغوش گل نمی گنجد   شکیب در دل مدهوش گل نمی گنجد
نخست نام دهانت شنید غنچه مگر   که هیچ زمزمه در گوش گل نمی گنجد
شهید تیغ ستم شو که زیر نعش هزار   ز بس هجوم ملک دوش گل نمی گنجد
بعندلیب بگوئید کین فغان تا چند   درین چمن لب خاموش گل نمی گنجد 87a
نصیب این دل ریش است لبش خارارنه   صبا[332] درین چمن از جوش گل نمی گنجد

---

[330] پر S؛ سر KM

[331] بی بری S؛ بی بر KM

مرو بباغ فصیحی که این دلی که تراست   ز نیش خار درو جوش گل نمی گنجد

155

شوق دیدار تو چون چشم مرا باز کند   مژه پیش از نگهم سوی تو پرواز کند

قیمت حسن ز بس عشق تو افزود کنون   داغ غم بر جگر سوختگان ناز کند

بمسیح ار چمن داغ مرا بفروشند   هر دمش تازه تر از شبنم اعجاز کند

دلم از خدمت امید بجایی نرسید   همت یأس نکرد آنکه دری باز کند[333]

عشق در کنج غم ار دست کرم بگشاید   همت آنست که مارا همه تن باز[334] کند

ریختی خون فصیحی ز سرش زود مرو   باش تا شکر کرمهای تو آغاز کند

156

مراد ما زمادر در[335] سر خشت عدم آید   وجود عشرت ما با عدم از یک شکم آید

اگر تسبیح سازد زاهد از خاک شهیدانش   بجای نام ایزد بر زبانش باصنم آید

همه عمرم بمردن صرف شد کین جان غم روزی   دمی صد ره برون از تن باستقبال غم آید

فصیحی تشنهٔ مرگست چندانی که عیدستش   چو ماه روزه گیر از عمر او یک روز کم آید 87b

157

دیدی که چو بخت یار بر گردد[337]   چون دید که روزگار بر گردد[336]

هر خنده که بر گلم بهار افشاند   پی بر پی نوبهار بر گردد[338]

هر ناله که از دل فکار آمد   هم سوی دل فکار بر گردد[339]

---

332 صبا KM؛ جفا S

333 کند S؛ ..... KM

334 باز KM؛ آز S

335 در KM؛ بر S

336 بر گردد KM؛ بر گردید S

337 بر گردد KM؛ بر گردید S

338 بر گردد KM؛ بر گردید S

هر نغمه که زنده داشت گوشم را ‌ ‌ ‌ هم باز بسوی تار برگردد[340]

هر میوه که از تف جگر پختم ‌ ‌ ‌ در سینهٔ شاخسار برگردد[341]

چون می آمد پیاده آمد بخت ‌ ‌ ‌ در بر گشتن سوار برگردد[342]

افسردگی دل فصیحی بین ‌ ‌ ‌ بی داغ ز لاله زار برگردد[343]

158

گرت خراب کند عشق تا ز سر سازد ‌ ‌ ‌ بگو که تا بتواند خراب تر سازد

کرم نگر که فرستد هزار سیل جگر ‌ ‌ ‌ چو دیده یک مژه خواهد ز اشک تر سازد

نه دیده سیر شود از تو ونه دل خرسند[344] ‌ ‌ ‌ چه چشمهٔ تو که آب تو تشنه تر سازد

میان دیده و دل گفتگو دراز کشید ‌ ‌ ‌ اجل کجاست که این قصه مختصر سازد

بهانه جوست فصیحی دل حبیب کجاست ‌ ‌ ‌ کسی که آه مرا دشمن اثر سازد

159

بهشتی روی من چون پرده از[345] رخسار بگشاید ‌ ‌ ‌ مرا بر هر سر مژگان بهشتی بار بگشاید 88a

نسیم آشنا روی بهشتم می فریبد دل ‌ ‌ ‌ مبادا غنچهٔ چشمم درین گلزار بگشاید

مروت بین که حسن دوست نومیدش نگرداند ‌ ‌ ‌ نظر بیگانه گر بر در و دیوار بگشاید

نگاهی گر گلستان جمالش بار بر بندد ‌ ‌ ‌ ز غیرت سوزم ار بر روی یوسف بار بگشاید

گره از طره[346] مگشا شانه کز مژگان کند حورت ‌ ‌ ‌ بهل تازان گره عشاق را صد کار بگشاید

---

[339] بر گردد KM؛ بر گردید S

[340] بر گردد KM؛ بر گردید S

[341] بر گردد KM؛ بر گردید S

[342] بر گردد KM؛ بر گردید S

[343] بر گردد KM؛ بر گردید S

[344] خرسند S؛خورسند KM

[345] پرده از S؛ پردهٔ KM

حدیث شوخ و لعلت نازک افکارش کند ترسم   مگر آهسته آن لب را تبسم وار بگشاید

چه مضرابست بر کف مطرب ما را که ما بر لب   ره هر ناله بر بندیم او از تار بگشاید

چرا غم سوزم و خاموش بنشینم ننازم من   که کار بسته ام از نالهای زار بگشاید

بدین اسباب رسوایی فصیحی شیخ شهر ما   دکان خود فروشی بر سر بازار بگشاید

160

چشم ترا ز مستی ناز آفریده اند   زلف ترا ز عمر دراز آفریده اند

تو یوسفی چو همت عشقم بلند بود   زانت خراب کرده و باز آفریده اند

مشنو نوای نالهٔ ما کین ترانه را   از شعلهای گوش گداز آفریده اند

آبروی دوست بین و بر آن جان نثار کن   کین قبله را نه بهر نماز آفریده اند

داغ دلم چو لاله ز شوخی برون فتاد   ورنه مرا ز جوهر راز آفریده اند

کبکم و لیک سینهٔ بی طالع مرا   بعد از وفات جنگل باز آفریده اند 88b

رشک سبکعنانی[348] دل می کشد مرا   کش چون نسیم بیهوده[347] تاز آفریده اند

شمعیم و خوانده ایم خطر سر نوشت خویش   ما را برای سوز و گداز آفریده اند

بر سوزن مسیح فصیحی ستم مکن   کین سینه را ز چاک نیاز آفریده اند

161

از عافیت طراوت گلزار[349] کس مباد   این شعلهٔ مهربان خس و خار کس مباد

از وصل جوش داغ نیاز[351] فرو نشست   مرهم طبیب سینهٔ افکار کس مباد[350]

---

[346] طره S؛ طرهٔ KM

[347] بیهوده KM؛ بیهده S

[348] سبکعنانی S؛ سبکعانی KM

[349] گلزار KM؛ رخسار S

[350] مرهم طبیب سینهٔ افکار کس مباد S؛ ..... KM

[351] نیاز KM؛ نیازم S

بـوی طـرب چـو غنچـه کنـد سـر گـران مـرا   ایـن گـل نصـیب گوشـهٔ دسـتار کـس مبـاد
دوزخ مـــرا ز روضـــهٔ رضـــوان نکوتراســـت   ایـن خـاک[352] سـایه پـرور دیـوار کـس مبـاد
نـه شـربت غمـی نـه جگـر سـوز مـاتمی   بیمـــار دار کـــس دل بیمـــار کـــس مبـــاد
دام وقفـــس بنالـــه در آیـــد ز نالـــه ام   ایـــن مـــرغ دلشکســـته گرفتـــار کـــس مبـــاد
غـم دوش بـی حجـاب فصـیحی دلـم شکسـت   رنـگ حیـا شکسـته برخسـار کـس مبـاد

162

شـب کـه جـانم خسـته از بـیم وداع یـار بـود   نالهـای خفتـه در دل بـر لـبم بیـدار بـود
لخـت لخـت دل ز مژگـان سـوی چشـمم بـاز گشـت   بینـوا گـویی چـو مـن لـب تشـنهٔ دیـدار بـود
کـاروان گریـه گـویی از جگـر آمـد کـه دوش   قطـره هـای اشـک مـا را نالهـا در بـار بـود 89a
دامـــنم از پـــاره هـــای دل گلســـتان گشـــت آه   یـاد روزی کـز تماشـا دیـده ام گلـزار بـود
جـان شـب از خـون جگـر مرثیـهٔ مـا مـی نوشـت   اینقـدر هـم مرحمـت زان بـی وفـا بسـیار بـود
شـرم عشـقم مـی کشـد کـز دولـت وصـلش دو روز   شـعله هـای دوزخ غـم در جگـر پیکـار بـود
بـی تـو هرگـز نـوبر سـیر سـر مژگـان نکـرد   سـالها گـویی فصـیحی را نگـه بیمـار بـود

163

بـر خـرمنم طلیعـهٔ برقـی گـذار کـرد   از شـعله موبمـوی مـرا مایـه دار کـرد
اقبـال دیـده بـین کـه ز مصـر وصـال دوسـت   بـر هـر نگـاه حسـرت دیـدار بـار کـرد
شـوخی نگـر کـه شـعلهٔ[353] یـک لالـه زار داغ   از مـا گرفـت و بـر جگـر مـا نثـار کـرد
ابـری بـر آمـد از چمـن عشـق داغ ریـز   گلـزار بـودم از کـرمم لالـه زار کـرد
چـون بـوی گـل مریـد نسـیمم کـه فـیض آن   هـر جـا گذشـت همچـو منش[354] بـی قـرار کـرد

---

[352] خاک KM؛ خار S

[353] شعلهٔ S؛ سوی تو KM

پیمـود از آن شـراب بمـن چشـم مسـت دوسـت　　　کــز توبــه ای نکــرد[355] مــرا شرمســار کــرد

دل را ســموم اشــک فصـیحی تمـام سـوخت　　　آخــر گیــاه تشــنه لــب مــا بهــار کــرد

164

خطـت هـر دم جهـانی از تجلـی را یکـان گیـرد　　　بهرسـو بگـذرد ملکـی ز حسـن جـاودان گیـرد

شـکنج دام زانســان دلفریــب صـید شـد　　　فـرو ریـزد پـر و بـالش چـو نـام آشـیان[356] گیـرد 89b

سـجود عشـق بـر خـود فـرض کـردم تـا جبـین دارم　　　بـود روزی ازیـن آتـش مـرا دوری بجـان گیـرد[357]

سـر شمعسـت دولتمنـد و مـن پروانـهٔ اویـم　　　کـه از فیضـش مـرا هـم شـعله شـامی در میـان گیـرد[358]

دلـت نـازک ترسـت از رشـته پیمـان تـو ترسـم　　　کـه ناگـه بـی سـبب نـازک دلـت از دوسـتان گیـرد[359]

مکن چـون خنـده تکیـه بـر لـب گـل کانـدرین گلشـن　　　نسـیم نوبهـاران فـیض از بـاد خـزان گیـرد

فصـیحی از جگـر تـا خواسـت امشـب نالـه ای سـرزد　　　بـه بـی ظرفـی مبـادا عشـق مـا را بـر زبـان گیـرد

165

خنـدهٔ سـاقی دگـر در سـاغر آتـش مـی زنـد　　　خنـده کـو زان لـب بـود در کـوثر آتـش مـی زنـد

آنقـدر بگـداز کـز سـوز تـو یـار آگـه شـود　　　بـی مـروت نیسـت حسـن آبـی بـر آتـش مـی زنـد

هجـر هـم وصلسـت چـون بـر دوسـت روشـن گشـت حـال　　　بـرق ایـن وادی ز دورت بهتـر آتـش مـی زنـد

از رگ جـان شـهیدان نـیش مژگـان دور دار　　　بـی ادب خونیسـت ایـن در نشـتر آتـش مـی زنـد

بـرق گـو زحمـت مـده خـود را کـه نخـل ایـن چمـن　　　خـود زسـوز سـینه در خشـک[360] و بـر آتـش مـی زنـد

همـت بـرق محبـت بـین کـه هرجـا بگـذرد　　　گـر همـه بینـد کـف خاکسـتر آتـش مـی زنـد

---

[354] منش S؛ منش منش KM

[355] توبه ای نکرد S؛ توبه نکرده KM

[356] نام آشیان S؛ نا آشنا KM

[357] گیرد S؛ ..... KM

[358] گیرد S؛ ..... KM

[359] گیرد S؛ ..... KM

[360] خشک KM؛ برگ S

صد بیابان ره هنوز از شعله اش تا شمع دست — بی سبب پروانه در بال وپر آتش می زند[361]

نیم جانی داشتم اکنون ز بخششهای عشق — هر زمانم غم بجای[362] دیگر آتش می زند

نو بهار آمد فصیحی لیک در گلزار ما — می وزد بادی که در خشک و تر آتش می زند

166

عشق هر ساعت شبیخون بر دل ریش آورد — چون نیابد دل شبیخون بر سر خویش آورد 90a

زلفش آئین کرم داند که چون مهمان رسد — هر چه دارد از متاع کفر و دین پیش آورد

همت مفلس نواز نازنین کز مردمی — هر زمان صد حمله ام بر جان درویش آورد

دل مباد از ناله رنجاند دلش را کاش دوست — هر چه آرد بر سر جان غم اندیش آورد

جان فدای جذبهٔ حسنی که هر سو بنگرم — موکشان نظاره ام را جانب خویش آورد

عشق چون قصاد گردد لخت لختم همچو دل — می شتابد تا که خود را در ره نیش آورد

ترک مذهب کن فصیحی زانکه در اقلیم عشق — هر چه آرد بر سر ما ملت و کیش آرد

167

ز خواب آن چشم شهلا بر نخیزد — که از هر گوشه غوغا بر نخیزد

قیامت سوزد از سوز دل من — مگر این کشته فردا بر نخیزد

جهانسوز آتشی را دل سپند است — کزو جز دود سودا بر نخیزد

نیاید در دل امیدی که حسرت — بی تعظیمش از جا بر نخیزد

بهرجا بگذرد نام فصیحی — چه شیونها کز آنجا بر نخیزد

---

[361] صد بیابان .... آتش می زند S ; ..... KM

[362] بجای S ; ..... KM

168 [363]

بیمار اشکم و مرضم دور می کشد — وین دردم عاقبت به لب گور می کشد

چون دید ریش سینهٔ ما را طبیب گفت — این زخم غیرتست بنا سور می کشد

عشقت مطربی که اناالحق سرود اوست — بیهوده تهمتیست که منصور می کشد

خون می چکد ز ناله فصیحی مگر اجل — پیکانم امشب از دل رنجور می کشد

169

بیزارم از آن سینه که از جوش نشیند — پوشد کفن شعله و خاموش نشیند[364] 90b

بختم شب تاریست[365] که تا صبح قیامت — در ماتم خورشید سیه پوش نشیند

170

کاش آنکسان که پرستش بیمار غم کنند — چون تیغ بی مضایقه زخمی کرم کنند[366]

171

تا نفس داری سراغ کوی آن مهپاره گیر — واندرو دیدار را چون دیده در نظاره گیر

رنگ عصمت مشکن و با خویش هم زانو مشو — یوسف من یک گریبان دگر هم پاره گیر

دیده گر گستاخ در باغ تماشا بشکفد — پنجهٔ مژگان ببازو دامن نظاره گیر

کوشش بیچارگی خاک مرادت رو کند — ور بمانی بینوا نادان کار از چاره گیر 91a

صر صر آهت فصیحی کند بنیاد سپهر — آن غبار تیره را زین آستان آوازه گیر

172

گر آگهی ز ذوق طلب تشنه لب بمیر — گیرم که جمله دوست شوی در طلب بمیر

---

[363] این غزل در نسخهٔ KM نیست.

[364] غزل ناتمام.

[365] تاریست S؛ تارست KM

[366] کاش آنکسان .... کرم کنند KM؛ ..... S؛ غزل ناتمام.

141

شو محو آفتاب سراپای همچو روز   ور طاقت نظاره نداری چو شب بمیر

دم درکش و زحیرت خاموش گیر پند   در سینه کو نفس بتمنای لب بمیر

از جام درد بادهٔ عمر ابد بنوش   روزی هزار بار ولی بی سبب بمیر

در دیر عشق آی فصیحی و شعله وار   در وصل تب بسوز و ز هجران تب بمیر

173

ای دل نشاط صرف کن و غم نگاه دار   داغی که بسپریم ز مرهم نگاه دار[367]

از آه و ناله هر چه بود در حرم بهل   اشکی بیادگاری زمزم نگاه دار[368]

یک لاله وار داغ دل ار افتدت بدست   شاداب خون غم کن و خرم نگاه دار[369]

بی غم دل مرا بتوان داشتن نگاه   اینک ببر دلم تو و بی غم نگاه دار[370]

غم روید ار ز سینه ات آتش بران فشان   این سبزه را ز آفت شبنم نگاه دار[371]

جام جمی بمیکده چندی تهی نشین   رام کسی مشو ادب جم نگاه دار[372]

مطرب نه ای منال فصیحی ببزم عیش   این ناله را ذخیرهٔ ماتم نگاه دار[373] 91b

174

گرت بود جگری سوختن ز داغ[375] آموز   ورت هوای شگفتن بود ز باغ[374] آموز

چو روزگار شود تیره بر تو روشن شو   طریق ما ز گهرهای شبچراغ آموز

---

[367] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[368] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[369] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[370] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[371] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[372] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[373] نگاه دار S؛ نگاه را KM

[374] باغ S؛ داغ KM

[375] داغ S؛ باغ KM

بنکهتـــی ز گلســـتان دهـــر خـــرم بـــاش   تـــو کیمیـــای قناعـــت هـــم از دمـــاغ آمـــوز
فـــروش چشـــم و ز بـــازار شـــعله جـــان بســـتان   و گـــر نـــدانی ایـــن شـــیوه از چـــراغ آمـــوز
بجـــان مضـــایقه بـــا دشـــمنان خـــویش مکـــن   بیـــا بمیکـــده و همـــت ازایـــاغ[376] آمـــوز
چنـــان بخنـــد کـــه لـــب هـــم نگـــردد آگـــه[377] از آن   ادب ز انجمـــن شـــاهدان بـــاغ آمـــوز
مریـــز داغ بـــه صـــحرا مریـــد گلشـــن بـــاش   تـــرا کـــه گفـــت فصـــیحی روش ز زاغ آمـــوز

175

چـــون عشـــق آشـــنای تـــو شـــد از خـــرد گریـــز   شـــکرانۀ کرامـــت نیکـــان ز بـــد گریـــز
ای غنچـــه مـــذهب دلـــم ار داری از بهـــار   تـــن چـــون نســـیم پـــای کـــن و تـــا ابـــد گریـــز
وا افـــت مـــوج وار چـــو طوفـــان غـــم شـــود   هـــر گـــاه ابـــر عـــافیتی بـــرق زد گریـــز
گـــر جـــذب وصـــل دیرتـــر آیـــد بپرسشـــت   بـــاری بســـعی هجـــر ز بنـــد حســـد گریـــز
بـــر نـــیش خـــار غـــم چـــو نســـیم صـــبا بغلـــط   چـــون نکهـــت گلـــی بمشـــامت رســـد گریـــز
مگریـــز بـــا چـــراغ تـــو بـــاد ار کنـــد مصـــاف   رو دام کـــن ز بـــرق شـــتاب و ز خـــود گریـــز 92a
گـــر بـــالغی ز عمـــر فصـــیحی مخـــور فریـــب   هـــم از کنـــار مهـــد بســـوی لحـــد گریـــز

176

تـــاب خورشـــید رخـــت[378] از تـــب فزونتـــر بـــود دوش   آتشـــم چـــون شـــمع جـــای خـــاک بـــر ســـر بـــود دوش
از عـــرق مـــی ریخـــت شـــبنم بـــر رخ گلهـــای حســـن   عیـــدآب خضـــر یـــا نـــوروز کـــوثر بـــود دوش
آن تنـــی کـــز نـــاز تـــاب بـــار رعنـــایی نداشـــت   آه کـــز بیـــداد تـــب در آب و آذر بـــود دوش
از تبـــت تـــا صـــبح بیمـــاران غـــم مـــی ســـوختند   بـــر شـــهیدان تـــو گـــویی روز محشـــر بـــود دوش
در فـــراق چشـــم بیمـــار تـــو خـــواب نـــاز را   پهلـــوی آســـودگی بـــر نـــیش نشـــتر بـــود دوش

---

[376] ایاغ S؛ اغ KM
[377] آگه S؛ آنکه KM
[378] رخت S؛ رخش KM

دست غم بادا قوی بازو که اندر سینه ام   هر نفس آزردهٔ صد نوک خنجر بود دوش
از تهی دستی فصیحی هیچ قربانت نکرد   زانکه چشم گوهر افشانش پر اخکر بود دوش

177

از پی رفع خمار دل غم پرور خویش   همه خون کردم و جوشم ز دل ساغر خویش
سینهٔ شوقم واز داغ کنم پنبهٔ داغ   زخم ناسورم و ز الماس کنم بستر خویش
جگر تشنه که از شعله مبادا سیراب   نوحه تا چند کند بر سر خاکستر خویش
چند آئینه پرستان می پندار کشند   روی بنما که براهیم شود آذر خویش
سرمه از خاک در میکده کن تا بینی   کعبه و بتکده راست سجود در خویش 92b
شمع در جلوه و من مست شهادت تا کی   زهر حسرت خورم از غیرت بال و پر خویش
شعله در حشر چو از چشمهٔ داغم جوشد   خلد صد غوطه زند در عرق کوثر خویش
هیچ خرم نشد این مزرعه هر چند چو ابر   اشک گشتیم و چکیدیم ز چشم تر خویش
چرخ خون گرید روزی که فصیحی خواهد   دیت عافیت خویشتن از اختر خویش

178

تا توانی در ترازوی هوس بی سنگ باش   چون گل آزادگی بیزار از آب و رنگ باش
حسن اگر در دیده چون نازت دهد جا پا منه   خوش نشین نالهای زار چون آهنگ باش
چون خزان آید در دل چون گل از شش سو گشای   در بهاران غنچه سان در بسته و دلتنگ باش
در گلستان جنون دستان رسوایی بزن   عقل گو خار سر دیوار نام و ننگ باش
نوشداروی جنون در حقهٔ تسلیم نیست   خوی طفلان گیر و دست آموز صلح و جنگ باش[379]
بال می ربایدم از تن چو اخگر شوق دوست   ره چو سوی اوست گو یک کام و صد فرسنگ باش[380]

---

[379] باش S ؛ ..... KM

مقصد افغانست خوش باشد فصیحی شرم چیست   گو درین ماتم سرا یک نوحه بی آهنگ باش

179

ز پا افکند ما را آرزوی سرو بالایش   اجل کردست پا گیر و سر افشانیم در پایش
مرا دوزخ سزاوارست اما دیدهٔ راحت   که من با عشق او خو دارم و او با تماشایش 93a
بنوعی بگذرد آن تند خو گرم عتاب از من   که سوزد پرده های چشمم از باد کف پایش
که باز از بانگ ار نی کرد در تاب آتش ما را   که امشب سوخت مغز هوش را برق تمنایش
فصیحی وعدهٔ قتلم بفردا داد و می ترسم   که فردای قیامت هم بود امروز فردایش

180

متاع اشک گر آتش بود برو بفروش   وگرنه از مژه بستان برو بجو بفروش
چو کاروان حرم در رسد ز راه حرم   بگیر ذلت و صد چشمه آبرو بفروش
برهنه شو چو گل داغ و از خزان میندیش   بهر بها که ستانند رنگ و بو بفروش
شود گر از کرم عشق موبمویت دل   به نیم غمزه آن چشم فتنه جو بفروش
متاع زهد کسادست سوی میکده بر   بخندهٔ قدح و گریهٔ سبو بفروش
مرو برستهٔ مصر ار روی زلیخا وار   چو بنده بخری خویش را بدو بفروش
زبان شعله فصیحی بخر درین بازار   بنبرخ نالهٔ جانسوز گفتگو بفروش

181

من که افسرده ترم از نفس مرغ خموش   کی رسد در چمن حسن[381] توام لاف خروش
جان که از[382] بهر نثارت نفرستم چه کنم   گل مفلس چه کند گر نشود عطر فروش
چه بهشتست محبت که درو می کردند   گریهٔ زخم من و خندهٔ گل دوش بدوش 93b

---

[380] باش S؛ ..... KM
[381] حسن S؛ ..... KM
[382] که از S؛ کز از KM

شوق بنگر که چو نامش بزبانم آید   نگه از دیده سراسیمه دود تا در گوش
تیغ نازی مگر احرام دلم بسته که باز   زخمها هر نفس از شوق گشایند آغوش
نیش مژگان تو چون چشم تو شوخست مباد   چشم زخمی رسد و بشکند اندر رگ هوش
همت دیده بلندست فصیحی تن زن   نظری را بتماشای دو عالم مفروش

182

هرگز مباش آتش سوزان سپند باش   خود را بسوز و دفع هزاران گزند باش
چون شعله سرمکش که بر آرند از تو دود   شو خاک راه و در دو جهان سر بلند باش
آزاده زی و صید غزالان درد را   چون طرهٔ نگار سراسر کمند باش
گر عافیت نسوخت ترا شکر غم بگوی   ممنون بخت و طالع نا ارجمند باش
زین دوستان دشمن وزین دشمنان دوست   گاهی سرشک حسرت و گه زهر خند باش
ز هر هلاهلی تو فصیحی دلی ز دور   در کام دشمنان هوس دوست قند باش

183

چون اشک خرقه ای طلب از خون ناب پوش   وز فیض پرده بر رخ صد آفتاب پوش
بی خرقه خلوتت چو فلاطون تمام نیست   درخم نشین و خرقه زلای شراب پوش
آب حیات باش و لیکن ز بیم خضر   بر روی خویش پرده ز موج سراب پوش 94a
این پرده های حسن نظر خیره می کند   یک پرده بر جمال خود از آفتاب پوش
از محتسب مترس ولی بهر پاس شرع   موجی بیار و بر سر جام شراب پوش
عصمت شهید جلوهٔ حسنی که از حیا   آید بسیر آینه عکسش نقاب پوش
خاکستری مناز فصیحی بصبر خویش   چندی چو شعله هم کفن اضطراب پوش

184

از خون کشتگان شکفد لاله زار عشق   باشد خزان عمر شهیدان بهار عشق

آه ایـــن چـــه آتشســـت کـــه از ذوق ســـوختن رویـد چـو خـار خشـک گـل از مرغـزار عشـق

از عشـق جـان لبالـب و شـوق کرشـمه[383] چشـم مستســـت همچنـــان ز مـــی انتظـــار عشـــق

قحـط غمسـت در دل مـا زانکـه مـی رسـد هـــردم هـــزار قافلـــه غـــم از دیـــار عشـــق

ســـر ســـبز بـــاد تـــا یابـــد بوســـتان حســـن زیـن خـون کـه جـوش مـی زنـد از جویبـار عشـق

نـــامم نخســـت بـــود فصـــیحی ولـــی کنـــون بخـــتم لقـــب نهـــاد ســـیه روزگـــار عشـــق

185

مـی آیـد از سـیر جگـر آهـم گلسـتان در بغـل یـأس و تمنـا در نفـس امیـد و حرمـان در بغـل

زانسـانکه طفـلان در چمـن دزدنـد گـل از باغبـان آهـم کنـد گلهـای داغ از سـینه پنهـان در بغـل[384]

زیـن بیشـتر گـل مـی فشـاند از خنـده چـاک سـینه ام پژمـرده کـرد ایـن لالـه را بتهـای خوبـان در بغـل[385] 94b

مـن در سـجود بـت ولـی زیـر اسـتغفار دل دامـان ز نعمـت مـوج زن دریـای کفـران در بغـل[386]

گـر مـن بمیـرم ای نگـه از گلسـتانش وامیـا ترسـم کشـد ناگـه تـرا کسـتاخ مژگـان در بغـل[387]

از چـین زلفـی میرسـم سـودایی و آشـفته تـر[389] یک کعبـه بـت در آسـتین یـک دیـر ایمـان در بغـل[388]

دل را پرسـتم ار بـود[391] زیبـا پرسـتش جـز تـرا کـان غنچـه از شـاخ وفـا روئیـده پیکـان در بغـل[390]

داغـم ولـی از وصـل مـن نشـکفت آغـوش دلـی روزی مگـر گیـرد مـرا تـابوت خنـدان در بغـل

همـزاد نـاموس غمـم زانـم فصـیحی پـرورد زخـم شـهیدان در کفـن خـاک شـهیدان در بغـل

---

[383] کرشمه S؛ گریه KM
[384] بغل S؛ ..... KM
[385] بغل S؛ ..... KM
[386] بغل S؛ ..... KM
[387] بغل S؛ ..... KM
[388] در بغل S؛ ..... KM
[389] آشفته تر KM؛ آشفته سر S
[390] بغل S؛ ..... KM
[391] بود S؛ بو KM

186

کو جنونی تا خرد را طعمهٔ سودا کنم　　عقل را دیوانه سازم عشق را رسوا کنم

چون وفا زین دوستان ده زبان گیرم کنار　　چون مروت در پس زانوی عزلت جا کنم

خوی دل گیرم طلاق بستر راحت دهم　　دشنهٔ زاری از برای خوابگه پیدا کنم

چون نمی روید گیاهی زین چمن تا کی چو ابر　　سینه آتشخانه سازم دیده را دریا کنم

بر فراز قاف گمنامی بگیرم آشیان　　کوری چشم فصیحی نام خود عنقا کنم

187

تا کی چو طفل عقل دم از مهر و کین زنیم　　کو همتی که پای بر آن و برین زنیم

تلخیم[392] در مذاق جهان همچنان اگر　　صد بار غوطه در شکر و انگبین زنیم 95a

خاکستریم و باز بصد حیله خویش را　　سوزیم تا دمی نفسی آتشین زنیم

گریند شام ماتم ما دوستان و ما　　چون صبح خنده در نفس واپسین زنیم

خاکیم و بردبار نه آن نازنین زلال　　کز جنبش نسیم گره بر جبین زنیم

زان شعله که سینه آتش کباب اوست　　کو یک شرر که در جگر کفر دین زنیم

دستم نماند بسکه فصیحی بسر زدیم　　زین پس بجای دست مگر آستین زنیم

188

ز گریه موج زند مجلس ار ندیم شوم　　چمن بناله در آید اگر نسیم شوم

مشام خواهش مجنون شود ز کام ابد　　بچین طرهٔ لیلی اگر شمیم شوم

عذار شعلهٔ ایمن بدود[394] اندایند　　اگر ز فیض[393] قبول ازل کلیم شوم

---

[392] تلخیم S؛ هیچیم KM

[393] فیض S؛ سعی KM

[394] بدود S؛ بدرد KM

نیاز سر بگریبان کشد چو غنچه ز ننگ   اگر چو ابر درین گلستان کریم شوم
لبم بشیر مرادی زمانه تر نکند   مسیح گردم ازین مادر ار یتیم شوم
اگر نه عمر عزیزم چرا درین بازار   بهرزه بیش فروش امید و بیم شوم
مرا بسوخت غرور کرم فصیحی وار   دو روز رخصت عشق ار بود لئیم شوم

189

گر دل که رو بمیکدهٔ مشرب آوریم   شبخون کفر بر سپه مذهب آوریم 95b
زلفت اگر مدد کند از دست آفتاب   گیریم جیب صبح و بسوی شب آوریم
تا سالها بخون نطپد[395] ناله در جگر   رخصت نمی دهند که سوی لب آوریم
نالش خوشست گر[396] همه از جور دوستست   کو لب که رو بزمزمهٔ یارب آوریم
هم چشم ماست چرخی فصیحی درین چمن   تا هر شب از سرشک برخ کوکب آوریم

190

شب که غمهای ترا پرده نشین می کردم   از تبسم لب زخمی شکرین[397] می کردم
هجر می سوخت دلم را و من از دیدهٔ خویش   نظری در خور آن روی گزین می کردم
گرد اوراق پریشان نفس می گشتم   انتخاب نفس باز پسین می کردم
سجده می ریخت ز سر تا قدمم در ره دوست   همه را چیده ز ره بار جبین می کردم
دوش تقلید جرس کردم و صد قافله سوخت   وای اگر ناله پریشان ترا زین می کردم
کشور درد فصیحی همه از من می بود   ناله را چون دل اگر نقش نگین می کردم

191

نوبهارست و در انجام طرب می کوشم   لب گل می مکم و خون جگر می نوشم

---

[395] نطپد S؛ نطپید KM

[396] گر S؛ اگر KM

[397] شکرین KM؛ شکرین S

جلوهٔ نخل مرادم نفریبد هرگز ‏ ‏ ‏ گر همه شعله شود در هوس آغوشم
خشم و فرقت بی برگی وی سوخت مرا ‏ ‏ ‏ خرقهٔ شعله در آتشکده تا کی پوشم 96a
زخم ناسورم و از دولت حیرانی دوست ‏ ‏ ‏ سالها شد که پرستار لب خاموشم
از پیامش نسیم آگاه ولی دوش نگاه ‏ ‏ ‏ می شد از دیده سرا سیمه بطوف گوشم
چون برم نام تو در ناله بغلطد نفسم ‏ ‏ ‏ چون کنم یاد تو در گریه در آید هوشم
برق این رمز فصیحی جگرم[398] سوخت که من ‏ ‏ ‏ نالهٔ بلبلم و از لب گل می جوشم

192

چند در دل شکنم ناله و خاموش کنم ‏ ‏ ‏ ناله ای کو که بدان تهنیت گوش کنم
سفری کرده ام آغاز که در شهر عدم ‏ ‏ ‏ هر قدم نعش مرادی به سردوش کنم
نیستم زخم که چون جلوهٔ مرهم بینم ‏ ‏ ‏ نمک تیغ جفای[399] تو فراموش کنم
تازه سازم روش نامه طرازی زین پس ‏ ‏ ‏ ناله ای چند بهر سطر سیه پوش کنم
صد نوا هست فصیحی دل ماتم زده را ‏ ‏ ‏ فرصتی کو که زدل[400] زمزمهٔ گوش کنم

193

صبحیم چه سود از دل آهی ندمیدیم ‏ ‏ ‏ وز ناصیهٔ بخت سیاهی ندمیدیم
جان نیک فسونیست ولی حیف که هرگز ‏ ‏ ‏ بر سر کشی پر کلاهی ندمیدیم
ما صبح بلند اختر یوسف به که شام ‏ ‏ ‏ داغیم که از مشرق چاهی ندمیدیم
پامال شدن نکهت گلهای نیاز است ‏ ‏ ‏ افسوس که هیچ از سر راهی ندمیدیم 96b
گویند که ما صبح وصالیم فصیحی ‏ ‏ ‏ هیچ از شکن زلف سیاهی ندمیدیم

---

[398] جگرم S؛ خردم KM
[399399] جفا S؛ خفا KM
[400] زدل S؛ زدن KM

194

بیوی درد پریشان زلف یار شدم — نه صید دوست که صید دل فکار شدم
روم بکوثر و خمیازهٔ هوس نکشم — بگوی باده بدریوزه خمار شدم
حدیث فیض تماشای سنبل و گل دوست — ز من شنو که خزان بودم و بهار شدم
نوای شکر شهادت شنیدم از لب خضر — بمهربانی تیغت امیدوار شدم
نهان ز فیض بهارم درین چمن گشتند — که سبز ناشده نومید برگ و بار شدم
دمید صبح رخش دوش پیشتر ز سحر — ز روی نالهٔ ناکرده شرمسار شدم
مرا ز باغ فصیحی بهار بیرون کرد — بدشت رفتم و از داغ لاله زار شدم

195

کو عشق سینه[401] سوز که ما بوالهوس نه ایم — ما شعله ایم هم نسب خار و خس نه ایم
ما آتشیم[403] زنده بسوز درون خویش — چون آب[402] و خاک زنده بجان نفس نه ایم
در بند و دام تا نفسی هست می طپیم — ما مرد زندگانی کنج قفس نه ایم
در کاروان شوق حدی ناله های ماست — بیهوده گوی و هرزه درا چون جرس نه ایم
ما زهر قاتلیم فصیحی نه شهد ناب — مرد طپانچه خوردن بال مگس نه ایم 97a

196

روزگاری شد که ما زین بخت وارون می طپیم — همچو زخم دل گریبان چاک در خون می طپیم
دیدهٔ عشقیم و مارا طالع نظاره نیست — سالها در انتظار یک شبیخون می طپیم
موجهٔ دریای خونابیم دور از زلف دوست — بیقراری بین که هر ساعت دگر گون می طپیم
دجله ای در هر بن مژگان ما پیکار و ما — از برای قطره ای در کوه و هامون می طپیم

---

[401] سینه S؛ خانه KM
[402] آب KM؛ باد S
[403] آتشیم S؛ زنده ایم KM

نبض بیماریم ای دست مسیحا همتی
کامشب از طغیان شب ز اندازه بیرون می طپیم[404]

یار با ما همدم و ما از جدایی بیقرار
همچو موج از تشنگی بر روی جیحون می طپیم[405]

سر این معنی فصیحی عشق به داند که ما
خون فرهادیم و در شریان مجنون می طپیم

197

ما دو عالم را ز موج غم خراب انگاشتیم
این دور دریای مصیبت را سراب انگاشتیم

چون درین ره آب حیوان کار آتش می کند
آتشی هر کام نوشیدیم و آب انگاشتیم

این کهن افسانهٔ ما هیچ پایانی نداشت
لب فرو بستیم و عالم را بخواب انگاشتیم

همّت[406] خفاش شمع بینش ما بر فروخت
ظلمت شب را چراغ آفتاب انگاشتیم

ز آتش حسرت فصیحی دیده را کردیم خشک
تازه گلهای وفا را بی گلاب انگاشتیم

198

باز در دل شعله های اضطراب افکنده ایم
طرح آبادی[407] درین دیر خراب افکنده ایم 97b

زور با زوی طلب بین کاندرین نخجیرگاه
بارها خفاش را بر آفتاب افکنده ایم

جلوه حسرت دل از ما برد ورنه صد سحر
فرش این قصر از دعای مستجاب افکنده ایم

عزت شبهای من بنگر که از یک ناله دوش
آسمان را در محیط اضطراب افکنده ایم

تا بدوزخ مان کشد فردا بروز باز خواست
موبه مو امروز دل را در عذاب افکنده ایم

جرم ما گر باده آشامیست مستی جرم کیست
عکس لعل خویش را ما در شراب افکنده ایم

جلوه ها در مصر خوبی هست اما دیده نیست
اینک اینک از رخ یوسف نقاب افکنده ایم

زلف عصیان را فصیحی برده ایم از پس نماز
طرهٔ توفیق را در پیچ و تاب افکنده ایم

---

[404] می طپم S؛ ..... KM
[405] می طپم S؛ ..... KM
[406] همّت S؛ بهمّت KM
[407] آبادی S؛ آبای KM

199

دوش بی روی تو از دل خون ناب افشانده ایم   تا سحر بر جیب رسوایی گلاب افشانده ایم[408]

زان جمال آگه نییم اما غبار آسا بسی   آفتاب و ماهش از طرف نقاب افشانده ایم

هر نکه کز گلستانی دامنی پر گل نکرد   شب خسک پنداشته در راه خواب افشانده ایم

200

فردوس ساز کلبه ای پر دود آتشم   باری اگر زیان خودم سود آتشم   98a

سوزم مدام و شعلهٔ دودم پدیدنیست   الماس ریشهای[409] نمک سوز آتشم

از بسکه شعله ای دوش ثنای دلم سرود   پنداشت شوق دوست که معبود آتشم

خار ترم که تازه ز باغم دروده اند   محروم بوستانم و مردود آتشم

در دوزخم[410] فکنده فصیحی غم و هنوز   داغ سیاه خانهٔ پر دود آتشم

201

نالهٔ دردم و خوش بر سر کار آمده ام   از دل چنگ کنون بر لب تار آمده ام

آهم از شعلهٔ من باغ دلی آب دهید   که ز دریوزهٔ جانهای فکار آمده ام

گریه ام کز جگر سوخته در دیدهٔ ابر   بهر آرایش رخسار بهار آمده ام

نخل نومیدیم و میوهٔ سوختنست   اینک اندر جگر شعله ببار آمده ام

نی دل بلبلم و نی لب گل حیرانم[411]   که درین باغ فصیحی بچکار آمده ام

202

نسیم نوبهاران نیستم کاندر چمن رقصم   بدوزخ افکنیدم تا بذوق سوختن رقصم

---

[408] غزل ناتمام.

[409] ریشها KM؛ ریزها S

[410] دوزخم S؛ دوزخ KM

[411] حیرانم S؛ حیرانی KM

نخستم بند بردارید از پا[413] چون بسوزیدم که تا چون شعله یکساعت بکام خویشتن رقصم[412]
حدیث قتل من تا بر زبانش رفته هر ساعت کنم تکرار و مانند زبان در هر سخن رقصم
لباس زندگانی رقص عشرت را نمی زیبد اجل بشتاب کز بهر حریفان در کفن رقصم[414] 98b
ازین یکروزه تب نالد فصیحی طرف را نازم خوش آن ساعت که خلقی ماتم دارند و من رقصم

203

جنون از داغ رسوایی چو آراید گلستانم نکنجد چاک از شادی در آغوش[415] گریبانم
شراب دور پاشی جوش میزد دوش کز مستی نگه چون اشک می غلطید از مژگان بدامانم
چه شوقست اینکه بهر التماس پاس بیخوابی نگه صد بار بوسد تا سحر که پای مژگانم
گر از من دلگرانی تا توانی ناله ام مشنو که من درد دلم در نالهای خویش پنهانم
متاع کاسدم شیدائی ناز خریداران اگر در کعبه ام کفرم وگر در دیر[416] ایمانم
ز غیرت دیده بر بستم و لیک[417] از شوق دیدارش گل نظاره می روید ز شاخ خشک مژگانم
من آن اشکم که عمری برسر مژگان گره بودم کنون دیرست تا بیهوده سرگردان دامانم
بخواب ای دست غم درآستین کامشب ز بی تابی باستقبال چاکی رفته هر تار گریبانم
نه پای شانه بوسیدم و نه[418] دامن بادی فصیحی زلف معشوقم که بی موجب پریشانم

204

عشق کو تا آتشی در خرمن اخگر زنم چتر شاهی بر سر اورنگ خاکستر زنم

---

[412] رقصم S ؛ ..... KM
[413] پا S ؛ ما KM
[414] رقصم S ؛ ..... KM
[415] آغوش S ؛ آغو KM
[416] دیر S ؛ دیرم KM
[417] ولیک KM ؛ ولی S
[418] نه S ؛ نی KM

لعل شاهنشاهیم بر خاک عجزم افکنید   تا دو روزی خنده بر رسوایی افسر زنم

از لب زخم شهیدان طالعی گیرم بوام   تا مگر بوس مرادی بر لب خنجر زنم 99a

سالها بودم سرشک و دیده ای نکداختم   ناله کردم مگر آتش بگوشی در زنم

آبروی عفو را بر خاک نتوان ریخت لیک   حله از شعله پوشم غوطه در کوثر زنم

در زدم عمری وزین نه دیر نامد یک جواب   حلقه یکچندی فصیحی بر در دیگر زنم

205

چون سینهٔ ماتم زدگان غرقهٔ داغم   در کسوت سوسن شکفد لالهٔ باغم

آه این چه نسیمست که از دامن نازش   صد خرمن گل ریخته در جیب دماغم

در کام سمندر شکند شهد سلامت   گر تربیت شعله کند پنبه داغم

در سوختن از بسکه حریصم چه شوم کم   در پیکر پروانه بجوئید سراغم

آهم خبر مرگ مرادست فصیحی   مرثیه پروانه بود دود چراغم

206

چو شبها بستر و بالین دل از ریش می کردم   سراغ خواب آسایش ز مرگ خویش می کردم

چو غم بر دل زدی نیشی ز شوق از هوش می رفتم   در افغان می شدم چون خیر یادیش می کردم

بفرمان سر بخت سیاه خویش می گشتم   خیال سایه آن زلف کافرکیش می کردم

ز ایمان ننگ دارد کفر من ورنه بیک افسون   چو زلف و عارض خوبان بهمشان خویش می کردم[419]

فصیحی خان و مان دل خراب آنروز می دیدم   که دامن را توانگر دیده را درویش می کردم 99b

207

درین مدت که در خیل اسیران تو جا کردم   ز من روزی که یک جان خواستی صد جان فدا کردم

گرم سوزند فردا هم ز هجران جای آن دارم   که عمر بی وفا را توشه راه وفا کردم

---

[419] می کردم S؛ ..... KM

بسی کز نازکی بار لطافت بر نمی تابد بخون غلطم که امروزش بدشنام آشنا کردم

ندیدم ساحل عشقت همانا مردم چشمم که نابودم درین دریای خونخوار آشنا کردم[420]

نصیب کوشه دستار آسایش پرستان شد بصد خون جگر هر غنچه عیشی که وام کردم

بگلشن رفتم و پر دیدم از بویت مشام گل ترا گفتم دعای جان و نفرین صبا کردم

خمار امشب فصیحی قصد جانم داشت لیک آخر ز خون خویش خوردم ساغر و غم را دعا کردم

208

مابت نه ز اندیشهٔ معبود شکستیم آرایش بتخانهٔ ما بود شکشتیم

در ماتم گوش شنوا تار بردیم صد زمزمه در زیر لب عود شکستیم

خاکستر ما شعله فروشست درین دیر ما نیش زبان در جگر سود شکستیم

عشقیم که چون پای خموشی بفشردیم گلبانگ نوا بر لب داود شکستیم

حسن تو گواهست که ما خانه خرابان بر سنگ ازل شیشهٔ بهبود شکستیم

هر لخت جگر طاقت صد داغ دگر داشت قفل در رسوایی خود زود شکستیم 100a

رفتیم در آتشکده عشق فصیحی رنگ رخ صد شعلهٔ بی دود شکستیم

209

ما ز مادر داغ بر دل خاک[421] بر سر زاده ایم همچو طفل غنچه در دامان نشتر زاده ایم

نام ما مردود عالم روزی ما خون دل ما و غم گویا بیک طالع ز مادر زاده ایم

شسته ایم از دل بخون عافیت نقش مراد ما همان دم کاندرین نه طاق شش در زاده ایم

اشک یعقوبیم و از داغ[422] جگر جوشیده ایم آه مجنونیم و از دریای آذر زاده ایم

---

[420] کردم S؛ ..... KM

[421] خاک KM؛ سنگ S

[422] از داغ S؛ از دل داغ KM

از شـراب تلخکـامی تشـنه لـب خـواهیم[423] مـرد   مـا کـه همچـون مـوج در دامـان کـوثر زاده ایـم
در گلسـتانی کـه هـر خـارش پیمبـر زاده اسـت   میـوهٔ هیچـیم مـا و ز نخـل بـی بـر زاده ایـم
شـعلهٔ شـوقیم و[424] از دلهـای خـونین سـر زده   غیـر پنـدار و فصـیحی مـا ز اخگـر زاده ایـم

210

گـوارا بـاد آیـات تجلـی بـر لـب هوشـم   اگـر بخشـد ثـوابش را بـدوزخ دیـده و گوشـم
همـه در دم همـه داغـم همـه آهـم همـه افغان   محبـت کـاش سـازد در دل یـاران فراموشـم
مهیـا میکـنم از بهـر خـویش اسـباب ناکـامی   چو مستوری همه چشمم چو خاموشی همه گوشم
نکنجـد دوسـت در یـاد و نـه بـی یـادش تـوان بـودن   چـو مرغ نیـم بسمل میطپـد در خـاک و خـون هوشم
ببـین بیـداد مـرهم بـر دل ریـش و مـزن طعنـه   اگـر رقصـد ز شـادی زیـر نعـش عافیـت دوشـم 100b
سـر زلـف نکـارم از پریشـانی سـزد زیـبم   شـب هجـرانم و روز سـیه زیبـد هـم آغوشـم
فصـیحی چشـم شـوقم قیمـت نظـاره مـی دانـم   تـوان کـرد از نگـه در فراقـت احبـاب خسپوشـم

211

سـکه بنـام عجـز زد شـوکت پادشـاهیم   کوکبـه سـوز فـتح شـد صـولت بـی سـپاهیم
کشـتی مـوج هسـتیم تـا بمـراد خـس طـبم   خـورده ز خـون ناخـدا آب گـل تبـاهیم
داغـم و نوبهـار را خلعـت خرمـی دهـم   خشـک گلیسـت آفتـاب از چمـن سـیاهیم
نالـه گـداز بلـبلم لیـک ز شـوق گـوش گـل   همـره نالـه بـال زن شـد لـب داد خـواهیم
خشـک دمیـده گلبـنم از چمـن هـوس ولـی   بلبـل تنـگ چشـم را باغچـهٔ آلهـیم
مـزرع ناامیـدیم آب سـموم خـورده ام   دل ز بهشـت میبـرد جلـوهٔ بـی گیـاهیم
زخمـم و سـوی سـینه هـا نامـه تیـغ مـی بـرد[425]   بـر صـف حسـن مـی زنـد جلـو کـج کلاهـیم

---

[423] خواهیم S؛ خواهم KM
[424] و KM؛ ..... S

گرچه فصیحی ام[426] ولی خوانده زمانه یوسفم   تا فکند بچاه غم تهمت بی گناهیم

212

کرد افغانم ز دامان جرس افتاده ام   از حریم محمل امید پس افتاده ام

ناله ام از بس گرانبار غمم ماندم بجای   ورنه عمری شد که در راه نفس افتاده ام

سالها کردم بپای عقل طی راه عشق   چون نکو دیدم دو کام از خویش پس افتاده ام 101a

کوشش پرواز همت بین که در اقلیم حسن   با وجود صد گلستان در قفس افتاده ام

شعله ای بر گشته روزم کز دل ماتمکشان   بسته ام بار غم و در جان خس افتاده ام

ناخلف فرزند غم بودم از آن یادم نکرد   ورنه می داند که در دام هوس افتاده ام

میوهٔ عیشم ولی از بی وفائیهای شاخ   بر زمین غم فصیحی نیم رس افتاده ام

213

شب که ما توسن بیهوده روی پی کردیم   صد بیابان سرشک از مژه ای طی کردیم

عشق می خواست قدح در خور خمیازهٔ خویش   ز اشک حسرت مژه واری بفسون می کردیم[427]

در ره نالهٔ ما گوش هوس داشت کمین   ما نهان از نفس این زمزمه بانی کردیم

در ره خود سفر دور تو تا آینه است   تو چه دانی که چسان بادیها طی کردیم

شکر ناکرده وفاهاش فصیحی تاچند   یاد افسانه طرازی جم و کی کردیم

214

کی مسیحا داشت در بار آنچه ما می خواستیم   عافیت بودش متاع و ما بلا می خواستیم

اشک ریزان تا در دارالشفا رفتیم دوش   نی دوای درد درد بی دوا می خواستیم

برد موسی بهر آیین گفتنم همره بطور   او دعا میکرد و ما عذر دعا می خواستیم

---

[425] می برد KM؛ می برم S

[426] فصیحی ام S؛ فصیحی KM

[427] کردیم S؛ ..... KM

شد عبیر از بوی گل خاکستر بلبل ولی   ما غلط کردیم و این عطر از صبا می خواستیم 101b

گوش آوردیم و همچون گل تهی بردیم حیف   زین گلستان ناله ای چند آشنا می خواستیم

کفر و دین مقصد نبود از خدمت دیر و حرم   مشت خاکی داشتیم و کیمیا می خواستیم

کوشش بیهودهٔ ما آبروی سعی ریخت   سر نبود و سایهٔ بال هما می خواستیم

خامکاریهای ما گم داشت برما راه را   کاندرین دشت پر آتش نقش پا می خواستیم

همت چشم فصیحی بین که امشب می فشاند   چشمه چشمه آفتاب و ماهها می خواستیم

215

قرعه کاری بنام سعی باطل می زنم   می کشم از سینه تیره آه و بر دل می زنم

بر گلو از طوق راه تیغ روشن می کنم   قمری این گلشنم[428] فال بسمل می زنم

موجم و آشفته دارد ذوق سر گردانیم   غوطه در گرداب خون از بیم ساحل می زنم

صبر قفل بی کلیدم پر کشایش جوئیم   حلقه چشمی ببازی بر در دل می زنم

کشته بگذاریدم امشب اندرین میدان که من   یک شبیخون دگر بر تیغ قاتل می زنم

همتم وز کبریای عشق در کوی طلب   مهر[429] حسرت بر دهان و دست سایل می زنم

پای شوقم چند بشتابم فصیحی بی رفیق   دست امیدی بدامان سلاسل می زنم

216

از ناله لب حوصله بستن نتوانم   همچون مژه بی اشک نشستن نتوانم 102a

این تار نفس بگسلم اکنون که توان هست   ترسم دگر از ضعف گسستن نتوانم

تو عهد شکن خواهی و من بسکه ضعیفم   یک عهد به صد سال شکستن نتوانم

خار طلبم چون گل[430] دل لاله مزاجم   بی داغ درین بادیه رستن نتوانم

---

[428] گلشنم KM؛ گلستانم S

[429] مهر S؛ بهر KM

از چهرهٔ دل گرد غم دوست فصیحی   صد شکر که دریایم و شستن نتوانم

217

تاچند درین غمکده بیکار نشینیم   بیکارتر از دیدهٔ بیدار[431] نشینیم

ما شبنم دردیم ادب بین که درین باغ   بوسیم زمین گل و بر خار نشینیم

ما نالهٔ چنگ ستمیم از سفر گوش   کو بخت که باز آمده در تار نشینیم

ما خار بیابان ادب باغ چه دانیم   آن به که هما[432] بر سر دیوار نشینیم

آئینهٔ رازیم نظر محرم ما نیست   رفتیم که در پردهٔ زنگار نشینیم

سرویم و بر آزادی ما سایه گرانست   کو اره کزین نیز سبکبار نشینیم

در رستهٔ غم دین و دل عاشق زاریم   در رهگذر ناز خریدار نشینیم

در بزم شهادت که هوس بار ندارد   رفتیم که بی زخمت اغیار نشینیم

بیهوشی ما از می عمرست فصیحی   کو مرگ که روزی دوسه هشیار نشینیم

218

چون ابر شب ز آتش تب می گریستم   از ترکتاز برق طرب می گریستم 102b

جان داد و بوسه بر لب تیغ غمی زد[433]   بر تیره روزگاری لب می گریستم

کستاخ جان نثار تو می گشت دوش و من   در گوشه ای ز شرم ادب می گریستم

حسنش فزون ز حوصله بیش است و من   بر عجز دیده شب همه شب می گریستم

او در کنار دیده فصیحی و تا سحر   من همچنان ز جوش طلب می گریستم

---

[430] گل S؛ هر KM

[431] بیدار S؛ بی یار KM

[432] هما KM؛ جان S

[433] تیغ غمی زد S؛ تیغ نمی زد KM

219

دیریست که از گریه بهار دل ریشم[435] شاداب تر از غنچهٔ خون بر سر نیشم[434]

یک قطرهٔ خونیم و ز فیض نظر عشق از حوصلهٔ دیده هر غمزده پیشم[436]

تا سبحه و ز نار نسوزیم چه دانند کائین جنون چیست و مجنون چه کیشم[437]

هم محمل عشقیم ولی در کشش شوق یک بانک در آواز ازین قافله بیشم[438]

بیگانه مباش اینهمه از ما که گواهست زخم جگر ریش که با تیغ تو خویشم[439]

گر سونش الماس دگر مرهم عیسی گردیم همان از نظر افتادهٔ ریشم[440]

خاصیت معشوق گرفتیم فصیحی از عیب وفا ورنه چرا دشمن خویشم[441]

220

بترس از آنکه دمی دامن سحر گیرم چو شعله دمبدم از سوز سینه در گیرم

بکوی زخم فروشان روم بسینهٔ چاک هزار زخم در آغوش یک جگر گیرم 103a

بیا شگفته و شیرین که گر مرا باشد رخ و لب تو جهان در گل و شکر گیرم

بفتوی جگر از شمع خویشتن هر شب هزار شعله بتاوان بال و پر گیرم

شدم مسافر اقلیم دل فصیحی وار بود که دامن دردی درین سفر گیرم

221

در مزاج درد خود ذوق مداوا سوختیم نسخهٔ اعجاز در دست مسیحا سوختیم

---

[434] نیشم KM؛ نیشیم S
[435] ریشم KM؛ ریشیم S
[436] پیشم KM؛ پیشیم S
[437] کیشم KM؛ کیشیم S
[438] بیشم KM؛ بیشیم S
[439] خویشم KM؛ خویشیم S
[440] ریشم KM؛ ریشیم S
[441] خویشم KM؛ خویشیم S

باد دامان تب امشب آتش ما تیز کرد — کز تف مژگان متاع هفت دریا سوختیم

مشرب پروانهٔ ما را از گران جانی رهاند — هر کجا دیدیم شمعی بی محابا سوختیم

هر کف خاکستر ما چشمهٔ نظاره است — عشق در کارست اگر ما در تماشا سوختیم

شعلهٔ ما را پر و[442] پروانه ای پرسش نکرد — گرچه عمری بر مزار کبر و ترسا سوختیم

شمعسان در شعله پیچیدیم جان کایمن شویم — لیک در کام نخست از غیرت پا سوختیم

عصمت عزلت فصیحی نام خود گم کردنست — سالها از شرم خامیهای عنقا سوختیم

222

وقت غم خویش کاتش از باغ و بهارش چیده ایم — یک گلستان داغ از هر نوک خارش چیده ایم

یک تبسم غنچهٔ امید ما نوبر نکرد — گویی از گلزار پیش از نوبهارش چیده ایم

قیمت[443] دشت محبت را فراموش چون کنم — ما که داغ از برگ برگ لاله زارش چیده ایم 103b

این گل سیراب یعنی دیده دایم خرّمست — گویی[444] از گلزار رخسار نکارش چیده ایم

لالهٔ دل را فصیحی ز ابر محبت تازه دار — کز زمین غم برای یادگارش چیده ایم

223

تا وداغ شعلهٔ خود همچو اخگر کرده ایم — حله خاکستر اندود در بر کرده ایم

گوهر نظاره ای در دیده گم کردیم از آن — مردم چشم اندرین دریا شناور کرده ایم

چشمه سار دیدهٔ ما خوشگوارایی نداشت — چند روزی شدکش از خون رشک کوثر کرده ایم[445]

زخم ما را از جگر غم زیور ناسوریست — ورنه تحقیق سروسامان خنجر کرده ایم

زود گردش دوستان از نالهٔ ما ناله کرد — ما هنوز از نخل غم یک میوه نوبرکرده ایم

---

[442] و KM؛ ..... S

[443] قیمت S؛ نعمت KM

[444] گویی KM؛ گویا S

[445] کرده ایم S؛ ..... KM

از تو چون نومید بنشینیم کاندر کوی تو　　مشت خاکی را بصد امید بر سر کرده ایم
در شب هجران فصیحی می زند لاف حیات　　ساده لوحی بین کز و این قصه باور کرده ایم[446]

224

یک گام گر از محمل غم باز پس افتم　　پیش آیم و چون ناله بپای جرس افتم
داغم جگر سوختگانست مرادم　　نه شعله و دودم که بدنبال خس افتم
بر ناصیهٔ دانه فریبم ننوشتند　　در دام بامید وصال قفس افتم
مردم اویم کاش گذارد که درین بزم　　بیهوشتر از شهد بپای مگس افتم 104a
هجرش چو منی را نرسد لیک فصیحی　　گام دوسه از خویش گهی پیش و پس افتم

225

چمن پیرای صبحم کیمیای خار و خس دارم　　بهر شاخی ترنج آفتابی پیش رس دارم
نه ذوق لاله ام بی تاب دارد نه غم محمل　　هوای پایبوس ناله فرمای جرس دارم
پر پروانه ام در حسرت پرواز کم بادا　　اگر امید دودی از چراغ هیچکس دارم
همه شب ناله می دزدم ز لب و ز بیم می لرزم　　بدین بی دست و پایی راه بربام عسس دارم
گلستان بر نتابد رحمت هر هرزه پردازی　　از آن در هر بن مژگان نگاهی در قفس دارم[447]
منم پرواز کز بال هما کردند محرومم　　کنون دست طلب در دامن بال مگس دارم
فصیحی گر نفس ره گم کند در کلبهٔ داغی　　چراغ آفتابی در سر راه نفس دارم

226

جوش ذوقم خوش نشین کشور میخانه ام　　موج فیضم خانه زاد ساغر و پیمانه ام
می زنم لاف شکیبایی و از طوفان اشک　　موجه گرداب را مانند مصیبت خانه ام

---

[446] کرده ایم S؛ می کنم KM
[447] دارم KM؛ ..... S

باز در دارالشفای بت گدایی می کنم — کز مسیح آنجا فغان خیزد که من دیوانه ام
دزدم از جیب صبا خاکستر منصور را — تا مگر طوری شود زین نور ایمن خانه ام
تیره روزیهای طالع بین که از بس بی کسم — هر شب افروزد چراغی باد در کاشانه ام 104b
هیچگه جغدی صلای کلبهٔ خویشم نزد — روزگاری شد که سرگردان این ویرانه ام
بیخودم نی از گل آگاهم فصیحی نه ز شمع — اینقدر دانم که گه بلبل گهی پروانه ام

227

شب که باران آفتاب راه گرفتیم — در قصب دیدهٔ نور ماه گرفتیم
هر چه نه بینش ز دیده دور فکندیم — صد مژه دادیم و یک نگاه گرفتیم
هر چه نفس سر نوشت سینهٔ ما بود — جمله ببازار برده آه گرفتیم
کوکبه یوسفی رسید ز کنعان — فال مراد از نشاط جاه گرفتیم
دیدهٔ ماه ریخت خون عافیت ما — ما دیت از اشک بی گناه گرفتیم
قیمت فریاد و ناله چون نشناسیم — ملک وفا را بدین سپاه گرفتیم
به ز فصیحی نسوختیم کسی را — کام دل برق ازین گیاه گرفتیم

228

لب زخم ستمم مژدهٔ ماتم دارم — گوش داغم خبر مردن مرهم د ارم
نوبهارا پشمیم گل عیشم مفریب — که من این نالهٔ زار از[448] دل خرم دارم
تشنگی در جگرم مست ز لال طربست — که درین بادیه صد چشمهٔ زمزم دارم
کرده صد بار شهیدم ستم ناز و هنوز — نفسی توشه کش آه دمادم دارم 105a
نشکفم تا ز سموم ستم نگدازی — در گلستان نو خاصیت شبنم دارم
عید و هرکس ز لباس طربی خوشدل و من — خرقه نیلی کنم و تعزیت غم دارم

---

[448] نالهٔ زار از KM؛ ناله زراز S

شعلهٔ رشک فصیحی گل خودروی دلست — شکوه بیهوده ز نامحرم و محرم دارم

229

چند ای شوق طواف در و بام تو کنم — آه را دودکش شعلهٔ خام تو کنم
چشم کردم همه و نقش جمالت بینم — گوش کردم همه و یاد کلام تو کنم
در قدح جوشم و عکس لب لعلت دزدم — در صراحی شوم و سجدهٔ جام تو کنم
چون گدایی که نهد کاسهٔ دریوزه بکف — گوش بردارم و دریوزهٔ نام تو کنم[449]
دوش می گفت فصیحی ز غم ما مخروش — ورنه این نوش بیک خنده حرام تو کنم

230

پریشان ناله ام بر گرد هر گلزار می کردم — نه از سودای گل در جستجوی خار می کردم
درین فصل بهار از غنچهٔ دل خنده می جوشد — مگر از نخل تیغی باز برخوردار می کردم
مزاج خویش نشناسم همین دانم که گر بر من — دم گرم مسیحا بگذرد بیمار می کردم
دل رحمت برد حسن قبول توبه ام گر من — پشیمان از گنه ز انسان کز استغفار می کردم[450]
چه خورشیدم همه چشم و ره روزن نمی دانم — ز بی تابی همان گرد در و دیوار می کردم 105b
نگاه شوقم اما از غرور سعی می ترسم — گهی در دیدهٔ نامحرمان پیکار می کردم
دلم در روستای عشق گردیست معذورم — اگر دیر آشنای سبحه و زنار می کردم
برغم عقل احوال آنچنان باده دوست یکرنگم — که بر گرد سر هر موی خودصد بار می کردم
فصیحی از وفاداری مگر غم چشم خویشم خواند — که هر ساعت سرا پا بی سبب خونبار می کردم

231

گر شاهد غم جلوه کند کام نگیرم — در خون جگر باده شود جام نگیرم

---

[449] کنم S؛ ..... KM
[450] کردم S؛ ..... KM

بادم که بگل نیست مرا تاب نشستن　　در باغ درون آیم و آرام نگیرم
از بسکه مرا داغ تو با برگ و نوا ساخت　　عمر ابد از آب خضر وام نگیرم
کوته نظرم گرنه چو خورشید جمالت　　فیض سحر از قافلهٔ شام نگیرم
دامیست فصیحی ز نفس بافته عمرم　　چون صید غم و غصه بدین دام نگیرم

232

ما روزی حیات بجز خون نمی دهیم　　درد سری بصد می گولگون نمی دهیم
ما توأمیم با گل رعنا درین چمن　　کز خون پریم و رنگ به بیرون نمی دهیم
خاکستر رویی چو محبت بباد داد　　آئینه را ز رشک به مجنون نمی دهیم
دریا کشان تشنه لبیم و ز جوی دل　　خون می خوریم و زحمت جیحون نمی دهیم 106a
از خون مرگ شربت ما داد عشق دوست　　درد سر علاج فلاطون نمی دهیم
زین کاروان درد که در دلی[451] گشود بار　　باج حیات غیر شبیخون نمی دهیم
دل خوش نمی کنیم فصیحی ز آسمان　　می خویش را ز ساغر وارون نمی دهیم

233

بر خیز تا زیارت ما تمسرا کنیم　　جان را برای قطرهٔ اشکی فدا کنیم
بر مرحم مسیح بخندیم و بگذریم　　هر درد را بحسرت دردی دوا کنیم
داغیم و کار ما سفر ملک سینه هاست　　تا خویش را بچاک غمی آشنا کنیم
بستند در بروی تمنای هر دو کون　　فرصت غنیمتست بیا تا دعا کنیم
در سجده اوفتیم چو بینیم روی دوست　　عید شهادتست نمازی ادا کنیم
گو یک جهان[452] نظاره که در طور وصل دوست　　امروز یک نماز تماشا قضا کنیم

---

[451] دلی S؛ دل KM

هــــر مهربـــان حنجـــرهٔ ماســـت تیـــغ تـــار   دیگـــر شـــکایت از غـــم هجـــران چـــرا کنـــیم
گرســـر بپـــای غـــم ننشـــاندیم بخـــل نیســـت   مـــی خواســـتیم در طلـــب دوســـت پـــا کنـــیم
در لـــرزه اوفتـــیم فصـــیحی دریـــن چمـــن   کســـتاخ اگـــر چـــو شـــمع طـــواف صـــبا کنـــیم

234

ارمغـــان از بـــی نـــوایی غـــم بگلشـــن مـــی بـــرم   وز تهـــی دســـتی بـــه بلبـــل تحفـــه شـــیون مـــی بـــرم 106b
چـــاک در دم خانـــه زاد ســـینهٔ بلبـــل نـــه گـــل   نامـــهٔ شـــوق گریبـــان ســـوی دامـــن مـــی بـــرم
در عبادخانـــه ای خورشـــید و مـــه جـــای چـــراغ   تیـــره روزی از درو دیـــوار گلخـــن مـــی بـــرم
جلـــوه هـــم دارم ولـــی از بهـــر کاهـــل منشـــان   اول از مصـــر نگـــویی چشـــم روشـــن مـــی بـــرم
بلبـــل و پروانـــه کـــو منقـــار و پـــر زحمـــت مـــده   کانچـــه هســـت از دود آتـــش مـــن تمســـکن مـــی بـــرم
زلـــف یـــارم قیمـــت دســـت تهـــی نشـــناختم   دامـــن دود ارمغـــان شـــمع ایمـــن مـــی بـــرم
حســـن پیمـــان محبـــت بـــین کـــه مـــی پیچـــد زبـــان   کـــز فصـــیحی نـــام بـــت را بـــی بـــرهمن مـــی بـــرم

235

از عمـــر دمـــی را بغمـــی بـــاز ببســـتیم   یـــک پـــردهٔ آهنـــگ بـــر اعجـــاز ببســـتیم
مـــا ســـاده نوایـــان بهشـــتیم چـــو بلبـــل   مرغولـــهٔ بیهـــوده بـــر آواز ببســـتیم
در دام فتـــادیم صـــد افســـون کـــزان پـــس   بـــر بـــال و پـــر خـــورده پروانـــه ببســـتیم
تجویـــد نکـــو نیســـت وفـــا حیـــف کـــه آن را   بـــر بـــازوی آن زلـــف فســـون ســـاز ببســـتیم
کـــردیم فصـــیحی بفســـون شـــکر کـــه خـــود را   بـــر دامـــن آن غمـــزه غمـــاز ببســـتیم

236

عمریســـت مـــا بـــدرد محبـــت فســـانه ایـــم   چـــون ســـایه ز آفتـــاب طـــرب بـــر کرانـــه ایـــم
چـــون زلـــف بســـکه مســـت پریشـــانی خـــودیم   در بنـــد یـــک خـــرام نســـیم بهانـــه ایـــم 107a

---

452 یکجهان S؛ یکجهای KM

بـر مصـر دام و شـهر قفـس كـم گذشـته ايـم　　مـا مـرغ روسـتايى ايـن آشـيانه ايـم

بوسـيم دسـت و پـاى چـه دشـمن چـه دوسـت را　　در ديـر و كعبـه هـم در و هـم[453] آسـتانه ايـم

بـا ناقصـان خوشـيم كـه منـت نمـى نهنـد　　بـر هـيچكس كـه كامـل ايـن كارخانـه ايـم

چـون از هجـوم شـوق صـد آغـوش گشـته ايـم　　گرنـه بدسـت شـاهد انـدوه شـانه ايـم

پيكـار نيسـتيم فصـيحى دريـن ديـار　　محنـت سـتان و نالـه فـروش زمانـه ايـم

237

كـو هجـوم گريـه كـز يـك قطـره صـد جيحـون كـنم　　چشـم مفلـس را ز فـيض رشـحهٔ قـارون كـنم

در دل از جـوش ملالـم جـاى داغـى هـم نمانـد　　هـم مگـر آرايـش ايـن خانـه از بيـرون كـنم

جـان اگـر از نـاتوانى برنيايـد بـاك نيسـت　　نالـه ام از ضـعف اگـر بـر[454] لـب نيايـد چـون كـنم[455]

طـرز ايـن فكـر نفـس بافـان پسـند طبـع نيسـت　　پـاره اى از خـون دل بـردارم و مـوزون كـنم[456]

بـر لـبم حرفـى اگـر آيـد ز خـون دل نهـى　　بـازش آرم تـا ازان سـر چشـمه اش پـر خـون كـنم[457]

چـون صـبا بـر خـارو گـل پـيچم بگلـزار سـخن　　هرچـه خـون آلـود نبـود ز انجمـن بيـرون كـنم[458]

گـر گـزد دلهـاى محـزون را فصـيحى نالـه ام　　از لـب افسـردگانش در نفـس افسـون كـنم

238

لـب زخمـيم و افغـان را پرسـتيم　　دم شمشـير عريـان را پرسـتيم 107b

گـل از بلبـل همـين بـس دولـت مـا　　كـه ديـوار گلسـتان را پرسـتيم

ز مـا يوسـف پرسـتيدن ادب نيسـت　　بيـا تـا خـاك كنعـان را پرسـتيم

---

[453] ؛ در و هم S ؛ درو ..... KM

[454] بر S ؛ ..... KM

[455] كنم S ؛ ..... KM

[456] كنم S ؛ ..... KM

[457] كنم S ؛ ..... KM

[458] كنم S ؛ ..... KM

پریشان زاده چون زلفیم و از شوق   سر زلف پریشان را پرستیم
بیوی عشق اندر کعبه و دیر   دل کبر و مسلمان را پرستیم
دو رنگی در عبادتگاه ما نیست   بیکدل کفر و ایمان را پرستیم
فصیحی دست ناکه گیر عشقیم   همه چاک گریبان را پرستیم

239

کتاب عشقم و آیات زلف دوست عنوانم   ز سر تا پا کرم بندند شیرازه پریشانم
نگاه هرزه کردم شد سبک پروانه بستانی   که بازار اشک نومیدی گرانبارست مژگانم
یکی موج غریبم ای سراب عافیت رحمی   که عمری در کنار تربیت پروردهٔ طوفانم[459]
نماند از ترک ناز گریه هیچم خون و می ترسم   که سازد تیغ تا زی شرمسار خاک میدانم
چو محمل بندد اشک لذت افشانم ز بی تابی   باستقبال آید تا حریم دیده دامانم
چنان شد ننگ عیش من که در گوش تنگ ظرفان   گران آید نوای خندهٔ چاک گریبانم
نه بت نه ایزدم ما با فصیحی جلوهٔ عشقم   که در زلف و رخ خوبان پرستد کفر و ایمانم

240

دردم و نوش مراد از نیش نشتر خورده ام   خضرم و آب حیات از نوک خنجر خورده ام[460] 108a
دایه ام عشقست اگر آتش مزاجم باک نیست   گرچه از خاکم و لیکن شیر آذر خورده ام

241

این شهادتگه عشقست تقاضایی کن   تیغ پیکار نشستست تمنایی کن
چون درین باغ بجز نام تجلی نشکفت   پنبه از گوش برون آر و تماشایی کن
نام معشوق بیک حجله نکنجد با غیر   هر خروش از لبت آوازهٔ صحرایی کن

---

[459] طوفانم KM؛ عمّانم S

[460] غزل ناتمام.

یوسف ار نیست نه که هم مرحله است — هرچه بینی تو درین قافله سودایی کن
گر ره کعبه درازست فصیحی باری — دیده غارت زده نقش کف پایی کن

242

ساقی بسواد جام رو کن — تسخیر ولایت سبو کن
بی گل چو حباب خانها ساز — دیوار و درش ز آب رو کن
خمیازهٔ صبح دیرمان شد — این چاک بجرعه ای رفو کن 108b
ته جرعه بر آفتاب افشان — بی بوی گلیست مشکبو کن
گنجینهٔ عمر جاودان را — که جام لقب گهی سبو کن
مژگان بر داروخانهٔ چشم — از گرد نظاره رفت و رو کن
میخانه که دیدهٔ نشاطست — از اشک نیاز شست و شو کن
چون کعبه براه ما فصیحی — شو خانه بدوش و جست و جو کن

243

اشک حسرت در غذای ما غریبان ریختن — هیچ کم نبود ز خون صد مسلمان ریختن
جان فدای قاتلی کز حیرت نظاره اش — زخم ما را شد فراموش خون بدامان ریختن
نیم بسمل می طپم در خاک و خون زانرو که نیست — آنقدر جان کش توان در پای جانان ریختن[461]
بسکه اشکم باز پس کرد و ز بیم خوی او — خواهدم خون دیگر از چاک گریبان ریختن[462]
بستر درد تو میداند که بیمارانش را — هیچ در مان نیست غیر از خون درمان ریختن[463]
خاک گویی کرده ام بر سر که چون باد بهار — می توانم هردم از دامان گلستان ریختن[464]

---

[461] ریختن S؛ ..... KM
[462] ریختن S؛ ..... KM
[463] ریختن S؛ ..... KM

عشق مـی دانـد کـه در کـیش فصـیحی طاعتسـت   بـــر در بتخانـــه آبـــروی ایمـــان ریخـــتن

244

از شـــهیدان تـــو فرمـــان بـــردن و[465] جـــان بـــاختن   وز تـــو گـــردن کـــوی سرشـــان را و چوگـــان بـــاختن 109a

جـــان فـــدای تیـــغ نـــازی بـــاد کـــز روی نیـــاز   مـــی تـــوان صـــد جـــانش در راه شـــهیدان بـــاختن[466]

کفـــر گـــو تـــا پیشـــش انـــدازم کـــه بـــی شـــرمی بـــود   در ره زلـــف چنـــان ایـــن نقـــد ایمـــان بـــاختن

گـــو نخســـت آور بـــراق حســـن را در زیـــر ران   آنکـــه بـــا زلـــف تـــو دارد ذوق چوگـــان بـــاختن[467]

هرچـــه غیـــر دوســـت باشـــد ســـد راه دوســـتیت   بایـــد انـــدر داو اول کفـــر ایمـــان بـــاختن

کـــو مـــرادی تـــا بدســـت آریـــم ورنـــه کافریســـت   در ره ایـــن آرزوهـــا گـــنج حرمـــان بـــاختن

عشـــقم اســـتاد شـــهیدان خوانـــد زان کـــین کشـــتکان   از مـــن آموزنـــد بیجـــان هرزمـــان جـــان بـــاختن

یـــاد یوســـف را فصـــیحی در دل مـــا بـــار نیســـت   در حـــریم کعبـــه نتـــوان نـــرد عصـــیان بـــاختن

245

رســـم عشـــاق اســـت خنـــدان اشـــک حرمـــان ریخـــتن   دیـــده در طوفـــان خـــون و گـــل بـــدامان ریخـــتن

گریـــه را در پـــرده هـــای خـــون دل پـــیچم کـــه هســـت   کفـــر در کـــیش حیـــا یـــک قطـــره عریـــان ریخـــتن

نـــه[468] دلـــی دریـــای خـــون نـــه ســـینهٔ گـــرداب غـــم   چـــون تـــوانم قطـــره اشـــکی بســـامان ریخـــتن

رنـــگ احســـان نیســـت بـــر ســـیمای ابـــر نوبهـــار   ورنـــه خـــون بایســـت بـــر خـــاک شـــهیدان ریخـــتن

بـــوی گـــل انگیـــزد از هـــر قطـــره خـــونش بلبلـــی   صـــرفه نبـــود خـــون بلبـــل در گلســـتان ریخـــتن

گـــاه دامـــن گلشنســـت و گـــه گریبـــان گلســـتان   دیـــده دلگیراســـت از ایـــن اشـــک پریشـــان ریخـــتن

لاف حیـــرت مـــی زنـــی شـــرمی فصـــیحی زیـــن گـــزاف   چشـــم حیـــران و ســـرو بـــرگ گلســـتان ریخـــتن 109b

---

[464] ریختن S؛ ..... KM

[465] و S؛ ..... KM

[466] باختن S؛ ..... KM

[467] باختن S؛ ..... KM

[468] نه S؛ نی KM

246

چون نعش من برند برون از سرای من   محنت برهنه پای دود از قفای من

من ذره ای سرشته ز هیچم نه آفتاب   تا پوشد این خرابه سیه در غرای من

در دوزخ افکنید بحشرم که کرده است   با استخوان سوخته عادت همای من

آن کعبه ام که خشت و گلم حسن می کشید   روزی که می نهاد محبت بنای من

می نوش و شاد زی که زند خنده بر بهشت   دوزخ ز یک تبسم عفو خدای من

باری تو خود بکعبه فصیحی برو که هست   موج سراب هستی من بند پای من

247

قوت جگرت ز جوش بستان   روزی لب از خروش بستان

سر تا سرت ار چو گل زبانست   بفروش و لب خموش بستان

داد دل رهروان به آهی   زین گمره خرقه پوش بستان

گر عزم طواف کعبه داری   توفیق ز میفروش بستان

صد جان بر یک شرر گره کن   رو سینهٔ شعله جوش بستان

چون نیست وفا بغیر نامی   خود را بفروش و گوش بستان

گر بارکش غمی فصیحی   صد سرده و نیم دوش بستان 110a

248

درد ما ننگ مداوا بر نتابد بیش ازین   ناز اعجاز مسیحا بر نتابد بیش ازین

یک جهان لذت چکد از هر سر مژگان من   چون کنم چشم تماشا برنتابد بیش ازین

پای در دامان صحرا پیچ همچون گردباد   دامن جان زحمت پا برنتابد بیش ازین

زین سپس کو لاله چون گل داغ غم بر سینه دزد   نالهٔ فرصت ز صحرا برنتابد بیش ازین

بلبلا هر موی تو نالانست باری خود منال   گوش گل فریاد و غوغا برنتابد بیش ازین

بگسلد گر زلف او از بار جانها دور نیست
رشتهٔ جان تاب سودا برنتابد بیش ازین

نامهٔ طاعت شهیدان ترا آهی بس است
کفهٔ میزان فردا برنتابد بیش ازین

در چمن آید اما جانب گل منگرید
زخم غیرت بلبل ما برنتابد بیش ازین

بوی پیراهن فصیحی میرسد از خود برو
غیرت عشق زلیخا برنتابد بیش ازین

بسم الله الرحمن الرحیم

قطعات

249

چشـــمه ســاری کــرد جــاری در قهســتان دمــاغ فــیض ابــداع خــرد کــردش لقــب ســحر آفــرین 110b

چشـــمه ســاری لای آن گلگونـــه رخســار مهــر صـــاف آن آب حیـــات و دُرد آن دُر ثمـــین

چشـــمه ســاری کــرد از مــوج هنــر مشــاطه وار زلــف هســتی را پریشــان هــر عــذار مــا رطــین

چشـــمه ســاری گــر شــکوه دســت دهقانــان آن صـــبح دزدد پنجـــهٔ خورشـــید را در آســتین

چشـمه‌ساری کـز گـل اودسـت فـیض افشـانده‌اسـت گلعـذاران سـخن را رنـگ عصـمت بـر جبـین

چشـمه ساری کـز صـفای فطـرتش شـد منکشـف سـر هـر نـه دفتـر افـلاک بـر طبـع زمـین

چشـــمه ســاری منشــعب از وی قــوای مدرکــه لای آن انهـــار شـــک آمـــد زلال آن یقـــین

آیـــت جنّـــات تجـــری تحتهـــا الانهـــار راســـت ســر ایــن ســر چشــمه و انهــار تفســیر مبــین

سلسـبیل نطـق را هـم منبـع ایـن سـر چشـمه اسـت ســر نوشــت مــوج فیضــش لـــــذُّة للشــاربین

صـــاحبان سلســـبیل نطـــق کـــز اعجـــاز دم بـر عـذار وحـی مـی بسـتند زیـور پـیش ازیـن

نپختنـــدی جـــوهر الفـــاظ و معنـــی را نخســـت پــس بــآب لجّهــای فــیض[469] کردنــدی عجــین

بـــا وجـــود ایـــن علـــو فطـــرت و ایـــن اهتمـــام شـــاهد تحقیقشـــان را بـــود چینـــی بـــر جبـــین

مــن کـزین شـهرم کـف لائـی کرامـت کـرده انـد گــر خطــا کــردم نزیبــد بــر عــذار عفــو چــین

در حریمـــی کافتـــاب از بـــیم گـــردد لمعـــه زیـــر دیـدهٔ خفّـاش چـون گـردد دریـن جـا لمعـه چـین

مـــن کـــیم تـــا بالغـــان عقـــل در طعیـــنم کننـــد کـــوثر انفـــاس را تیـــره زلالـــی[470] بـــارکین

---

[469] فیض S ؛ ..... KM

دست پر درد عقولم خواند روح القدس لیک ‌‌‌‌ ما در جهل از رحم افکنده از ننگم جنین
من کیم کز بهر قطع و شبهه جمعیتم ‌‌ در پریشانی نشیند زلفهای عنبرین
نالهٔ دردم اگر گستاخ طبعم دور نیست ‌‌ زانکه هستم ناز پرورد دلی[471] اندوهگین
اشک حرمانم که بر مژگان خرامم بی ادب ‌‌ کاین چنینم آفریدستند دلهای حزین 111a
من کیم تا غنچهٔ لفظ وفا کیشان شود ‌‌ همچو داغ لاله ای اندر قدح میبرد کین
من که همچون داغ زائیدم ز مادر تیره روز ‌‌ سعی بختم چون کند خال عذار حور عین
من کیم کز جرم من آشفته گردد آنکه هست ‌‌ ترجمان ابر لطفش رحمة للعالمین
ای جریده در زمان جرم کار آگاه تو ‌‌ کفر و دین در یک زمین آن یک نزار این یک ثمین
ز انتظام راست کاریهای دور خاتمست ‌‌ راست کردارست اگر کج هست چون نقش نگین
خرمّیهای نسیم نوبهار خلق تو ‌‌ بر جبین شاهد اندوه هم بگذاشت چین
در هم اندک مایهٔ چین هست در زلف نگار ‌‌ هست آن از بهر جان داروی دلهای حزین
نی خطا کردم بعهدت درد یار ما نماند ‌‌ یک دل محزون که گردد گنج عشق آنجا دفین
جرم بر عفو تو از بس واله خود بیندش ‌‌ ناز افشان بگذرد چون شاهدان نازنین
پس بود این تنگ چشمیهای ما هست فضول ‌‌ کز گناه خود درین حضرت شویم اندوهگین
هان فصیحی عذر گستاخی سرودی هوشدار ‌‌ تا قلم بازش ز گستاخی نسازد خشمگین

250

مدح سنجیهای او درد سر اقبال اوست ‌‌ درد سر اقبال را کفرست دادن بیش ازین
تا که گردد لب گنهکاران بی سرمایه را ‌‌ در زمین عذر بر در گاه یزدان بوسه چین
یاد بر لب بوسه چینان و محبّت را دعا ‌‌ آنچنان زیبا که وحی اندر لب روح الامین

---

[470] زلالی S؛ زلال KM

[471] ناز پرورد دلی S؛ ناز پرورد و دل KM

ابـــر عفـــوت مهربـــان گشـــتهای جـــرم بـــاد   تـــا بـــرو یانـــد گیـــاه مغفـــرت زان بـــر زمـــین

251

بهشـــت را چـــه کنـــد بـــا غـــم آرمیـــدۀ او   ز دوزخ از چـــه هراســـد فـــراق دیـــدۀ او

مـــن و ســـجود بـــت از داورم مترســـانید   مـــن آفریـــدۀ عشـــقم نـــه آفریـــدۀ او

شـــهید عشـــق تـــرا راه کعبـــۀ مقصـــور   کســـی نشـــان ندهـــد جـــز ســـر بریـــدۀ او

بحـــرف میـــوه فـــریبم مـــده کـــه نیســـت مـــرا   امیـــد ســـایه هـــم از نخـــل نورســـیدۀ او

چنـــان گـــداخت فصـــیحی ز ضـــعف شـــام فـــراق   کـــه تـــاب نـــور نـــدارد چـــراغ دیـــدۀ او

252

دگـــر در ســـینه ام افکنـــد عشـــقی طـــرح بـــاغی نـــو   مبـــارک بـــاد هـــر لخـــت جگـــر را بـــاز داغـــی نـــو[472]

ز یـــک نکهـــت لبالـــب شـــد دمـــاغم آه خـــود ســـازم   مگـــر بـــوی تـــو بـــا خـــویش آورد هـــر دم دمـــاغی نـــو

چـــو خـــواهم جســـت و جـــوی او کـــنم خـــاموش بنشـــینم   بیاموزیـــد مرغـــان بـــاغ از مـــن ســـراغی نـــو

253

هـــر خارکـــان ز گلشـــن هجـــران بـــر آمـــده   در پـــای دل شکســـته و از جـــان بـــر آمـــده

بهـــر نثـــار تیـــغ جفایـــت مـــرا چـــو شـــمع   هـــر دم ســـر دگـــر ز کـــو میـــان بـــر آمـــده

از بـــس بـــذوق نـــاوک جـــور تـــو خـــورده ایـــم   گلبانـــگ نـــوش نـــوش ز پیکـــان بـــر آمـــده

تـــو در دلـــی و دیـــده پـــی جســـتجوی تـــو   چـــون طفـــل اشـــک بـــر ســـر مژگـــان بـــر آمـــده

در حیرتنـــد خلـــق فصـــیحی ز نعـــش مـــا   کـــین کشـــتی شکســـته ز طوفـــان بـــر آمـــده

254

زاغ و بلبـــل همـــه دارنـــد کهـــن زمزمـــه ای   هـــر گســـی زمزمـــه ای دارد و مـــن زمزمـــه ای 112a

هـــم نـــوایی چـــو دریـــن بـــاغ[473] ندیـــدم بســـتم   بفســـون بـــر لـــب مرغـــان چمـــن زمزمـــه ای

---

[472] ناز پرورد دلی .... سراغی نو S ؛ ..... KM

رخصت ناله ندادند مرا یک نفس   می کند بر لبم از ذوق وطن زمزمه ای

گرم خونریز که کشتی که شهیدان ترا   شد گره بر لب هر تار کفن زمزمه ای

در شهادتگه ما رقص فصیحی کانجا   سر جدا زمزمه دارد و تن زمزمه ای

255

خدایا رخصت پرواز ازین دام مجازم ده   بهر جا میرود فرمان تو خط جوازم ده

ز شاخ و برگ من پر کن گلستان دو عالم را   پس آنکه رخصت باد خزان در ترکتازم ده

زبانم چیست خونی منجمد ز آسیب دم سردی   بگیر این لخت خون را و کلید گنج رازم ده

گریبانی سراسر چاک کو چون دامن مژگان   تو گر دستم ندادی پارهٔ چاک نیازم ده[474]

پریشان بال ماندم در شکنج دام آزادی   فراغت خانه ای در زیر بال شاهبازم ده

ز داغی لخت لختم را گدای کاسه در کف کن   پس آنکه حکم سلطانی ز دیوان ایازم ده

مرا از قبلهٔ طاعت پرستان روی بر گردان   فصیحی وار از غم قبله ای بهر نمازم ده

256

ره گرانیست درین بادیه گمراهی به   خندهٔ غفلتم از گریهٔ آگاهی به 112b

دامن مرحمت ای اشک ز رویم پرچین   مکنش سرخ که رنگ چمنم گاهی به

چون طپد در هوس دست طلب دامن دوست   دست امید مرا حسرت کوتاهی به

گرنه درویش دو عالم بغمی نفروشد   از کلاه نمدش تاج شهنشاهی به

شیر غم پنجه چو بگشاد فصیحی مستیز   مرد این معرکه را صولت روباهی به

---

[473] باغ S؛ ..... KM

[474] ده S؛ ..... KM

257

جـــان را شـــکنج ســـاز و بزلـــف حبیـــب ده   ویـــن مشـــت خـــاک تیـــره بچشـــم رقیـــب ده
در اســـتخوان بـــدزد تـــب شـــوق شـــمع وار   وانگـــاه نـــبض خـــویش بدســـت طبیـــب ده
بشـــکن طلســـم و سوســـه و بـــر در مـــرا   قفلـــی زن و کلیـــد بدســـت نصـــیب ده
گـــر گـــل نصـــیحت نپـــذیرد دریـــن چمـــن   بـــاری بنالـــه ای مـــدد عنـــدلیب ده
دل تیـــره روز گشـــت فصـــیحی ز نقـــش غیـــر   آن لـــوح را بشـــوی و بدســـت ادیـــب ده

258

همّـــت ار داری قـــدم در راه جســـتجو منـــه   یوســـف ار در دلـــوت افتـــد زور در بـــازو منـــه[475]

259

گـــوش تـــا ســـیراب از بحـــر تماشـــا نگـــذری   همچـــو مـــوج هـــرزه کـــرد از روی دریـــا نگـــذری 113a
گـــر ز گمراهـــی رهـــت بـــر شـــهر درمـــان اوفتـــد   تـــا تـــوانی بـــر شبســـتان مســـیحا نگـــذری
لخـــت لختـــم تشـــنهٔ دیـــدار تســـت ای بـــرق غـــم   چـــون بکـــوی مـــا رســـی بـــر جـــان تنهـــا نگـــذری
نکهتـــی ام بـــار کنعـــان بســـته از مصـــر ای صـــبا   عصـــمت مـــن پـــاس داری بـــر زلیخـــا نگـــذری
از دیـــار زخـــم مـــا ای مـــرهم آســـودگی   گـــر همـــه المـــاس باشـــی بـــی محابـــا نگـــذری
ای کبـــوتر هـــر کجـــا بـــر خـــاک افتـــد نامـــه ام   کـــوی یـــار ماســـت آن زنهـــار از آنجـــا نگـــذری
پـــر فصـــیحی بـــال خـــواهش لـــی محابـــا مـــی زنـــی   بـــی ادب پروانـــه ای بـــر محفـــل مـــا نگـــذری

260

یـک‌دو روزی شـد کـه چـون گـل غوطـه در خـون مـی‌زنـی   قرعـــهٔ نـــازی بنـــام اشـــک گلگـــون مـــی زنـــی
آشـــنا تـــر مـــی نشـــیند در دل اهـــل نیـــاز   هـــر خـــدنگی کـــز کمـــان نـــاز اکنـــون مـــی زنـــی
عشـــقت از بهـــر دل مـــن کـــرد زینســـان نالـــه دوســـت   کـــاین زمـــانم بـــر رگ جـــان نـــاخن افـــزون مـــی زنـــی[476]

---

[475] قطعه ناتمام.

قطـرهٔ اشـکی بـرای زینـت مژگـان بـس اسـت　　بـی سبب در دیـده هـر دم فـال جیحـون مـی زنـی[477]

بیقـرارت کـرده عشـق و ایـن هـم از بخـت منسـت　　کز دلـم هـر لحظـه چون جان خیمـه بیرون مـی زنـی[478]

لیـــک میـــدانی دل نامهربـــان حســـن را　　میکنـی افسـون و خـود خنـده بـر افسـون مـی زنـی[479]

عشـق را بـی خـویش بـودن گـاه گـاهی لازم اسـت　　مـن نمیـدانم نفـس بـی خویشـتن چـون مـی زنـی[480] 113b

فتنـهٔ چشـم تـوام بـس نیسـت کـز چشـم دگـر　　مـی سـتانی نـازو بـر جـانم شـبیخون مـی زنـی

سـوخت از غیـرت فصـیحی تـا تـو از ذوق جنـون　　بـی محابـا بوسـها بـر نـام مجنـون مـی زنـی

261

پـر تماشـا مکـن آیینـه کـه حیـران نشـوی　　زلـف بـر خـویش میفشـان کـه پریشـان نشـوی

گـر نیـابی مـزهٔ درد دل افسـرده مشـو　　گـوش تـا شـیفتهٔ طـرهٔ درمـان نشـوی

ذوق غـم دیگـر و بازیچـه فروشـی دگـر اسـت　　خنـده افشـان چـو گـل از چـاک گریبـان نشـوی[481]

کـرم تیـغ محبّـت ز شـمار افزونسـت　　جـان مـده تـازه گـل[482] زخـم گلسـتان نشـوی[483]

دیـدن کعبـه فصـیحی اگـرت مقصـود اسـت　　همـره قافلـهٔ خانـه پرسـتان نشـوی

262

مگـر از کمـین حسـنی شـبیخون زده سـپاهی　　کـه گذشـته بـاز بـر دل پـی تـازهٔ نگـاهی

سـر آن بهشـت کـردم کـه درو ز جـوش عصـمت　　جگـر نسـیم سـوزد ز طپیـدن گیـاهی

صنمیسـت قاتـل مـن کـه بعرصـه گـاه محشـر　　دل عفـو مـی ربایـد بکرشـمهٔ گنـاهی

---

[476] می زنی S؛ ..... KM

[477] می زنی S؛ ..... KM

[478] می زنی S؛ ..... KM

[479] می زنی S؛ ..... KM

[480] می زنی S؛ ..... KM

[481] نشوی S؛ ..... KM

[482] تازه گل KM؛ تاز گل S

[483] نشوی S؛ ..... KM

سر زلف فتنه افشان مژه هست کینه جویی　　ز تو بهتری نباشد ستم ترا گواهی
غزل فصیحی ما بشعاع طور ماند　　مگرش نوشته امشب بفروغ شمع آهی

263

چند از بحر طلب موج دویی انگیزی　　روی گل بینی و در دامن خار آویزی 114a
عصمت آنست که با دوست یک پوست شوی　　نه که چون باد هوسناك ز گل بگریزی
گرچه خاکستری اما چو سمومی بوزد　　ادب آنست که چون شعله ز جا بر خیزی
مذهب بلبل آشفته خللها دارد　　روش آنست که چون رنگ به گل آمیزی
سفر دیده مبارك جگر ریش مرا　　ایدل آن به که تو هم بهر سفر بر خیزی
اینک آینه ببین تا که تو هم روز جزا　　پنجه بگشایی در دامن خویش آویزی
گر نه ای چشم جهان بین فصیحی ای غم　　هر نفس پس ز چه خونش بهوس می ریزی

264

تاراج رنگ و بوی گل مدّعا نمای　　خرمن کن این گیاه به برق فنا نمای
یک کاروان هنوز نرفتست سوی دوست　　اینک ره حرم تو بما نقش پا نمای
این مختصر نظارهٔ ما در خور تو نیست　　مارا تمام دیده کن و رو بما نمای
چون نخل شعله ریشه در اخگر فرو مبر　　چون برق بر هوا شو و نشو نما نمای
جانت فصیحی از تب بیگانگی گداخت　　خود را ببر بران نگه آشنا نمای

265

بردی بتازه باز دل ای جان چه داشتی　　افکندیش درآتش سوزان چه داشتی 114b
انداختی بجام امیدم می هوس　　با این خراب ساغر حرمان چه داشتی
مردی بروز وصل فصیحی ز رشک غیر　　ظالم شکایت از شب هجران چه داشتی

266

زهی ز مشرق طبع تو آفتاب خجل — که هر چه زادهٔ این مشرقست بهتر از اوست

تواضعیست ز تو مشرقی و گرنه سپهر — فسرده غنچه ای پر گرد و خاک این مینوست

چو لب بشعر گشایی ز فیض شادابی — سخن بر آن لب مانند سبزه بر لب جوست

ز نوبهار ضمیر تو گوش را چون گل — هزار گونه طراوت برون ز رنگ و ز پوست

بتخم کاری طبع و به آبیاری فکر — چه احتیاج مرا وصف تو گل خودروست

سواد خط دهد از معنی تو نکهت مشک — مگر معانی رنگین تو گل شببوست

خیال زلف بتان هست در دل همه کس — چرا همین سخن دلکش تو عنبر بوست

وفا شکوه ها صافی دلا ملک طبعا — غبار خاطرات از من بگوی تا ز چه روست

اگر فشرده زبانی ز غمزه حرفی گفت — تو خود ندانی کان آب خانه را دستبوست

زبان بنده و بد گفتن آسمان داند — که در قبیلهٔ نطقم هر آنچه هست نکوست 115a

براستی سخنم در زمانه مشهورست — وگر کجیست[484] در آن تاب زلف پیچش موست

درین حدیث دل پاک تو گواه منست — زهی بپاک دلی شهره نزد دشمن و دوست

فرشته خویا لعن خدا بر آن[486] شیطان — که سرگرانی خوی تو از غوایت اوست[485]

چو نقش کینه نفس در دلش گره بادا — که مغز تلخ همان به که پوسد اندر پوست

گر احمقی سخنی گفت منحرف چه شوی — شتاب بر اثر بانگ غول تا نیکوست

نوای مجلس روحانیان چه می داند — شکم پرستی کو همچو نای جمله گلوست

گرفتم آنکه زبانم نوای عصیان زد — کریم را نه که عفو گناه عادت و خوست

دوبیت کلکم ازین بیش کرده بود انشا — برای حال من امروز آن دوبیت نکوست

---

[484] وگر کجیست S؛ که کیست KM

[485] غوایت اوست S؛ غرابت روست

[486] برآن S؛ براره KM

181

ز دوستان بگناهی نمی توان رنجید — کجی دوست پسندیده چون خم ابروست[487]
دو رنگی گل رعنا گناه گلشن نیست — گناه رنگرزیهای آسمان دو روست
دگر به عذر تسلّی نمی شود دل تو — بهل که خشک شوم همچو مشک اندر پوست
بخاکم ار گذری بعد از آن کنی معلوم — که از شمیم محبّت پرست مرقد دوست

267

ای سیّدی که نور سیادت ز روی تو — رخشد چانکه از تتق صبح آفتاب
طفلان شوخ طبع معانی ز خاطرت — عریان چو سوی صفحه شتابند بی حجاب 115b
ناموس دودمان سخن چون که کلک تست — بافد برویشان ز نفس عنبرین نقاب
لفظی که فیض طبع تو معنی درو ز بخت — نزد خرد شکسته سفالیست بی شراب
تبخاله جوشد از لب نازک دلان فکر — در عهد تو گر از قدح گل خورند آب
اکسیری ضمیرت از اکسیر فکر ساخت — خورشید از صحیفه و از دوده زر ناب
طبعم که گاه نغمه طرازی بزم فکر — شرمنده تر ز تار کسسته است در رباب
دارد شکسته تر ز دل من نوا یکی — گر خود همه خطاست بگوشت بود صواب
روشن دل تو کش بهزار آب و تاب ساخت — معمار کن ز خشت و گل صبح و آفتاب
گویند تیره شد ز دم دود مشربم — زانگونه کافتاب ز کستاخی سحاب
انکار خود نمی کنم اما ز حضرتت — دارم سؤالکی ز کرم لطف کن جواب
تو خود همان شکرف بهاری که خون خشک — در داغ لاله از نم خلقت شود گلاب
من هم نه زلف دلبر و نه شاهد غمم — کز من بهرزه خانهٔ دلها شود خراب
پس من چرا بهرزه گشایم زبان خویش — با تشنگان نزاع کنم بر سر سراب

---

[487] کجی دوست پسندیده چون خم ابروست S ؛ که دوست پسندیده چون خم ابرست KM

ای خوش متاع تر دلت از کاروان مصر — دیگر مریز در قدح شکوه زر ناب
خود ز هر گفتم و ز محبّت خجل شدم — شهداست در مذاق شهید وفا عتاب
چون شانه صد زبان شده ام تا قسم خورم — امّا بزلف دوست نه با آیت و کتاب 116a
کز من بغیر مهر و وفا هیچ سر نزد — شرمنده نیستم ز محبّت بهیچ باب
ما ناگه در دل تو گذشتم که تیره شد — آن بوسه گاه رحمت ازین آیت عذاب
ور زانکه عذرهای منت دلپذیر نیست — ختم سخن کنم بیکی حرف ازین کتاب
من جاهلم ز جهل نخیزد بجز خطا — تو عاقلی ز عقل نزیبد مگر صواب

268

قاصد آورد مرا نامه ای از حضرت دوست — گنج یاد آورد آن نامه و آن باد مراد
نه بدانسان که بود شیوهٔ ارباب مجاز — قدری کاغذ پیچیده پر از مدّ مداد
نامهٔ نامیهٔ سبزهٔ باغ تحقیق — نامهٔ نقش طراز چمن استعداد
نامهٔ خانهٔ هر دیده ز نورش معمور — نامهٔ کشور هر دل ز سوادش آباد
سطرها شاخ گل و لفظ وگل و معنی گل — شاخ ازین بار که را راست نیارد استاد
خرد های یرقان داده گلشن را در جیب — از بهار نفسی بود سراسر دل شاد
خواندم و رفت عبارات بروی نفسم — بشگوهی که رود تخت سلیمان بر باد
بوسه دادم قدم قاصد و شرمنده شدم — بوسه دادن بود امساك چو جان باید داد

269

ز هی فصیح زبانی که طبع نیّر تو — فروغ پنجهٔ خورشید فضل را نیروست 116b
از آن به خسرو ثانی مخاطبی که مدام — دل تو آینهٔ طوطیان شیرین گوست
مکش ز چرخ مقوّس بزورمندی دست — کمان هست مددکار قوت با زوست
سمند رای تورا مهر نور پیشا نیست — نجیب قدر ترا ماه کاسه زانوست

بر آسمان سخا همّت بلند ترا — ترنج نیر اعظم بجای دست بوست
مگر ریاض اهل نوبهار دولت تست — که آفتاب قیامت درو گل خود روست
همیشه در خم ابروی شاهدان داری — از آن کمان تو پیوسته چون خم ابروست
در آن چمن که صبا آه صبح خیزانست — گل چراغ ترا نکهت گل شب بوست
بهار عنبرسا را کم از خزان حناست — در آن چمن که بهار از خط تو غالیه بوست
کشیده صورتی امروز مانی قلمت — که بهترین رقم کار خانه مینوست
زمین قطعهٔ تو قطعه ای بود ز بهشت — درو معانی پیچیده پیچش گیسوست
نتایج قلمت تا بمجلس آمده اند — مدار حرف بران شاهدان سلسله موست
بپاس داری ناموس خسروان سخنت — سریر سلطنت حسن را مهین بانوست
زشمع جوهر فردست دودهٔ قلمت — خطاست اینکه مرکب ز صمغ یا ما زوست
توی[488] که جلوه گه بزم دوستانت نیست — چو نخل خشک سزاوار آتش هندوست
ز بحر نظم تو هرجا لبیست سیرابست — همین لب قدح امروز تشنهٔ لب جوست 117a
دلم ز خوی تو نازک ترست پنداری — که این دو برگ گل از نوبهار یک بر زوست
بااین گمان که بنازک دلان سری داری — همیشه زخم دل غنچه مستعد ز قوست
درین دو روز هما شنیده که مرا — در آب دیده غباری ز گردان سر کوست
ز رهگذار تو بر خاطرم غباری نیست — ولی ملولم ازین دشمنان صحبت دوست
همه چو نرگس و گل خیره چشم و شاخچه بند — ولی ز سنگدلی رویشان چو[489] زآهن دروست
نهان چگونه توان داشت از تو رازی را — که همزبان لب دوستان دشمن خوست
کسی بهمّت من نسبت تمنّا داد — که پست فطرتی آسمان ز همّت اوست

---

[488] توی KM؛ قدی S
[489] چو S؛ ..... KM

184

برنـــگ و بـــوی فـــریبم ز هـــوش بـــرد و نگفـــت　　　که آن گـل از چـه نهـال[490] آن مـی از کـدام سبوست

مـــرا بغیـــر خـــدا نیســـت خـــواهش از دگـــری　　　رجـا بدسـت ز مـردان اگـر چـه یـک مـر جوسـت

هـــزار مرتبـــه بـــا دوســـت گفتـــه ام غـــم خـــویش　　　ولـــی برابـــر دشـــمن نگفتـــه بـــا دوســـت

مـــرا کســـی کـــه ازیـــن گفتگـــو بجـــوش آورد　　　چـــو آتشـــم نفـــس از بهـــر جانگـــدازی اوســـت

270

ولـــی گمـــان بکســـی میبـــری ز دوری فکـــر　　　کـزین گمـان خطـا همچـو مشـک بـی آهوسـت

از آن چـــو شـــمع دم از نـــور مـــی زنـــد نفســـم　　　کـــه روشـــنایی چشـــمم ز نـــور دیـــدهٔ اوســـت

دریـــن حکایـــت ازیـــن بیشـــتر نمـــی پـــیچم　　　بدســـت پـــیچش بیجـــا اگرچـــه یکســـر موســـت

نکـــرده ای چـــو گمـــان پشـــت بـــر صـــف دشـــمن　　　بســـهو تیـــرت اگـــر یـــک خطـــا کنـــد معفوســـت 117b

ســـخن ز طـــرز ادب دور اگـــر شـــود نپـــذیر　　　دمـــاغ خامـــه ضـــعیفت از آن پریشـــان گوســـت

خطـــا باصـــل خـــدنگ تـــو هـــر کـــه نســـبت داد　　　اگـــر کمـــان خطـــا هســـت در جبلّـــت اوســـت

عـــروس طبـــع تـــرا بـــا وجـــود ایـــن همـــه حســـن　　　همیشـــه آیینـــهٔ فکـــر بـــر ســـر زانوســـت

در آن حـــریم کـــه عریـــانی ســـخن عیبســـت　　　برهنـــه گـــویی مـــن جـــرم پـــاک چشـــمی اوســـت

چـــو شـــهد لفـــظ تـــرا چـــا شـــنی بلنـــد افتـــاد　　　ســـخن چـــو مغـــز ز شـــادی بـــرون دویـــد از پوســـت

دلـــم چـــو لالـــه ز پیکـــان آبـــدار پرســـت　　　زبـــان چگونـــه گشـــایم[491] بعـــذر خـــواهی دوســـت

گـــذار قافیـــه ز آمـــد شـــد ســـخن تنگســـت　　　ولـــی ز معنـــی رنگـــین دل قلـــم مملوســـت

چـــو غنچـــه زان نفســـم تنـــگ مـــی شـــود کـــامروز　　　جهـــان ز وســـعت حلـــق تـــو نافـــهٔ آهوســـت

ســـپهر منـــز لـــت بـــیش ازایـــن نمـــی گـــویم　　　کـــه پـــیش رحـــم تـــو دریـــای رحمـــت آب دروســـت

برابـــر [493]کرمـــت هـــر چـــه کـــرده ایـــم بدســـت　　　تـــو در بـــر آن[492] هـــر چـــه میکنـــی نیکوســـت

---

[490] نهال S؛ نهان KM

[491] گشایم S؛ نشانم KM

رباعیات

271

هرگز لبم آشنای یارب نشود کز نومیدی جهان لبالب نشود 118b
هرگز نکشم از سر حسرت آهی کز سوز دلم زمانه درتب نشود

272

گر خار و خسی تو آتش تن[494] می جوی لنگان لنگان بردر گلخن می جوی
در تشنه آتش دلی موسی وار این تازه گل از نهال ایمن می جوی

273

چون غنچهٔ ازین باغ شتابان رفتیم گر تنگدل آمدیم خندان رفتیم
دیدیم که دوست خوشدل از دوری ماست صد مرحله زانجانب هجران[495] رفتیم

274

رفتم که ز زلفت خردی وام کنم دلرا بفسون عافیت رام کنم
زآتشکده وا سوزم خلدش خوانم وز شعله بر نجم و گلشن نام کنم 119a

275

چون اخگرت از شعله بجوشد[496] ز مسام خامی تو هنوز ای بهشتی بدنام
میسوز مگر پخته شوی زانکه بود خاکستر پخته بهتر از شعلهٔ خام

276

ما نقش هوس ز لوح هستی شستیم وز خون زخ آرزو پرستی شستیم

---

492 در بر آن KM؛ در برابر آن S

493 برابر KM؛ به ابر S

494 تن S؛ ..... KM

495 هجران S؛ حرمان KM

496 بجوشد S؛ بجود KM

ما روز ازل نشان آسوده دلی | از چهره بگریه های مستی شستیم

277

آن غنچه که از لباس خود بیرون شد | درکسوت دیگر شد و گویم چون شد
جان شیرین در تن[497] خسرو آمد | روح لیلی بقالب مجنون شد

278

با آنکه بجانم از تو جز تب نرسد | یکروز نشاط از پی صد شب نرسد
از پارهٔ دل خسک براه افشانم | تا قاصد شکوه زود بر لب نرسد

279

هرگز چشمم بروی او وا نشود | کز موج نگاه دیده دریا نشود
همچون مژه ای زیاده در دیدهٔ خلد | گر نیم نگه صرف تماشا نشود 119b

280

بنشین و بطوف قفس از دام برو | منزل منزل سوی دلارام برو
زین عرصه که نقش قدم گمراهست | یک گام فرا تر نه[498] و بی گام برو

281

در عشق توای زخم غمت مرهم دل | ما را نه غم جان بود و نی غم[499] دل
ماتمکده ایست کوی عشقت کانجا | دل ماتم جان دارد و جان ماتم دل

282

چون باغ شکفته از گیاهی نشوم | چون دیدهٔ تسلّی بنگاهی نشوم

---

[497] تن S؛ ..... KM
[498] فرا تر نه S؛ فرو بستن KM
[499] غم S؛ ..... KM

آن شعله شوقم که ز پا ننشینم — تا در جگری طعمهٔ آهی نشوم

283

این خشک بر آن که دست کشت هوسند — گویند همائیم و لیکن مگسند

خشنود بکامرانی بی طربند — خرسند بزندگانی بی نفسند

284

یکچند گل گلشن مقصود شدیم — یکچند در آتشکده ها دود شدیم

دیدیم که اینها همه هیچست آخر — همت بگماشتیم و نابود شدیم 120a

285

وقتست که این طلسم دولاب اساس — در گردد و وا رهیم از امید و هراس

تا کی بعبث سلسلهٔ هستی را — بندند و گشایند چو قفل و سواس

286

در روز ازل بخت زبونم دادند — این جرعه ازین جام[500] نکونم دادند

چون تشنه بخون خویش دیدند مرا — از هر بن مو دجلهٔ خونم دادند

287

خوش آنکه دران حریم می بود رهم — هجر آمد و بنشاند بخاک سیهم

اکنون بی تو که جان بقربانت باد — خون جگرست جلوه گاه نگهم

288

یار آمد و رفت و هجر خونخوار بماند — زانروز سفید این تار بماند

در دیدهٔ ما نگاه نومید نشست — در سینهٔ ما امید بیمار بماند

---

[500] جام S ؛ ..... KM

289

آن قوم که دلشان ز دو رنگیها رست   سجّاده بدوشند و می ناب بدست

بتخانه و کعبه پیششان یکسانست   دیدار پرستند نه دیوار پرست 120b

290

چون در جگرت ناوک غم بند شود   مگذار که دل بناله خرسند شود

در یا دریا ز دیده آتش می ریز   کان خشکْ نهال ازین برومند شود

291

گر جانت درین بادیه بی آب بود   در تشنه لبی چو شعله در تاب بود

زنهار مخور فریب عادت کانجا   دریا تشنه سراب سیراب بود[501]

292

دل مهمانست و میز بانش غم تست   جانم جسم و روح و روانش غم تست

قربان سر غمت شدن بی ادبیست   قربان دلم[502] شوم که جانش غم تست

293

گردون که نباشدش به بیداد بدل   عالم شود از لبالب از غم بمثل

جز من دگری در خور غم کی یابد   گردد مگرش[503] دیدهٔ بینش احول

294

از بسکه برسم دل بیحاصل من   شد دوست کزین غیر دشمن دل من

بستم در دل پر رخ یادش که مباد   با غیر قدم بسر منزل من 121a

---

[501] بود S؛ نمود KM

[502] دلم KM؛ دل S

[503] مگرش S؛ مگش KM

295

ای صید غمت هنوز صد عربده جوی　　گفتم نشنیدی که ره عشق مپوی
قربان سرت شوم کنون اشک مریز　　از نرگس مست سرمهٔ ناز مشوی

296

آن قوم که هست در بلا مسکنشان　　خون در دل عافیت کند شیو نشان
کو تنگدلی که چون بنالد ریزد　　خون جگر دو گون در دامنشان

297

امروز که باغ و راغ آراسته اند　　وز نکهت گل دماغ آراسته اند
رشک سوسن زلاله بیشم سوزد　　کش سر تاپا ز داغ آراسته اند

298

در ساغر عیش باده خامان ریزند　　عشّاق ز دیده خون بدامان ریزند
بیدرد کجا ذوق محبّت ز کجا　　این زهر[504] بکام تلخ کامان ریزند

299

این خلد[505] که از فیض ازل یاد دهد　　خاکش نفس مسیح برباد دهد
رضوان اگر این بهشت را دریابد　　آن جنت کهنه را بشدّاد دهد 121b

300

راه در دوست آشکارا مسپار　　تا محرم پا بود درین ره رفتار
یا پای چنان نه که نماند نقشی　　یا نقش قدم با قدم خود بردار

301

یکچند درین رسته پریشان گشتیم　　گفتیم گران شویم و ارزان گشتیم

---

[504] زهر S؛ شهد KM

[505] خلد KM؛ روضه S

در طالع ما کساد بازاری بود　　آئینه فروش شهر کوران گشتیم

302

چون جان و دل از درش سفر ساز کنند　　سر تا پایم ولوله آغاز کنند

همچون سپه شکسته اول منزل　　یک یک سوی کوی دوست پرواز کنند

303

عشق آمد و ریخت برق در پیکر ما　　چون شعله طپد ز سوز دل اخگر ما

احباب نخوانند ولی دفتر ما　　تا سرمه نسازند ز خاکستر ما

304

امشب چمنست بآب و تابی شده است　　کز عکس رخت باده گلابی شده است

زینگونه که یافت از جمال تو فروغ　　فرداست که ماه آفتابی شده است 122a

305

هر چند که در باغ تو بی برگ و برم　　چون شاخ بریده بینوایی ثمرم

در شهر محبّت تو این بس هنرم　　کز بهر جمال عفوت آئینه گرم

306

جانا بغم تو زندگانی کردم　　غمهای ترا همدم جانی کردم

تا گرد من از کوی تو نتواند رفت　　جان در سر کار ناتوانی کردم

307

ای نام تو روح قدس و پیکر لب ما　　وز نام تو داغ دل کوثر لب ما

بی نام تو هر نفس که بربندد بار　　یارب بسلامت نرسد برلب ما

308

دل با غم آن صنم سپردیم و گذشت　　این جام بدست جم سپردیم و گذشت

هر نقد نفس که بود در مخزن جان   نشمرده بدست غم سپردیم و گذشت

309

در کوی تو هر که پای اندیشه نهاد   در سینهٔ او درد رگ و ریشه نهاد

آنجا کم جان خویش می باید گفت   نتوان بهوس پای درین بیشه نهاد   122b

310

زان خوبتری که کس خیال تو کند   یا همچو منی فکر وصال تو کند

شاید که با آفرینش خود نازد   ایزد چو تماشای جمال تو کند

311

امشب که زمانه شد لبالب ز جمال   از پرتو حسن شد جهان مالامال

در مشرب ارباب هوس گرچه شبست   در مذهب عاشقان بود صبح وصال

312

امشب که ز باغ حسن صد گل چیدیم   یکدم بمراد خود چو گل خندیدیم

صد شکر که از پس هزاران شب غم   یک صبح نشاط و روز عشرت دیدیم

313

دوش گویا دل بخروش آمده بود   وز ساغر درد جرعه نوش آمده بود

گز غصّه سپهر خاک بر سر می کرد   خون در تن قدسیان بجوش آمده بود

314

در کار تو آه آتشینی داریم   وز ساغر مهر زهر کینی داریم

تو شمع شو و بزم کسان روشن کن   ماند ز تو باد آستینی داریم   123a

315

ترک غم آن نگار دلجو کردیم   چون شعله بهرزه سوختن خو کردیم

چون جان و تن[506] و دیده و دل[507] آنجا ماند — ما بیهوده ترک آن سر کو کردیم

316

آندم که شدیم از می هستی سرمست — شد ساغر توفیق لبالب ز شکست
اعمال نویس راست از طاعت ماست — مزدور فرشته که در دست چیست

317

چون بادهٔ ناز مست جام تو شود — در سینه نفس بستهٔ دام تو شود
هر حرف که در گوش شهیدان آید — خاصیت شوق بین که نام تو شود

318

ای[508] طور ز شوق[509] جلوه ات خانه بدوش — پروانهٔ پر سوخته حسن تو هوش
بی دیده ز رشک سویت آیم و ز شوق — چون مردمک دیده شوم آینه پوش

319

در مذهب ما دویی حرامست حرام — اینک من و تو دویی کدامست کدام
در میکده آن نغمهٔ منصور شنو — گاه از دهن شیشه و گاه از لب جام 123b

320

آن روز که چهره عذاب افروزند — وین مشت خس از تاب قیامت سوزند
بر سر گل خورشید بمحشر آیم — تا دوزخیان گرم روی آموزند

321

ای عشق بتازه مرحمت ها کردی — خود را و مرا گرم تمنّا کردی

---

[506] تن KM؛ دل S
[507] دل KM؛ تن S
[508] ای S؛ آن KM
[509] شوق S؛ رشک KM

هر جرم که ما سیاهکاران کردیم[510] — در آینهٔ عفو تماشا کردی

322

در دم که بهار نیست گلزار مرا — هجرم که علاج نیست بیمار مرا

پیراهن صبرم که زدست غم دوست — چاکی شده سرنوشت هر تار مرا

323

ای روی ترا ترجمه در دین مصحف — وز خال و خطت یافته تزیین مصحف

یک نقطهٔ سهو در همهٔ روی تو نیست — گویی بخط مصنّف است این مصحف

324

در دیده ز اشک نوبهاری دارم — در سینه ز داغ لاله زاری دارم

لب پر شکر از ناله و زاری[511] دارم — در آیینه با خود سرو کاری دارم 124a

325

ای شمع گرت ذوق غم آموختنست — این سوختن تو عمر اندوختنست

ورزانکه برای مجلس افروختنست — صد بار نسوختن به از سوختنست

326

دیریست که از سینه ام آهی ندمید — زین مزرع غم خشک گیاهی ندمید

هر چند که بی تو[512] دیده را دادم آب — زین شوره زمین گل نگاهی ندمید

327

با دوست بگلگشت گلشن رفتیم — وز چشم بدرمانهٔ پنهان رفتیم

---

[510] کردیم S؛ کردی KM

[511] ناله و زاری S؛ نالهٔ زاری KM

[512] تو S؛ ..... KM

اما چو مسافران یعقوب آخر   با یوسف کمگشته بکنعان رفتیم

328

می نوش کنون که ابر رحمت با راست   بر هر نفست متاع حسرت بار است

گویند که سبحه صیقل دین و دیست   خوش باش که این کرشمه بازت بار است

329

داغ تو بآفتاب تب نفروشد   این شمع فروغ خود بشب نفروشد

عالم عالم ناله ای پرورده بخون   دارد جگر و یکی بلب نفروشد 124b

330

آنم که لوای ناله[513] افراخته ام   بر قلب سپاه خویشتن تاخته ام

چون طرح قمار عشق انداخته ام   نقشی زده هر دو کون در باخته ام

331

تا کی ز تو وعدهٔ ارمغانی گیرم   وز وعده برات دو زبانی گیرم

رفتم که برای انتظار از عقبی   سرمایهٔ عمر جاودانی گیرم

332

دورت آورد کافتابی می خواست   حسنت پرورد کآن و تابی می خواست

نی نی[514] غلطم غلط که معشوق ازل   در خورد جمال خود نقابی می خواست

333

ای کلک تو مشکبار چون طرهٔ حور   چون چشم خرد دوات تو چشمهٔ نور

از بهر مرکّبت فلک دوده گرفت   زان شمع که افروخت قضا در شب طور

---

[513] ناله S ; ..... KM

[514] نی نی S ; نی نه KM

334

دل کشتهٔ خنجر ملامت گردید   آوارهٔ کشور سلامت گردید
هر غنچه که در گلبن امید دمید   نشکفته هنوز داغ حسرت گردید 125a

335

حسنت که صلای شوق عالم برزد   غم نیست اگر دمی ز محنت دم زد
کفرست ولی یقین که از رشک ایزد   هنگامهٔ دلربائیت برهم زد

336

عشقت صنما دل مشوش خواهد   از دیده بجای آب آتش خواهد
گوغم شبخون آر بران بوالهوسی   گوروی تو بیند و دل خوش خواهد

337

پروانه که از بادیهٔ هجر برست   در بال و پر آتش ز دو فارغ بنشست
غافل که هنوز تا سر کوی فراغ   صد بادیه خونخوار تراز هجران بست

338

زان پیش که در قصر عدم خانه کنیم   بر خیز که طرّهٔ طرب شانه کنیم
فرداست که عمر ما شده ملک اجل   امروز بیا که وقف میخانه کنیم

339

بعد از عمری که از سفر آمد یار   دانی ز چه کرد از تب رشکم آزار
یعنی آنکس که زنده ماند در هجر   خوبست که در وصل چنین میرد زار 125b

340

آنم که زمن زبان سخن نپذیرد   گر روح شوم تمام تن نپذیرد
از بسکه شدم دست زد ردّ و قبول   آئینه زننگ عکس من نپذیرد

341

در ناصیه ام نقش مرادست غریب   در کشور بختم دل شادست غریب

چون نامهٔ عافیت نویسم از حزن   گویی قلمم در آن سوداست غریب

342

رندی که شکسته پنجه شور و سرش   بدهند نواله دیگران چون شترش

چون دست ندارد همه دستش شده اند   ایکاش سرش پرند و گردند سرش

343

از عهد شکستن چو هوس نشکیبی   یکدم ز شکست عهد کس نشکیبی

عهد تو دل منست گویی کز ناز   گر نشکنیش نیم نفس نشکیبی

344

ای از گل اشک گشتهٔ مژگان آرای   رو گریه بمن گذار و تو خنده سرای

در ذوق تماشای گرستن داری   یکشب چو نگه بسیر مژگان من آی 126a

345

آنم که بهرزه سالها سوخته ام   تا قاعدهٔ سوختن آموخته ام

با این همه در بزم جگر سوختگان   شرمنده ترا از شمع نیفروخته ام

346

شب دیده بسیل اشک چندان شستم[516]   کز روی نظاره گرد حرمان شستم[515]

هر قافله ای نگه که نه سوی تو رفت   نقش پی او ز روی مژگان شستم[517]

---

[515] شستم S ؛ شستیم KM

[516] شستم S ؛ شستیم KM

[517] شستم S ؛ شستیم KM

347

چون اشک ز خون هوسم ساخته اند　　چون ناله ز دود نفسم ساخته اند
بیگانهٔ پرواز مرادست پرم　　گویی ز برای قفسم ساخته اند

348

آهم چو بر آسمان شبیخون آرد　　بر هر سر مویم شبیخون آرد[518]
هر ناوک ناله ای که لب بگشاید　　بر گردد و بر کمان شبیخون آرد

349

مائیم و دل شکسته از خود رسته　　پیمان وفا بهر[519] دو عالم بسته
در مصر وفای ما دو چیزست که نیست　　پیمان شکسته و دل نشکسته 126b

350

بر من که چو ابر پایم از دامانست　　گر برق شوم گرم روی بهتانست
کاهل قدمم چنانکه گر اشک شوم　　صد مرحله ز دیده تا مژگانست

351

ای غم ز دلم[520] اگر توانی بدرای　　هر چند عزیزتر ز جانی بدرای
تو گنج نه، گنج فشانی، تا چند　　دلگیر درین خرابه مانی، بدرای

352

گفتم که تماشای رخ درد کنم　　ناگه ز چراغ زندگی نور برفت[521]
امشب که طرب از دل مهجور برفت　　نومید طبیب از سر رنجور برفت[522]

---

[518] بر هر سر مویم شبیخون آرد KM؛ بر هر مویم فغان شبیخون آرد

[519] بهر KM؛ زهر S

[520] دلم KM؛ درم S

[521] ناگه ز .... نور برفت S؛ نومید طبیب .... برفت KM

353

این گج نظران بگلشنی رو نکنند / تا همچو گلشن رخنه ز شش سو نکنند
آغوش مشام بر گلی نگشایند / کش چون گل آفتاب بی بو نکنند

354

نوروز چو خان بیخت فیروز کند / دولت عید مراد آنروز کند
هر روز که در دولت او کهنه شود / آن را بسکون زمانه نو روز کند 127a

355

امشب می درد آسمان بیعش باد / در خرمن صبح این شب ما آتش باد
خورشید اگر ز رشک امشب سوزد / نوروز جهان تویی[523] که روزت خوش باد

356

از دیده بسوی دوست پیوسته رهیست / هر یک مژه راه کاروان نگهیست
آنجا که شود صبح رخش نور افشان / خورشید در آن حریم بخت سهیست

357

گیرم که ز آه ناله ات صد حشراست / بی گریه مباش کان سپاه ظفر است
نی خون جگر که خون هر عضو که هست / چون در نگری امانت چشم تر است

358

برخیز که از ناله سپاهی بکشیم / وز برق غم انتقام کاهی بکشیم
امروز بنالیم مبادا فردا / هجران ندهد امان که آهی بکشیم

359

بحریم و درین راه همه تن پائیم / ابریم و بپای اشک ره پیمائیم

---

[522] نومید طبیب .... برفت S ؛ ناگه ز .... نور برفت KM
[523] جهان تویی S ؛ جهان ترین KM

موجیم و ز آسیب گرانجایی خویش[524] عمریست که ته نَشین این دریائیم 127b

360

این فقره[525] که زد خامهٔ تحقیق رقم صد بحر حقیقت است دروی مدغم
زنهار به نم نباش قانع زین بم کین دریا را موجهٔ ذاتیست کرم

361

گفتم رمزی با تو صریح و مبهم بشنو که کند گوش ترا رشک ارم
گر زنده شود دلت بگو شکر نعم ورنه تو اصم باش و مرا گیر ابکم

362

گو خم که زنعل واژگون جام کنیم صد دریا را جرعهٔ یک کام کنیم
مغرب جوئیم و رو بمشرق برویم چون صبح دمد تصور شام کنیم

363

خورشید مباش بخت ما گوهر باش زندان آنرا دو روز کو خرگه باش
عمری بر ما که مرغ این نه قفسیم نُه بود قفس دو روز هم کو ده باش

364

تا درد و غمت صاف محبّت نشود فارغ سرت از خمار کثرت نشود
بی همتی ار دیده زهم بگشایی تا کثرتت آئینهٔ وحدت نشود 128a

365

عمری بودم چون شب غم نامه سیاه تا بو که رسم بوصل آن مه ناگاه
اکنون که بدیده کرد منزل آن ماه همچون مژه در برون در ماند نگاه

---

[524] موجیم و........ دریائیم S ؛ ..... KM

[525] فقره KM؛ فرقه S

366

این نسخه که بر شیشهٔ یاران سنگست[527]   بر جلوهٔ او این[526] ساخت دانش تنگست
خلدیست که صد رنگ بود هر برگش   وین طرفه که چون در نگری یکرنگست

367

ای واله طور جلوهٔ نور ببین   عالم عالم ز نور معمور ببین
آشوب صدای لن ترانی است زطور   بگذار از طور و نور بی طور ببین

368

این روح که شمع مجلس افروز منست   فرداست که نه زان تو نه زان[528] منست
طاسیست بگرمابهٔ عالم این عمر   پر ساختنش بهر تهی ساختنست

369

زین بیش می فریب درجام مکن   دل را بغرور بیخودی خام مکن
خود در طلب خویشتنی سر گردان   بیهوده مرا بعشق بد نام مکن 120b

370

گر بشکافند مو بموی من زار   یک موی مرا تهی نیابند ز یار
گویند که دوست از تو دورست بسوز   پس جان مرا کیست در آغوش و کنار

371

ای کرده بخونریز اسیران آهنگ   بر خرمن صلح من مزن آتش جنگ
مپسند که از خون شهیدان غمت   بر تیغ جفای تو شود گوهر زنگ

---

[526] این S؛ ..... KM
[527] سنگست S؛ شکست KM
[528] نه زان تو نه زان S؛ ز زان تو بی زان KM

372

موسی باش و شکفته از طور مشو — خرمن باش و ببرق مسرور نشو
نوری بکف آر و جان برو[529] ساز نثار — پروانهٔ شمعهای بی نور مشو

373

باز آی که چو لب بناله عادت نکنیم — وان نازک گوش را جراحت نکنیم
باز آی که لب زنکو[530] بستیم چنان — کز عافیت خلد شکایت نکنیم

374

آن شوخ که ماه راست ز نور جبین — شد خانهٔ آفتاب از و خانهٔ زین
تاهست بنای خانه ای زین هرگز — مهمان نشدستش آفتابی به ازین 129a

375

شوخی که گلش بهار امید بود — با تنباکوش الفت جاوید بود
هم عارض خورشید بپوشد از ناز — زان ابر که خانه زاد خورشید بود

376

ای آکه دمت راز مسیحا داند — کی رنجه شدن از تو دل ما داند
در دیده، تو نوری و نرنجد از نور — آن دیده که لذت تماشا داند

377

آن ساقی گلچهره که می می پیمود — میر مجلس دوش هم آغوشش بود
تا صبح پسین[531] عبادتی می کردند — آن یک بر کوع بود و آن یک بسجود

---

529 برو S؛ ..... KM

530 زنکو KM؛ ز شکوه S

531 پسین S؛ ..... KM

378

کرد گلت از مشک عرق می بایست　　ملک خوبی بدین نسق می بایست
رویت ورقی ز مصحف خوبی بود　　بسم اللّهی برین ورق می بایست

379

آن می که دلش بصد تمنّی می خورد　　در میکده نی صاف از آن ماند نه دُرد
آن حسن که دل ز دست مجنون می برد　　سوگند بجان غم که با مجنون مرد[532] 129b

380

ارباب وفا زمن[534] وفا می طلبند　　صبحند و ز من[533] نور و ضیا می طلبند
آری آنها که از کمال آگاهند　　هر چند زرند کیمیا می طلبند

381

نقشی که برین دو صفحه کردند نگار　　طبعم گل تشبیه بران کرد نثار
بر خاک فتاده آن پریشان چون گل　　بر گل بنشسته این بسامان چو غیار[535]

382

ای کرده سپهر در حریم تو رکوع　　غم نیست اگر کوکب تو کرد رکوع[536]
خورشید سپهر دولتی و خورشید　　گر شام فرو رود کند صبح طلوع

383

با آنکه زجوش حسن آن دلبر شنگ　　بر شاهد آفتاب شد میدان تنگ
بنشسته فسردگان این معرکه را　　در آینهٔ دیده نگه همچون زنگ

---

[532] مرد S؛ برد KM
[533] من S؛ ..... KM
[534] من S؛ ما KM
[535] غیار S؛ ..... KM
[536] رکوع KM؛ رجوع S

384

ای چرخ بر آتشم نهی همچو سپند　　　کز سفله طبیعتان کنی دفع گزند

این سفله بما مضایقه تا کی و چند　　　کز تست چراغ ما بیادی خرسند[537] 130a

385

در جام شکایت چو[538] زبانم خون ریخت　　　دیدم که ز طرهٔ تو تابی انگیخت

گفتم برمش زود در آتش فکنم　　　آگه شد و در پناه[539] نام تو گریخت

386

آنم که بهار دارد از باغم ننگ　　　هم بوی گریزد از گل من هم رنگ

در بادیه ای آمده پایم بر سنگ　　　کانجا نه شتاب راه دارد نه درنگ

387

چشم شوخت ز رحم نشنید سخن　　　اینک بگرفتش حق خونهای کهن

باری تو باو بگو که ای مایهٔ ناز　　　شوخی اکرت امان دهد خون کم کن

388

گر در تو چمن طراز کنعان می دید　　　رنگ گل حسن را بسامان می دید

دیدار تو آفریده در دیده نگاه　　　گویی همه زین پیش بمژگان می دید

389

بی روی تو در[540] دیده نظر بهتانست　　　وز یوسف بیندی برو تا وانست

زین پیش دور گر نگهی یافتمی　　　پنداشتمی که سایهٔ مژگانست 130b

---

[537] خرسند S؛ خورسند KM

[538] چو KM؛ ..... S

[539] پناه KM؛ بنام S

[540] در KM؛ بر S

390

مویی که سترد از سرم آن مایهٔ نور — ازناز چو مژگان بتان شد معمور
رضوانش بدست عزت از خاک نیاز — برداشت که سازد مژهٔ[541] دیدهٔ حور

391

کاش این لب پر معجزه بر دوختمی — با هر کس ازین متاع نفروختمی
این کز عیسی ئیی نطق در آموخته ام — کاش از خر او نهیق در آموختمی

392

کو دست که دامن حضوری گیرم — وز خلد بعاریت سروری گیرم
چون تاب تماشای گلم نیست زخار — جانی دهم و جلوهٔ طوری گیرم

393

چندانکه ز حسن خود پرستی دیدم — از عشق فروتنی و پستی دیدم
گویند که چشم دوست مستست و لیک — من چشم ندیدم همه مستی دیدم 131a

394

دستش گل داغ از جگر ما چیده — یا ماه بدیده دست او مالیده
با مهر سیاه پوش گردیده چو داغ — وانگه بنیاز دست او بوسیده

395

ای خلق تو فیض بخش بستان نیاز — وز روی تو بشکفد گلستان نیاز
تا حسن چو خورشید جهان افروزد — دوران تو باد و باد دوران نیاز

---

[541] مژهٔ S ؛ مژده KM

396

دیشب ز دلم شعلهٔ آهی بر خاست[543]   وز دود دلم روز سیاهی بر خاست[542]

تو ابری و ما گیاه تشنه جگریم   کی ابر بکینهٔ[544] گیاهی بر خاست[545]

397

دلاّکی گشت از سرم موی زدای   گردید ز اعجاز هنر سحر نمای

با استره ای که باد را نشکافد   هر موی مرا شکافت تا ناخن پای

398

تیغت که بسوی مو هراسان برود   چون ناله همهٔ راه خروشان برود

در هر بن موی گم کند ره ایکاش   بر جنادّه ای زه گریان برود 131b

399

دلاّکی دوش خونم از مژهٔ ریخت   وز هر مویم ز دار در وی آویخت

هر موی که آوازهٔ تیغش بشنید   همچون مژه در خطیرهٔ دیده گریخت

400

هجر تو دیده آتش و موم بود   چشمی که ترا ندیده آن شوم بود

ای قبله دیده دیده خود کافر نیست   کز قبلهٔ خود همیشه محروم بود

401

آنشب که می از لبت شکر پوش شود   کاش آن شب را صبح فراموش شود

نی نی گرهی ز زلف پرخم بگشای   تا صبح بصد هوس سیه پوش شود

---

[542] بر خاست S؛ بر خواست KM

[543] بر خاست S؛ بر خواست KM

[544] بکینهٔ S؛ بگر دیده ,KM

[545] بر خاست S؛ بر خواست KM

402

کوته خردی که شرمسار از من نیست   طعن سخنم زند که پر روشن نیست
ادراک ابو جهل چو ناقص باشد   نقصان کلام حضرت ذوالمن نیست

403

آن شوخ که چشم حسن را نور و ضیاست   در دیدهٔ همتش جهان سرمه بهاست
چشمی بهوس نهاده بر هم ورنی   در نرگسش از ناز ره خواب کجاست 132a

404

چندی خردم بگرد مردم گردید   گه نالهٔ زار و گه تبسّم گردید
ادراک حقیقت دو عالم کردم   ادراک و لیک در میان کم گردید

405

آن شوخ که عارض از می حسن افروخت   هر موی مرا ناله برنگی آموخت
از سوختنم نیست خبر دار آری   عالم سوزد برق و نداند که چه سوخت

406

در بحر جهان که ساحلش افواه است   موجش چو طپانچهٔ اجل جانگاه است
اطفال اگر شوند غرقه تو مترس   این بحر عمیق نیست قد کوتاه است

407

مائیم که جان در گرو صهبائیم   بی باده چو باد خاک می پیمائیم
ما را گویند باده تنها چه خوری   توفیق رفیق ماست کی تنهائیم

408

ای غم که مسافر جهان پیمایی   ای تازه نهال چمن رعنایی
گر حال فصیحی از تو پرسند بگوی   در صحبت خلق مرد از تنهائی 132b

409

با دوست چکار طالب سودا را
با سرمه چکار چشم نابینا را

رنجیده دلم ز عقل بیگانه پرست
کو می که به آشنا رساند ما را

410

از مرگ گل حیات بی رنگترست
این نغمه ازان نغمه کج آهنگترست

بر من که چو مردمک بهیچم خرسند[546]
از چشم جهانیان جهان تنگترست

411

در دیدهٔ مور اگر روم چو عنقا
گم سازم از فراخی جا خود را

با این تن بالیده و این نشو و نما
زین سفلهٔ سحاب می کشم منتها

412

صد شکر حرف دوست شد بی کم و کاست
گنجینهٔ عمر کو بدانم آراست

از کیسهٔ دوست صرف کردیم و هنوز
زانجا که حیای اوست شرمندهٔ ماست

413

در راه تو سرها بهوای رفتار
رفتند بشاگردی پا دایره وار

توفیق سموم دیده در بادیه ماند
وان قافله راندند فرس پا[547] بردار 133a

414

سوی در پاد شاه کز طور بهست
رفتی تو و سامری بجای تو نشست

ای واله ایمن این سفر دور کشید
باز آگه شدند قوم گوساله پرست

415

زان پیش دلا که هجر زارت بکشد
زنهار چنان کنی که بارت بکشد

---

546 خرسند S؛ خورسند KM

547 پا S؛ ..... KM

بر وعدهٔ او ز سادگی دل ننهی   کاری نکنی که انتظارت بکشد

416

دور از تو دلم چو سینه آهستانیست   آتشکده اکنون گیاهستانیست

هر ذرّه ز کوی تو چو ماهستانیست   هر لختم چون دیده نگاهستانیست

417

بی نام تو نطق ما گل افشان نشود   بی روی تو چشم گلستان نشود

تمکین تو بحریست که از صد صرصر   یک طرّه موج او پریشان نشود

418

ای آنکه غمت برد کی محمل ماست   حسن تو چو گل دمیده ز آب و گل ماست

تو خواه بگل نشین و خواهی با خار   کانکس که ربوده دل ز ما، در دل ماست 133b

419

ای غم ز دلم چه شد زمانی بدرآی   کو ازین هر مویم جانی بدر آی

ای نیم نفس که درتنم محبوسی   آخر ببهانهٔ فغانی بدر آی

420

ای آنکه بهرزه راه شک می پویی   با تست کسی که از منش می جویی

ای بیخبر آن راز که با او داری   چون دوری آهسته چرا می گویی

421

دلرا و مرا ریشه شکستن تاکی   بر خود در هر مراد بستن تاکی

بیرون جهان سراسری هم بد نیست   دلگیر درین نشستن تاکی

422

آنم که بغم مصاحب دیرینم   بر چهرهٔ عیش دوستداران چینم

بیهودهٔ کارخانهٔ تکوینم   همچون پل رودخانهٔ قزوینم

423

دستی که همیشه بود در گردن تو   اکنون سوزد و ز دوری دامن تو

تاری شده ام در آرزوی تن تو   اما کو بخت تار پیراهن تو[548]

424

دندان امشب ز دود شد بسکه نژند   داغیم بروی آتش از خواب سپند 134a

گر دود چنین تیز کندش گرنه   دندان طمع ز عمر می باید کند

---

[548] اما کو بخت تار پیراهن تو S؛ اما کوکب تار پیراهن تو KM

بسم الله الرحمن الرحیم

مثنویات

425

سبحان الله چه بارگاهست   این عرش مقدس الهیست 134b

اینک دل گشتگان درین کوی   لبّیک زنان و ربّنا گوی

اینک جبریل دور و مهجور   همچون نفس مسیح رنجور

اینک قدم فراخ دامان   نه کوی نموده بر گریبان

اینک عدم حدوث سیما   یک قطره نه و گزاف دریا

نی نی سخنست و بارگاهش   کونین طلیعهٔ سپاهش

بسته کمر ادب ز هر سوی   صف صف گل روی عنبرین بوی[549]

شهریست برون ملک افلاک   کوته زانجا کمند ادراک

آنها سکان آن دیارند   زان بر دم قدسیان سوارند

بی آنکه سپهر رخنه سازند   با سکه خاکیان تبارند

تسخیر کنند ملک دل را   در رقص آرند آب و گل را

وانگه ز زمان علم فرازند   وز عادت گوش و هوش بازند 135a

تا زند سبک عنان تر از جان   از دست و عنان کرشمه افشان

کردند هم از دوال اعجاز   در کوس سپهر غلغل انداز

با این همه آب و رنگ شاهی   چون داغ خوشند[550] با سیاهی

---

[549] موی S ؛ بوی KM

[550] خوشند S ؛ خورشید KM

با آنکه شهان ملک گیرند / فرمان بر خامهٔ دبیرند
نه هر سخن اینچنین شکرفست / این باده فزون ز ظرف حرفست
حرفی دو سه پوچ چیده بر هم / چون از دم عیسوی زند دم
لفظی که چو از زبان زند جوش / از بیم سماع تب کند گوش
آن معنی مرده راست تابوت / از خوان مسیح کی خورد قوت
آنست سخن بکیش اعجاز / کز شاخ نفس چو کرد پرواز
بر عرش ز کبریا ببیند / بر تارم لامکان نشیند
شاهیست سخن ز خطهٔ جان / بر باد سوار چون سلیمان
بر درگهشند صف صف از هوش / در دست کلید حلقه در گوش[551]
هر دم فتحی کند بسامان / چون بخت جوان خان بن خان
نوباوهٔ نخل کامکاری / فرزند عزیز تاجداری
آرایش مسند[553] خراسان / تاج سر بردران[552] حسن خان

426

بسم الله ده کتاب ادراک / دیباچهٔ هفت جلد افلاک 135b
از نور کمال کامیابست / گویی فرزند آفتابست
آموخته است از ملک خوی / یا خود ملکیست آدمی روی
کوچک سنّ و در خرد بزرگست / آرایش دودمان ترکست
با آنکه پسین شمار هستیست / بنشین[554] گل نوبهار هستیست

---

[551] حلقه در گوش S ؛ حلقهٔ گوش KM
[552]
[553] مسند S ؛ پسند KM
[554] بنشین KM ؛ پیشین

لفظی که نفس بمدحش آراست　　میراث خور لب مسیحاست

شاداب دریست چشم بد دور　　چشم صدفش ز نور معمور

چندانکه گمان بری ثمین است　　آری زین بحر دُر چنین است

دانی که چه بحر بحر احسان　　فرماندهٔ کشور خراسان[555]

مسند دار زمین اقبال　　بر خاک درش چنین اقبال[556]

خانی که از آن جهان برین است　　مسند آرای خان چنین است[557]

ماهیست ز عالم آلهی　　پروردهٔ آفتاب شاهی

لیکن بدر است دایم این ماه　　از همّت نور اختر شاه

فرزند چنان پدر چنین است　　آن نقش نگین و این نگین است 136a

خاتم بی نقش با صفا نیست　　بی خاتم نقش را بقا نیست

بی بُهره مباد تا جهان هست　　زین خاتم و نقش ملک را دست

اقبال بهر دو باد دلشاد　　زین هردو سپهر باد آباد

وز دولتشان من و فصیحی　　بخشم[558] مسیح را مسیحی

427

زان گونه زنیم خیمهٔ نور　　کین مهر شود ز رشک رنجور

سازیم ز کیمیای اعجاز　　از جوهر خاک گوهر راز

و آنگه همه را بدست افکار　　در مدحتشان کنیم ایثار

ای خندهٔ آفتاب اقبال　　وی جبههٔ فتح باب اقبال

---

[555] دانی که .... خراسان KM؛ ..... S

[556] مسند دار .... اقبال KM؛ ..... S

[557] خانی که .... چنین است KM؛ ..... S

[558] بخشم KM؛ بخشیم S

ای زمرهٔ دودمان دولت   وی مهد تو آسمان دولت

پروردهٔ شیر آفتابی   در عقل دبیر آفتابی

دولت بتو در زمانه ناز آن   چون حسن بروی ماه کنعان

زین پیش سپهر نوجوان بود   وین مهر چراغ آسمان بود

اکنون که زمانه از تو طور است   خورشید چراغ مرده نور است 136b

از صبح کند سپهر فرتوت   از بهر چراغ مرده تابوت

بخشای گناه این کهن پیر   بر خیز و بالتماس تقدیر

کن تازه دل فسرده اش را   کن زنده چراغ مرده اش را

چون زندگی از تو در پذیرد   از صرصر حشر هم نمیرد

گردید ز تند باد احزان   کز طرّهٔ دولتت پریشان

آشفته مشو ز بخت زنهار   سرّیست زمانه را درین کار

می خواست بدین طلسم جانگاه   سازد علمت ز شعلهٔ آه

تا چون شه عشق سرفرازی   اقبال کند علم طرازی

هرگز علمت نکون نگردد   آب طرب تو خون نگردد

اینک ازل و ابد نشستند   در بندگی تو عهد بستند

اینک علمی ز صبح آمال   برداشته آفتاب اقبال

تا چون تو عنان بجنبش آری   وین مهر شود چو مه حصاری

شبخون آرند بر حصارش   چون سایه کنند خاکسارش

اقبال کمینه خادم تست   فتح و نصرت ملازم تست

تو دیدهٔ دولتی و اینان   بر گرد تو بسته صف چو مژگان 137a

شد سکه ز انتظار نامت   خونریزتر از دم حسامت

بر خیز و سمند کن سبک پوی   از چهرهٔ سکّه رنگ[559] خون شوی

چون خطبه ز تو ندارد القاب   در کام خطیب شد ز شرم آب

زان پیش که گردد آب آذر   بندد کمر بکین منبر

بشتاب و زلال خضر دریاب   از خطبه بنام سکّه آر آب[560]

شیر فلک پلنگ دندان   با خصم تو کرد رو به میدان

دانند آنانکه اهل رازند   تازین دو کدام بر سر آیند

می خواست زمانه پادشاهیت   کنه افکنند بدودمان شاهیت

کانراکه به کعبه ره نمایند   از خلد دری برو گشایند

چون در تو بس گرانبها بود   او را صدفی چنین سزا بود

آنها که گهر شناس جاهند   وز رأی مدبّران راهند

چون بهتر ازین صدف ندیدند   از بهر تو این صدف گزیدند

زنهار سپاس این صدف کوی   زین بحر شمار خویش را جوی

می باش چو طبع خود وفا دار   از دست عنان مهر مگذار

تا چون مهر این جهان بگیری   در یک لرزش[561] آسمان بگیری 137b

تاهست زمانه کام و ناکام   با دشمن و دوست توسن و رام

خنکت بادا سپهر توسن   رامت بادا جهان ایمن

تازان بتو باد سر فرازی   تیغ تو کند بفتح بازی

خصمت بادا چو زخم ناسور   از درد و دوا گداز معمور

---

[559] رنگ S؛ موج KM

[560] آر آب S؛ آرای KM

[561] لرزش KM؛ لرز S

429

آن نبض شناس عقل اول   زو نفس کمال کل مکمّل
آنکس که عطای فضل دادش   بوالفضل عطا لقب نهادش
در فضل شریک غالب من   هم صاحب و هم مصاحب من
امروز گزیدهٔ جهان اوست   فرزند مهین آسمان اوست
آن مه نه که شد ز سال و مه مه   آن مه که از آنست عقل فربه
پاکیزه گهر چو نار ایمن   چون خاک به نیک و بد فروتن
خلقش شمعی که کرد روشن   از صرصر عاد داد روغن
هر رشته که خلق او طرازد   نتواند چرخ پاره سازد
یونان حکم بد و مباهیست   برهان طبیعی و آلهیست
آن و هم که دست کشت جهل است   هم طینت و هم سرشت جهل است 138a
ملزم نه اگر ز حجّت اوست   گفتی گل هر دو کون خود روست
در کشور او که[562] چشم بد دور   جز عاشق نیست هیچ رنجور
آنهم ز مروّتست کو را   بگذاشته بی تب مداوا
کان رنج که اصل جان پاکست   دارو آنرا تب هلاکست
در نی بندد ز باد سودا   تب لرزهٔ شعلهٔ جنون را
در عهد وی از مرض بیالند   خود مرگ و مرض همه محالند
کاندم که شد او مسیح آثار   خیل مرض و اجل بیک بار
اقلیم وجود را شکستند   اندر حشم عدم نشستند

---

[562] که S ؛ ..... KM

در آینه ای که زو مصفّاست / مرا غمی را جمال پیداست
آئینه که رأی او بسازد / از بسکه خوش و نکو بسازد
یوسف که دران جمال بیند / از دیدن خود ملال بینند
از حسرت آئینه ندیدن / گردد به نگاه خویش دشمن
آنها که مدبران کارند / قارورهٔ چرخ پیشش آرند
یعنی که سپهر بی سرانجام / از رنج حدوث گشته سرسام
هر صبحدمش تبی بگیرد / چون شام شود تبش بمیرد 138b
چون دل بعلاج بر[563] گمارد / آرد قدم و فغان بر آرد
کین خنگ زیاد گشته فربه / از رنج حدوث اگر شود به
بردار و نعرهٔ انا الله / گردد ملکوت و ملک گمراه
هر نشأ که از میی[564] برون تاخت / در قصر دماغ او وطن ساخت
قصری چو بهشت یافت معمور / سامان بهشت و ساخت طور
هر نقش که خامهٔ آلهی / بنگاشت ز ماه تا بماهی
دید آبله پای عقل کل را / آن مهدی هادی سبل را
دید آن همه را دران سطرلاب / از پرتو شمع قدس شاداب
از بهر نظام کل در آنجا / همچون مژه پیش دیده بر پا
آن را که ز عقل دید ساده / زانجاش برات عقل داده
آن را که بعقل دیده همزاد / زان حضرت قدس کرده آباد
آری ملک الملوک فضل اوست / او مغز و عقول جملگی پوست

---

[563] بر KM؛ در S
[564] میی S؛ سعی KM

او شهر نشین آشنایی — وین مشبت عقول روستایی
امروز هنر شناس ما اوست — ما نکهت خفته و صبا اوست
نکهت چون رنگ خوش — گر جلوه دهش صبا نبودی 139a
ما از گل قدس یادگاریم — پروردهٔ ناز نوبهاریم
آن باد که قدرما نداند[565] — ما را ببهای جان ستاند
این طرفه که صرصر خزانی — نستاند مان برایگانی

430

این کلک که نقشبند راز است — بر صفحهٔ جان رقم طراز است
آنجا که گشاید او لب راز — چون سحر تهی رویست اعجاز
نازک رقمی که او نگارد — چون نخل بلا شکر بر آرد
لرزد رقم از شکوه این نی — چونانکه شکر بریزد از وی
طفل نقطش بصد تکلّف — بازیچه کند ز حسن یوسف
کرد از لب سحر ساز یک چند — بر صفحهٔ گلشنی شکر خند
گلشن نه سفینهٔ مرادی — چون دیده بیاض خوش سوادی
هر صفحه درو عذار وردی — هر سطر درو بهار دُردی
هر غنچهٔ درو دلی فکارست — آراسته محمل بهارست
هر نقطه درو دلیست خسته — در هودج طرّه ای نشسته
از رشحهٔ خامه ام چو این باغ — شست از دل لاله های خود داغ 138b
بردم بر باغبان که بستان — این باغ و بر و نظاره افشان
چون دید چمن چمن گل راز — در خنده کم از نسیم اعجاز

---

[565] نداند KM؛ بداند S

گشتش لب گل ز خنده مجروح — شد همچو شمیم گل سبکروح[566]
بر خاست زجا چو شعلهٔ نور — نی نی غلطم چو جلوهٔ طور
پیش آمد و بوسه داد دستم — من در خوی خون چو گل نشستم
رفتم که زمین او ببوسم — دان خاک گشاده رو ببوسم
عقل آمد و برد اختیارم — بنشست پی صلاح کارم
گفتا لب تست مخزن غیب — از بوسه تهیش به بود جیب
هر چند که بوسه نیازست — اما بهوس دریش باز است
نظارهٔ این گل هوس بوی — از دامن دیده ات بخون شوی
چون غنچهٔ دل بخون خودجوش — خنده به نسیم خلد مفروش
ور زانکه سر نثار داری — جان را ز پی چکار داری
گفتم که غبار جان هوا شد — روزی دو سه بیش ازین فدا شد
دل هم دو سه روز پیش ازین مرد — بگذاشت مرا و رخت خود برد
گفتا نه دل و نه جان چه سازی — وین نزد محال با که بازی 140a
این خاتم نقشبند دولت — وین جبههٔ نوشخند دولت
کش دست تو نایب سلیمانست — بر نامهٔ عشق و حسن عنوانست
گه موجبهٔ گوثرش نویسی — گه چشمهٔ شکرش نویسی
کوثر ز کجا و موج ناموس — کش باد فکنده بر جبین بوس
وین بوس کز او بدست داری — بر گوهر از آن شکست داری
سر جرعهٔ چشمه سار قدس است — مشاطهٔ نوبهار قدس است

---

[566] سبکروح S؛ بیکروح KM

شکر ز کدام دود مانست   این فخر کجا سزای آنست
در سلسلهٔ شکر ز خسّت   نگذاشت مگس فروغ عصمت
وین شهد ز عصمت آفریده   روی مگس هوس ندیده
این جلوه که حسن از آنست معمور   فیضیست چکیده از دل نور
شو قیمت دست خویش بشناس   بر کوی ید الهیست و مهراس
ور خصم کند ز جهل ابرام   زین مهر نبوتّش کن الزام
پس[567] دست دو کون زیر دست آر   بر هفت صف فلک شکست آر
شاید که دو روز شادمانه   بنشینی از غم زمانه
از[568] سفرهٔ چرخ لقمهٔ کام   تا مردان را شود سر انجام 140b
کین هفت تنور نان هر مرد   آن روز که پخت خام تر کرد

431

رفتم بطواف حضرت عشق   تا گریه کنم ز حضرت عشق
دیدم طفلی گرفته بر دوش   چون مردمک نظر سیه پوش
بسیار نحیف تر ز مژگان   از هر مژه لیک دجله افشان
چون آه ز غصه قد کشیده   چون ناله ز درد آفریده
در مهد عدم برنج بوده   یک لحظه ز رنج تا غنوده
در صلب و رحم ندیده گویی   بی سیلی غم شکفته رویی
نه منزل بطن را بیک گام   طی کرده ز شوق مهد آرام[569]
زاندم که بمهد آرمیده   پستان ثنای غم مکیده

---

[567] پس KM؛ بل S
[568] از KM؛ این S
[569] آرام S؛ آلام KM

گفتم این طفل بوالعجب چیست / وین طرفه گهر ز لجهٔ کیست
مستانه زبسکه دید حالم / مد هوش شد از می سؤالم
در خنده بیهشی چو گل خفت / وانگاه بهوش آمد و گفت
این طفل دل رمیدهٔ تست / خونابه رسان دیدهٔ تست
حسنش ز تو بستد و بمن داد / تا پرورش بشیر بیداد 141a
وانگه که ز شیر بازش آرم / هم با سر زلف او سپارم
گر زانکه پسندش بسوزد / وز دود غمش جهان فروزد
ور نپسندد نسازدش ریش / وانگاه تو دانی و دل خویش
از هیبت این خطاب جانگاه / از من بنماند غیر یک آه
وان نیز ز جوش نا توانی / چندی بطپید و گشت فانی
اکنون بندانم این نوا چیست / من نیستم این نوا سزا کیست

432

بدر شرف مهر صفاهان سپهر / نسخهٔ نقش قدمش ماه و مهر
بوسه بهای کف پایش جهان / غاشیه بر دوش درش آسمان
یک نشین صف دین مبین / قبلهٔ اسلام محمد امین
نخل نسب از نسبش بارور / تاج حسب از حسبش با ثمر
هم ز سیادت نسبش باج گیر / هم ز نقابت[570] حسبش تاج گیر
دوخته از نور سیادت خدای / بر قد اقبال مثالش قبای
یا چو ز نورست تنش را اساس / نور تنراوش کندش از لباس

---

[570] نقابت S؛ نقاب KM

داغ طلب درجگرش موج زد — شهد سفر در ثمرش موج زد 141b
شوق شدش قبله نمای مراد — رو بدر قبلهٔ هشتم نهاد
قاید توفیق شدش رهنمای — تا حرم عزّت نور خدای
دید دری قفل از آن بی نصیب — قفل از آن دور چو از دین صلیب
یافت بهشتی ز سپهرش زمین — خلد در آن گم چو گمان در یقین
نکهت گلها ز غرور حیا — آستی افشان گذرد بر صبا
بی کرم شاخ و تقاضای باد — ریخته در سایهٔ گلها مراد
دست چو برداشت برای دعا — گشت چو گلدسته ز فیض هوا
چون کف خواهش برخ اندر کشید — بوی اجابت بمشامش رسید
بهر زمین بوس امام زمن — ناصیه شد دیده صفت بال زن
چون ز ادب رخصت پرواز یافت — حوصلهٔ چنگل شهباز یافت
کرد بیک بال زدن چون نگاه — صید مرادات در آن صیدگاه
معتکف روضهٔ تکمیل شد — سایه نشین پر جبریل شد
شد چو ز کام دو جهان کامکار — حبّ وطن بر در دستش قرار
ذوق وطن درتب و تابش گرفت — شوق سفر باز رکابش گرفت
خون وداع از نفسش می چکید — پیش فواقش رگ جان می کشید 142a
چون دلش آئینهٔ اخلاص بود — محرم قرب حرم خاص بود
گرچه بسی در ره خواهش شتافت — رخصت رفتن ز حریمش نیافت
سکّهٔ اقبال بنامش زدند — حلقهٔ حور بر در شامش زدند
امر چنان شد که بود چند کار — معتکف درگه این پادشاه
حامل این وحی مرا ساختند — وز مگس مرده هما ساختند

آیت این مژده خواندم برش
سجده فشان گشت ز پا تا سرش

گشت در آن عرش مقدّس مقیم
غوطه زد از فیض بنور قدیم

نکهت این غنچه چو شد گلفروش
خون حسود آمد از انده بجوش

خفت بران دست که بو جهل خفت
گفت هر افسانه که بو جهل گفت

دیدهٔ خفّاش بلی کامیاب
کی شود از رنگ گل آفتاب

بهر زبان بندی این راز خای
فال گشودم ز کلام خدای

آمد از اعجاز کلام آیتی
در حق این بولهبان آیتی

داد ز تنزیل ملایک خبر
بر دل می شد شفیع بشر

تا شود از صیقل امّید و بیم
صیقلی قلب صحیح و سقیم

جلوهٔ این شاهد قدسی طراز
بود چراغ ز شبستان راز 142b

لیک بدل تیره چه سازد چراغ
خور نبرد تیرگی از پر زاغ

معجز قرآن بلند اختری
گوش سفه را نشود مشتری

خیز فصیحی ره دیگر زنیم
بر سر شاخ طلبی بر زنیم

کی دهد الزام حریف دعا
محنت طوفان و دلیل عصا

جامهٔ جان بر تنشان گور باد
چشم یقینشان چو کمان کور باد

Kâfiye İndeksi ve Kullanılan Vezinler

چون امتنان .... حسب کنند	122	مضارع	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات
سر آشفته .... کفن خندد	122	هزج	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
حسن پیرایه .... حس نتوان کرد	122	رمل	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لات
تلخکامان .... مگس نشناسند	123	رمل	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لات
شب همه شب .... چنگ بود	123	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
کسی درین چمن .... گو فهمید	124	مجتث	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لات
فلک خونم .... فتراک می ریزد	124	هزج	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن فعولن
غم عشقت .... پیکر نگنجد	125	هزج	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل
هر شبم .... گلشن بشکفد	125	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
از روز سیاهم .... غریبان گله دارد	125	هزج	مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن
شب نخل .... دگر داد	126	هزج	مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل
رفت صد عید .... داغ ما نکرد	126	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
دوش از تب .... تبخال بود	126	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
سالها دیدهٔ ما .... حیرانی کرد	127	رمل	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لات
رفتند همدمان .... یادگار ماند	127	مضارع	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات
خوش آن بهشت .... بلبلی باشد	128	مجتث	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لن
تا سر مژگان .... خوابی دیده بود	128	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
دیده امشب .... ویران می دید	128	رمل	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لات
دل از ولایت .... نشسته می آید	129	مجتث	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لن
چه دانستم .... بازار خواهد شد	129	هزج	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
در دیده نگنه .... بیرون بنشیند	130	هزج	مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن
خوش آنکه .... نشین نبود	130	مضارع	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات
در فراق شعله .... چنینم کرده اند	130	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
باز دل آوازه .... جانی شنید	131	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
غمش بتازه ندانم .... ما دارد	131	مجتث	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لن
دل را دگر .... آیین می رود	132	رجز	مستفعلن مستفعلن مستفعلن
خون شکایتم .... خون چکد	132	مضارع	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن
تا من آتشخانه .... اخگر نبود	132	رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
چون صبا .... زنجیر دهد	133	رمل	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن
نشأی شوق .... محنت خیزد	133	رمل	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لن
چنانکه .... مدهوش گل نمی گنجد	133	مجتث	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لن
شوق دیدار .... پرواز کند	134	رمل	فاعلاتن فعلاتن فعلن
مراد ما .... شکم آید	134	هزج	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
دیدی که .... روزگار برگردد	134	هزج	مفعول مفاعلن مفاعیلن
گرت خراب کند .... خراب تر سازد	135	مجتث	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لن

ن

فهرست دیوان فارسی

ی